

W. Wdowiak.

BIBLIOTEKA OŚWIATY I WYCHOWANIA (TOM 1).

X

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH
TRZECIEGO STOPNIA
Z POLSKIM JĘZYKIEM NAUCZANIA
(TYMCZASOWY)

MINISTERSTWO
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

371

26996

ROZPORZĄDZENIE

MINISTRA WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO Z DNIA 12 LIPCA 1934 R. (№ I. PR. 2857/34)
O NOWYM PROGRAMIE NAUKI W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH TRZECIEGO STOPNIA
Z POLSKIM JĘZYKIEM NAUCZANIA.

Na podstawie art. 2 ustawy z dnia 11 marca 1932 roku
o ustroju szkolnictwa (Dz. U. R. P. Nr. 38, poz. 389) zarządzam,
co następuje:

§ 1. Ustalam nowy program nauki w publicznych szko-
łach powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem na-
uczania. Program ten ogłasza się równocześnie jako oddzielne
wydawnictwo p. t.: Program nauki w publicznych szkołach
powszechnych trzeciego stopnia z polskim językiem naucza-
nia (Tymczasowy).

§ 2. Sposób wprowadzania w życie nowego programu
w roku szkolnym 1934/35 i w latach następnych określają
osobne zarządzenia.

§ 3. Rozporządzenie niniejsze wchodzi w życie z dniem
ogłoszenia.

W miarę wprowadzania nowego programu tracą moc
przepisy dotychczasowe, dotyczące spraw, uregulowanych ni-
niejszym rozporządzeniem.

MINISTER
WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO
W. JĘDRZEJEWICZ

CZĘŚĆ WSTĘPNA

PODSTAWY IDEOWE SZKOŁY OGÓLNOKSZTAŁCĄCEJ.

Celem szkoły jest wychowanie i kształcenie młodzieży na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej. Zmierając do osiągnięcia tego celu naczelnego — społeczno - obywatelskiego przygotowania swych wychowanków, szkoła musi wszechstronnie rozwijać ich osobowość przez urabianie w dziedzinie religijnej, moralnej, umysłowej i fizycznej. Działanie w tym kierunku tylko wtedy będzie skuteczne, kiedy zbudzi i wyrobi w młodzieży swoje siły i dążenia, skierowane ku własnemu rozwojowi.

Podłożem całej pracy szkoły winna być wiara w potęgę czynnika moralnego, mocą którego jednostka sama może się przetwarzać i wydobywać ze siebie utajone i nieznane siły. Szkoła winna rozwijać te siły i pielegnować nieprzemijające wartości etyczne, kierujące nimi i górujące nad zmiennym biegiem życia, grą interesów i namiętności.

W zakresie dóbr kulturalnych, które młodzież ma przyswoić sobie dla wszechstronnego kształtowania osobowości, szkoła opiera się przede wszystkim na kulturze Polski, jako na dziedzinie tworzenia własnych nowych wartości, promieniujących w ludzkość, oraz dziedzinie samoistnego przetwarzania wartości ogólnoludzkich.

Kształcąc jednostkę na tych dobrach kulturalnych, winna szkoła wychować ją świadomie i celowo do życia społecznego i obywatelskiego. Dbając o rozwój ogólnych dyspozycji do życia w gromadzie, szkoła już od początku swej pracy nad młodzieżą wpływać będzie w sposób odpowiadający wiekowi na rozwój uczuć społecznych i zaprawianie się w praktyce do społecznego współżycia. Wymaga to wyro-

bienia odpowiedzialności jednostki za czyny i przyzwyczajania jej do karności i ofiar na rzecz dobra zbiorowego.

Wyrabiając świadomy stosunek do spraw społecznych i państwowych, szkoła daje wydátne miejsce tak ważnym w epoce współczesnej sprawom gospodarczym oraz przygotowaniu do życia praktycznego; nie zajmuje przytem stanowiska jednostronnie utylitarnego i nie odsuwa na plan dalszy czynników duchowych, ale łączy je z praktyką życia codziennego, z rzetelnie wykonywaną pracą na każdym odcinku społecznym.

Kształtując stosunek młodzieży do otaczającej rzeczywistości, winna szkoła, opierając się na istniejących już warunkach i formach, wyrabiać dążenie do ich doskonalenia i do stwarzania nowych wartości. W ten sposób szkoła przygotowuje młodzież, która w przyszłości potrafi w sposób obywatelski pracować w trudzie codziennego życia i walczyć w niem o nowe zdobycze.

Dążąc do wypełnienia tych zadań, szkoła kładzie nacisk na wyrobienie wytrwałości, hartu i zdolności pokonywania trudności i otacza szczególną pieczę wychowanie fizyczne młodzieży.

Wszystkie dziedziny działania szkoły jednoczyć się winny w wytwarzaniu u młodzieży czynnego i możliwie twórczego stosunku do Państwa. Stosunek ten ma się opierać na zrozumieniu przez przyszłych obywateli, że działalność każdego z nich składa się na dobro wspólne — Państwo, a ujawniać się tak w życiu jednostkowym jak i społecznem we współdziałaniu z zadaniami Państwa, obejmującemi stałe tworzenie drogi ku wyższym formom współżycia społecznego i nowym wartościom kulturalnym, obronę dóbr duchowych i materialnych, oraz przyczynianie się do postępu i szczęścia całej ludzkości.

STOPNIE I TYPY SZKÓŁ.

Zadania swoje w dziedzinie wychowywania i kształcenia przyszłych obywateli Państwo realizuje przedewszyst-

kiem przez organizację szkolnictwa. Zasadnicze jej ramy tworzy ustroj szkolnictwa, wytyczający drogi kształcenia, niezbędne z punktu widzenia Państwa oraz potrzeb i możliwości jednostek i społeczeństwa.

Zadaniem ustroju szkolnictwa jest umożliwienie takiego wychowania i wykształcenia każdego obywatela, aby uświadomił on sobie obowiązki wobec Państwa i społeczeństwa i przygotował się należycie do twórczych wysiłków w dziedzinie pracy fizycznej lub umysłowej na każdym stanowisku, jakie mu przypadnie w udziale.

Dla osiągnięcia tych celów nowy ustroj szkolnictwa przewiduje szereg stopni i typów szkół tak skonstruowanych, aby były dostosowane do wieku i rozwoju młodzieży, nawiązywały do środowiska, w którym ona żyje, i przyszłego zawodu, oraz dawały możność doskonalenia się charakterem i możność rozwoju różnym typom uzdolnień.

Młodzież odpowiednio uzdolniona winna mieć ułatwione przechodzenie ze szkół jednego typu lub stopnia do drugiego. Pochodzenie jednostki z tego czy innego środowiska nie powinno być w żadnym wypadku tamą na drodze do osiągnięcia takiego poziomu wychowania i wykształcenia, jaki jest dla danej jednostki właściwy ze względu na jej uzdolnienia i zamięłowania.

Dla jednostek, które z jakichkolwiek powodów nie pójdą zwykłą drogą szkolną, ustawa przewiduje możliwość uzyskania, przez złożenie odpowiednich egzaminów, uprawnień, związanych z ukończeniem szkół w tych wypadkach, w których zdobycie wykształcenia poza szkołą jest możliwe.

Konstrukcję ustroju szkolnictwa wskazuje w przekroju schematycznym wykres, zamieszczony poniżej. Nie obejmuje on szkół artystycznych, których ustroj określi osobne rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Poszczególne poziomy nauczania szkolnego można scharakteryzować w sposób następujący:

Przedszkola przewiduje się jako instytucje wychowu-

jące — nie uczące — dzieci od lat 3 aż do czasu rozpoczęcia obowiązku szkolnego. Stwarzać one winny odpowiednie warunki przede wszystkim dla wychowania fizycznego, tak ważnego w tym wieku dzieci.

Wychowanie i wykształcenie ogółu odbywa się niemal wyłącznie w szkole powszechnej. Szkoła powszechna ma za zadanie umożliwić dzieciom wszystkich obywateli Państwa, poczynając w zasadzie od roku, w którym dziecko kończy lat 7, zdobycie w ciągu lat siedmiu wychowania i wykształcenia ogólnego oraz przygotowania społeczno - obywatelskiego, możliwego do osiągnięcia w tym wieku i na tym poziomie rozwoju; będzie ono zarazem jednolitą wspólną treścią, scalającą wszystkie warstwy społeczeństwa, wzmacniającą jego więź duchową. Treść ta winna dać wszystkie zadatki, niezbędne do należytego ukształtowania w przyszłości psychiki świadomego swych obowiązków obywatela Państwa.

Poziom wychowania i wykształcenia ogólnego, do którego szkoła powszechna danego stopnia na wsi czy w mieście doprowadza swego wychowanka, musi być ten sam jak również zasadniczo i program nauki. Jednak szczegółowy materiał nauczania należy czerpać ze środowiska, w którym szkoła żyje, z jego pracy; będzie on zatem w szczegółach swoisty na wsi i w mieście. Szkoła winna w całej swej pracy uwzględniać potrzeby życia gospodarczego i zagadnienia kulturalne swego środowiska.

Według art. 11 ustawy o ustroju szkolnictwa: „W programie szkoły powszechnej rozróżnia się trzy szczeble: szczebel pierwszy obejmuje elementarny zakres wykształcenia ogólnego, szczebel drugi jest rozszerzeniem i pogłębieniem szczebla pierwszego, szczebel trzeci ma nadto przysposobić młodzież pod względem społeczno - obywatelskim i gospodarczym“.

Zależnie od liczby dzieci w wieku szkolnym w różnych miejscowościach, istnieją szkoły powszechne trzech stopni.

Szkoły te w różnej mierze realizują wspomniane trzy szczeble programowe.

Szkoły stopnia pierwszego wypełniają całkowicie pierwszy szczebel programowy, a nadto najważniejsze składniki szczebla II-go i III-go. Szkoła pierwszego stopnia ma cztery klasy, z których I i II są jednoroczne, III — dwuletnia, IV — trzyletnia. Uczy w niej jeden lub dwóch nauczycieli.

Szkoły stopnia drugiego wypełniają całkowicie pierwszy i drugi szczebel programowy oraz najistotniejsze składniki szczebla III. Szkoła stopnia drugiego ma 6 klas, z których 5 pierwszych jest jednorocznych, VI zaś dwuletnia. Uczy w niej 3 lub 4 nauczycieli.

Przedstawiona na wykresie szkoła najwyższego, t. j. trzeciego stopnia, wykonywa wszystkie trzy szczeble programowe w pełnym zakresie, przytem pierwszy w ciągu 4 pierwszych lat nauki, drugi w ciągu 2 lat następnych, a trzeci w ciągu ostatniego roku nauki. Daje więc ona młodzieży nie tylko rozszerzony i pogłębiony elementarny zakres wykształcenia ogólnego, ale i możliwie zaokrąglone przysposobienie pod względem społeczno - obywatelskim i gospodarczym. Szkoła stopnia III ma 7 klas jednorocznych i co najmniej 5 nauczycieli.

Dla jednostek odpowiednio uzdolnionych ustrój szkolnictwa przewiduje jako drugi poziom nauczania: a) gimnazja ogólnokształcące, b) szkoły zawodowe.

Gimnazjum ogólnokształcące stanowi niższy stopień szkoły średniej, opartej na drugim szczeblu programowym szkoły powszechnej. Cała szkoła średnia ogólnokształcąca trwa lat sześć, dzieli się na czteroletnie gimnazjum i oparte na niem dwuletnie liceum. Każda z tych części szkoły średniej tworzy zamkniętą w sobie całość o swoistych zadaniach.

Szkoła średnia winna dać młodzieży „podstawy pełnego rozwoju kulturalnego, przygotować ją do czynnego udziału w życiu zorganizowanego w ramach państwowych

społeczeństwa oraz przygotować ją do studiów w szkołach wyższych“.

Gimnazjum ogólnokształcące, przyjmujące kandydatów co najmniej 12-letnich, ma dać młodzieży takie ogólne wychowanie i wykształcenie, uwzględniające praktyczne potrzeby życia, aby po jego ukończeniu absolwenci, którzy zechcą na tem poprzestać, mogli pełnić w życiu państwowem i społecznem funkcje, wymagające ogólnego wykształcenia średniego. Jeśli jednak absolwenci gimnazjum zapragną kształcić się dalej, przygotowanie gimnazjalne wystarczy im do dalszych studiów na poziomie licealnym.

W ten sposób gimnazjum winno zaspokoić bardzo silnie odczuwaną potrzebę społeczną dania pewnemu dość znacznemu odsetkowi młodzieży takiego wychowania i wykształcenia ogólnego, któreby stanowiło zamkniętą całość przydatną w życiu, dającą pewne uprawnienia, a zarazem umożliwiającą dalsze studia, zarówno ogólnokształcące, jak i zawodowe.

Programowo gimnazjum jest jednolite i obejmuje naukę języka łacińskiego, choć mogą być tworzone także gimnazja bez nauki łaciny.

Drugą drogę kształcenia jednostek odpowiednio uzdolnionych stanowią szkoły zawodowe: a) stopnia niższego, b) stopnia gimnazjalnego i c) przysposobienia zawodowego.

Szkoły stopnia niższego, noszące nazwę np. szkół stolarskich, szkół rolniczych i t. p., których program opiera się na pierwszym szczeblu programowym szkoły powszechnej, kształcą pracowników, dla których wystarczy przygotowanie wybitnie praktyczne. Nauka w tych szkołach trwa przeważnie trzy a w niektórych zawodach dwa lata.

Szkoły stopnia gimnazjalnego, t. j. gimnazja zawodowe, opierają swój program na drugim lub trzecim szczeblu programowym szkoły powszechnej i winny dostarczyć życiu gospodarczemu kategorii pracowników, którzy nie tylko mają przygotowanie praktyczne, t. j. są usprawnieni w za-

kresie wykonywania robót z określonych działów danego zawodu ale nadto posiadają odpowiedni zasób wiadomości teoretyczno-zawodowych i ogólnych. Nauka w gimnazjach zawodowych trwa przeważnie 4 lata, mogą być jednak gimnazja 2 lub 3 letnie.

Szkoły przysposobienia zawodowego dają jedynie elementy wiedzy zawodowej, wprowadzają w zawód. Nauka w nich trwa rok. Szkoły te stanowią dla niektórych zawodów typ szczególnie ważny, np. w rolnictwie, gdzie dają podstawowe praktyczne wiadomości tej młodzieży, która pracuje we własnych gospodarstwach rolnych włościańskich.

Dla jednostek odpowiednio uzdolnionych przewiduje się po gimnazjum trzeci poziom nauczania, a mianowicie:

- a) liceum ogólnokształcące,
- b) szkoły zawodowe stopnia licealnego,
- c) szkoły przysposobienia zawodowego.

Dwuletnie liceum — stopień wyższy szkoły średniej ogólnokształcącej, oparty na gimnazjum — stanowi, podobnie jak gimnazjum, w pewnym znaczeniu zamkniętą w sobie całość i ma na celu danie młodzieży takiego wychowania i ogólnego wykształcenia, aby po jego ukończeniu absolwenci, którzy nie będą uczyli się dalej, mogli pełnić w życiu zorganizowanego w ramach państwowych społeczeństwa funkcje, wymagające pełniejszego i głębszego przygotowania niż to, które zapewnia gimnazjum. Przygotowanie licealne jest również dostateczną podstawą do studiów w szkołach wyższych.

Liceum, przyjmujące młodzież co najmniej 16-letnią, musi liczyć się z tem, że ujawnia ona uzdolnienia i zamiłowania w pewnych określonych kierunkach. Stąd pod względem programowym liceum różniczkuje się na wydziały, których „podstawę dydaktyczną“ stanowią odpowiednio dobrane grupy przedmiotów. To silniejsze zaakcentowanie na każdym wydziale pewnej zwartej grupy przedmiotów pozwoli na zebranie na nim młodzieży, posiadającej wyraźne

w danym kierunku uzdolnienia, i na taką organizację nauki, aby młodzież mogła uzyskać dostateczny zasób wiedzy do przyszłych studiów specjalnych oraz wdrożyć się do pracy możliwie samodzielnej, a tem samem przygotować się pod tym względem do szkół wyższych.

Zachowując więc swój charakter — wyższego stopnia szkoły średniej ogólnokształcącej — liceum równocześnie przygotowuje swych uczniów do studiów w szkołach wyższych.

Licea zawodowe, oparte również jak i licea ogólnokształcące na programie gimnazjum ogólnokształcącego, kształcić mają pracowników, którzyby posiadali nie tylko przygotowanie praktyczne, ale również szerszy zasób wiadomości teoretyczno-zawodowych i ogólnych. Licea zawodowe są z reguły trzyletnie dla niektórych zaś zawodów dwuletnie.

Aczkolwiek licea zawodowe przyjmują za podstawę program gimnazjum ogólnokształcącego, przewiduje się przyjmowanie do nich także absolwentów gimnazjów zawodowych, po odpowiednim uzupełnieniu zakresu ich wiedzy. Osobne kursy ułatwią absolwentom szkół zawodowych przechodzenie bądź do liceów zawodowych, bądź do liceów ogólnokształcących.

Dla absolwentów zarówno gimnazjów jak i liceów ogólnokształcących przeznacza się roczne szkoły przysposobienia zawodowego, dające elementy wiedzy zawodowej.

Oprócz wszelkich typów szkół zawodowych przewidziane są niewidoczniejsze na wykresie kursy zawodowe, przeznaczone dla osób, specjalizujących się w pewnych tylko działach danego zawodu, przytem zarówno dla osób, wchodzących do zawodu jak i dla już pracujących, którzy pragną wydoskonalić się w jakimś dziale specjalnym swej pracy.

Dla młodzieży, która po ukończeniu szkoły powszechnej nie będzie uczyla się dalej w szkołach, przewiduje się dokształcanie, które trwać ma aż do 18 roku życia włącznie. Zadaniem tego dokształcania będzie „pogłębienie indy-

widualnego i społeczno-obywatelskiego wychowania młodzieży oraz rozszerzenie ogólnego wykształcenia w dostosowaniu do potrzeb życia gospodarczego i zawodów, w których młodzież pracuje“. Dokształcanie odbywać się będzie w szkołach i na kursach dokształcających ogólnych, lub w szkołach dokształcających zawodowych, lub w szkołach dokształcających zawodowych, które z pośród młodzieży, obowiązanej do dokształcania, skupiają pracujących zawodowo w warsztacie pracy zarobkowej, t. j. co najmniej 15-letnich. Szkoły dokształcające zawodowe dają najważniejsze wiadomości zawodowe teoretyczne, a także uzupełniają wykształcenie praktyczne, nabywane przez młodzież w warsztatach pracy, czyli popularnie mówiąc „w terenie“.

Osobne zagadnienie stanowi w każdym ustroju szkolnym kształcenie kandydatów na nauczycieli. Ma ono specjalną doniosłość, bo ostatecznie decyduje o wartości szkoły przedewszystkiem nauczyciel.

Wszyscy przyszli nauczyciele bez względu na szkołę, w której będą pracowali, winni posiadać wykształcenie ogólne, dostosowane do tego, na jakim poziomie mają w przyszłości uczyć, przygotowanie pedagogiczne, zarówno teoretyczne jak i praktyczne oraz przygotowanie społeczno-obywatelskie.

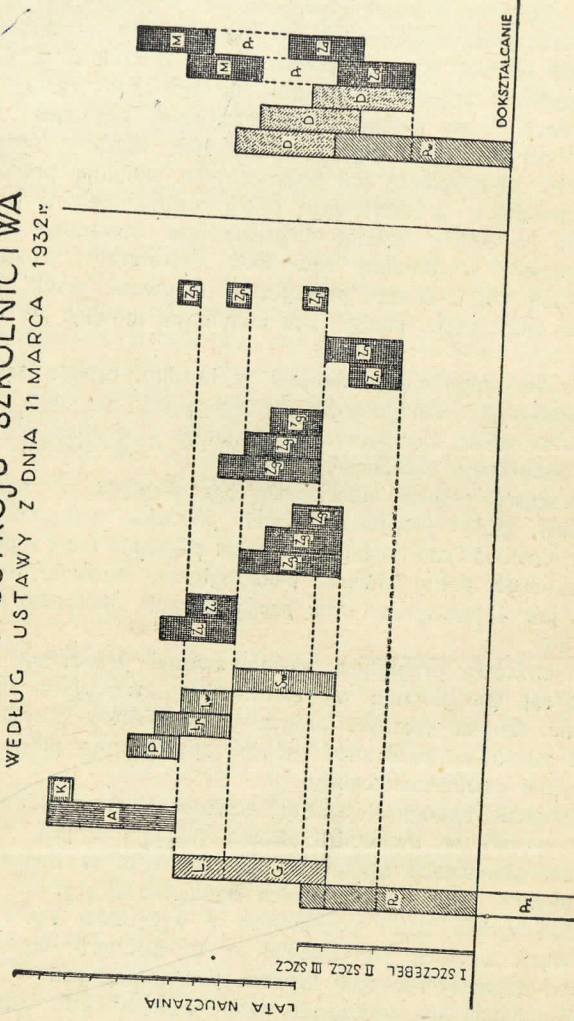
Kształcenie przyszłych wychowawczyń przedszkoli odbywać się ma głównie w czteroletnich seminarjach, opartych na drugim szczeblu programowym szkoły powszechnej, a nadto w dwuletnich liceach, opartych na programie gimnazjum ogólnokształcącego.

Przyszli nauczyciele szkół powszechnych kształcą się w większości w trzyletnich liceach pedagogicznych, opartych na gimnazjach ogólnokształcących, oraz w dwuletnich pedagogjach, opartych na liceach ogólnokształcących.

Nauczyciele szkół pozostałych z wyjątkiem szkół zawodowych kształcą się zasadniczo w szkołach wyższych i na co najmniej rocznych kursach pedagogicznych.

Kandydaci na nauczycieli szkół zawodowych, zależnie

WYKRES USTROJU SZKOLNICTWA WEDŁUG USTAWY Z DNIA 11 MARCA 1932^r

A PRZEDSZKOLA, 3 lata ukończone.

B SZKOLY POWSZECHNE, 7 lat ukończonych w danym roku kal.

C DOKSZTAŁCANIE, wypełnienie obowiązku szkoln.

D LICEA dla WYCHOWAWCZYŃ, 16 lat ukończ.

E SEMINARIA dla WYCHOWAWCZYŃ, 13 lat ukończonych w danym roku kal.

F ZAWOD. STOPNIA LICEALNEGO, 16 lat ukończonych w danym roku kal.

G ZAW. STOPNIA GIMNAZJALNEGO, nie niżej 13 lat; określa Minister.

H ZAW. STOPNIA NIŻSZEGO, 13 lub 14 lat ukończonych w danym roku kal.

I SZKOLY PRZYSPOSOBIENIA ZAWODOWEGO, nie określa się

J GIMNAZJA, 12 lat ukończonych.

K LICEA, 16 lat ukończonych.

L SZKOLY WYŻSZE, nie określa się.

M KURSY PEDAGOGICZNE, nie określa się.

N PEDAGOGIA, 18 lat ukończonych.

O LICEA PEDAGOGICZNE, 16 lat ukończonych.

P SZKOLY DOKSZTAŁ. ZAW., 15 lat ukończonych.

Q SZKOLY MISTRZÓW I NADZORCÓW, nie określa się.

R PRAKTYKA.

od charakteru przedmiotów, których mają uczyć w szkołach zawodowych (przedmioty zawodowe, przedmioty pomocnicze ściśle związane z zawodem, przedmioty pomocnicze niezwiązane z zawodem) winni wykazać się bądź ukończeniem szkoły zawodowej odpowiedniego stopnia, szkoły wyższej lub też specjalnie określonej przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, praktyką zawodową i pedagogiczną oraz odpowiedniemi przygotowaniem społeczno-obywatelskiem i pedagogicznem, bądź ukończeniem szkoły odpowiedniego stopnia, przewidzianej dla nauczycieli szkół ogólnokształcących, oraz specjalnych kursów, wprowadzających w zagadnienia szkolnictwa zawodowego.

Ostatnim, najwyższym poziomem wykształcenia są szkoły wyższe.

Zadaniem szkół tych jest prowadzenie pracy naukowej lub artystycznej, wdrażanie słuchaczy do samodzielnych badań naukowych, kształcenie i wychowanie słuchaczy na świadomych swych obowiązków obywateli Rzeczypospolitej, oraz przygotowanie ich do wykonywania zawodów, wymagających wyższego wykształcenia.

Nowy ustrój szkolnictwa otwiera do szkół wyższych wstęp kandydatom nie tylko kształconym — jak dotychczas — w szkołach średnich ogólnokształcących, czyli na przyszłość w liceum ogólnokształcącym, ale nadto przewiduje po raz pierwszy przyjmowanie do szkół wyższych także i tych, którzy ukończą liceum zawodowe, lub pedagogiczne, lub liceum dla wychowawczyń przedszkoli. Absolwenci wszystkich tych szkół, którzy „wykażą się świadectwem kwalifikującym do studjów w szkołach wyższych“, będą mogli studiować w charakterze studentów zwyczajnych. Jak wielką będą mieli możność wyboru szkoły wyższej czy wydziału, określi rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wydane po zasięgnięciu opinii rad wydziałowych szkół akademickich. Minister także w ten sam sposób reguluje w razie nadmiaru zgłoszeń warunki ściślejszego doboru kandydatów do szkół wyższych.

OGÓLNE WYTYCZNE PRACY SZKOLNEJ.

Zasadniczym warunkiem owocności pracy wychowawczej, realizującej naczelny cel szkoły, jest wytworzenie się między nauczycielem a wychowankiem dostatecznie silnej więzi duchowej. Ona to bowiem przede wszystkim skłania wychowanka do chętnego i ufego ustosunkowania się do wymagań i poczynañ szkoły. Nauczyciel powinien uświadamiać sobie, iż od jego wartości duchowych oraz aktywnego ustosunkowania się do całości kształtu życia szkolnego zależy jego w większym lub mniejszym stopniu dodatni wpływ na młodzież. Uświadamiając więc sobie zadania, jakie ma do spełnienia, winien nauczyciel odpowiednio ukształtować swój stosunek do ucznia, przedmiotu i całokształtu pracy szkolnej. Nauczyciel doloży więc wszelkich starań, aby zdobyć zaufanie ucznia, poznać jego warunki życiowe, właściwości psychiczne i fizyczne, w szczególności uzdolnienia i zamiłowania oraz przebieg i wyniki pracy. Nauczyciel nie może przytem polegać tylko na własnych spostrzeżeniach i zdobytym doświadczeniu, lecz powinien wziąć również pod uwagę spostrzeżenia i doświadczenie innych osób, opiekujących się wychowankiem, a ponadto przez ciągłe pogłębianie swej wiedzy pedagogicznej starać się zrozumieć przejawy procesów, charakterystycznych dla danego okresu rozwoju wychowanka, oraz rolę, jaką te procesy odgrywają.

Wychowawcze oddziaływanie szkoły nie może ograniczać się tylko do kierowania pracą i postępowaniem wychowanka w myśl zgóry powziętych założeń, w szczególności do zaznajamiania go z materiałem nauczania, wyznaczania zadań, udzielania życiowych rad i wskazówek, stwierdzania i oceny wyników pracy i t. p. Ograniczając się tylko do takich oddziaływań, utrzymywałaby szkoła wychowanka raczej w postawie biernej. Rzeczą zaś szkoły jest umożliwienie wychowankowi zajęcia postawy jak najbardziej czynnej wobec zadań i obowiązków,

które na niego nakłada. Trzeba więc wniknąć w potrzeby duchowe i osobiste dążenia wychowanka i zaopiekować się jego pracą nad sobą. W związku z tem nauczyciel winien nie tylko okazywać gotowość udzielenia wychowankowi pomocy, lecz także zainteresować się przejawami życia, obchodzącymi żywo wychowanka, i zajmującą go treścią, którą sobie samorzutnie przyswaja jako wartość kształcącą.

Wychowawcza rola nauczyciela nie może jednak polegać jedynie na utrzymywaniu łączności z poszczególnymi uczniami i opiekowaniu się nimi. Ustrój szkoły i organizacja jej życia powoduje bowiem, że uczeń przebywa w szkolnej społeczności, w której i przez którą w znacznej mierze się wychowuje. Oddziaływanie więc tylko na poszczególne jednostki miałoby charakter jednostronny. Nauczyciela winny również w dużym stopniu obchodzić przejawy zbiorowego życia wychowanków. Poznanie tych przejawów, a zwłaszcza wniknięcie w dążenia i potrzeby poszczególnych społeczności klasowych, zrozumienie ich żywotności i znaczenia dla pracy wychowawczej jest niemniej ważnym warunkiem owocności pracy, jak poznanie i zrozumienie każdego wychowanka z osobna.

Podstawowe znaczenie zarówno w wychowaniu jednostek jak i społeczności uczniowskich ma właściwy dobór treści kształcącej i form pracy. Treść, zaczerpnięta z zasobów dóbr kulturalnych, winna być dostosowana do rozwoju umysłowego i uzdolnień wychowanków, oraz odpowiadać ich wewnętrznej potrzebie. W ten sposób dobrana, kształtować ona będzie skutecznie osobowość wychowanka, wyrabiającą się stopniowo, w miarę postępowania jego rozwoju psychicznego. Dobór form pracy zbiorowej winien być tak dokonywany, by odpowiadały one zainteresowaniom i potrzebom młodzieży i były dostosowane do specyficznych właściwości danej dziedziny wiedzy i umiejętności.

Postulaty powyższe odnoszą się w szczególności do nauczania, które winno posiadać z istoty swej cha-

rakter wychowujący. Nauczanie ma różnorodną treść, oddziałuje więc wielostronnie na rozwój duchowy wychowanków. Poszczególne nauki i umiejętności winny przytem współdziałać ze sobą tak, aby ich szarmonizowany zespół przyczyniał się do pełnego rozwoju osobowości.

Wychowując młodzież, należy wystrzegać się zmechanizowania działań nauczyciela. Oslabia ono bowiem a w pewnych przypadkach wręcz unicestwia skuteczność oddziaływań wychowawczych. Ujemny wpływ tego czynnika występuje szczególnie wtedy, gdy nauczyciel nie wykorzystuje zainteresowań wychowanków i nie uznaje inicjatywy, przez nich ujawnionej. Zainteresowania i poczynania współkolegów stanowią w zespole życia uczniów jeden z najsilniejszych i najskuteczniejszych czynników. Inicjatywa więc do poczynania wychowawczych nie powinna wychodzić wyłącznie od nauczyciela, ale także i od uczniów.

Różnorodność potrzeb i dążeń, przejawiająca się zarówno u poszczególnych jednostek, jako też w życiu zbiorowym młodzieży, wymaga, zwłaszcza wobec możliwości dokonywania przez nauczyciela doboru szczegółowej treści i form postępowania, aby osoby, wychowujące młodzież, porozumiewały się stale ze sobą i uzgadniały drogi, którymi prowadzą ją do celów, szkole wyznaczonych. Rozbieżność bowiem w zamierzeniach oraz brak koordynacji poczynania oddziałują zawsze destruktywnie na organizm szkolny i powodują, że, mimo najlepsze intencje poszczególnych wychowawców, uczniowie nie mogą sprostać wymaganiom i dostosować się do ciągle zmieniającej się postawy wychowawczej. Postulat ten dotyczy przedewszystkiem koordynacji pracy na terenie szkoły. Ponadto powinna szkoła uświadamiać o swych założeniach i poczynaniach dom rodzicielski wychowanka, utrzymywać z nim łączność i skłaniać do współdziałania ze szkołą. W ten sposób można uniknąć

rażących często rozbieżności między poczynaniami domu i szkoły.

Szkola rozwija swą działalność w pewnym środowisku, nie może być więc obojętna na jego wpływy. Jednym z podstawowych zadań szkoły jest poznanie więzi, łączących wychowanka ze środowiskiem, wnikanie w strukturę środowiska i jego dorobek kulturalny. Wykorzystując wartości dodatnie, które nastrocza środowisko, a przeciwdziałając jego wpływom ujemnym, przysposobi szkoła powierzoną jej młodzież do przyszłej pracy nad podnoszeniem środowiska na wyższy poziom kulturalny.

Na kształtowanie się osobowości wychowanka wywierają również znaczny wpływ warunki zewnętrzne szkoły i jej zaopatrzenie w różnego rodzaju urządzenia i środki pomocnicze. Czynniki te, odpowiednio dobrane i zorganizowane, współdziałają skutecznie, choć często bezwiednie dla wychowanka, w akcji wychowawczej. Wynika stąd postulat dbania o jakość i celowość urządzeń, należyte ich udostępnienie i wykorzystanie, a przede wszystkim o planowość i dobrą organizację pracy.

BUDOWA, TREŚĆ I WYKONYWANIE PROGRAMU.

Program nauki zarówno w szkole powszechnej jak i w gimnazjum składa się zasadniczo z dwóch części. Do pierwszej należą: „Materiał nauczania“, „Wyniki nauczania“ i „Uwagi“. Część ta obejmuje wszystkie obowiązkowe przedmioty nauczania (prócz nauki religii) w układzie według klas, ponadto w gimnazjum przedmioty nadobowiązkowe. W układzie według klas tkwi tendencja do uświadomienia nauczycielowi, że praca jego jest tylko częścią całości nauczania w tej klasie, że winna być scharmonizowana z pracą innych nauczycieli i że tej koordynacji podporządkować należy fachowo-przedmiotowy punkt widzenia. Część drugą stanowią „Uwagi do całości programów poszczególnych przedmiotów“.

1. Materiał nauczania określa treść i zakres pracy ucznia i nauczyciela.

Doboru i rozkładu materiału nauczania dokonano pod kątem wychowawczym, kierując się podstawami ideowymi szkoły, w pierwszym rzędzie wymaganiami wychowania obywatelsko-państwowego. Szkoła, która ma wychować przyszłych obywateli Państwa Polskiego, musi ich kształcić przede wszystkim na kulturze Polski; względ więc, w jakiej mierze materiał ten wprowadza młodzież w kulturę Polski, stanowi główne kryterium jego doboru. Przewodnią ideę programów tworzy więc kultura Polski, uwzględniająca również w odpowiednim zakresie dorobek kulturalny narodów, rozwijających się w ramach Państwa Polskiego. Wprowadzając, odpowiednio do rozwoju umysłowego uczniów, pierwiastek przeszłości, dobrano jednak materiał nauczania tak, aby jego opanowanie pozwoliło młodzieży, w sposób dostępny dla wieku, zrozumieć przede wszystkim współczesne życie Państwa Polskiego. Ponieważ zaś na to życie wybitny wpływ wywierają czynniki gospodarcze, dobrano tak materiał nauczania, aby dać uczniowi możliwość zrozumienia doniosłości tych czynników.

Całość kształcenia młodzieży zarówno w szkole powszechnej jak i w gimnazjum opiera się na podłożu życiowo-praktycznym. Założenie to wpłynęło na odpowiednie ustosunkowanie materiału teoretycznego do praktycznych zastosowań, przydatnych w życiu. W materiale każdego przedmiotu nauczania znajdzie nauczyciel szereg elementów, których opanowanie przygotowuje ucznia do życia. Wielką rolę odgrywa przytem, zwłaszcza w szkole powszechnej, oparcie się na środowisku.

Jedno z ważnych kryteriów doboru i rozkładu materiału stanowiła konieczność dostosowania go, tak pod względem ilości jak i jakości, do rozwoju psychicznego młodzieży. Stąd systematyczność doboru i układu materiału wzrasta wraz ze stopniem nauczania. Wyraża się to w stopniowym różnicowaniu nauki na przedmioty, w obrębie

zaś każdego przedmiotu w odpowiednim stopniowaniu ilości, zakresu i trudności materiału. Ponieważ jednak wyodrębnienie przedmioty są tylko składnikami całości pracy nad wykształceniem młodzieży, nauczanie każdego z nich nie może być prowadzone niezależnie od innych, lecz muszą one wzajemnie ze sobą współdziałać. Program przeciwstawia się więc odgradzaniu od siebie poszczególnych treści nauczania i zamykaniu ich w sobie w formie oddzielnych układów wiadomości i ćwiczeń. Dostosowanie materiału nauczania do rozwoju psychicznego młodzieży wymaga w realizacji programu wydatnego opierania nauki na bezpośrednich przeżyciach spostrzeżeńowych różnego rodzaju, co obowiązuje tem bardziej, im niższy jest stopień nauczania.

2. Wyniki nauczania charakteryzują wymagania, którym winien odpowiedzieć uczeń w zakresie wiadomości i sprawności po przejściu kursu danej klasy, jeśli jego postępy w nauce mają być uznane za dostateczne. W wynikach usiłowano w szczególności określić zakres i stopień sprawności, czego nie można było uczynić w materiale nauczania. Należy pamiętać, że wyniki nie wykraczają poza zakres wiadomości i ćwiczeń, podany w materiale, nieraz zaś stawiają w tym zakresie mniejsze wymagania. Szereg więc uczniów osiągnie normalnie wyniki większe, niż te, które wskazano w programie.

Wyniki winny być osiągane stopniowo w ciągu całego roku, względnie w ciągu całego okresu, przeznaczonego na naukę przedmiotu w danej klasie. Przerabiając każdy dział materiału, nauczyciel powinien więc sobie uświadomić, jakie wiadomości, umiejętności i sprawności ma uczeń osiągnąć po opracowaniu tego działu.

Należy sobie jednak uświadomić, że wyniki nie są t. zw. minimalnym programem i że ich osiągnięcie nie uwalnia od przerobienia wszystkiego, co jest wymienione w materiale nauczania. Materiał wskazuje to, co powinno być opracowane, wyniki zaś to, co winno być opanowane. Ponieważ zaś opracowanie materiału wymaga uwzględnienia

podanych w programie wskazań metodycznych, wyniki są więc sprawdzianem nie tylko tego, czy materiał został przez uczniów opanowany, ale także tego, jak został opracowany.

Nieodłączną częścią nauczania jest właściwe utrwalanie wiedzy, umiejętności i sprawności. Winno się je skutecznie przede wszystkim przez posługiwanie się poznanymi już wiadomościami i sprawnościami w innych związkach, w nowym układzie lub zastosowaniu. W wyjątkowych wypadkach, gdy tego wymaga wyraźnie charakter przerabianego materiału, można utrwalanie wiadomości i sprawności skutecznie przez powtarzanie materiału w zmienionej formie i porządku. Należy ponadto pamiętać, że materiał, przeznaczony do utrwalenia, powinien być niezbyt obszerny i bardzo starannie dobrany. Nie wszystko bezwzględnie powinno być utrwalone, ale tylko to, co jest najważniejsze i co warunkuje możliwość dalszego postępu ucznia.

Podstawową rolę przy utrwalaniu wiedzy odgrywa podręcznik szkolny. Sposób posługiwania się podręcznikiem zależy od stopnia nauczania i przedmiotu. W jednych przedmiotach podręcznik dostarcza uczniowi głównej treści do pracy na lekcjach szkolnych i w domu, w innych służy mu przede wszystkim do porządkowania i utrwalania zdobytej wiedzy i sprawności. Rzeczą nauczyciela jest odpowiednio pokierować pracą ucznia przy pomocy podręcznika. Książki pomocnicze dla uczniów, zależnie od kategorii, albo spełniają rolę uzupełniającą w stosunku do podręcznika, albo też służą, podobnie jak lektura, do rozszerzenia horyzontu umysłowego ucznia.

Jednym z podstawowych obowiązków nauczyciela jest poważna i stanowcza egzekutywa t. j. wymaganie i przestrzeganie, aby przewidywany na dany czas zasób wiedzy był rzetelnie opanowany, a sprawności należycie rozwinięte i wyćwiczone.

3. Uwagi, umieszczone przy programach poszczególnych klas, zawierają wybrane, najważniejsze wskazówki dla

XXVI

właściwej interpretacji materiału, obowiązującego w danej klasie, często ostrzeżenia przed rozszerzaniem jego ram, najważniejsze wskazówki metodyczne, niekiedy zaś również uwagi natury organizacyjnej.

4. Uwagi do całości programów w poszczególnych przedmiotach, które stanowią odrębną część książki programowej, zawierają najpotrzebniejsze komentarze do właściwego programu, oraz najważniejsze wskazówki metodyczne, nie wyczerpujące jednak wszystkich zagadnień, związanych z nauczaniem danego przedmiotu. W zakresie każdego z uwzględnionych przedmiotów zaczynają się uwagi te od określenia celów nauczania, a przeważnie kończą się wskazaniem najważniejszych związków, łączących dany przedmiot z innymi. W uwagach tych należy odróżnić polecenia obowiązujące od rad i wskazówek.

Podane w tym dziale wskazania oparte są na przeświadczeniu, że bardzo ważną rolę przy realizacji programu odgrywa osobowość nauczyciela. Praca jego nie może być zmechanizowana i zrutynizowana. Program, określając ogólne ramy metodyczne, pozostawia nauczycielowi w pewnym zakresie swobodę wyboru metody nauczania, przytem należy się liczyć przedewszystkiem z właściwościami danej młodzieży i warunkami środowiska.

Zarówno treść jak i sposoby nauczania winny być dostosowane do jakości i zakresu sił duchowych ucznia. Należy więc nauczanie dostosować do charakterystycznych właściwości młodzieży w odpowiednich fazach rozwojowych. Ponadto należy w miarę możliwości uwzględniać różnice między poszczególnymi osobnikami w obrębie tej samej fazy rozwoju psychicznego, a więc stosować zasadę indywidualizowania w znaczeniu ściślejszem. Zgodnie z tem, nauczanie musi się liczyć przedewszystkiem z zainteresowaniami, typowymi dla danej fazy, a także z zainteresowaniami, wykazywanymi samorzutnie przez poszczególnych uczniów; należy je uważać jednak tylko za punkt

wyjścia. Celem nauki jest bowiem skierowanie uczniów ku takim treściom i czynnościom, które doprowadzą do wykształcenia, określonego przez program. Nie można zatem poprzestawać na zainteresowaniach już istniejących i naturalnych, ale, posługując się nimi i prawami wewnętrznego rozwoju jednostki, należy budzić i rozwijać zainteresowania nowe, choć pokrewne, ale wyższego rzędu i głębsze. W ten sposób prowadzimy młodzież ku coraz wyższemu poziomowi rozwoju umysłowego.

Nauczanie winno się opierać na jak najbardziej czynnej postawie ucznia, winno zużytkować jak najróżniejsze popędy do działania i formy działania, właściwe danemu wiekowi i poszczególnym osobnikom. Jest to możliwe tylko przy oświetlonym już powyżej dostosowaniu treści nauki i sposobu ujęcia tej treści do sił duchowych i zainteresowań uczniów. Wszystkie czynności ucznia i klasy, choćby bardzo różnorodne, muszą być oczywiście podporządkowane ogólnemu celowi wychowawczemu i kolejnym zadaniom, prowadzącym do niego w określonych klasach i odcinkach czasu; żywość i różnaitość tych czynności nie może przechodzić w chaos ani jałowość. Czuwając nad celowością, nauczyciel kieruje aktywnością uczniów, nadaje jej właściwy umiar, dopomaga do osiągnięcia coraz wyższego jej poziomu. Zgodnie z zasadą samodzielności należy przytem tak postępować, aby uczeń zdobył możliwie jak najwięcej własnym, osobistym wysiłkiem, aby jak najbardziej samoistnie pokonywał nasuwające się trudności i rozwiązywał zagadnienia, występujące w toku nauki, aby miał możliwie rozległe pole do wyboru środków, zabiegów, narzędzi pracy, do inicjatywy i pomysłowości. Kierownictwo nauczyciela winno być przedewszystkiem pomocą we własnym rozwoju ucznia, własnem „dorabianiu się osobowości”. Nauczyciel musi się jednak liczyć z trudnościami, na jakie uczeń w samodzielnej pracy natrafia i udzielać mu odpowiednich rad i wskazówek.

Samodzielność musi być oczywiście uzależniona od stopnia

rozwoju ucznia. Jej kierunek jest wyznaczony przez żądanie, by na każdym stopniu nauki i w każdym przedmiocie prowadziła ona do wyników, bądź wyraźnie określonych w tekście programu, bądź niewątpliwie wynikających z jego uważnej interpretacji. Bardzo ważną rzeczą jest przytem wewnętrzne uświadomienie sobie przez ucznia osiągniętych wyników, zdawanie sobie sprawy z tego, co się umie i o ile się postąpiło naprzód. Powinny one być przez ucznia uważane za jeden z etapów własnego rozwoju i stać się podnietą do czynienia dalszych postępów. W ten sposób nauka nabierze charakteru dynamicznego, którego wyrazem jest dążność do samokształcenia się.

W miejsce szablonowej rutyny, stosowanej z dnia na dzień i zmechanizowanej techniki nauczania, należy dążyć do urozmaicenia postępowania dydaktycznego. Polega ono w dużej mierze na zmianie form nauczania. Trzeba więc stosować różne formy nauczania. Powinny one łączyć się nieraz ze sobą i przeplatać w biegu pracy. Pierwszeństwo jednak ze względu na zasadę aktywności i samodzielności ucznia, należy oddać formie poszukującej, która powinna przeważać, występując wszędzie, gdzie jej stosowanie nie jest zbyt nieekonomiczne lub niemożliwe. Celem urozmaicenia lekcji jest nie tylko uczynić pracę ucznia miłą i swobodniejszą, ale także wprowadzić w ruch jego siły umysłowe i przez to sprawić, aby jego myślenie sięgało poza swój krąg chwilowy po nowe zagadnienia, łączące się z opracowaniami; powinno więc prowadzić do ruchliwości przeżyć ucznia.

Nauczyciel powinien przygotować się do każdej lekcji. Plan jej jednak powinien być na tyle ogólny i elastyczny, by można go było w szczegółach dostosować do naturalnego, a często zmieniającego się toku pracy podczas lekcji.

Poza swobodą w zakresie doboru odpowiednich metod nauczania, posiada nauczyciel również pewną swobodę doboru materiału nauczania. W materiale nauczania, podanym w programie, można bowiem wy-

różnić składniki ustalone, niedopuszczające zmian oraz inne, ujęte elastyczniej, które trzeba dostosować do warunków pracy. Elastyczność ta, ściśle związana z zasadami dostosowania nauki do psychiki młodzieży, aktywności, utrzymywania spójni z życiem, aktualizacji, dotyczyć może doboru materiału szczegółowego oraz jego układu.

Do elastyczności w zakresie doboru materiału należy np. uwzględnienie warunków wsi i miasta, czerpanie materiału ze środowiska bliższego i dalszego, uwzględnienie właściwości regionu, dobór odpowiednich aktualnych zdarzeń, przeżyć młodzieży, wypełnianie w niektórych przedmiotach ram ogólnych lub przykładowych materiałem szczegółowym, dobór odpowiednich zadań i ćwiczeń, lektury, materiału ilustracyjnego i t. d., a niekiedy nawet wybór między zasadniczymi wariantami pracy (zajęcia praktyczne).

W zakresie układu materiału programowego podstawową rolę odgrywa kolejność wymienionych tematów. W poszczególnych programach zaznaczono, o ile ona obowiązuje a w jakich wypadkach może być zmieniona. W szczegółach nasuwa się tutaj dużo możliwości, związanych z elastycznością doboru materiału.

Nauczyciel powinien sobie dokładnie zdawać sprawę z tego, w jakim zakresie materiał i tok nauczania jego przedmiotu zostały w programie ustalone, w jakim zaś pozostawiono mu swobodę, a więc możliwość rozwinięcia twórczości, stanowiącej jego prawo i obowiązek.

PROGRAM NAUKI

Szkoły powszechne.

PLANY GODZIN.

ZASADNICZY PLAN GODZIN,

stosowany w szkole o 6 nauczycielach przy 14 godzinach nadliczbowych (warjant *b*) oraz w szkołach o większej liczbie nauczycieli.

Przedmioty	K l a s y							Liczba godzin ucznia
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Religia	2	2	2	2	2	2	2	14
Język polski . .	7	7	7	7	5	5	5	43
Historja	—	—	—	—	3	3	0/4	8
Geografia	—	—	} 4	} 5	3	3	4/0	12½
Nauka o przyrodzie	—	—			3	3	4	14½
Arytmetyka z geometrią	3	4	4	4	4	4	4	27
Rysunek	1	2	2	2	2	2	2	13
Zajęcia praktyczne	2	3	4	4	4	4	4	25
Śpiew	1	1	2	2	2	2	2	12
Ćwiczenia cielesne	2	2	2	2	2	2	2	14
Liczba godz. ucznia	18	21	27	28	30	30	29	183
Liczba godz. naucz.	18	21	27	28	30	30	29	

1 godzina ćwiczeń chóru.

Razem godzin nauczycieli: 184.

Oprócz tego dla każdego ucznia, z wyjątkiem uczniów klas I i II — codziennie 10 minut ćwiczeń cielesnych.

0/4 — oznacza 0 godzin w I półroczu, 4 godziny w II,

4/0 — 4 w I, 0 w II.

SZKOŁA O 6 NAUCZYCIELACH.

WARJANT a.

Przedmioty	K l a s y							Liczba godzin ucznia
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Religia	2	2	2	2	2	1+1	1+1	14
Język polski . . .	7	7	7	7	5	3+3	3+3	45
Historja	—	—	—	—	3	3	0/4	8
Geografia	—	—	4	5	3	3	4/0	12½
Nauka o przyrodzie	—	—			3	3	4	14½
Arytmetyka z geometrią	3	4	4	4	4	3+1	3+1	27
Rysunek	1	2	2	2	2	2	2	13
Zajęcia praktyczne	2	3	4	4	4	3	3	23
Śpiew	1	1	2	2	2	2		12
Ćwiczenia cielesne	2	2	2	2	2 chł 2 dz.			14
Liczba godz. ucznia	18	21	27	28	30	30	29	183
Liczba godz. naucz.	18	21	27	28	75			

1 godzina ćwiczeń chóru.

Razem godzin nauczycieli: 170.

Oprócz tego dla każdego ucznia, z wyjątkiem uczniów klas I i II — codziennie 10 minut ćwiczeń cielesnych.

0/4 oznacza 0 godzin w I półroczu, 4 godziny w II, 4/0 — 4 w I, 0 w II.

Tam, gdzie są sumy, pierwszy składnik oznacza liczbę godzin nauki głośniejszej, drugi cichej.

Klasy VI i VII mają 12 godzin nauki równoczesnej w jednej izbie, poza tem klasa VI ma 16 godzin nauki osobnej (3 g. historii, 3 g. geografii, 3 g. nauki o przyrodzie, 2 g. arytmetyki z geometrią, 2 g. rysunku, 3 g. zajęć praktycznych), klasa VII — 15 (4 g. historii lub geografii,

4 g. nauki o przyrodzie, 2 g. arytmetyki z geometrią, 2 g. rysunku, 3 g. zajęć praktycznych). Jednocześnie może się odbywać bez wyjątku nauka głośniejsza i cicha tego samego przedmiotu (religia: 1+1, 1+1, język polski 3+3, 3+3, arytmetyka 1+1, 1+1 prócz 2 godzin oddzielonych w każdej klasie). Ćwiczenia cielesne odbywają się w zespołach chłopców i dziewcząt z klas V, VI i VII.

WARJANT b.

Przy 14 godzinach nadliczbowych na naukę religii stosuje się zasadniczy plan godzin, podany powyżej.

SZKOŁA O 5 NAUCZYCIELACH.

Przedmioty	K l a s y							Liczba godzin ucznia
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
Religia	2	2	2	2	2	1+1	1+1	14
Język polski . .	7	7	7	7	5	3+3	3+3	45
Historja	—	—	—	—	3	2+1	0/3+1	8
Geografia	—	—	4	5	3	2+1	3+1/0	12 $\frac{1}{2}$
Nauka o przyrodz.	—	—			4	3	3	3+1
Arytm. z geom.	3	4	4	4	4	2+2	2+2	27
Rysunek	1	1	2	2	2	2	2	12
Zajęcia praktyczne	1	2	3	3	3	3	3	18
Śpiew	1	1	2		2	2		12
albo	1	1	2	2		2		12
Ćwiczenia cielesne	1	1	2	2	2 chł. 2 dz.			12
albo	2	2	2		2 chł. 2 dz.			lub 14
Liczba godz. ucznia	16	18	26	27	29	30	29	175
	lub 17	lub 19						lub 177
Liczba godzin nauczyciela . . .	16	18	78					
	lub 17	lub 19	lub 76 4 ćw. ciel.					

1 godzina ćwiczeń chóru.

Razem godzin nauczycieli 154: 142 etatowe i 12 nadliczbowych.

Oprócz tego dla każdego ucznia, z wyjątkiem uczniów klas I i II — codziennie 10 minut ćwiczeń cielesnych.

Zależnie od liczby dzieci i warunków miejscowych łączy się w jeden komplet do nauki śpiewu albo klasy III z IV, albo IV z V, i zawsze VI z VII; dla tego samego celu albo się łączy w jeden komplet przy ćwiczeniach cielesnych klasy III i IV, albo też przeznacza na nie w klasach I i II tylko po 1 godzinie, zamiast po 2.

Klasy VI i VII mają 18 godzin nauki równoczesnej w jednej izbie (2 g. religii, 6 g. języka polskiego, 3 g. historii i geografii w VI, w VII — historii lub geografii, 1 g. nauki o przyrodzie, 4 g. arytmetyki z geometrią, 2 g. śpiewu), poza tem klasa VI ma 10 godzin nauki osobnej (3 g. historii i geografii, 2 g. nauki o przyrodzie, 2 g. rysunku, 3 g. zajęć praktycznych), klasa VII — 9 (1 g. historii lub geografii, 3 g. nauki o przyrodzie, 2 g. rysunku, 3 g. zajęć praktycznych), ćwiczenia cielesne odbywają się w zespołach chłopców i dziewcząt z klas V VI i VII. W klasie VII — geografia w I półroczu, historia w II. Przy nauce równoczesnej według dwu programów religii, języka polskiego, nauki o przyrodzie, arytmetyki z geometrią obie klasy pracują nad tym samym przedmiotem, jedna głośno, druga cicho.

KLASA I.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

2 godziny tygodniowo.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA PRAWOSŁAWNA

WYDANIE DRUGIE.

WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA

WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA MOJŻESZOWA

(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P.
Z 29 KWIECZNIA 1928 NR. 1 — 6382/28).

WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

7 godzin tygodniowo

(pożądany podział na półgodziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków i omawianie ich treści.

Swobodne i samorzutne wypowiedzianie się dzieci.

CZYTANIE I PISANIE.

Analiza i synteza wzrokowa oraz słuchowa wyrazów i zdań lub zdań i wyrazów (kolejność zależna od metody).

Czytanie jednostkowe i zbiorowe, głośne i ciche pojedynczych wyrazów i krótkich zdań z elementarza.

Odzworowywanie wyrazów, liter i zdań lub zdań, wyrazów i liter (zależnie od metody), w związku z nauką czytania.

Przepisywanie pod kierunkiem nauczyciela z tablicy i z książki wyrazów i zdań.

Pisanie z pamięci i ze słuchu łatwych i dobrze znanych wyrazów i krótkich zdań, oraz zapisywanie krótkich zdań w związku z wypowiedzianiem się dzieci na różne tematy; zwracanie przytem uwagi na wielkie litery po kropce i w imionach własnych osób, zwierząt i miejscowości oraz użycie kropki na końcu zdania.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, CZYTANIEM I PISANIEM:

ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe;

stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci: na podstawie przeżyć i spostrzeżeń dzieci wprowadzanie nazw przedmiotów z najbliższego otoczenia, ich najłatwiej dostrzegalnych barw i kształtów, oraz najprostszych stosunków przestrzennych i czasowych;

stopniowe i bardzo powolne przyzwyczajanie dzieci do posługiwania się wyrazami i zwrotami z języka warstw wykształconych;

uczenie się przez dzieci napamięć i wygłaszanie krótkich i łatwych wierszyków o treści, związanej z tematami pracy szkolnej, oraz tekstów piosenek;

ilustrowanie treści opowiadań, wierszyków i obrazków ruchami i mimiką dzieci, ulepiankami, wycinankami, rysunkami, śpiewem i t. p.;

czytanie i opowiadanie nauczyciela.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Zdarzenia z życia dzieci, zabawy i zajęcia w domu, poza domem, w szkole.

Uroczystości, organizowane przez szkołę, a w związku z tem godło Państwa (orzeł), portrety Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

Dostępne dla dziecka przejawy życia na drodze jego z domu do szkoły, w polu, w ogrodach, na placach i t. p. Spostrzeżenia, dotyczące stanów pogody oraz życia kilku zwierząt i roślin z najbliższego otoczenia.

Historja zabawki, zeszytu i t. p.

Świat baśni i bajek.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność powolnego, ale wyraźnego czytania łatwych tekstów z elementarza; umiejętność czytelnego pisania znanych dziecku wyrazów o pisowni fonetycznej i krótkich zdań; znajomość godła Państwa (orła) oraz portretów Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być materiał, czerpany z bezpośrednich przeżyć i spostrzeżeń dziecka, a więc dotyczący jego najbliższego otoczenia.

Uzupełnieniem bezpośrednich spostrzeżeń dziecka powinno być oglądanie i omawianie obrazków. Należy je tak dobierać, by przedstawiały jakąś akcję, a przez to pobudzały do opowiadania, a nie opisu. Powinny być przytem odpowiedniej wielkości.

Naukę czytania i pisania poprzedza okres przygotowawczy, którego czas trwania uzależnia się od stopnia dojrzałości dzieci, przychodzących do szkoły. Zadaniem tego okresu jest z jednej strony wprowadzić dzieci w życie szkolne, z drugiej przygotować je do nauki czytania i pisania, rozwijając spostrzegawczość zapomocą obserwowania przedmiotów i zjawisk (kształty, barwy, rodzaje głosu i t. p.) oraz wdrażając rękę zapomocą rysunków, ulepień i wycinanek (ćwiczenia wzrokowe, słuchowe i ruchowe).

Przy nauce czytania i pisania można stosować metodę wyrazową albo zdaniową. Należy pamiętać, że metoda wyrazowa jest oparta na wieloletniej praktyce i stąd nauczyciel ma przy jej stosowaniu większą pewność uniknięcia zasadniczych błędów, niż przy metodzie zdaniowej, która wymaga dużego doświadczenia i odpowiedniego przygotowania.

Przy ćwiczeniach w pisaniu należy zwracać uwagę na kształt liter, czytelność pisma, zachowanie czystości zeszytów, przy czytaniu i pisaniu — na poprawną postawę ucznia.

Ćwiczenia słownikowe rozpoczynają się z chwilą wejścia dziecka do szkoły, wiążą się jednak w klasie I bardzo ściśle z t. zw. ćwiczeniem zmysłów. Wszystkie ćwiczenia tego rodzaju mają charakter przygodny, powodzenie zaś ich zależy przedewszystkiem od stopnia pogłębienia. Trzeba więc starać się jak najusilniej, aby każdy przedmiot omawiany znany był dziecku bezpośrednio lub pośrednio (z ilustracji), oraz aby dzieci same odtwarzały jak najczęściej poznane przedmioty w postaci plastycznej lub graficznej. Np. przy zwiedzaniu ogrodu wprowadzamy nazwy kilku bardziej popularnych warzyw, ich zasadniczych barw i kształtów. Przy nadarżającej się sposobności wprowadzamy na-

zwy stosunków przestrzennych, jak np. tu, tam, na prawo, na lewo, nad, pod, i czasowych, np. teraz, dziś, wczoraj, jutro, dawno. Zwracamy przytem uwagę, by dzieci bardzo powoli, ale stopniowo przyzwyczajały się do zastępowania wyrazów i zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych, nie tracąc jednak szacunku dla gwary.

Rozłożenie i rozbudowanie materiału, wskazanego w tematach, pozostawia się nauczycielowi z tem, że treść musi być dostosowana do środowiska, w jakim się dziecko i szkoła znajdują; np. treść tematu „dziecko w domu“, będzie inna na wsi, inna w mieście, inna na Śląsku, inna na Polesiu i t. d.; tematy powinny się powtarzać kilkakrotnie w ciągu roku, będą jednak obejmowały za każdym razem inną treść; np. o domu można mówić na początku roku, w okresie świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Zielonych Świąt i t. p.

W ujęciu wszystkich tematów na pierwszy plan powinna wystąpić barwna, żywo rozwijająca się akcja.

Okoliczności życia dziecka, nastrożające tematy z zakresu higieny, winny być należycie wyzyskane.

Treść czytanek i pogadanek winna, obok zainteresowania dziecka światem rzeczywistym, zaspokajać także charakterystyczne dla tego okresu rozwoju zainteresowania dziecka tematami iluzijnymi (bajki, baśnie) oraz zainteresowania zabawowe. Należy również mieć na względzie specyficzny dla psychiki dziecka stosunek do „czasu“. Pojęcie to dopiero w latach późniejszych nabiera treści. Stąd w klasie I można mówić tylko o przeszłości ludzi i rzeczy z otoczenia (historja dziecka, lalki, zabawki, sukienki, zeszytu i t. p.).

Różnego rodzaju ćwiczenia, wchodzące w zakres nauczania języka polskiego, winny stanowić nierozdzielłą całość, wzajemnie się przenikając i uzupełniając w różnych momentach pracy.

ARYTMETYKA.

3 godziny tygodniowo
(pożądany podział na półgodziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Ćwiczenia przygotowawcze.

Ćwiczenia orjentacyjne, dotyczące położenia i ruchu, np. wyżej — niżej, na prawo — na lewo, nad tem — pod tem i t. p.

Wyodrębnienie cech ilościowych: porównywanie długości, porównywanie pojemności (np. zapomocą przesypywania piasku).

Układanie przedmiotów zbioru w szeregu (np. nawlekanie na nitkę).

Porównywanie dwóch zbiorów zapomocą tworzenia par przedmiotów — po jednym z każdego ze zbiorów danych.

Odwzorowanie danego zbioru przy pomocy liczmanów lub kresek.

2. Pierwsza dziesiątka.

Liczenie przedmiotów w zakresie do dziesięciu; pisanie liczb do 10 przy pomocy cyfr.

Stopniowe opracowanie dodawania i odejmowania w zakresie do 10, zapis dodawania i odejmowania.

3. Numeracja, dodawanie, odejmowanie i początki mnożenia w zakresie do 20.

Liczenie przedmiotów w zakresie do dwudziestu; pisanie liczb do 20 przy pomocy cyfr.

Dodawanie i odejmowanie w zakresie do 20; zapis wykonanego działania.

Monety (do 20 groszy); zliczanie pieniędzy i płacenie.

Wprowadzenie i opracowanie mnożenia, z ogranicze-

niem do przypadków, kiedy mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20; zapis wykonanego mnożenia.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność liczenia przedmiotów w zakresie do 20, wraz z umiejętnością pisania liczb cyframi;

umiejętność wykonywania dodawania i odejmowania liczb w zakresie do 20, wraz z umiejętnością zapisywania tych działań i stosowania ich do zagadnień;

umiejętność wykonywania mnożenia w przypadkach, kiedy mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20, wraz z umiejętnością zapisywania i stosowania do zagadnień.

UWAGI.

Program nie wprowadza w klasie I mierzenia długości, ograniczając porównywanie długości do bezpośredniego zestawiania porównywanych przedmiotów lub przenoszenia długości z jednego przedmiotu na drugi zapomocą paska papieru lub sznurka.

Dodawanie i odejmowanie w zakresie pierwszej dziesiątki można opracować zarówno metodą liczenia (doliczania i odliczania), jak i metodą monografii kolejnych liczb naturalnych.

W obu tych metodach może być pomocne (jednak nie jest konieczne) przedstawianie liczb przy pomocy figur liczbowych.

Wprowadzenie figur liczbowych wtedy jest zalecane, gdy dzieci nie przynoszą do szkoły samorządnego zapoznania się z liczbami, któreby wystarczało do dodawania, odejmowania i porównywania liczb w zakresie do dziesięciu.

Jeżeli się wprowadza figury liczbowe, to należy trzymać się stałego ich układu, tego samego w podręczniku i w pomocach naukowych. Obok tego jednak winny być stosowane ćwiczenia w liczeniu, dodawaniu i odejmowaniu kon-

kretów w dowolnych ugrupowaniach; figury liczbowe w ustalonym układzie mają zastosowanie głównie wówczas, kiedy żądane przedstawienie liczby musi być odtworzone w wyobraźni, albo kiedy liczebność zbioru musi być rozpoznawana „na rzut oka” — bez liczenia.

Rozumienie i wykonywanie dodawania, odejmowania i mnożenia winny opierać się na konkretnych liczmanach (ewentualnie na figurach liczbowych), dopóki same dzieci nie przestaną się nimi posilkować.

W rozszerzeniu zakresu liczb do dwudziestu należy dobitnie wyodrębnić dziesiątkę jako grupę podstawową.

Mnożenie należy opracować jako dodawanie jednakowych składników; liczba takich składników nie powinna przekraczać 5. Przy zapisywaniu mnożenia należy zawsze pisać mnożnik na pierwszym miejscu, a na drugim mnożną (z mianem lub bez miana), np.

$$3 \cdot 5 \text{ gr} = 15 \text{ gr.}$$

Materiał nauczania, przepisany w programie dla kl. I, nie przekracza zakresu liczb do 20. Jeżeli jednak dzieci same zaczną podawać w układanych przez siebie zadaniach liczby większe od 20, to nauczyciel może pójść za dziećmi i wprowadzić dalszy materiał: liczenie przedmiotów w zakresie do stu, pisanie liczb do 100, oraz monety w zakresie do 1 złotego. Nauczyciel musi jednak mieć na uwadze, że rozszerzenie zakresu liczbowego poza 20 wtedy tylko jest usprawiedliwione, gdy materiał nauczania w zakresie do 20 zostanie przez dzieci rzetelnie opanowany.

RYСУNEK.

2 razy po pół godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni. Ilustrowanie różnych scen z życia dzieci i ich najbliższego otoczenia oraz krótkich a ciekawych powiastek, bajek i innych tematów z różnych

zakresów pracy szkolnej. (Orientacyjne przykłady tematów z życia dzieci i ich najbliższego otoczenia, nadających się do ilustrowania: „co umiecie narysować?“, „narysujcie, dzieci, coś ładnego“, „kogo najbardziej kochacie?“, „narysujcie coś dla mamusi, dla tatusia, dla siostrzyczki i braciszka“, „dzieci idą z rodzicami na przechadzkę lub do kościoła“, „co dzieci widziały na ulicy?“, „co dzieci widziały w ogrodzie lub na polu?“, „jak grzeczne dzieci spożywają śniadanie?“, „zabawa w żołnierzy“ i t. p.).

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie z pamięci przedmiotów z najbliższego otoczenia o niezłożonych i łatwych do zapamiętania kształtach, z uwydatnieniem w rysunku głównych części składowych przedmiotu oraz łatwo dostrzegalnych dla dzieci różnic wielkości części. Odróżnianie przy obserwacji i na rysunku linii prostych i krzywych.

Odróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czarowej, niebieskiej, żółtej).

Ćwiczenia pomocnicze: układanki z patyczków, grochu, żołędzi, kawałków papieru i t. p.

Przy wskazanych rodzajach rysunku praktyczne zaznajamianie się z użyciem papieru, ołówka, kredek.

Okolicznościowo rysowanie kredą na tablicy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu o niezłożonych kształtach, z uwydatnieniem w rysunku głównych części; rozróżnianie linii prostej i krzywej; właściwe posługiwanie się ołówkiem i kredkami; poprawny układ ciała przy pracy.

UWAGI.

Rysunek, poza czasem, wskazanym w programie, winien być również jak najczęściej stosowany na lekcjach innych przedmiotów zależnie od potrzeby i dla urozmaicenia pracy.

Najwięcej czasu w tej klasie zużywamy przez cały rok na rysunek z wyobraźni, aby umożliwić dziecku samorodne wyrażanie swych spostrzeżeń, myśli, pragnień i t. p.

Opowiadania ustne i czytanki, ilustrowane przez dzieci, winny być krótkie, ciekawe, barwne, oddziaływające na wyobraźnię, przytem tak dobrane, aby ilustracje nie obejmowały zbyt wielu przedmiotów.

Mniejszy wymiar czasu zajmie rysunek z pamięci, oparty na obserwacji, połączonej z omawianiem kształtów przedmiotów, interesujących ucznia. Rysunek ten ma na celu stopniowe przyzwyczajanie dzieci, zwłaszcza na najprostszych przykładach, do dokładniejszego wyrażania zapomocą formy rysunkowej swych spostrzeżeń.

Aby ośmielić dziecko do pracy, poznać jego zainteresowania i t. d., należy okres przygotowawczy poświęcić na swobodne i niczem niekrępowane wypowiedzianie się w rysunku.

Układanki z patyczków, kawałków papieru o jednej lub wielu barwach i innych materiałów należy stosować często przed rysunkiem z pamięci, a niekiedy i z wyobraźni, dla uwydatnienia części przedmiotu i ich rozmieszczenia, przytem te ćwiczenia pomocnicze winny zajmować nie więcej niż kilka minut.

Temat rysunkowy musi być opracowany w ciągu jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w odpowiadającym jego wiekowi *dziecięcym rysunku schematycznym*.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 2 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 1 godzina tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: mycie rąk, twarzy, nóg, czyszczenie zębów, czesanie się, czyszczenie obuwia z błota, zbieranie papierów do kosza, ścieranie kurzu z przedmiotów.

Porządek: sznurowanie i zapinanie bucików, wieszanie okrycia na właściwym miejscu, przestrzeganie racjonalnego porządku w ławce szkolnej i torebce na książki.

Zachowanie się na drodze, ulicy, w ogrodzie, parku: właściwe chodzenie pojedynczo i w gromadce, korzystanie z urządzeń, zabezpieczających porządek i czystość, łatwe ćwiczenia w orjentacji i zaradności, w mieście ponadto: właściwe przechodzenie przez jezdnię, wsiadanie do tramwaju lub autobusu i wysiadanie z tramwaju lub autobusu.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie łatwych zabawek i przedmiotów, związanych z nauczaniem i wychowaniem.

Materiały, nadające się do zastosowania: kasztany, żołędzie, jarzębina, fasola, szyszki, korki, patyczki, pudełka różnego rodzaju, wydmuszki i t. p.; plastylina, glina, воск; różne gatunki bibułki i papieru (bibułka gładka, karbowana, gazety, papier do pakowania, zapisane zeszyty i t. p.); gałganki, skrawki tkanin; koraliki, włóczka kolorowa, nici, sznureczek, cienki drucik i t. p.

Narzędzia: linijki, nożyczki, nożyki, kolce.

Orientacyjne przykłady tematów: koszyczki, łódeczki, ptaszki, łańcuchy, korale (z jarzębiny); laleczki z roślin („panny z maku“), zwierzątka i pajace z plastyliny, gliny, wosku; chorągiewki, wiatraczki, kubki, trzaskawki, strzały, koperty, latarenki, jaskółki, koniki i t. p., wykonywane z papieru; laleczki z gałganków i włóczki; ozdoby na choinkę (łańcuchy, pajaki, „światy“ z opłatków i t. p.); wiązanki, wianki.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność wykonywania wskazanych w programie zajęć, dotyczących czystości i porządku;

umiejętność zaginania i rozdzielania według linii prostej bibułki i papieru, łączenia rozmaitych materiałów klejem, drucikiem, sznureczkiem, włóczką lub nitką.

UWAGI.

Na zajęcia praktyczne należy wyzyskać w klasie I szkół o 6 nauczycielach i większej ich liczbie przewidziane 2 godziny tygodniowo, organizując lekcje całogodzinne lub półgodzinne — oprócz tego jednak z konieczności stałego baczności na czystość, porządek i t. d. wynika wykonywanie przez dzieci czynności z tego zakresu w każdym przypadku, gdy to będzie potrzebne, a łatwe prace ręczne winny być także stosowane dla celów metodycznych na lekcjach innych przedmiotów.

Przy *zajęciach z zakresu kultury życia codziennego* należy dzieci nauczyć stałego korzystania z kraty, wycieraczki lub szmaty do czyszczenia obuwia, z kosza do papierów, spluwaczki, z umywalni do mycia rąk, z mydła, z gęstego grzebienia, z ustępu i urządzeń higienicznych, z ręcznika lub ściereczki, którą każde dziecko winno codziennie do szkoły przynosić.

Nadto należy przyzwyczajać do czyszczenia paznokci, oddychania przez nos, noszenia i używania chustki do nosa, zasłaniania ust chustką przy kaszlu i kichaniu, zawijania w czysty papier śniadań i t. d., przestrzegać, aby dzieci nie wkładały do ust, nosa i uszu palców i różnych przedmiotów.

Dzieciom o słabym wzroku, cierpiącym na zapalenie powiek, mającym wyrzuty i t. p., należy dawać wskazówki, jak się mają zachować, aby nie zaszkodzić sobie i nie zarazić kolegów.

Zaprawianie do właściwego zachowania się w różnych

miejscach i okolicznościach, wskazanych w materiale nauczania, winno się odbywać bądź w pobliżu szkoły w granicach czasu, przeznaczonego specjalnie na zajęcia praktyczne, bądź na wycieczkach, urządzanych w innych godzinach. Odpowiednie rozmowy i pogadanki będą raczej należały do zakresu języka polskiego.

Ćwiczenia w orientacji i zaradności na ulicy mogą polegać np. na wyborze drogi krótszej lub mniej uciążliwej, chronieniu się przed deszczem i t. p.

Przy wykonywaniu robót z różnych materiałów dzieci winny się obchodzić przeważnie bez żadnych narzędzi. Te, które są wskazane w materiale nauczania, powinna posiadać w odpowiedniej ilości sama szkoła; dzieci nie są obowiązane do ich nabywania i przynoszenia.

Nauczyciel winien dbać, ażeby dzieci miały pod dostatkiem materiałów barwnych, zwracać uwagę na ostrożne posługiwanie się narzędziami tam, gdzie to jest konieczne, i na swobodną i radosną atmosferę przy pracy. Wiązanki, układane z kwiatów polnych lub ogrodowych (z ogrodu szkolnego, z domu), mogą być przeznaczone dla kościoła lub służyć do przyozdobienia klasy lub domu.

W szkole o 5 nauczycielach wobec mniejszej ilości czasu liczba sporządzonych przedmiotów musi być mniejsza; zajęcia z kultury życia codziennego i wstępne zajęcia rękodzielnicze winny być jeszcze bardziej uwzględniane na lekcjach innych przedmiotów, zwłaszcza języka polskiego i arytmetyki. Pomoc tych przedmiotów bierze się w rachubę przy osiągnięciu wskazanych wyników.

SPIEW.

1 godzina tygodniowo

(pożądany podział na ćwierci godziny szkolnej).

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Krótkie *pieśni* jednogłosowe, łatwe i przystępne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu

dziecka w tej klasie (w pierwszych miesiącach od „d” do „h” jednokreślnego, później stopniowo rozszerzonej do „c” jednokreślnego i „d” dwukreślnego) i związane w swej treści z życiem dziecka w szkole i poza szkołą: religijne, o rodzinie, szkole, Ojczyźnie, o pracy i życiu ludzi, o przyrodzie, pieśni do zabaw, marszu i t. p.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o wyraźne wymawianie tekstu, umiarkowane wydobywanie głosu.

Łatwe zabawy rytmiczne i proste inscenizacje odpowiednich piosenek.

Od czasu do czasu taktowanie w dwumiarze oraz przygodne maszerowanie w takt piosenki; okolicznościowe odróżnianie podczas wykonywania pieśni melodji wznoszącej się i opadającej oraz zatrzymującej się na jednym dźwięku. Przy utrwalaniu i powtarzaniu repertuaru rozpoznawanie pieśni według fragmentów, nuconych lub granych przez nauczyciela.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie przez dzieci conajmniej 15 pieśni, śpiewanych wyraźnie, rytmicznie i czysto.

UWAGI.

Śpiew, poza czasem, wskazanym powyżej, winien również być często stosowany, zależnie od potrzeby, dla urozmaicenia i ożywienia pracy i dla utrzymania radosnej i swobodnej atmosfery na lekcjach, poświęconych innym przedmiotom. Lekcje zaś, w zasadzie ćwierćgodzinne, przeznaczone specjalnie na śpiew, należy poświęcić na przyswajanie nowych pieśni i powtarzanie dawniej wyuczonych.

Nauczyciel klasy I winien zapoznać się z zasobem pieśni, znanych dzieciom z domu lub przedszkola. Najodpowiedniejsze z nich może zastosować na pierwszych lekcjach, jako zapoczątkowanie jednogłosowego śpiewu zbiorowego.

Rozmieszczenie oddechu we właściwych miejscach pieśni winno się ograniczyć do unikania rażących błędów, jak np. oddychanie w środku wyrazu.

Dążeniem nauczyciela winno być pobudzenie do śpiewu wszystkich dzieci w klasie. Dzieci, słuchowo lub głosowo nierozwinięte, powinny być umiejętnie wciągane do śpiewu zbiorowego, co może nastąpić zwłaszcza przy zabawach ze śpiewem.

ĆWICZENIA CIELESNE.

Naogó, - godziny tygodniowo (4 razy po pół godziny szkolnej lub 2 razy po jednej godzinie), w szkole o 5 nauczycielach może być 1 godzina tygodniowo.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas I i II).

ZABAWY WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI W FORMIE ZABAWOWEJ.

A. ZABAWY.

Zabawy ze śpiewem, o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, a także w celu przyzwyczajania dzieci do ruchów w takt śpiewanej piosenki, np. różyczka, konopki, mak, w naszej szkółce, jawor.

Zabawy orientacyjno-porządkowe, jako ćwiczenia spostrzegawczości, uwagi i szybkiej reakcji, np. zbiórka według kolorów, ruch uliczny, mruczek, powódź.

Zabawy na czworakach, jako ćwiczenia, przeciwdziałające nadmiernej krzywiźnie lędźwiowej, np. pieski na straży, żaby i bociany.

Zabawy bieżne w dostępnej dla dziatwy formie, ćwiczące bieg i wyrabiające wydawnie płuca i serce; wzmacnianie biegu przez stopniowe wprowadzanie pościgu, np. czarny lud, król i jego dzieci, poczta, cztery kąty.

Zabawy rzutne, ćwiczące oko i rękę przy pomocy rzucania i chwytania woreczków (wypełnionych grochem, fasolą lub kukurydzą) i małych piłeczek, np. rzucanie do celu, zgadywany, piłka o ścianę, serso.

Zabawy skoczne, jako ćwiczenia kończyn dolnych, przygotowanie do skoków i ćwiczenia rekreacyjne, np. skoki wróbelka, skoki konika, skoki żab, chód kruka, zajączki.

Zabawy w wodzie. Tam, gdzie warunki na to pozwalają, zabawy, oswajające z wodą na głębokości do kolan, np. bieganie w wodzie, podskoki, sięganie po piasek lub kamyki na dno, w klasie II — „nurkujące kaczkę”.

Zabawy na śniegu i lodzie, mające na celu zahartowanie działwy przez przyzwyczajanie jej do przebywania zimą na otwartym powietrzu, np. lepienie bałwanów, zabawy śnieżkami, jazda na łyżwach, wożenie się na saneczkach, małe zjazdy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE TYLKO W FORMIE ZABAWOWEJ.

Ćwiczenia porządkowe: ustawianie się i zbiórka w gromadce, w rzędzie i szeregu, w dwójkach i w kole.

Ćwiczenia kształtujące, uwzględniające pracę wielkich mas mięśniowych: przyzwyczajanie do poprawnego stania, siedzenia, klęku i leżenia; łatwe, o małym natężeniu, ćwiczenia kończyn, podtrzymujące ruchomość w stawach, oraz te najłatwiejsze i najprostsze ćwiczenia szyi i tułowia, które mają wyraźny wpływ na prawidłowe ustalenie się krzywizny szyjnej, piersiowej i lędźwiowej.

Ćwiczenia koordynacyjne: przybieranie postaw równoważnych w formie zabawowej, np. stanie bociana, podnoszenie kolana do czoła, chodzenie po kresce, wyrysowanej kredą, przechodzenie po narysowanych kamykach, chodzenie po wąskiej ławce (np. szkolnej) i t. p.

Ćwiczenia stosowane: wstępowanie w górę i w dół po drabinkach, po kracie, zeskoki z ławeczek i t. p.; chód początkowo bez wymagań taktu, stopniowe wyrabianie poczucia rytmu i taktu w chodzie

WYNIKI NAUCZANIA.

Sprawność w kilku zabawach bieżnych o jednej i dwu regułach; szybko i sprawną zbiórka w dwójkach, w rzędzie i w kole, umiejętność maszerowania dwójkami; umiejętność rzucania woreczków lub piłeczek; umiejętność zachowania się na otwartym powietrzu podczas mrozu i srobowej zabawy na śniegu i lodzie (ruch jako przeciwdziałanie ziębnięciu).

UWAGI.

(Wspólne dla klas I i II).

Zabawy stanowić mają główny zasób materiału do ćwiczeń nie tylko na lekcjach, ale w miarę potrzeby także na pauzach. Przy doborze tego materiału należy mieć na uwadze zarówno jego charakter kształtujący, jak i wychowawczy.

Ćwiczenia gimnastyczne stosuje się wyłącznie w formie zabawowej, przytem winny one zajmować w I klasie mniej więcej trzy razy, w II — dwa razy mniej czasu, niż właściwe zabawy; nie ujmuje się ich w oddzielne lekcje, ale wplata w lekcje, złożone z zabaw.

Jednym z najważniejszych celów ćwiczeń gimnastycznych na poziomie klas I i II jest utrzymanie gibkości kręgosłupa dziecka, oraz wyrobienie zręczności i odwagi. Ponieważ działwa w tym wieku potrzebuje dużo ruchu, należy dać pierwszeństwo tym zabawom i ćwiczeniom, przy których jednocześnie wszystkie dzieci są czynne.

Niektóre zabawy i ćwiczenia gimnastyczne będą stosowywane do ilustracji pogadanek i czytanek w zakresie języka polskiego.

Wszelkie wycieczki szkolne mogą być wyzyskane z dużym pożytkiem dla celów wychowania fizycznego; potrzeba bowiem dostarczenia działwie obserwacji łączy się znakomicie z potrzebą wyprowadzania jej możliwie często na otwarte powietrze i przebywania pieszo pewnych prze-

strzeni. Odległość nie powinna przekraczać dla klasy I 3 km, dla klasy II — 4 km (tącznie tam i zpowrotem); szybkość marszu — dostosowana do rozwoju i sił dzieci słabszych, przytem w żadnym przypadku nie powinna przekraczać 1 km na 15 min.; wycieczki winny się odbywać bez obciążenia. Wycieczki takie dostarczają sposobności do zabaw w wodzie i zabaw, wymagających większego terenu, aniżeli szkolny plac zabawowy.

Z ćwiczeniami cielesnymi należy łączyć ściśle wskazania higieniczne, dotyczące mycia rąk po każdej zabawie, w szczególności po zabawie na czworakach, prawidłowego oddychania, jak najlżejszego ubierania się do ćwiczeń cielesnych, rozgrzewania się na pauzach zapomocą ruchu, a unikania grzania się przy ciepłym piecu i t. p.

Przy zmniejszeniu liczby godzin ćwiczeń cielesnych do 1 w szkołach o pięciu nauczycielach w wynikach nauczania nie dadzą się osiągnąć w całości w klasie I — sprawność w zbiorach, umiejętność maszerowania dwójkami. Trzeba w takim przypadku położyć przedewszystkiem nacisk na usprawnienie w zabawach.

UWAGI OGÓLNE O ORGANIZACJI PRACY W KLASIE I.

1. Godziny szkolne i pauzy między nimi rozpoczynają się i kończą jednocześnie z godzinami lekcji i pauzami w innych klasach. Ponadto jest rzeczą pożądaną, by nauczyciel w klasie I przeważnie dzielił godziny szkolne, stosując okresy półgodzinne. Dwie części tej samej godziny szkolnej mogą być zajęte przez różne przedmioty nauki lub też różne rodzaje ćwiczeń z zakresu tego samego przedmiotu, co dotyczy zwłaszcza języka polskiego. Nie należy jednak stosować podziału na półgodziny wówczas, gdy praca nie wymaga większego wysiłku a zainteresowanie dziecka jest tak żywe i wytrwałe, że właśnie

podział byłby czemś narzuconem i sztucznem. W zastosowaniu do śpiewu zaleca się użycie jeszcze mniejszych okresów, a mianowicie czwartych części godziny szkolnej. Okres taki najdogodniej połączyć z lekcją języka polskiego, przy czem część tej lekcji, bezpośrednio poprzedzająca właściwy śpiew, może być użyta na uczenie się napamięć tekstu piosenki.

2. Rozgraniczenie „przedmiotów“ nauki szkolnej winno być dalekie od rygoryzmu i sztywności. Rozległa dziedzina, nosząca w tym dziale nazwę „język polski“, obejmuje w szczególności pewne spostrzeżenia i wiadomości, przygotowujące do późniejszej nauki historii, geografii i nauki o przyrodzie. Rysunek przedewszystkiem, a dalej roboty ręczne i śpiew, poza godzinami, wskazanymi przy odpowiednich programach i przeznaczonemi na specjalne ćwiczenia z tych dziedzin, winny również być stosowane, zależnie od potrzeby i dla urozmaicenia pracy, na lekcjach, formalnie poświęconych innym przedmiotom. Należy położyć nacisk na właściwe organizowanie i wyzyskiwanie wycieczek, zwłaszcza w okresie wiosennym.

Oddziaływania wychowawcze winny przenikać całą pracę szkolną, odpowiadać ogólnym zamierzeniom i występować niezwłocznie przy doraźnych potrzebach. Na pewną dziedzinę tych oddziaływań przeznaczono osobno czas w liczbie godzin, poświęconych na t. zw. zajęcia praktyczne; nadto nauczyciel winien poświęcić niezależnie od biegu zajęć praktycznych codziennie kilka minut na *systematyczne* sprawdzanie czystości ciała i odzieży dzieci.

3. Ogólną liczbę godzin tygodniowych należy rozłożyć możliwie równomiernie na poszczególne dni. W każdym dniu nauki nauczyciel rozdziela rozporządzalny czas formalnie między poszczególne „przedmioty“ nauki szkolnej, z zachowaniem zasad następujących:

a) Praca umysłowa, ćwiczenia ruchowe i zajęcia techniczne winny być w każdym dniu ilościowo ustosunkowane i następować po sobie odpowiednio do ruchliwości, niezdol-

ności do dłuższego wysiłku umysłowego i wogóle psychiki dziecka w tym wieku.

b) Różne zajęcia w danym dniu winny być powiązane wspólnością tematów, zmierzać do skupiania się dokoła pewnego ośrodka lub ośrodków zainteresowań, wspierać się wzajemnie, tworzyć całość jak najbardziej jednolitą i ciągłą, organiczną i naturalną, bez męczących przeskoków, ale i bez przesady i sztuczności w powiązaniach.

c) *Nie istnieje* dla tej klasy stały, sztywny *rozkład tygodniowy*, określający ściśle lekcje w każdym dniu — wyjątkiem mogą być jedynie lekcje, udzielane nie przez głównego nauczyciela w tej klasie, a więc w praktyce przedewszystkiem lekcje religii. Poza takimi wyjątkami nauczyciel układa sobie dowolnie plan pracy na każdy dzień i różnie w różnych tygodniach z zachowaniem zasad a) i b) i z tem ograniczeniem, że ogólna suma godzin, przeznaczonych na każdy przedmiot w każdym tygodniu, winna być równa liczbie, wskazanej przy programie tego przedmiotu. W początkach roku szkolnego przewiduje się jeszcze większą swobodę.

4. Przy układaniu planu pracy na czas całego roku szkolnego należy zdawać sobie dokładnie sprawę z swoich cech życia w danym środowisku. Poznanie warunków, w jakich żyją dzieci, jest konieczne do ustalenia biegu kształcenia i wychowania w szkole.

Sprawą bardzo istotną jest wyodrębnienie i należyte ukształtowanie okresu „*przygotowawczego*“. Okres ten, zależnie od warunków, może objąć 4—6 pierwszych tygodni. Główne zadania nauczyciela w tym czasie są następujące:

a) zorientowanie się w warunkach pozaszkolnego życia każdego dziecka zapomocą rozmowy z niem i zetknięcia się z rodzicami lub opiekunami, a nawet — w granicach możliwości — ze środowiskiem domowem;

b) wstępne zaznajomienie dzieci — tem niezbędniejsze, usilniejsze i bardziej wyczerpujące, im *niższy* jest poziom środowiska społecznego — z elementarnymi wymaganiami

kulturalnemi w zakresie osobistej czystości, zachowania się, ładu w rzeczach i książkach i t. d.;

c) uzyskanie niezbędnego stopnia przystosowania się dzieci do zbiorowego życia i pracy w szkole;

d) zapoznanie się na lekcjach i podczas zabaw szkolnych z indywidualnym poziomem rozwoju umysłowego i moralnego poszczególnych dzieci, z zakresem ich wiadomości o rzeczach i ludziach z otoczenia;

e) pierwsze ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe, przygotowujące do nauki czytania i pisania, zapoczątkowanie ćwiczeń słownikowych, wstępne ćwiczenia z zakresu orientacji przestrzennej i nauki rachunków;

f) zachęcenie i danie sposobności do wyrażania się przy pomocy rysunku, śpiewu i robót ręcznych.

Okres przygotowawczy posiada w większym jeszcze stopniu niż reszta roku charakter wychowawczy. W związku z tem liczba godzin w tygodniu, poświęconych formalnie i wyraźnie na określone przedmioty, może być zmniejszona na korzyść zabiegów wychowawczych; w pierwszym tygodniu może wogóle nie być żadnego podziału.

KLASA II.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

2 godziny tygodniowo.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA PRAWOSŁAWNA

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA

WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA MOJŻESZOWA

(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P.

Z 29 KWIETNIA 1928 NR. I — 6382/28).

WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

7 godzin tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków, omawianie ich treści i nadawanie im tytułów.

Swobodne i samorzutne wypowiadanie się dzieci.

Próby zbiorowego układania opowiadań.

PISANIE.

Przepisywanie wyrazów i zdań.

Pisanie z pamięci i ze słuchu łatwych wyrazów, zawierających podany poniżej materiał ortograficzny, i krótkich zdań.

Samodzielne układanie i zapisywanie zdań na różne tematy.

Zaprawianie się przy wszystkich ćwiczeniach piśmiennych do czystego i czytelnego pisania liter i wyrazów.

Materiał ortograficzny: dwuznaki *sz, cz, dz, dź, dż*; oznaczanie spółgłosek miękkich (litera *i* i kreska nad literą, jako znaki pomocnicze); litery *q* i *ę* (typy: *dąb — wąs; święto — mięso*); najpospolitsze wyrazy z *ó*, wymieniającem się z *o* (typ: *wóz — wozy*), i z *rz*, wymieniającem się z *r* (typ: *kora — korze*); użycie kropki i pytajnika; wielkie litery po kropce i pytajniku oraz w imionach własnych.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótkich, poprawnych pod względem formy, do psychiki dziecka dostosowanych opowiadań, baśni, bajek, legend, zagadek i t. p., oraz wierszyków z podręcznika.

Omawianie treści czytanek, np. zestawianie treści z ilustracją, ustalanie kolejności zdarzeń.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, CZYTANIEM I PISANIEM:

stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci: wprowadzanie nazw przedmiotów, cech i czynności, oraz prostych stosunków przestrzennych i czasowych, związanych z przeżyciami i spostrzeżeniami dziecka; wyjaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów;

stopniowe przyzwyczajanie dzieci do posługiwania się wyrazami i zwrotami z języka warstw wykształconych;

praktyczne odróżnianie głosek i liter, samogłosek i spółgłosek;

uczenie się napamięć i wygłaszanie wierszyków o treści związanej ze wskazanymi poniżej tematami, oraz tekstów piosenek;

ilustrowanie treści opowiadań, wierszyków i obrazków ruchami i mimiką dzieci, ulepiankami, wycinankami, rysunkami, śpiewem i t. p.;

czytanie i opowiadania nauczyciela.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Zdarzenia z życia, zabawy i zajęcia dzieci w domu i w szkole, w dnie powszednie i świąteczne.

Uroczystości szkolne i święta państwowe, a w związku z tem sztandar Państwa Polskiego, godło i barwy państwowe, Hymn państwowy; obrazki z życia Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

Obrazki z życia naszej miejscowości na tle zmian pór roku, dnia i nocy oraz zmian pogody, np. główne zajęcia mieszkańców, życie zwierząt i roślin, historia ogródka, boiska szkolnego i t. p.

Świat baśni, bajek i legend.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność swobodnego wypowiadania się na łatwe tematy; uzyskanie wprawy w czystym i czytelnym pisaniu; przyswojenie pisowni wyrazów we wskazanym zakresie; umiejętność powolnego, ale wyraźnego czytania oraz zdawania sobie sprawy z treści czytanki.

Znajomość barw państwowych i godła państwowego.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być w dalszym ciągu materiał, czerpany z przeżyć i spostrzeżeń dziecka, a więc dotyczący jego najbliższego otoczenia, a tylko z wolna i okolicznościowo nawiązywany do przedmiotów i ludzi z poza środowiska dziecka.

Pozostawiając dziecku właściwy mu sposób wyrażania się, należy jednak zwracać baczną uwagę na poprawność językową dziecięcych wypowiedzi, oraz przyzwyczajając je w dalszym ciągu do zastępowania zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych.

Oglądany i omawiany obrazek winien obejmować niewielką ilość przedmiotów; treść jego, przedstawiającą przedewszystkiem zrozumiałe dla dzieci zdarzenia, winna być łatwo uchwytana, tylko pod temi bowiem warunkami może obrazek być na tym poziomie podstawą dla ćwiczeń w nadawaniu tytułu.

Wskazane w programie rozmowy należy wyzyskać dla rozwijania samodzielności dzieci i ośmielania ich do wysuwania interesujących je tematów, zadawania pytań zarówno nauczycielowi, jak i kolegom; jest to również ćwiczenie w poprawnem formułowaniu pytań.

Układanie opowiadań odbywa się na podstawie pracy zbiorowej całej klasy w ten sposób, że poszczególne dzieci dostarczają materiału rzeczowego i językowego, z którego drogą wyboru układa się całość.

Pisanie ze słuchu podobnie jak i pisanie z pamięci

wdraża dzieci w dalszym ciągu do ujmowania całych wyrazów i krótkich zdań.

Przy pisaniu należy zwracać uwagę na zachowanie czystości zeszytów i czytelność pisma, przy czytaniu i pisaniu — na poprawną postawę ucznia.

Przy czytaniu należy baczyć na trafne odtwarzanie głosowe pojedynczych wyrazów i na uwytłumianie zrozumienia treści zdania.

Ćwiczenia słownikowe mają w dalszym ciągu charakter przygodny, wartość ich zależy przede wszystkim od oparcia ich o spostrzeżenia i przeżycia dziecka. Polegają więc one na nazywaniu przedmiotów, kształtów, barw, głosów, stosunków czasowych, np. dawniej, przed rokiem, tydzień temu, po świętach, po wakacjach, i przestrzennych, np. blisko, daleko, bliżej, dalej i t. p.

Tematy, nie wyłączając tematów o zabarwieniu historycznym, geograficznym i przyrodniczym, winny nadal zawierać przedewszystkiem element akcji, oraz dostarczać sposobności do budzenia i rozwijania uczuć dziecka.

Materiał ortograficzny winien być opanowany wyłącznie praktycznie.

Tematy, podobnie jak w klasie I, skupiają się około życia dziecka, jednak rozszerzają swój zakres także i na miejscowość, w której znajduje się szkoła, dostarczając w ten sposób nowego materiału poznawczego i wychowawczego.

Kolejność, rozbudowa i powiązanie tematów winny być zatem dostosowane do warunków i środowiska szkoły. Różnicowanie w szczegółach materiału dla wsi, miasteczek i większych miast wystąpi tu silniej, niż w klasie I.

Okoliczności życia szkolnego, nastrożające tematy higieniczne, powinny być we właściwy sposób wyzyskane.

Treść czytanek i pogadanek ma, obok zainteresowania dziecka światem rzeczywistym, zaspakajać także charakterystyczne dla tego okresu rozwoju zainteresowanie dziecka tematami iluzijnymi (bajki, baśnie) oraz zainteresowania zabawowe.

W pojęcie czasu wprowadzamy dalej przez omawianie przeszłości własnej dziecka i ludzi bliskich: rodziców, dziadków i t. d. oraz przeszłości miejsc (szkoła, boisko, ogródek i t. d.).

Różnego rodzaju ćwiczenia, wskazane w materiale nauczania, winny się wzajemnie przenikać i uzupełniać w różnych momentach pracy.

ARYTMETYKA.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie dodawania i odejmowania w zakresie do 20 oraz tych przypadków mnożenia, w których mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20.

Wprowadzenie dzielenia w znaczeniu podziału na części równe o danej wielkości; wykonywanie tego rodzaju dzielenia w przypadkach, kiedy dzielna nie przekracza 20, a wynik dzielenia (liczba równych części) nie przekracza 5.

2. Numeracja i pierwszy cykl działań w zakresie do 100.

Opracowanie numeracji słownej i piśmiennej w zakresie do 100. Mierzenie długości i odmierzanie żądanej długości w centymetrach i w metrach.

Dodawanie liczby jednocyfrowej do dowolnej dwucyfrowej (i odwrotnie); odejmowanie liczby jednocyfrowej od dowolnej dwucyfrowej. Dodawanie pełnych dziesiątek do dowolnej liczby dwucyfrowej (i odwrotnie); odejmowanie pełnych dziesiątek od dowolnej liczby dwucyfrowej.

Monety; zliczanie pieniędzy i płacenie.

Praktyczne zapoznanie się z kalendarzem, pisanie dat; rzymskie znaki liczbowe do XII.

Opracowanie mnożenia w zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia.

Wprowadzenie dzielenia w znaczeniu podziału na daną liczbę równych części.

Opracowanie dzielenia (w obu znaczeniach) w zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia.

3. Drugi cykl działań w zakresie do 100.

Dodawanie i odejmowanie dowolnych liczb dwucyfrowych.

Opracowanie mnożenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

Opracowanie dzielenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

Godziny i minuty na zegarze; wyrażenia językowe, używane przy oznaczaniu czasu według zegara.

4. Ostatni cykl działań w zakresie do 100.

Dokończenie mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia.

Najłatwiejsze przypadki mnożenia liczby dwucyfrowej przez jednocyfrową.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność liczenia przedmiotów w zakresie do 100, wraz z umiejętnością pisanie liczb cyframi;

umiejętność wykonywania dodawania i odejmowania w zakresie do 100 metodami rachunku pamięciowego;

umiejętność wykonywania mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia (z ograniczeniem do przypadków dzielenia bez reszty);

umiejętność posilkowania się kalendarzem;

umiejętność oznaczania czasu według zegara;

umiejętność rozpoznawania pieniędzy, zliczania i płacenia — w zakresie do 1 złotego;

umiejętność posilkowania się taśmą metrową z po-

działką centymetrową do mierzenia długości i odmierzania żądanej długości w centymetrach i w metrach;

umiejętność zapisywania działań i stosowania ich do elementarnych zagadnień.

UWAGI.

Opracowywanie działań winno w dalszym ciągu opierać się na materiale konkretnym; w szczególności dotyczy to obu rodzajów dzielenia.

Całą tabelę mnożenia dzieli się na cztery ćwiartki, które będą kolejno opracowane.

Pierwsza ćwiartka zawiera przypadki, w których ani mnożnik, ani mnożna nie przekracza 5; ćwiartka ta (z wyjątkiem przypadku $5 \cdot 5 = 25$) została opracowana w kursie klasy I. Druga ćwiartka zawiera przypadki, w których mnożnik nie przekracza 5, a mnożną jest jedna z liczb pierwszej dziesiątki większa od 5; w zakresie tej ćwiartki w klasie I były opracowane tylko niektóre przypadki (iloczyn nie przekraczał 20). W związku z opanowaniem przypadkami mnożenia wprowadza się dzielenie, w którym podaje się, po ile ma być w każdej części, a liczba równych części jest poszukiwana. Narazie opracować należy tylko te przypadki dzielenia, w których dzielna nie przekracza 20, a wynik dzielenia (czyli poszukiwana liczba równych części) nie przekracza 5.

Dodawanie i odejmowanie liczb przerabia się w klasie II wyłącznie w rachunku pamięciowym; nie wyklucza to jednak zapisywania danych liczbowych przed wykonaniem działania.

Zadania, dotyczące obliczeń pieniężnych, winny być poprzedzone ćwiczeniami w rozpoznawaniu monet. W zadaniach tekstowych zakres danych nie powinien przekraczać 1 złotego, gdy mowa o groszach, bądź też winien zawierać obliczenia w samych tylko złotych.

Przez cały czas nauczania w kursie klasy II należy przeplatać opracowanie dodawania i odejmowania z opra-

cowaniem mnożenia i dzielenia. W tym celu materiał nauczania, dotyczący zakresu liczb do 100, został w programie podzielony na cykle.

W pierwszym cyklu należy wykończyć opracowanie mnożenia w granicach pierwszych dwóch ćwiartek tabeli mnożenia.

Następnie należy przypomnieć dzielenie w znaczeniu podziału na części równe o danej wielkości i wprowadzić dzielenie, w którym podaje się, na ile równych części ma być całość podzielona, a poszukiwana jest wartość każdej z tych części. Oba rodzaje dzielenia należy opracować w zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia.

W drugim cyklu należy opracować mnożenie w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia; znajdują się tutaj wszystkie przypadki mnożenia, w których co najmniej jeden z czynników nie przekracza 5. Przy opracowaniu mnożenia w zakresie III ćwiartki dzieci mogą posilkować się przedstawialnością (przemiennością) czynników, np. zamiast $8:3$ mogą obliczać $3:8$; nie należy im jednak tego sposobu narzucać, póki nie dojdą do niego same.

W cyklu tym należy opracować wszystkie przypadki dzielenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

W ostatnim cyklu należy zakończyć opracowanie mnożenia w zakresie tabeli mnożenia. W tym samym zakresie winno być też opracowane dzielenie.

W klasie II przewiduje się opracowanie dzielenia jedynie w zakresie tabeli mnożenia — i to tylko w przypadkach dzielenia bez reszty. Natomiast w mnożeniu zakres jest nieco szerszy, gdyż przewidziano tu jeszcze najłatwiejsze przypadki mnożenia liczby dwucyfrowej przez jednocyfrową, jak np. $3:12 = 36$ albo $4:25 = 100$.

RYСУNEK.

Według planu zasadniczego i wariantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 2 godziny tygodniowo, w szkole o 5 nauczycielach: 1 godzina tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie różnych scen z życia dzieci w domu i poza domem oraz zawierających opowiadań (powiastek, baśni, bajek) i innych tematów z różnych zakresów pracy szkolnej. (Orientacyjne przykłady tematów z życia dzieci, nadających się do ilustrowania: „na wakacjach“, „dzieci idą na wycieczkę“, „dzieci pasą krowy, gęsi, zbierają grzyby“, „co dzieci robią w domu?“, „ojciec lub matka przy pracy“, „co się dzieciom śniło?“, „Święty Mikołaj“, „kim chciałbyś być?“ i t. p.).

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie z pamięci przedmiotów z otoczenia o kształtach łatwych dla dzieci do zapamiętania, z uwydatnieniem w rysunku głównych części składowych przedmiotu, ich rozmieszczenia oraz łatwo dostrzegalnych różnic wielkości części. (Orientacyjne przykłady tematów: nasze zabawki — czapki z papieru, chorągiewki kolorowe, tarcze, pałasze, łódki, koniki, lalki, wózki i t. p.; narzędzia do pracy w ogrodzie, ule, domki dla ptaków, domy, niektóre sprzęty, drzewa, kwiaty i t. p.). Rozróżnianie przy obserwacji i rysunku położenia pionowego i poziomego przedmiotów.

Rozróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czerwonej, niebieskiej, żółtej) i jednej pochodnej (zielonej).

Ćwiczenia pomocnicze: układanie form z patyczków i odpowiednio wyciętych kawałków papieru.

Podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami na podstawie znanych uczniom liter drukowanych.

Przy wskazanych rodzajach rysunku dalsze wyrabianie sprawności w posługiwaniu się ołówkiem, kredkami w związku z odtwarzaniem barwnych przedmiotów, oraz rysowanie kredą na tablicy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu o niezłożonych kształtach, z uwydatnieniem w ry-

sunku głównych części i ich rozmieszczenia; trafne rozróżnianie i nazywanie barw: czerwonej, niebieskiej, żółtej i zielonej.

UWAGI.

Przeważającym typem rysunku w klasie II jest w dalszym ciągu rysunek z wyobraźni. Tematy do ilustracji należy tak dobrać, aby odpowiadały zainteresowaniom uczniów i zawierały treść jasną i łatwą do ilustrowania a wartościową pod względem naukowym i wychowawczym.

Ćwiczenia w rysunku ilustracyjnym można wiązać z rysunkiem z pamięci, jeżeli w temacie ilustrowanym wystąpi przedmiot poprzednio obserwowany; np. dzieci obserwowały gęś i narysują ją kilka razy w ilustracji na temat „Kasia pasie gęsi”.

Przy podpisywaniu rysunków nauczyciel zwraca szczególnie uwagę na kształt liter, rysując odpowiednie przykłady na tablicy; osobne ćwiczenia w tym zakresie są niedopuszczalne.

Układanki z patyczków i z papieru nie powinny zabierać w dalszym ciągu na lekcji więcej niż kilka lub kilkanaście minut, odgrywając jedynie rolę pomocniczą. Układanki z papieru nie należy naklejać.

Temat rysunkowy musi być opracowany w ciągu co najwyżej jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w odpowiadającym jego wiekowi *dziecięcym rysunku schematycznym*.

O ile na rysunek jest przeznaczona tylko jedna godzina tygodniowo w szkole o 5 nauczycielach, należy zmniejszyć ilość ćwiczeń rysunkowych w każdym dziale, nadto dobrać tematy łatwiejsze.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego i wariantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: mycie twarzy, rąk, nóg, czyszczenie zębów, płókanie jamy ustnej, gardła, czesanie się; obcinanie i czyszczenie paznokci; czyszczenie obuwia, zbieranie papierów do kosza, ścieranie kurzu.

Porządek: sznurowanie i zapinanie bucików, wieszanie okrycia na właściwym miejscu, mycie kubka do śniadania, przestrzeganie racjonalnego porządku w ławce szkolnej i torebce na książki; utrzymywanie w porządku tablicy szkolnej i umywalni; posypywanie piaskiem lub żwirem ścieżek na podwórzu i ew. w ogrodzie.

Zachowanie się na drodze, ulicy, w ogrodzie, parku: korzystanie z urządzeń, zabezpieczających porządek i czystość, łatwe ćwiczenia w orjentacji i zaradności; w mieście ponadto: właściwe przechodzenie przez jezdnię, wsiadanie do tramwaju lub autobusu, wysiadanie z tramwaju lub autobusu.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie łatwych zabawek i przedmiotów, związanych z pracą i życiem w szkole.

Materiały, nadające się do zastosowania: kasztany, żołędzie, jarzębina, fasola, szyszki, korki, patyczki, kora sosnowa, pudełka różnego rodzaju, wydumuszki i t. p.; słoma, sitowie, rogożyna, plastylina, glina, воск, różne gatunki bibułek i papieru (bibułka gładka, karbowana, gazety, papier do pakowania, zapisane zeszyty i t. p.), karton różnobarwny (okładki zapisanych zeszytów), opłatki, kawałki tek-

tury; gałganki, skrawki tkanin, koraliki, włóczka kolorowa, nici, sznureczek, cienki drucik i t. p.

Narzędzia: miarki centymetrowe, nożyczki, nożyki, kolce.

Orjentacyjne przykłady tematów: łódki, koszyczki z materiałów roślinnych (z kasztana, z głaba kapusty i t. p.); mebelki dla lalek z kartonu; zabawki z kartonu lub papieru, jak np. samolociki, okręciiki, latawce, maski, lampjony, ozdoby na choinkę; tarcze zegarowe, najprostsze teczki na rysunki, torebki na nasiona, laleczki, pająki ze słomy, „światy“ z opłatków i inne ozdoby choinkowe; bukiety, wianki.

Okładanie papierem pakunkowym lub gazetowym zeszytów i książek; robienie paczek i zawiniątek i obwiązywanie ich w sposób handlowy.

C. INNE ZAJĘCIA.

Karmienie ptaków zimą: przygotowywanie pokarmu, umieszczanie żerówek, ich czyszczenie i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność samodzielnego i sprawnego utrzymywania w czystości ciała i w porządku odzieży, oraz przedmiotów pomocniczych przy pracy i zabawie; umiejętność właściwego zachowanie się na drodze, ulicy, w parku i t. p., z uwzględnieniem w mieście przechodzenia przez jezdnię;

umiejętność cięcia, zaginania, klejenia papieru i kartonu; umiejętność okładania papierem zeszytów i książek, obwiązywania małych paczek; sprawność w posługiwaniu się dla celów zabawowych dostępnymi materiałami roślinnymi.

UWAGI.

W klasie II należy prowadzić przeważnie lekcje całogodzinne, można jednak, o ile ogólna organizacja pracy na

to pozwala, przeznaczyć także na zajęcia praktyczne tylko część godziny.

Kulturalne i higieniczne nawyki dziecka, zapoczątkowane w klasie I, utrwała się systematycznie w dalszym ciągu, przy tych samych jednak ćwiczeniach z zakresu kultury życia codziennego, jak w klasie I, należy żądać od dzieci więcej samodzielnności i pewnego zmechanizowania czynności łatwiejszych. Oprócz obserwacji i ćwiczeń w pobliżu szkoły należy urządzić w godzinach zajęć praktycznych parę wycieczek — na wsi do zagród lub na drogę poza wieś, w mieście na dziedzińce, do parków, w celu sprawdzenia i utrwalenia umiejętności właściwego zachowania się i przyczynienia się do znajomości najelementarniejszych urządzeń higienicznych; tym samym celem, między innymi, winny zresztą służyć wycieczki, odbywane w godzinach, przeznaczonych na inne przedmioty.

Przy zajęciach rękodzielniczych nauczyciel coraz częściej zwraca uwagę na poprawniejsze użycie narzędzi i czystość w wykonaniu, nie krępując jednak pod żadnym pozorem pomysłowości uczniów w ujęciu wysuniętego tematu. Nie narzucając sposobu wykonania danego przedmiotu, udziela rad, pokazuje, jak należy używać narzędzi lub przyborów, jak kleić, wiązać i t. p. Narzędzia, wskazane w materiale nauczania, powinna posiadać w odpowiedniej ilości sama szkoła; dzieci nie są obowiązywane do ich nabywania i przynoszenia.

W porze zimowej winno się odbywać karmienie ptaków, z zastosowaniem żerówek, sporządzonych przez starszych uczniów.

W szkole o 5 nauczycielach wobec mniejszej ilości czasu ilość przedmiotów sporządzonych musi być mniejsza; zajęcia z kultury życia codziennego winny być jeszcze bardziej uwzględniane na lekcjach innych przedmiotów. Pomoc tych przedmiotów bierze się w rachubę przy osiągnięciu wskazanych wyników.

SPIEW.

1 godzina tygodniowo
(pożądany podział na dwie półgodziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe, łatwe i przystępne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu dziecka w tej klasie (od „c“ jednokreślnego do „d“ dwukreślnego) i związane w swej treści z jego życiem w szkole i poza szkołą: religijne, o rodzinie, szkole, Ojczyźnie, w szczególności „*Boże, coś Polskę*“, o pracy i życiu ludzi, o przyrodzie, pieśni do zabaw, marszu i t. p.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, wyraźne wymawianie tekstu, naturalne wydobywanie głosu, oraz stosować przynajmniej dwa odcienie dynamiczne: mezzoforte = średnio silnie i piano = cicho.

Zabawy rytmiczne i inscenizacje odpowiednich piosenek.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie rodzajów taktu: dwumiaru i trójmiaru, taktowanie przy śpiewie w dwu i trójmiarze; rozpoznawanie opracowanych pieśni według fragmentów, nuconych lub granych przez nauczyciela, określanie słowem, gestem lub rysunkiem w sposób ogólnikowy linii melodyjnej.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie co najmniej 15 łatwych pieśni jednogłosowych, z włączeniem pieśni „*Boże, coś Polskę*“, śpiewanych wyraźnie, rytmicznie i czysto, z zastosowaniem przynajmniej dwu odcieni: mf i p.

UWAGI.

Z pieśni „*Boże, coś Polskę*“ winny dzieci opanować pierwszą zwrotkę.

Jeżeli na to pozwala stopień muzykalności dzieci, można opracować już w tej klasie Hymn Państwowy „*Jeszcze Polska nie zginęła*“.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klasy I.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spostrzegawczości słuchowej, wymienione w materiale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako oderwane ćwiczenia.

ĆWICZENIA CIELESNE.

Naogół 2 godziny tygodniowo (4 razy po pół godziny szkolne lub 2 razy po jednej godzinie). W szkole o 5 nauczycielach może być 1 godzina tygodniowo.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas I i II).

ZABAWY WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI W FORMIE ZABAWOWEJ.

A. ZABAWY.

Zabawy ze śpiewem, o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, a także w celu przyzwyczajania dzieci do ruchów w takt śpiewanej piosenki, np. różyczka, konopki, mak, w naszej szkółce, jawor.

Zabawy orientacyjno-porządkowe, jako ćwiczenia spostrzegawczości, uwagi i szybkiej reakcji, np. zbiórka według kolorów, ruch uliczny, mruczek, powódź.

Zabawy na czworakach, jako ćwiczenia, przeciwdziałające nadmiernej krzywiźnie lędźwiowej, np. pieski na straży, żaby i bociany.

Zabawy bieżne w dostępnej dla dziatwy formie, ćwiczące bieg i wyrabiające wydatnie płuca i serce; wzmacnianie biegu przez stopniowe wprowadzanie pościgu, np. czarny lud, król i jego dzieci, poczta, cztery kąty.

Zabawy rzutne, ćwiczące oko i rękę przy pomocy rzucania i chwytania woreczków (wypełnionych grochem, fasolą lub kukurydzą) i małych piłeczek, np. rzucanie do celu, zgadywany, piłka o ścianę, serso.

Zabawy skoczne, jako ćwiczenia kończyn dolnych, przygotowanie do skoków i ćwiczenia rekreacyjne, np. skoki wróbelka, skoki konika, skoki żab, chód kruka, zajaczki.

Zabawy w wodzie. Tam, gdzie warunki na to pozwalają, zabawy, oswajające z wodą na głębokości do kolan, np. bieganie w wodzie, podskoki, sięganie po piasek lub kamyki na dno, w klasie II — „nurkujące kaczki“.

Zabawy na śniegu i lodzie, mające na celu zahartowanie dziatwy przez przyzwyczajanie jej do przebywania zimą na otwartym powietrzu, np. lepienie bałwanów, zabawy śnieżkami, jazda na łyżwach, wozienie się na saneczkach, małe zjazdy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE TYLKO W FORMIE ZABAWOWEJ.

Ćwiczenia porządkowe: ustawianie się i zbiórka w gromadce, w rzędzie i szeregu, w dwójkach i w kole.

Ćwiczenia kształtujące, uwzględniające pracę wielkich mas mięśniowych: przyzwyczajanie do poprawnego stania, siedzenia, klęku i leżenia, łatwe, o małym natężeniu, ćwiczenia kończyn, podtrzymujące ruchomość w stawach, oraz te najłatwiejsze i najprostsze ćwiczenia szyi i tułowia, które mają wyraźny wpływ na prawidłowe ustalenie się krzyżownicy szyjnej, piersiowej i lędźwiowej.

Ćwiczenia koordynacyjne: przybieranie postaw równoważnych w formie zabawowej, np. stanie bociana, podnoszenie kolana do czoła, chodzenie po kresce, wyrysowanej kredą, przechodzenie po narysowanych kamykach, chodzenie po wąskiej ławce (np. szkolnej) i t. p.

Ćwiczenia stosowane: wstępowanie wgórę i wdół po drabinkach, po kracie, zeskoki z ławeczek i t. p.; chód początkowo bez wymagań taktu, stopniowe wyrabianie poczucia rytmu i taktu w chodzie.

WYNIKI NAUCZANIA.

Sprawność w kilku nowych zabawach bieżnych o kilku regułach; szybka i sprawna zbiórka w rzędzie, w dwójkach, w kole i w szeregu, umiejętność maszerowania dwójkami; umiejętność rzucania woreczków lub piłeczek; opamiętywanie postawy jednonoż z utrzymaniem woreczka na głowie; umiejętność zachowania się na otwartym powietrzu podczas mrozu i swobodnej zabawy na śniegu i lodzie (ruch jako przeciwdziałanie ziębnięciu).

UWAGI.

(Wspólne dla klas I i II).

Zabawy stanowiąc mają główny zasób materiału do ćwiczeń nie tylko na lekcjach, ale w miarę potrzeby także na pauzach. Przy doborze tego materiału należy mieć na uwadze zarówno jego charakter kształtujący, jak i wychowawczy.

Ćwiczenia gimnastyczne stosuje się wyłącznie w formie zabawowej, przytem winny one zajmować w klasie I mniej więcej trzy razy, w II — dwa razy mniej czasu, niż właściwe zabawy; nie ujmuje się ich w oddzielne lekcje, ale wplata w lekcje, złożone z zabaw.

Jednym z najważniejszych celów ćwiczeń gimnastycznych na poziomie klas I i II jest utrzymanie gibkości kręgosłupa dziecka, oraz wyrobienie zręczności i odwagi. Ponieważ dziatwa w tym wieku potrzebuje dużo ruchu, należy dać pierwszeństwo tym zabawom i ćwiczeniom, przy których jednocześnie wszystkie dzieci są czynne.

Niektóre zabawy i ćwiczenia gimnastyczne będą do-

stosowywane do ilustracji pogadanek i czytanek w zakresie języka polskiego.

Wszelkie wycieczki szkolne mogą być wyzyskane z dużym pożytkiem dla celów wychowania fizycznego; potrzeba bowiem dostarczania działwie obserwacji łączy się znakomicie z potrzebą wyprowadzania jej możliwie często na otwarte powietrze i przebywania pieszo pewnych przestrzeni. Odległość nie powinna przekraczać dla klasy I 3 km, dla klasy II — 4 km (łącznie tam i zpowrotem); szybkość marszu — dostosowana do rozwoju i sił dzieci słabszych, przytem w żadnym przypadku nie powinna przekraczać 1 km na 15 min.; wycieczki winny się odbywać bez obciążenia. Wycieczki takie dostarczą sposobności do zabaw w wodzie i zabaw, wymagających większego terenu, aniżeli szkolny plac zabawowy.

Z ćwiczeniami cielesnymi należy łączyć ściśle wskazania higieniczne, dotyczące mycia rąk po każdej zabawie, w szczególności po zabawie na czworakach, prawidłowego oddychania, jak najlżejszego ubierania się do ćwiczeń cielesnych, rozgrzewania się na pauzach zapomocą ruchu, a unikania grzania się przy ciepłym piecu i t. p.

Przy zmniejszeniu liczby godzin ćwiczeń cielesnych do 1 w szkołach o pięciu nauczycielach nie da się osiągnąć w całości w klasie II stopnia usprawnienia w zakresie ćwiczeń gimnastycznych, przewidzianego w wynikach nauczania. Trzeba w takim wypadku położyć przedewszystkiem nacisk na usprawnienie w zabawach.

KLASA III.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

2 godziny tygodniowo.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA PRAWOSŁAWNA

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA EWANGELICKO - REFORMOWANA

WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA MOJŻESZOWA

(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P.
29 KWIETNIA 1928 NR. I — 6382/28).

WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków, omawianie ich treści, nadawanie tytułów pojedynczym obrazkom i ich cyklom, układanie na ich tle opowiadań.

Swobodne i samorzutne wypowiadanie się dzieci.

Zbiorowe i jednokrotnie układanie krótkich opowiadań i łatwych opisów.

Swobodne wypowiadanie się dzieci w związku z treścią czytanek z podręcznika, książeczek (i ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu.

PISANIE.

Przepisywanie tekstów oraz pisanie z pamięci i ze słuchu wyrazów i krótkich łatwych zdań, zawierających przedewszystkiem podany poniżej materiał ortograficzny.

Samodzielne układanie i zapisywanie zdań na różne tematy, próby samodzielnych, krótkich opowiadań.

Zaprawianie się przy wszystkich ćwiczeniach piśmiennych do czystego, wyraźnego i kształtnego pisania.

Materiał ortograficzny: użycie *ó*, wymieniającego się z *o*; końcówka — *ów* i przyrostki — *ówka* i *ówna*; kilka najpospolitszych wyrazów, w których *ó* nie wymienia się z *o* (typ *góra*); *rz* wymienne z *r*; kilka najpospolitszych wyrazów, w których *rz* nie wymienia się z *r* (typ: *rzeka*); spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne na końcu wyrazu (typ: *ryb*, *chłop*); pisownia grup spółgłoskowych, upodobnionych pod względem dźwięczności (typ: *babka*);

przenoszenie wyrazów; użycie kropki, pytajnika i wykrzyknika; najprostsze przypadki użycia przecinka (przy wyliczaniu).

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótkich, poprawnych pod względem formy, do psychiki dziecka dostosowanych opowiadań, opisów, podań, legend, baśni, bajek, zagadek i t. p., ponadto odpowiednio dobranych wierszy z podręcznika.

Stopniowe opanowywanie techniki poprawnego, wyraźnego i płynnego czytania.

Omawianie treści czytanek z podręcznika, książeczek (ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu, np. zestawianie treści z ilustracją, wyodrębnianie postaci i zdarzeń, ustalanie kolejności zdarzeń.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, PISANIEM

I CZYTANIEM:

dalsze stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci: nazywanie przedmiotów, zjawisk i ich cech, czynności oraz rozmaitych stosunków przestrzennych i czasowych, związanych ze spostrzeżeniami i doświadczeniami dziecka; objaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów; dalsze przyzwyczajanie dzieci do posługiwania się językiem warstw wykształconych;

praktyczne rozróżnianie zdań oznajmujących, pytających i rozkazujących: podział krótkiego zdania pojedynczego na podmiot i orzeczenie; praktyczne wyróżnianie rzeczownika z uwzględnieniem liczby, przymiotnika z uwzględnieniem rodzaju i liczby, czasownika z uwzględnieniem czasów (teraźniejszy, przeszły, przyszły) i liczby;

uczenie się napamięć i wygłaszanie krótkich wierszy o treści związanej ze wskazanymi poniżej tematami;

ilustrowanie nadających się do tego czytanek, opowiadań, wierszy, np. rysunkami, wycinankami, ulepiankami, śpiewem oraz mimiką i ruchami dzieci; czytanie rolami, czytanie i opowiadanie nauczyciela.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Przejawy życia w domu, szkole i miejscowości (wieś, małe miasto, dzielnica dużego miasta); pamiątki z dawnych czasów w naszej miejscowości; mieszkania i ubrania i t. p. dziś i dawniej.

Podania i legendy miejscowe i okoliczne; podania polskie: Krak, Wanda, Lech, Popiel, Piast.

Uroczystości szkolne i miejscowe.

Obrazki z życia okolicy:

a) na wsi, np. pola i lasy okoliczne, droga do miasta, na targu, w sklepie, u lekarza, w aptece, na poczcie; życie w mieście i t. p.

b) w mieście, np. przedmieście, sady i ogrody, droga do wsi, pola i lasy okoliczne, pastwiska i łąki, w zagrodzie wiejskiej; życie ludzi i zwierząt na wsi i t. p.

Sposoby podróżowania w naszej okolicy. Zajęcia i prace mieszkańców wsi i miast; targi, jarmarki, władze i urzędy.

Bezpieczeństwo naszej okolicy, policja, wojsko; życie i zajęcia żołnierza.

Baśnie, bajki i legendy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność wypowiadania się w swobodnej rozmowie i w formie krótkiego opowiadania; przyswojenie pisowni w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; umiejętność pisania łatwych, samodzielnie zbudowanych zdań, umiejętność czystego, czytelnego pisania; umiejętność wyraźnego i poprawnego czytania z uwzględnieniem najważ-

niejszych znaków przestankowych oraz zdawania sobie sprawy z treści czytanek; przyswojenie wiadomości z gramatyki w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; znajomość podań polskich.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być materiał, czerpany z przeżyć i spostrzeżeń dziecka, dotyczących jego bliższego i dalszego otoczenia.

Występujące w tej klasie po raz pierwszy nadawanie tytułów cyklom obrazków zasługuje na uwagę, wdraża bowiem do dokładnej obserwacji i treściwego ujmowania spostrzeżeń.

Występujące po raz pierwszy próby opisów należy oprzeć na zbiorowej obserwacji przedmiotów, ograniczając się do najbardziej rzucających się w oczy cech.

Indywidualne opowiadania dzieci nie powinny być niewolniczym odtwarzaniem cudzej treści; podobnie dążyć należy do tego, aby dziecko — używając form poprawnych — mówiło własnym językiem, a nie narzuconym językiem książki, lub ludzi dorosłych.

To samo odnosi się do ćwiczeń w pisaniu samodzielnych opowiadań.

Przy ćwiczeniach w pisaniu można się posługiwać tablicami ortograficznymi, sporządzanymi w miarę potrzeby przez uczniów pod kierunkiem nauczyciela.

Przy pisaniu należy zwracać uwagę na czytelność pisma, zachowanie czystości zeszytów; przy pisaniu i czytaniu — na poprawną postawę ucznia.

W klasie III zwracamy uwagę przy ćwiczeniach w czytaniu głównie na rozumienie treści i zachowanie przestankowania, starając się stopniowo przyzwyczajać dzieci do właściwego akcentowania.

Powtarzające się w dalszym ciągu ćwiczenia słownikowe obejmują coraz to szerszy zakres materiału poznaw-

czego, uwzględniają więc rozmaite rodzaje przedmiotów, różnorodne ich cechy, czynności i ich właściwości. Wyrażanie stosunków przestrzennych i czasowych obejmuje coraz większy zakres, np. między, ponad, powyżej, u stóp, wkrótce, za miesiąc, przed kilku laty, dawnymi laty i t. p.

Zaznajomienie z rzeczownikami występuje w związku z oglądaniem i nazywaniem przedmiotów; przymiotniki łączymy z obserwowaniem i nazywaniem cech przedmiotów; czasowniki z wykonywaniem czynności. Nie należy przytem wprowadzać żadnych podziałów (klasyfikacji).

Rodzaj przymiotników powinny dzieci poznać przy wymienianiu cech osób lub zwierząt na podstawie ich rodzaju naturalnego (np. biały kogut, biała kura i białe kurczę). Zaznajomienie się z czasami należy oprzeć na użyciu tego samego czasownika w opowiadaniu zdarzeń obecnych, minionych i mających nastąpić.

Tematy wspólne z geografją i nauką o przyrodzie winny być w zakresie nauczania języka polskiego ujmowane odmiennie, raczej anegdotycznie w formie żywych, barwnych powiastek, opowiadań i obrazków z życia ludzi, zwierząt i roślin.

Nauka języka polskiego obejmuje w dalszym ciągu przygotowanie do późniejszej nauki historii, polegające przede wszystkim na uświadomieniu przeszłości miejscowości i najbliższej okolicy. Punktem wyjścia do pogadanki o przeszłości winien być w miarę możliwości materiał, zaczerpnięty z obserwacji współczesnego życia. Granice terminu „dawniej” określa sam nauczyciel w zależności od dostępnego materiału obserwacyjnego, pomocy szkolnych, które mu umożliwiają uplastycznienie obrazów z „dawnych” czasów, i stopnia zainteresowania uczniów danym tematem.

Pożądane jest, aby tematy z różnych grup, wskazanych w programie, występowały w połączeniu ze sobą, przede wszystkim zaś takie tematy, jak władze i urzędy, policja i wojsko, nie powinny stanowić odrębnych, zamkniętych całości.

Różnego rodzaju ćwiczenia, wchodzące w zakres nauczania języka polskiego, winny się wzajemnie przenikać i uzupełniać w różnych momentach nauczania.

GEOGRAFJA ŁĄCZNIE Z NAUKĄ O PRZYRODZIE.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA DLA WSI.

Szkola.

Położenie szkoły we wsi, nazwy przysiółków i wsi, z których dzieci przychodzą do szkoły. Oznaczenie położenia szkoły w stosunku do stron świata na podstawie obserwacji wschodu i zachodu słońca.

Klasa, boisko: ustalenie położenia w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozpoznawanie roślin ozdobnych w najbliższym otoczeniu szkoły, np. petunia, nasturcja, malwa. Rozróżnianie części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat. Przekwitanie tych roślin, powstawanie owoców. Kilka drzew z najbliższego otoczenia szkoły, np. lipa, biała akacja, jesion, sosna lub inne, zależnie od miejscowości; rozróżnianie tych drzew po liściach.

Jesień na wsi.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Zółknięcie i opadanie liści oraz owocowanie poznanych drzew. Zimowanie poznanych roślin: zabezpieczenie drzew przez korę, pąki na drzewach. Drzewa i zioła.

Przegląd najważniejszych prac jesiennych: orka, kopa-

nie, zbiór pozostałych plonów i zabezpieczanie ich na zimę. Charakterystyczne przysłowia miejscowe, związane z temi pracami i pogodą.

Zagroda.

Chata, ustalenie położenia danej chaty w stosunku do stron świata. Z jakiego materiału są pobudowane chaty we wsi; pokrycie chaty, zabezpieczenie od pożaru; znaczenie drzew w otoczeniu zabudowań, jako środka utrudniającego szerzenie się pożarów.

Czystość i porządek w chacie. Znaczenie okien jako źródła światła i powietrza; otwieranie okien. Zabezpieczenie chaty od zimna.

Przeznaczenie i rozmieszczenie budynków w zagrodzie.

Utrzymanie czystości w zagrodzie. Studnia, utrzymanie studni w czystości.

Zwierzęta w zagrodzie.

Pies, kot, koń, krowa, koza, owca, świnia, królik, mysz; obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych ssaków, opieka rodzicielska.

Opieka człowieka nad chowanymi zwierzętami; ich żywienie; konieczność zapewnienia im czystych i zdrowych pomieszczeń. Okolicznościowe wskazówki higieniczne, związane z chorobami, które mogą szerzyć te zwierzęta. Korzyści, które przynoszą człowiekowi ssaki domowe: siła pociągowa, mięso, nabiał, tkaniny i t. d. Sprzedaż nabiału do miasta.

Ptaki w zagrodzie: kura, kaczka, gęś, gołąb, wróbel — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z chowu ptaków domowych; sprzedaż jaj i drobiu do miasta.

Wieś.

Drogi we wsi; rozróżnianie i porównywanie różnych dróg: ścieżki, drogi polne, szosa; kierunek głównej drogi we wsi w stosunku do stron świata. Odległości od wsi

do sąsiednich miejscowości; znaczenie napisów na słupach przydrożnych. Utrzymywanie dróg; praca kamieniarza, znaczenie drzew przydrożnych. Sposoby lokomocji, spotykane na danych drogach.

Budynki i instytucje wiejskie (w zależności od miejscowych warunków): kościół, poczta; straż ogniowa; sklep.

Stacja kolei żelaznej, jeżeli jest w pobliżu; pociągi osobowe i towarowe.

Rzemieślnicy we wsi, ich wyroby.

Urząd gminny, posterunek policji.

Wiosna na wsi.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy. Przylot ptaków, wicie gniazd. Jaskółka, bocian. Wysiadywanie jaj przez ptaki domowe. Opieka rodzicielska ptaków.

Przebudzenie się owadów. Mucha domowa; przenoszenie zarazków, konieczność zabezpieczania pożywienia przed muchami; składanie jaj w mięsie przez muchę plujkę. Owady w niechlujnych mieszkaniach i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Zmiany, zachodzące w drzewach, poznanych w jesieni: rozwój pąków, kwitnienie.

Obserwacje drzew owocowych w czasie ich zakwitania. Zapyłanie kwiatu przez pszczoły; obserwacja powstawania owocu na jakiegokolwiek dostępnej roślinie.

Najbliższa okolica.

Widnokrąg; zmiany krajobrazu w czasie marszu

Strumień lub rzeka; brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu; szybkość prądu, podmywanie brzegów i nanoszenie piasku. Zużytkowanie spadku wody: młyn, tartak (zależnie od okoliczności).

Wody stojące: staw lub jezioro; brzegi, wyspy, półwyspy, zatoki.

Kąpiele w rzece lub stawie; dodatnie strony kąpieli, niebezpieczeństwa.

Nierówności terenu; góra lub wzgórze; rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Najbliższe miasteczko lub miasto.

Droga do miasta, odległość od wsi, różnice między wsią i miastem pod względem sposobów zabudowania, dróg, zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe *obserwowanie i notowanie* przez klasę *pogody* (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawieniem co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej i t. d.

MATERIAŁ NAUCZANIA DLA MIASTA.

Szkoła.

Adres szkoły. Adres ucznia. Strony świata; ustalenie położenia podwórza i klasy w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową. Dzielnica, w której mieści się szkoła; godne uwagi budynki i instytucje w pobliżu szkoły; porównywanie odległości różnych punktów od budynku szkolnego.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozróżnianie kilku roślin, hodowanych na balkonach lub w oknach, jak np. petunia, nasturcja; części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat, owoc; przekwitanie i powstawanie owoców. Rozpoznawanie po liściach kilku drzew parkowych, np. kasztanowca, klonu, lipy.

Zwierzęta w mieście.

Koń, pies, kot, mysz, szczur, ew. królik: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych zwierząt,

opieka rodzicielska. Stosunek człowieka do tych ssaków, jako pożądanych lub niepożądanych towarzyszy.

Ptaki: gołąb, wróbel — ich obyczaje, postawa, ruchy, sposób odżywiania się.

Owady niechłujnych mieszkań i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Jesień w mieście.

Żółknięcie i opadanie liści poznanych roślin; owocowanie drzew; „kasztany“, owoce klonów, lip; rozsiewanie się tych owoców. Zimowanie poznanych roślin; zabezpieczenie drzew przez korę, pąki na drzewach. Drzewa i zioła.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Wyżywienie miasta.

Uliczna sprzedaż owoców; targi i sklepy z owocami i warzywami. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców.

Sprzedaż nabiału i mięsa w sklepach i na targach.

Wież, jako dostarczycielka żywności dla miasta.

Krowa, koza, owca, świnia: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych ssaków, opieka rodzicielska. Korzyści, które te zwierzęta przynoszą człowiekowi: mięso, nabiał, tkaniny.

Ptaki domowe: kura, kaczka, gęś ewent. indyk — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Miasto.

Ulice miejskie: bruki, chodniki, oświetlenie; przepisy dotyczące ruchu ulicznego, utrzymanie ulic w porządku.

Wodociągi, kanalizacja. Sposoby lokomocji i przewo-

zenia towarów. Dworzec kolejowy; urządzenia na dworcu, pociągi osobowe i towarowe. Poczta.

Zajęcia ludności miejskiej — na podstawie spostrzeżeń i przeżyć dzieci.

Ratusz, policja.

Różne dzielnice miasta: najstarsza, handlowe, fabryczne i t. d. Kościoły, inne ważniejsze budowle.

Wiosna w mieście.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy w ogrodach i parkach, topienie lodów na stawach. Brzegi stawu: wyspy, półwyspy, zatoki.

Ruszenie lodów na rzece. Brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu rzeki; podmywanie brzegów przez rzekę; obmurowania, wały ochronne. Znaczenie rzeki dla miasta. Środki transportowe i komunikacja osobowa wodna (zależnie od warunków miejscowych).

Kąpiele rzeczne; dodatnie strony kąpeli i plażowania, niebezpieczeństwa; odpowiednie przepisy higieniczne.

Wiosenne prace ogrodników w parkach i na zieleńcach miejskich. Znaczenie parków i zieleńców dla miasta; przepisy, obowiązujące publiczność.

Przylot jaskółek i jerzyków do miasta, ich gnieźdzenie się. Gnieźdzenie się i wysiadywanie jaj przez wróble i gołębie.

Skrzynki z kwiatami na balkonach i oknach. Kwitnienie pierwszych drzew lub krzewów ozdobnych w parkach.

Przebudzanie się owadów. Mucha domowa: przenoszenie zarazków, konieczność zabezpieczenia pożywienia przed muchami; składanie jej w mięsie przez muchę plujkę.

Okolice miasta.

Okolice podmiejskie: sady, warzywniki, zaopatrywanie miasta w owoce i warzywa.

Widnokrąg: zmiany krajobrazu w czasie marszu.

Nierówności terenu; wzgórze lub góra: rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Wieś w pobliżu miasta.

Różnica pomiędzy wsią a miastem pod względem sposobu zabudowania, dróg i zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe *obserwowanie i notowanie* przez klasę *pogody* (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawieniem co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej.

Prowadzenie hodowli roślin ozdobnych w doniczkach lub skrzynkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość sposobu życia i obyczajów zwierząt domowych, wskazanych w materiale nauczania, oraz korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Umiejętność rozpoznawania głównych części rośliny: korzenia, łodygi, liścia, kwiatu, owocu, oraz rozróżniania kilku drzew z najbliższego otoczenia, między innymi owocowych; elementarne wiadomości o kwitnieniu i owocowaniu.

Praktyczne orjentowanie się w najbliższym otoczeniu; znajomość głównych kierunków (Pn, Pd, Z, W); umiejętność nazywania i rozróżniania elementów krajobrazu najbliższej okolicy, jak góra, rzeka, staw i t. p.; umiejętność rozróżniania stanów pogody; znajomość głównych zajęć człowieka i użyteczności dostępnych dla zewnętrznej obserwacji dzieła instytucji w jego środowisku.

UWAGI.

Program występuje w dwu odmianach: dla typowej wsi i dużego miasta, z których każda obowiązuje w okre-

ślonych w ten sposób warunkach. Te dwie odmiany, wskazując na konieczność przystosowywania programu do warunków miejscowych, nie przesadzają bynajmniej wszelkich możliwości w tym zakresie; nauczyciel, pracujący na krańcu dużego miasta, będzie zmuszony czerpać tematy częściowo z jednego, częściowo z drugiego programu; w małych miastach znajdzie zastosowanie raczej program wiejski z małymi odchyleniami na korzyść tych specyficznych tematów, których dostarczy miasteczko, natomiast we wsi, w pobliżu której znajdują się jakieś zakłady przemysłowe i której ludność w tych zakładach pracuje, należy opracować odpowiedni temat, jakkolwiek nie został on uwzględniony w programie dla typowej wsi. Jednym słowem, w warunkach pośrednich między obu typami krańcowymi nauczyciel winien, opierając się na podanych wzorach, ustalić program, któryby ściśle odpowiadał warunkom miejscowym, z tem zastrzeżeniem, że tematy, które są uwzględnione w obu redakcjach, są powszechnie obowiązujące.

Zasadniczym tematem pracy szkolnej w klasie III, z punktu widzenia geografii, jest zaznajomienie się z najbliższą okolicą i zdobycie na tym materiale pewnego zasobu elementarnych wiadomości i wyobrażeń geograficznych.

Tematy, odnoszące się do pracy ludzkiej, są utrzymywane na poziomie nauki o rzeczach. Należy dążyć do tego, by dziecko dostrzegło wysiłek ludzki, włożony w każdą, nawet drobną rzecz, oraz rozbudzić świadomość wzajemnej zależności między pracami ludzi w różnych środowiskach.

W opracowaniu tematów zarówno z zoologii jak i z botaniki należy większy nacisk położyć na stosunek danego zwierzęcia lub rośliny do człowieka i odwrotnie człowieka do nich, niż na szczegóły o charakterze wyrażnie przyrodniczym, z których należy uwzględnić przedewszystkiem właściwości biologiczne, związane z rzucającymi się w oczy cechami budowy zewnętrznej.

Uwzględnione w programie dla miasta hodowle donicz-

kowe i skrzynkowe winny znaleźć szczególne zastosowanie w tych szkołach, które nie mają ogrodu, oraz występować w tym przypadku również i na wsi. Opiekę nad hodowlami sprawują dzieci kolejno.

Program wskazuje wyraźnie tematy z zakresu higieny, które należy ujmować w sposób bardzo poglądowy i praktyczny.

Na wsi większość lekcji powinna być przeprowadzona w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście lekcje, dotyczące poznawania miasta, winny się również odbywać poza szkołą; ponadto należy przedsiębrać na wiosnę wycieczki do warzywników i sadów oraz wycieczki w celu zapoznania się ze zwierzętami domowymi w ich właściwym środowisku.

ARYTMETYKA.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie i utrwalenie dodawania i odejmowania w zakresie do 100.

Powtórzenie i utrwalenie mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia; wprowadzenie i opracowanie dzielenia z resztą.

Łączenie działań w jednym zapisie; użycie nawiasów.

2. Numeracja i działania w rachunku pamięciowym w zakresie do 1000.

Opracowanie numeracji słownej i piśmiennej w zakresie do 1000.

Dodawanie i odejmowanie pamięciowe w zakresie do 1000.

Mnożenie pamięciowe pełnych dziesiątek przez liczby z zakresu pierwszej dziesiątki (dziesiątkowa tabela mnożenia np. $6 \cdot 80$, $80 \cdot 6$), oraz odpowiednie przypadki dzielenia (np. $480 : 80$, $480 : 6$).

Mnożenie pamięciowe dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki oraz odpowiednie przypadki dzielenia (na łatwych przykładach).

Pozostałe przypadki mnożenia pamięciowego w zakresie do 1000 (tylko na łatwych przykładach, jak $20 \cdot 30$, $40 \cdot 15$, $3 \cdot 200$, $4 \cdot 240$ i t. p.) oraz odpowiednie przypadki dzielenia (również tylko na łatwych przykładach). Obliczenia w tuzinach, mendlach i kopach.

Zliczanie pieniędzy i płacenie. Wyrażenia dwumianowe ze złotem i groszami. Obliczanie należności za towar, ceny towaru i ilości towaru.

Mierzenie pojemności przy użyciu litra. Ważenie i odważanie w kilogramach i dekagramach; odpowiednie wyrażenia dwumianowane.

Praktyczne obliczenia kalendarzowe i zegarowe.

3. Wprowadzenie działań piśmiennych na liczbach w zakresie do 1000.

Piśmienny sposób dodawania.

Piśmienny sposób odejmowania.

Piśmienny sposób mnożenia w przypadku, kiedy mnożnik jest jednocyfrowy.

Piśmienny sposób dzielenia w przypadku, kiedy dzielnik jest jednocyfrowy.

Mierzenie i odmierzanie długości w metrach i centymetrach; odpowiednie wyrażenia dwumianowane. Próby oceny długości „na oko“.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość numeracji w zakresie do 1000;

biegłość w pamięciowym wykonywaniu dodawania do-

wolnych liczb dwucyfrowych, a także odejmowania liczb w zakresie do 100, oraz umiejętność pamięciowego wykonywania dodawania i odejmowania dowolnych liczb w zakresie do 1000;

biegłość w pamięciowym wykonywaniu mnożenia i dzielenia (zarówno bez reszty, jak i z resztą) w zakresie zwykłej tabeli mnożenia, a także w zakresie dziesiątkowej tabeli mnożenia, oraz umiejętność pamięciowego wykonywania mnożenia dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki;

znajomość piśmiennych sposobów dodawania i odejmowania, a także mnożenia i dzielenia przez liczbę jednocyfrową — na liczbach w zakresie do 1000;

umiejętność wykonywania nietrudnych obliczeń pieniężnych;

umiejętność posilkowania się taśmą metrową do mierzenia i odmierzania długości w metrach i centymetrach;

praktyczna znajomość litra oraz kilograma i dekagrama;

praktyczna umiejętność posilkowania się zegarem i kalendarzem;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do rozwiązywania łatwych zagadnień, wymagających kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

W klasie III dzieci winny w zupełności opanować tabelę mnożenia w zastosowaniu do mnożenia i dzielenia (z uwzględnieniem dzielenia z resztą).

Dodawanie i odejmowanie pamięciowe w zakresie do 1000 nie powinno być skupione w czasie; podobnie nie należy skupiać pamięciowego mnożenia i dzielenia; zaleca się więc stopniować i przeplatać wymienione działania.

Wyniki nauczania wymagają biegłości w pamięciowym wykonywaniu dodawania dowolnych liczb dwucyfrowych, a także odejmowania liczb w zakresie do 100; w pozosta-

łych przypadkach dodawania i odejmowania w zakresie do 1000 sprawność rachunkowa może być mniejsza.

W dalszych działaniach wyniki nauczania żądają biegłości jedynie w wykonywaniu mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia i w rachunku pełnymi dziesiątkami; w zastosowaniu do pozostałych przypadków wymaga się tylko pewnej sprawności w mnożeniu dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki.

Wprowadzenie elementów rachunku piśmiennego w końcu roku szkolnego nie powinno wpływać na uszczuplenie rachunku pamięciowego, który obowiązuje przez cały czas nauczania w szkole powszechnej.

We wszystkich szkołach należy stosować jednolity sposób zapisywania działań, podany w „Uwagach do całości programu“.

W zadaniach należy zwrócić szczególną uwagę na obliczenia pieniężne (w zastosowaniu do kupna i sprzedaży).

RYSUNEK.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie odpowiednich scen z życia dzieci i pracy ludzi dorosłych, oraz zajmujących opowiadań, opisów, podań, legend. (Orientacyjne przykłady tematów z życia dzieci i pracy dorosłych ludzi: „co dzieci robią w domu, w ogrodzie, w polu?“, „praca dzieci w różnych porach roku w polu, w domu, na wsi i w mieście“, „gry i zabawy dzieci na wolnym powietrzu“, „dzieci na ślizgawce“, „Święty Mikołaj w szkole“, „kolędnicy z szopką, z gwiazdą, z turoniem“, „wspomnienie z Jasełek“ i t. p.).

Rysunek z pamięci a także z pokazu. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie

z pamięci a także z pokazu przedmiotów użytkowych i tworów przyrody o łatwych do określenia i zapamiętania kształtach, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i głównych części, ich rozmieszczenia oraz wyraźnie występujących różnic wielkości poszczególnych części; układanie dowolną farbą rysunku przedmiotu. (Orientacyjne przykłady tematów: zabawki — chorągiewki, latawce, jaskółki, koniki, czapki, tarcze i t. p. z papieru kolorowego; lalki, wózki, niektóre narzędzia rzemieślników — młoty, piły, łopaty, kielnie, węgielnice i inne; drzewa — topola, wierzba, świerk; gałązki z owocami lub kwiatami; zwierzęta domowe. Rozróżnianie na przedmiotach kierunków: pionowego, poziomego i ukośnych, oraz form: prostokąta, trójkąta, kwadratu, koła; zastosowanie tych form przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów w zakresie rysunku z pokazu.

Ćwiczenia pomocnicze: wycinanie lub wydzieranie i układanie form z papieru.

Podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami na podstawie znanych uczniom liter drukowanych.

Rozróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czerwonej, niebieskiej, żółtej) i trzech barw pochodnych (zielonej, fioletowej, pomarańczowej).

Zaznajomienie uczniów z użyciem farb i pędzla.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu, rozmieszczenia części i wyraźnie występujących różnic wielkości; umiejętność narysowania z pokazu przedmiotów o kształtach prostokątnych, trójkątnych i kolistych; rozróżnianie i nazywanie barw pochodnych: zielonej, fioletowej i pomarańczowej; samodzielne podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami.

UWAGI.

Należy poświęcić w tej klasie taką samą ilość czasu na rysunek z wyobraźni i na rysunek poobserwacyjny (z pamięci a także z pokazu). Oba te rodzaje ćwiczeń winny się wzajemnie uzupełniać.

Przy rysunku z pamięci należy położyć szczególny nacisk na odtworzenie zasadniczego kształtu całości i części widzianych przedmiotów.

Do rysunku z pokazu należy dobierać przedmioty o prostszych kształtach, niż do rysunku z pamięci; stosować w tym zakresie powolniejsze stopniowanie trudności rysunkowych, ale wymagać dokładniejszego wykonania.

Przy rysowaniu z pokazu przedmiotów o wyraźnych kształtach geometrycznych winni uczniowie zaprawiać się do rysowania kwadratów, prostokątów i kół. Form tych nie należy rysować w oderwaniu od przedmiotów.

Rozróżnianie kierunków występuje przedewszystkiem przy obserwacji przedmiotów płaskich lub też zwróconych do rysującego frontalnie, bez uwzględnienia krawędzi, idących wgłąb.

Układanie form z odpowiednio wyciętych lub wydartych kawałków papieru ma na celu uwydatnienie kształtu przedmiotu i jego części składowych oraz ich rozmieszczenia.

Należy na tym stopniu zwrócić większą uwagę na rozmieszczenie rysunku wraz z podpisem na płaszczyźnie papieru, oraz omawiać szczegółowiej ważniejsze błędy rysunkowe.

Przy wykonywaniu tytułów i podpisów na rysunkach uczniowie zdobywają coraz większą wprawę w rysowaniu liter.

Uczniowie winni często rysować kredą na tablicy.

Temat rysunkowy winien być opracowany w ciągu co najwyżej jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w od-

powiadającym jego wiekowi *typowym rysunku schematycznym*.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 4 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Utrwalanie nawyków w zakresie higieny osobistej, zdobytych w klasach I i II; nadto nakrywanie do stołu i krój chleba; najprostsze czynności w razie skażenia się, w szczególności właściwe obwijanie palca lub ręki — z zachowaniem odpowiedniej czystości; tamowanie krwi z nosa z dostosowaniem się do tego samego warunku; czyszczenie obuwia i ubrania; porządne układanie lub wieszanie ubrania.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie z różnych materiałów zabawek i przedmiotów, związanych z pracą i życiem w szkole.

Materiały, nadające się do zastosowania: surówka, perkal, półplótno, plótno, papier, karton, ew. cienka tektura (Nr. 100—70), ew. tektura rolowana; słoma, sitowie, rogożyna; gałązki wierzbiny i bzu dzikiego, kasztany, żółędzie, orzechy, szyszki, wydmuszki.

Narzędzia: igły, napastrki, miarki centymetrowe, węgelnice, nożyczki, nożyki, kolce i młoteczki.

Obrobianie chustki do nosa, ręcznika lub serwetki; *przyszywanie* guzików i wieszadeł; *szycie* worka na śniadanie; w razie zainteresowania szycie ubiorów dla lalek przez dziewczęta, a piłek do zabawy przez chłopców.

Przy wykonywaniu powyższych robót uczniowie i uczennice winni się zapoznać ze ściegami zasadniczymi: przed igłą i za igłą, stebnówką ręczną i ściegiem obrębowym, ze szwem pojedynczym i obrzucaniem.

Orientacyjne przykłady innych robót: zeszyty, notesiki, pudełeczka, tabliczki na napisy, kalendarzyki ściennie, tarcze zegarowe, loteryjki obrazkowe, szopka z zaprojektowaniem przez uczniów i wykonaniem z różnych materiałów figurynkami, ze zwierzętami i drzewami; pasy i czapki dla kołédników, zdobione wycinankami; mebelki i zabawki z tektury rolowanej; koszyczki i wiatraczki ze słomy; piszczalki, fujarki z wierzbiny, bzu dzikiego, kapelusz pastuszy z sitowia; dzbanuszki i ptaszki z wydmuszek; barwienie i zdobienie jajek; łatwe zabawki z roślin, jak w klasach niższych.

Łatwa naprawa zepsutych zabawek i okolicznościowe sklejanie stłuczonych przedmiotów, np. spodeczków.

C. INNE ZAJĘCIA.

Pielęgnowanie roślin ozdobnych w doniczkach, skrzynkach lub ogrodzie szkolnym; karmienie ptaków zimą (przygotowywanie pokarmu, umieszczanie żerówek, ich czyszczenie i t. p.).

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość wskazanych w programie czynności pomocniczych w gospodarstwie domowym; umiejętność utrzymywania w czystości ubrania i obuwia;

umiejętność przyszywania guzika i wieszadła; znajomość ściegów zasadniczych: przed igłą i za igłą, stebnówki ręcznej i ściegu obrębowego, oraz szwu pojedynczego;

umiejętność bądź cięcia i łączenia papieru, kartonu i tektury, bądź cięcia i plecienia słomy, rogożyny i sitowia — zależnie od tego, który rodzaj materiałów przeważał w ciągu rocznej pracy, i w stopniu, odpowiadającym wskazanemu w sposób przykładowy doborowi prac.

UWAGI.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego winny się wiązać, jak w klasach niższych, z naturalnymi sytuacjami z życia dzieci, np. krajanie chleba i nakrywanie do stołu z dożywianiem lub spożywaniem drugiego śniadania, najprostsze czynności opatrunkowe z wypadkami skaleczenia się lub krwotoku z nosa w tej samej klasie lub w klasach innych.

Ważny składnik kursu klasy III stanowią początki szycia, obowiązujące zarówno chłopców, jak i dziewczęta.

Początkowy charakter zabawowy innych prac rękodzielniczych przetwarza się w „majstrowanie”. Dziecko przestaje się zadowalać iluzyjnym dopełnianiem rzeczywistości w zakresie zabawek i zaczyna badać, składać, próbować — ujawnia się silna tendencja do zdobywania wiadomości, do opanowania materiału przez „majstrowanie”. Te tendencje należy wydatnie wyzyskać zarówno przy wytwarzaniu nowych przedmiotów, jak przy łatwych naprawach zepsutych zabawek i naczyń, kładąc nacisk na użyteczność pracy dla otoczenia.

Przy pracy nad tematami o charakterze regionalnym (sporządzanie pasów i czapek dla kołédników, barwienie jajek i t. p.) nie należy narzucać dzieciom pomysłów ani też wpływać na zasadniczy sposób ujęcia zadania, aby przedmioty te stanowiły nadal swobodny wyraz zainteresowań dziecka.

Wycieczki, należące do zakresu innych przedmiotów, powinno się wyzyskiwać do dalszego rozwijania i utrwalania nawyków kulturalnych i właściwego stosunku do odpowiedzialnych, a najpospolitszych urządzeń, poza tem należy zorganizować kilka wycieczek, służących specjalnie temu celowi.

W porze zimowej winno się odbywać karmienie ptaków z zastosowaniem żerówek, sporządzonych przez starszych uczniów.

ŚPIEW.

2 godziny tygodniowo

(pożądany podział na półgodziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe, niezbyt trudne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu dzieci w tej klasie (od „c“ jednokreślnego do „e“ dwukreślnego), dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni religijne, narodowe, z włączeniem Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“, ludowe, marszowe oraz inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, przestrzegać należytego otwierania ust przy śpiewaniu samogłosek, stosować bardziej urozmaicone cieniowanie z uwzględnieniem co najmniej następujących odcieni: mezzoforte, piano i forte = mocno, oraz konieczne zmiany szybkości.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie w pieśniach dwu, trój i czteromiaru, liczenie dźwięków, przypadających na jedną miarę taktową, taktowanie w dwu, trój i czteromiarze; określanie przy pomocy słowa, gestu lub rysunku linii melodyjnej pieśni, rozpoznawanie i śpiewanie gamy majorowej oraz trójdźwięku majorowego wznoszącego się i opadającego na pierwszym stopniu gamy, odtwarzanie tonów tego trójdźwięku.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie co najmniej 15 niezbyt trudnych pieśni jednogłosowych, z włączeniem Hymnu Państwowego „*Jeszcze*

Polska nie zginęła“, śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką i czystą intonacją, z zastosowaniem przy najmniej trzech odcieni dynamicznych: mf, p i f.

UWAGI.

Z Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“ winny dzieci opanować trzy zwrotki.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazanie w materiale nauczania przeciętnej dla tej klasy skali głosu dzieci nie oznacza, że każde dziecko musi osiągnąć jej granice.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spotrzegawczości słuchowej, wymienione w materiale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako odrębne ćwiczenia.

Śpiewanie gamy i trójdźwięku ma na celu przygotowanie i ułatwienie właściwej intonacji śpiewanych pieśni.

W klasie III jest dopuszczalne posługiwanie się śpiewnikiem lub zapisem pieśni na tablicy. Nuty w tym przypadku służą jedynie jako wzrokowa pomoc przy śpiewie ze słuchu, bez ich specjalnego objaśniania.

PROGRAM NAUKI DLA KOMPLETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS III i IV W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe i łatwe dwugłosowe (co roku inne), nie przekraczające przeciętnej skali głosu dzieci w tym komplecie (od „h“ małego do „e“ dwukreślnego), dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni: religijne.

narodowe, z włączeniem w jednym roku Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“, w drugim roku pieśni „*Pierwsza Brygada*“, ludowe z uwzględnieniem charakteru regionalnego, marszowe oraz inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, przestrzegać należytego otwierania ust przy śpiewaniu samogłosek i wyrazistej wymowy spółgłosek, stosować bardziej urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, a w miarę potrzeby pianissimo = bardzo cicho, oraz crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, nadto konieczne zmiany szybkości.

Opracowanie 1—2 łatwych kanonów dwugłosowych jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane w każdym roku okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie słuchowe dwu, trój i czteromiaru, liczenie dźwięków, przypadających na jedną miarę taktową lub miar taktowych, przypadających na jeden dźwięk; taktowanie w dwu, trój i czteromiarze; określanie przy pomocy słowa, gestu i rysunku linii melodyjnej pieśni, śpiewanie gamy majorowej oraz trójdźwięku majorowego wznoszącego się i opadającego na pierwszym stopniu gamy, w końcu roku wyjaśnienia, dotyczące pisma nutowego na pięciolinji w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta; odpowiednie pauzy).

Ponadto w drugim półroczu jednego roku:

A. Rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tanecznym, np. oberka, kujawiaka, krakowiaka, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku majorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Ponadto w drugim półroczu drugiego roku:

B. Rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach o charakterze np. mazura i poloneza, śpiewanie głównych trójdźwięków majorowych na stopniu I, IV i V.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE III.

Przyswojenie co najmniej 15 niezbyt trudnych pieśni jednogłosowych lub melodyj pierwszego głosu pieśni dwugłosowych, z włączeniem bądź Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“ (w układzie jednogłosowym), bądź pieśni „*Pierwsza Brygada*“ w układzie jednogłosowym), śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką i czystą intonacją, z zastosowaniem przynajmniej trzech odcieni dynamicznych mf, p i f i koniecznych zmian tempa.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lub nawet całość każdej lekcji śpiewu.

Należy zmieniać co roku repertuar ze względu na dwuletni okres pracy.

Z Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“ i pieśni „*Pierwsza Brygada*“ winny dzieci opanować po trzy zwrotki.

Wskazane w materiale nauczania przeciętnej dla tego wieku skali głosu dzieci nie oznacza, że każde dziecko musi osiągnąć jej granice.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich. Pieśni, znane tylko części kompletu, należy powtarzać z daną grupą dzieci, reszta zaś dzieci początkowo przysłuchuje się, później w miarę możliwości bierze udział w śpiewie wspólnym.

Pieśni dwugłosowe ze względu na dzieci z klasy III, mniej wprawne w śpiewie, należy wprowadzać dopiero w dru-

giem półroczu po prześpiewaniu jednego lub dwu kanonów przygotowawczych. Przy wykonywaniu pieśni dwugłosowych śpiewają dzieci z klasy III stale melodię głosu pierwszego, dzieci do głosu drugiego są wybierane z pomiędzy uczniów klasy IV. Z tego względu nie należy wybierać do śpiewu dwugłosowego pieśni o zbyt rozległej skali, przekraczającej granice skali głosowej ucznia klasy III.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spostrzegawczości słuchowej, wymienione w materiale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako odrębne ćwiczenia.

Jako pomoc wzrokową przy śpiewie ze słuchu, mającą na celu skojarzenie znaków nutowych z ich brzmieniem muzycznym, stosuje się w każdym roku od początku śpiewnik lub zapis pieśni na tablicy z zastosowaniem pięciolinii i klucza skrzypcowego, bez specjalnego objaśniania nut. W drugim półroczu każdego roku objaśnia się pismo nutowe, jednakowoż bez teoretycznego omawiania znaków przykluczowych. Zapisanie pieśni przez nauczyciela na tablicy winno być tak pod względem rytmu jak i melodii zupełne.

ĆWICZENIA CIELESNE.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas III i IV).

ZABAWY I GRY RUCHOWE WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI.

A. ZABAWY I GRY RUCHOWE.

Zabawy ze śpiewem, zabawy taneczne o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, np. kot i myszka, ba-

ran, zelman, ogroduszek, szewczyk, karuzela, chinka (dwie ostatnie zwłaszcza dla dziewcząt).

Zabawy orjentacyjno-porządkowe, ćwiczące uwagę i spostrzegawczość, np. powódź, labirynt, wartownik.

Zabawy bieżne, stopniowo przechodzące w gry bieżne dla wzmocnienia biegu, a więc pracy płuc i serca, oraz uwzględniające elementy zręczności, np. bieg strażacki, bieg łańcuchowy, kozak i tatarzyn, dzień i noc, łatwe formy biegów rozstawnych (sadzenie ziemniaków).

Zabawy rzutne i z podbijaniem piłki dłonią lub palantem, ćwiczące oko i rękę, np. król, wyścig piłek, stójka, strzelec, różne rodzaje podrywki, pacanka.

Zabawy skoczne, przygotowujące elementy skoków i wzmacniające stawy skokowe, np. wybijanka w kole, król skoczków, szczur, walka kogutów, zabawy ze skakanką.

Zabawy w wodzie. Tam, gdzie warunki na to pozwalają, zabawy w wodzie na głębokości do kolan lub do pasa, np. wskakiwanie do wody, biegi i skoki w wodzie, zabawy bieżne w wodzie, szybowanie.

Zabawy na śniegu i lodzie, obejmujące jazdę na sankach i na łyżwach, np. zjazdy na sankach z niedużych pochylności, zabawy śnieżkami, nauka jazdy na łyżwach. W okolicach śnieżnych dla dzieci silniejszych początki jazdy na nartach; posuwanie się bez kijka i z kijkiem po równinie, łatwe podejścia i zjazdy.

B ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE.

Ćwiczenia porządkowe.

Zbiórki w dwurzędzie i dwuszeregu, tworzenie kolumny czwórkowej z dwuszeregu oraz kolumny ćwiczebnej z dwurzędu w miejscu i w marszu.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych: wymachy i krążenia, skurcze i wznoszenia, przeważnie w formie zabawowej, oraz

łatwe ćwiczenia w formie ściślej, głównie w pozycjach siedzących.

Ćwiczenia kończyn dolnych: łączenie podskoków z przysiadami podpartymi, łączenie łatwych podskoków, wykonywanych miarowo; marsz zwykły, kierunkowy, marsz w tempie zmiennym, marsze w formie zabawowej.

Ćwiczenia szyi: skręty i skłony głowy w pozycjach siedzących.

Ćwiczenia tułowia we wszystkich płaszczyznach z dużą przewagą formy zabawowej, przeważnie w pozycjach leżących i siedzących z łatwiejszemi ruchami rąk.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Łatwe postawy równoważne w miejscu; łatwe ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych; marsz krokiem mierniczym; przechodzenie po równoważni, umieszczonej najwyżej na wysokości kolan, przechodzenie z przekraczaniem małych przeszkód; utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Łatwe półzwis na drabinkach, lub na innych prymitywnych przyrządach. Łatwe zabawy z mocowaniem się dwójkami. Skoki wolne w formie zabawowej, niezbyt wysokie, zmierzające do opanowania doskoku; łatwe skoki zawrotne przez ławeczkę.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość przynajmniej 5 nowych zabaw lub gier z zasobu materiału ćwiczebnego, sprawność w poznanych zabawach bieżnych; sprawność w rzucaniu i chwytaniu piłeczek; sprawna zbiórka w dwójkach i czwórkach w miejscu, umiejętność ustawiania się w kolumnie ćwiczebnej przez rozluźnienie kolumny czwórkowej; opanowanie siadu skrzyż-

nego z ramionami skurczonemi; pewność w marszu krokiem mierniczym; opanowanie skoku ponad przeszkodą stałą, umieszczoną na wysokości kolan.

UWAGI.

(Wspólny dla klas III i IV).

Zarówno w klasie III jak i IV ćwiczenia gimnastyczne winny zajmować tyle czasu, ile zabawy i gry.

W klasie III zaczyna się wyraźne przejście od zabawy do systematycznej nauki. W ćwiczeniach gimnastycznych wprowadzać należy formę ścisłą stopniowo, tak, aby w końcu czwartej klasy wystąpiła ona w jednej trzeciej ogólnej ilości ćwiczeń gimnastycznych. Należy przytem żądać staranności, ale nie precyzji w wykonywaniu ćwiczeń, ponieważ dziecko w tym okresie nie posiada jeszcze dostatecznie rozwiniętej koordynacji nerwowo-mięśniowej. Ponieważ nadto działwa w tym wieku potrzebuje dużo ruchu, należy w doborze materiału ćwiczebnego dać pierwszeństwo tym wszystkim zabawom i ćwiczeniom, przy których jednocześnie wszystkie dzieci są czynne.

W przypadku połączenia klas III i IV w jeden komplet trudność ćwiczeń będzie rosła w obrębie każdego roku, aby na początku następnego roku znowu ulec obniżeniu z powodu przybycia dzieci nowych z klasy II. Dotyczy to zarówno wprowadzania formy ściślej, jak i natężenia zabaw i gier. Zabawy i gry należy przytem dobierać tak, aby bez zbytniego wzmacniania ich natężenia jak najmniej powtarzać je w dwu latach nauczania, co powodowałoby znużenie u uczniów klasy IV.

Jakkolwiek w doborze materiału nie wyróżniono chłopców i dziewcząt, to jednak niektóre ćwiczenia będą prowadzone dla chłopców z większą, dla dziewcząt z mniejszą intensywnością. W klasie IV może nawet wystąpić potrzeba stałego oddzielania chłopców od dziewcząt, co łatwo można

uskutecznić przy istnieniu oddziałów równoległych zapomocą tworzenia zespołów jednej płci z tych oddziałów. Jeżeli istnieje tylko jeden oddział klasy III i jeden klasy IV, można także wyjątkowo stworzyć dwa zespoły: z chłopców, uczęszczających do tych obu klas, i z dziewcząt, uczęszczających do nich.

Wszelkie wycieczki, organizowane przez szkołę, winny być wyzyskiwane również i dla celów wychowania fizycznego. Odległość nie powinna przekraczać dla młodzieży słabszej 5 km, dla młodzieży silniejszej 6 km (łącznie tam i z powrotem); szybkość marszu — dostosowana do rozwoju i sił dzieci słabszych, przytem w żadnym wypadku nie powinna przekraczać 1 km na 15 min.; wycieczki winny się odbywać bez obciążenia. Wycieczki powinny dawać sposobność do organizowania zabaw i gier na większych przestrzeniach, ułatwiać odbycie kąpiel przy bezwzględ-
nem przestrzeganiu dyscypliny kąpielowej i t. p. Klasa IV powinna odbyć w ciągu roku conajmniej 2 wycieczki dla celów wyłącznie wychowania fizycznego. Na wycieczkach tych działwa urządza biwak i wykonywa łatwiejsze prace, zmierzające do zapewnienia sobie posiłku i wygodnego odpoczynku.

KLASA IV.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

2 godziny tygodniowo.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA PRAWOSŁAWNA

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA

WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA MOJŻESZOWA

(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P.

Z 29 KWIETNIA 1928 NR. I — 6382/28)

WARSZAWA 1928

JĘZYK POLSKI.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków, omawianie ich treści, nadawanie im i ich cykлом tytułów oraz układanie na ich tle opowiadań.

Swobodne i samorządne wypowiadanie się dzieci.

Zbiorowe i jednostkowe układanie opowiadań i łatwych opisów oraz streszczeń łatwiejszych tekstów.

Swobodne wypowiadanie się dzieci w związku z treścią czytanek z podręcznika, książeczek i ew. pisemek, czytanych w szkole i w domu; w związku z tem porządkowanie wypowiedzi dzieci.

PISANIE.

Przepisywanie tekstów i pisanie z pamięci wyrazów i krótkich, łatwych zdań, pisanie ze słuchu tekstów, zawierających przedewszystkiem podany poniżej materiał ortograficzny.

Krótkie, samodzielne opowiadania i próby opisów.

Krótkie listy do osób bliskich i znajomych.

Dalsze zaprawianie się przy wszystkich ćwiczeniach piśmiennych do czystego, czytelnego i kształtnego pisania.

Materiał ortograficzny: użycie *ó*, nie wymieniającego się z *o*, i *rz*, nie wymieniającego się z *r*, *ż* powstałego z *g* i *h*, *rz* po spółgłoskach; najczęściej używane wyrazy z literą *h* (typ: *bohater*); pisownia części *szy*; przenoszenie wyrazów; użycie przecinka w zdaniu rozwiniętym, najprostsze przypadki użycia dwukropka.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótkich, poprawnych pod względem formy, do psychiki dziecka dostosowanych opowiadań, opisów, obrazków historycznych, podań, legend, bajek, baśni i t. p. oraz odpowiednio dobranych wierszy z podręcznika.

Utrwalanie umiejętności poprawnego, wyraźnego i płynnego czytania z uwzględnieniem przestankowania.

Omawianie treści czytanek z podręcznika, książeczek (ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu, w szczególności wyodrębnianie postaci, zdarzeń i obrazów, nawiązywanie treści czytanki do przeżyć dzieci.

Stopniowe przyzwyczajanie do samodzielnego ujmowania treści czytanych tekstów.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, PISANIEM I CZYTANIEM:

dalsze okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownictwa dzieci: nazywanie przedmiotów, zjawisk, czynności i ich cech oraz różnych odcieni stosunków przestrzennych i czasowych, związanych ze spostrzeżeniami i doświadczeniami dziecka; objaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów; dalsze przyzwyczajanie dzieci do posługiwania się językiem warstw wykształconych;

praktyczne rozpoznawanie i nazywanie zdań wykrzyknikowych; praktyczne rozpoznawanie i nazywanie podmiotu rozwiniętego i orzeczenia rozwiniętego, wyróżnianie i nazywanie podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego; rozpoznawanie liczebnika (bez podziału na grupy) i przysłówka, wyróżnianie przypadków rzeczownika, stopni przymiotnika i osób czasownika; odróżnianie wyrazów odmiennych i nieodmiennych;

uczenie się napamięć i wygłaszanie wierszy o treści, związanej ze wskazanymi tematami;

ilustrowanie nadających się do tego czytanek, opowiadań i wierszy rysunkami, śpiewem oraz mimiką i ruchami dzieci; czytanie rolami, czytanie i opowiadanie nauczyciela.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Przejawy życia w domu, szkole, miejscowości i okolicy (ludzie i rzeczy, prace, zajęcia, zabawy, zwyczaje i obyczaje).

Wypadki i zdarzenia w naszej okolicy, ze szczególnym uwzględnieniem okresu walk 1914—1920.

Opowiadania na tle dzisiejszego życia różnych okolic Polski, np.: nad morzem, w górach, na Polesiu, na Kujawach, na Śląsku, w Warszawie, w Krakowie i t. p.

Opowiadania, sceny i obrazy z przeszłości Polski, związane z wybitnymi postaciami, jak Sobieski, Kościuszko, Dąbrowski i t. p. (bez porządku chronologicznego).

Opowiadania z życia Marszałka Piłsudskiego na tle walki o niepodległość i odrodzenie Państwa Polskiego.

Najważniejsze zdarzenia bieżące z życia Polski.

Baśnie, bajki i legendy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego wypowiadania się w swobodnej rozmowie i w formie opowiadania; praktyczne opanowanie pisowni w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; umiejętność napisania krótkiego i łatwego opowiadania; umiejętność czystego, czytelnego i kształtnego pisanja; umiejętność poprawnego i płynnego czytania z uwzględnieniem znaków przestankowych, zdawanie sobie sprawy z treści czytanek. Przyswojenie wiadomości z gramatyki, wskazanych w materiale nauczania; znajomość kilku obrazów z życia dzisiejszej Polski, z uwzględnieniem czasów odzyskania niepodległości i życia Marszałka Piłsudskiego.

UWAGI.

Punktem wyjścia do ćwiczeń w mówieniu, obok spostrzeżeń i doświadczeń dziecka, mogą być w tej klasie także czytanki z podręcznika, pisemka i książeczki dla dzieci.

Pierwsze próby układania planu odbywają się drogą zbiorowej pracy uczniów i polegają na porządkowaniu wypowiedzi dzieci. Treść, działająca na uczucia, nie nadaje się do układania planu.

Tematy listów winny być związane z rzeczywistością i przeżyciami ucznia.

Jako jedno z ćwiczeń piśmiennych można wprowadzić zapisywanie ważniejszych wydarzeń z życia klasy, oparte na wspólnej pracy dzieci, której przyjęte wyniki zapisują uczniowie kolejno do wspólnego zeszytu.

Tablice ortograficzne sporządzają uczniowie w miarę potrzeby pod kierunkiem nauczyciela.

Przy pisaniu należy zwracać uwagę na poprawną postawę ucznia, czytelność pisma i zachowanie czystości zeszytów.

Wskazane w programie przyzwyczajanie do samodzielnego ujmowania treści czytanych tekstów nauczy dziecko znajdować w książce te szczegóły, których poszukuje dla pewnego określonego celu.

Materiał ćwiczeń słownikowych winien być rozszerzony nie tylko pod względem treści, lecz także i formy (wyrażenia przenośne); w zakresie nazywania stosunków przestrzennych i czasowych uwzględnia się różne ich odcienie, np.: tuż obok, przyległy, bieżący, w mgnieniu oka, o świcie, rankiem, w mig i t. p.

Do ilustrowania czytanek nadają się w tej klasie przede wszystkim rysunki i inscenizacje, przy czym stopień samodzielności uczniów w pomyśle i wykonaniu winien być znacznie większy, niż w latach poprzednich.

Zaznajomienie z przypadkiem ograniczyć należy tylko

do spostrzeżenia, że istnieją rozmaite postacie tego samego rzeczownika, i do nazwania ich przypadkami. Nie należy wprowadzać nazw poszczególnych przypadków — ani też zestawiać odmian, ani wreszcie objaśniać znaczenia przypadków. Przy zapoznaniu dzieci z formą osoby należy zwrócić w przystępny sposób uwagę na rozmaite postacie czasownika, np. czytam, czytasz, czytają, i na to, o kim mówią te różne postacie. Nie potrzeba zestawiać odmian ani też objaśniać, czym jest osoba ze stanowiska znaczenia formy czasownikowej w zdaniu (stosunek osoby mówiącej do podmiotu).

Rozróżnianie wyrazów odmiennych i nieodmiennych należy ograniczyć tylko do uświadomienia, że obok takich wyrazów, jak np. poznany rzeczownik, przymiotnik i czasownik, które odmieniają swą postać, są inne, które nie odmieniają swej postaci, jak np. przysłówki.

Tematy takie, jak zwyczaje i obyczaje danej okolicy, prace, zajęcia i zabawy ludzi, dają sposobność do przedstawiania ich obrazu dzisiejszego i dawniejszego.

Obrazy z przeszłości nie występują w porządku chronologicznym. Punktem wyjścia winien być w dalszym ciągu, o ile to możliwe, materiał, zaczerpnięty z obserwacji współczesnego życia. Etapem końcowym przygotowania do późniejszej nauki historii jest dłuższe opowiadanie o odzyskaniu niepodległości i życiu Marszałka Piłsudskiego.

Obrazy z życia różnych okolic Polski należy łączyć z kursem geografii.

GEOGRAFJA I NAUKA O PRZYRODZIE.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października:

NAUKA O PRZYRODZIE.

Przegląd najpospolitszych warzyw; wyróżnianie części jadalnych.

Opracowanie pomidora, jako przykładu rośliny rocznej, oraz innej rośliny jednorocznej, np. fasoli, bobu lub ogórka.

Rośliny dwuletnie: kapusta — budowa główki jako podstawa do zrozumienia budowy pąka; cebula.

Korzenie marchwi, pietruszki, buraka w porównaniu z korzeniami poprzednio poznanych roślin. Zapasy roślin dwuletnich; ich zużytkowanie przez roślinę i przez człowieka. Przegląd tych roślin w drugim roku ich życia.

Zbiór warzyw, przechowywanie ich w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych warzyw. Znaczenie odżywcze warzyw. Handel warzywami w danej miejscowości.

Rozpoznawanie drzew owocowych po liściach i owocach. Tegoroczny urodzaj owoców, co na ten urodzaj wpłynęło (pogoda, szkodniki). Owoce „robaczywe”; prace w sadzie, związane z zabezpieczeniem drzew przed szkodnikami.

Owoce: śliwki, jabłka, gruszki; porównanie z poprzednio poznanymi owocami, np. pomidorem. Wyróżnianie nasion w owocach. Przechowywanie owoców w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców. Znaczenie odżywcze owoców.

Jesienne prace na polach. Mechaniczna uprawa roli, narzędzia, używane w danej okolicy.

Ozimina, opracowanie jednego gatunku zboża; rozpoznawanie części dojrzałego żyta lub pszenicy, ich znaczenie w życiu rośliny. Rozpoznawanie gatunków zbóż krajowych po ziarnie i kłosach. Perz: rozmnażanie się z kłacza, sposoby tępienia. Rozmnażanie ziemniaków zapomocą bulw. Len i jego zastosowania.

Od początku listopada do połowy kwietnia:

GEOGRAFJA.

1. *Obrazy terenu, przyrody, życia i pracy ludzi w Polsce. Nad morzem.*

Nad brzegiem morza. Połów ryb. Burza na morzu. Łańtarna morska. Zwiedzenie okrętu w Gdyni.

W górach.

Nad Morskiem Okiem. Lawina śnieżna. Dzień z juhasami na hałach. Powódź w górach. U źródeł Wisły. Wodospad Białej Wiselki. Łodzią przez Pieniny. Spław drzewa na Czeremoszu.

Wśród bagien i lasów.

Łodzią po spokojnej rzece poleskiej (bobry). Zbiór siana na Polesiu. Żubry w puszczy Białowieskiej. Zima na Wileńszczyźnie (wilki). U bartnika w puszczy Kurpiowskiej.

W krainach półuprawnych.

Nasze pola w czasie słońca jesiennych, w zimie, na wiosnę i w lecie. Wieś wielkopolska. Jarmark w Łowiczu. Dożynki w Spale.

Wśród górników.

W podziemiach Wieliczki. W kopalni węgla.

Z życia wielkich miast.

Na Wawelu. Pod Ostrą Bramą. Na kopcu Unji Lubelskiej we Lwowie. Przechadzka po Poznaniu. W łódzkiej fabryce tkanin. Ruch uliczny w Warszawie. Na zamku Prezydenta Rzeczypospolitej.

Podróże po Polsce dawniej a dziś.

Sposoby podróżowania dawniejsze a dzisiejsze. Z fliśkami do Gdańska: tratwy, galary, śpichrze i młyny.

2. Wprowadzenie planu i mapy.

Ślad a plan, rysowanie planów małych przedmiotów. Podziałka, rysowanie planów klasy, mieszkania, podwórza lub boiska, ew. ogrodu szkolnego. Szkic drogi ze szkoły do domu. Czytanie planu szkoły, planu wsi lub miasta.

Plan dróg, rzek i osad w powiecie i województwie.

Rozszerzenie wiadomości o urządach państwowych i instytucjach społecznych własnej wsi lub miasta.

3. Czytanie mapy politycznej Polski.

Przegląd większych rzek: Wisła z dopływami — Dunajcem, Sanem, Bugiem, Narwią, Pilicą; Odra z Wartą i Notecią; Niemen z Wilją; Dźwina; Prypeć; Dniestr. W związku z siecią rzeczną umiejscowienie okolicy własnej oraz okolic, poznanych w pierwszej części kursu. Przegląd ważniejszych miast: Kraków, Lublin, Warszawa, Gdynia, Gdańsk, Katowice, Częstochowa, Łódź, Poznań, Wilno. Pińsk, Lwów — z przypomnieniem wiadomości, zdobytych w pierwszej części kursu.

Przegląd linii granicznej Polski. Z jakimi sąsiadami Polska graniczy.

Podział na województwa.

Obliczanie odległości według mapy. Notowanie poznanych rzek i miast oraz granic na mapce konturowej.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego:

NAUKA O PRZYRODZIE.

Zwierzęta, związane z pracą człowieka na roli i towarzyszące człowiekowi w polu: wrona (kawka lub gawron, zależnie od występowania tych lub innych gatunków w okolicy), dżdżownica, kret; inne do wyboru, np. kuropatwa, zając, lis, sowa, mysz polna, jastrząb myszołów. Obyczaje i odżywianie się tych zwierząt oraz związane z tem szczególności budowy zewnętrznej; stosunek tych zwierząt do gospodarki człowieka na roli.

Przyłot skowronków; obyczaje skowronka.

Pierwsze chwasty, zjawiające się na polach i w ogrodach: rozróżnianie ich, obserwacje kwitnienia i owocowania: szkodliwość chwastów.

Wiosenne prace na roli. Gleba: wyróżnianie piasku, gliny i próchnicy; przepuszczalność piasku dla wody, nieprzepuszczalność gliny. Gleby urodzajne i nieurodzajne. Gleby piaszczyste i gliniaste. Zachowanie się wody deszczowej.

wej i pochodzącej z roztopów. Znaczenie wody w glebie dla roślin. Gruźelkowa budowa dobrze uprawionej gleby.

Na przykładzie wiśni, śliwy lub tarniny rozróżnianie w kwiecie: kielicha, korony, pręcików, słupka.

Pierwsze rośliny, kwitnące na łąkach. Zapylenie przez owady.

Bielinek kapustnik, jego przeobrażenia. Pszczoły, ich przeobrażenia i ustrój roju. Trzmiele: podobieństwo do pszczoł, znaczenie dla zapylenia roślin uprawnych. Chrabąszcz: sposób życia, przeobrażenia. Biedronki i mszyce: wzajemny stosunek tych owadów.

Ślimak, np. winniczek. Szkody, wyrządzane przez ślimaka w warzywniku i na łąkach. Rola ropuch w tępieniu ślimaków.

Hodowle, prowadzone w różnych okresach roku szkolnego, w związku z programem i w zależności od warunków.

Hodowla gąsienic owadów.

Kielkowanie zboża.

Hodowla cebuli na wodzie i w ziemi.

Hodowla ziemniaków na wodzie i w ziemi.

W mieście, w szkole bez ogrodu, hodowla w skrzynkach: buraków, marchwi, kapusty w drugim roku ich życia.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie geografii.

Znajomość kilku charakterystycznych krajobrazów polskich; znajomość najważniejszych przejawów życia i pracy człowieka w poznanych okolicach; znajomość rozmieszczenia rzek i położenia miast, wymienionych w materiale nauczania.

Rozumienie planu i umiejętność rysowania łatwych planów: klasy, mieszkania, podwórza lub boiska; umiejętność posługiwania się kompasem; umiejętność wskazania na mapie politycznej Polski poznanych rzek i miast.

W zakresie nauki o przyrodzie.

Znajomość najpospolitszych roślin uprawnych i kilku chwastów, z uwzględnieniem zapylenia przez owady, powstawania owocu ze słupka, sposobów rozsiewania się poznanych owoców i rozmnażania się rośliny przez nasiona i kłącza.

Umiejętność rozróżniania i nazywania organów rośliny: korzeń, łodyga nadziemna, kłącze, bulwa, cebula, liść, kwiat, części kwiatu (kielich, korona, pręciki, słupek).

Znajomość sposobu życia i obyczajów oraz łączących się z tem szczegółów budowy zewnętrznej kilku pospolitych zwierząt, związanych z pracą człowieka na roli.

UWAGI.

Oddzielenie nauki o przyrodzie i geografii w czasie nie może być ścisłe; na naukę o przyrodzie, jeśli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczać poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub w początkach kwietnia, a czasem i w listopadzie; odwrotnie wycieczki geograficzne odbywać się będą zależnie od potrzeby w okresach, przeznaczonych na nauczanie przyrody. Obowiązuje jednak zasada, że ogólna liczba godzin, przeznaczonych na geografję i naukę o przyrodzie, winna być jednakowa.

Geografja. Nauczyciel winien opracować wszystkie typy krajobrazowe, wymienione w dziale 1-yim materiału nauczania, bez posługiwania się mapą. Wskazane tematy poszczególnych pogadań można uzupełnić innemi, w zależności od warunków i posiadanych środków naukowych. Nie chodzi przytem o systematyczne ujęcie tej lub innej krajiny, niemożliwe zresztą bez użycia mapy, lecz o zapoznanie dziecka przy pomocy żywych i barwnych obrazów z rozmaitością i bogactwem przyrody i życia w Polsce. Pogadanki winny być ilustrowane obrazkami w podręczniku, obrazami ściennymi, a także w miarę możliwości obrazami świetlnymi i okazami.

Zwracanie uwagi na podobieństwa i różnice między poznawanym terenem a najbliższą okolicą, podkreślanie istniejących kontrastów ułatwi żywsze i głębsze poznanie odmiennych objawów i stosunków.

Opracowywanie działu, dotyczącego planu, winno się odbywać gruntownie i bez pośpiechu, przy pomocy licznych ćwiczeń.

Przy posługiwaniu się mapami należy uwzględniać tylko podziałkę, strony świata, znakowanie miast, rzek, głównych dróg, linii kolejowych i granic politycznych.

Dla utrwalenia poznawanych wiadomości należy zaznaczać na mapach konturowych rzeki, miasta, granice, ważniejsze linie kolejowe, oraz wpisywać nazwy. Pomocna może być również ścienna mapa indukcyjna. Zajęcia tego typu mogą się odbywać tylko w szkole.

Nauka geografii w klasie IV ma dać dziecku pierwsze wyobrażenie o całości Polski.

Nauka o przyrodzie. W zakresie nauki o przyrodzie kolejność tematów w obrębie każdego z dwu okresów nie może ściśle obowiązywać nauczyciela, który powinien się dostosowywać do warunków zewnętrznych.

Niektóre rośliny zostały w programie wyraźnie określone, inne wskazano przykładowo lub wymieniono grupę, z której należy czerpać (np. chwasty), co stwarza pewną swobodę wyboru.

Oprócz tego dostosowanie się do warunków winno znaleźć wyraz w położeniu nacisku na te lub inne z pośród opracowanych roślin, przytem należy uprzywilejować rośliny, stanowiące podstawę gospodarki danej okolicy, np. konopie, kukurydzę i t. p., lub też posiadające dla niej wydatniejsze znaczenie ujemne.

Wybór zwierząt opracowywanych, chociaż bardziej określony niż wybór roślin, nie jest jednak również ustalony w sposób bezwzględny; nauczyciel może pominąć ze zwierząt, wskazanych przykładowo, te, których się nie spo-

tyka w okolicy, winien natomiast uwzględnić inne, jeżeli są rozpowszechnione lub ukazały się w danym roku.

Hodowle winny być prowadzone indywidualnie w domu oraz indywidualnie lub grupami w szkole pod ścisłym dozorem nauczyciela i omawiane na lekcjach.

Program nakazuje w dalszym ciągu uwzględniać okolicznościowo wskazówki z dziedziny higieny.

Na wsi większość lekcji powinna się odbywać w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście należy organizować wycieczki do okolicznych warzywników, sadów i na pola.

ARYTMETYKA Z GEOMETRIĄ.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Przypomnienie i utrwalenie rachunku pamięciowego oraz poznanych sposobów piśmiennego wykonywania działań na liczbach w zakresie do 1000; zastosowania do zagadnień z różnych dziedzin, w szczególności zaś: notowanie wpływów i wydatków (w rubrykach); książeczka oszczędności, wkłady i wypłaty; adresowanie listów, opłaty pocztowe.

2. Numeracja i działania na liczbach w zakresie do 10000

Rozszerzenie numeracji słownej i piśmiennej do 10000; pisanie liczebników słowami.

Dodawanie i odejmowanie w zakresie do 10000; związki między liczbami w dodawaniu i odejmowaniu. Proste tabelki statystyczne. Dodawanie i odejmowanie wyrażeń dwumianowanych z zamiennikiem 100 (np. metry — centymetry) i z zamiennikiem 1000 (np. metry — milimetry).

Mnożenie i dzielenie w zakresie do 10000; związki między liczbami w mnożeniu i dzieleniu. Mnożenie i dwa rodzaje dzielenia wyrażeń dwumianowanych. Zadania, dotyczące kupna i sprzedaży; wystawianie rachunku za towar (na papierze porubrykowanym).

Porównanie różnicowe (o ile więcej — o ile mniej) i porównanie ilorazowe (ile razy więcej — ile razy mniej).

Obliczenia dotyczące czasu; zadania dotyczące prędkości, drogi i czasu.

3. Elementarne pojęcia geometryczne.

Linia prosta (wprowadzenie przy pomocy zgiętej kartki papieru); wyszukiwanie linii prostych w otoczeniu. Odcinki; kreślenie, mierzenie i odmierzanie odcinków. Metr — decymetr — centymetr — milimetr.

Kąt prosty (wprowadzenie przy pomocy dwukrotnie zgiętej kartki papieru); wyszukiwanie kątów prostych w otoczeniu. Proste prostopadłe. Proste równoległe.

Prostokąt i jego specjalny przypadek — kwadrat; kreślenie tych figur na papierze kratkowanym. Obliczanie obwodów.

Kreślenie okręgu i wycinanie koła; mierzenie średnicy.

4. Pierwsze wiadomości o ułamkach.

Wprowadzenie ułamków na konkretach; obliczanie ułamka danej wielkości (na najprostszych przykładach).

Ułamki o mianownikach 2, 4 i 8. Zamiana całości na połówki — i odwrotnie; zamiana całości i połówek na ćwierci — i odwrotnie; zamiana całości, połówek i ćwierci na ósme części — i odwrotnie. Dodawanie i odejmowanie ułamków o mianownikach 2, 4 i 8.

5. Skala i plan.

Wielokrotne pomniejszenie i powiększenie długości. Rysunek figury w pomniejszeniu (w skali 1:2, 1:3, 1:4,

1:5 i t. d.); rysunek figury w powiększeniu (w skali 2:1, 3:1, 4:1, 5:1 i t. d.). Kreślenie figur w danej skali (na papierze kratkowanym).

Plan w skali 1:10, 1:100, 1:1000. Wyznaczanie położenia punktów na planie metodą rzutowania na oś. Kreślenie planu pokoju lub podwórka (na papierze kratkowanym).

6. Pozycyjny układ dziesiętkowy i metryczny układ jednostek miary.

Rozszerzenie pozycyjnego układu dziesiętkowego na dowolne liczby całkowite.

Działania na dowolnych liczbach całkowitych.

Pełny układ metrycznych jednostek miary długości od kilometra do milimetra — ze szczególnem uwzględnieniem jednostek używanych w praktyce (kilometr, metr, centymetr i milimetr).

Metryczny układ jednostek wagi: kilogram, dekagram, gram; kwintal (centnar metryczny) i tona metryczna. Jednostki miary pojemności: litr, hektolitr.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień, czerpanych z różnych dziedzin życia praktycznego.

WYNIKI NAUCZANIA.

Rozumienie numeracji liczb naturalnych, wraz z praktyczną znajomością układu wymienionych w programie jednostek miary długości, wagi i pojemności:

umiejętność wykonywania działań na liczbach w zakresie do miliona, a także na wyrażeniach dwumianowanych; znajomość ułamków zwykłych o mianownikach 2, 4, 8, oraz umiejętność dodawania i odejmowania takich ułamków; umiejętność rozpoznawania prostokąta i kwadratu, prostych prostopadłych, prostych równoległych oraz koła;

rozumienie powiększenia i pomniejszenia rysunku w danej skali;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

Sposób zapisywania działań winien być jednolity we wszystkich szkołach (obacz „Uwagi do całości programu“).

Rachunek pamięciowy winien być nadal uprawiany przy każdej nadarzającej się sposobności.

W zakresie jednostek miary (o zamiennikach 100 i 1000) należy w dalszym ciągu opierać się na ćwiczeniach w mierzeniu i ważeniu, nie zaniedbując ćwiczeń w przybliżonej ocenie długości; poza tem należy opracować działania na wyrażeniach dwumianowanych.

W obliczeniach, dotyczących czasu, należy stosować jedynie sposoby praktyczne, bez tworzenia specjalnych szablónów; np. obliczenie odstępu czasu od 15 lipca do 6 listopada przeprowadzamy w sposób następujący: od 15 lipca do 15 listopada upłynęłyby 4 miesiące; od 6 listopada do 15 listopada brak 9 dni, a więc od 15 lipca do 6 listopada upływają 4 miesiące bez 9 dni, czyli 3 miesiące 21 dni. Przy wyrażaniu odstępu czasu w miesiącach i dniach przyjmuje się, że miesiąc ma 30 dni.

Poznanie ułamków odbywa się na tle konkretnów, a nie na tle ogólnej teorii ułamków.

Wprowadzenie wiadomości geometrycznych opierać się winno na doświadczeniu i na kreśleniu (nawet na papierze kratkowanym).

Nie należy żądać od dzieci definjowania utworów geometrycznych.

Nie przeciwstawia się kwadratu prostokątowi: kwadrat jest specjalnym przypadkiem prostokąta, w którym wszystkie boki są równe.

Pracę nad kreśleniem planów rozpoczyna się od kreślenia odcinków i prostokątów w danej skali; potem nastę-

puje zdjęcie planu klasy z zaznaczeniem szczegółów budowlanych (ściany, drzwi, okna i piece) oraz rozmieszczenia sprzętów w klasie, lub też planu prostokątnego podwórka; stosuje się przytem metodę rzutowania punktów na oś.

Jeżeli arytmetyki z geometrią oraz geografii i nauki o przyrodzie uczy ten sam nauczyciel, to opracowanie skali i planu w obu przedmiotach winien połączyć w jedną całość. Jeżeli zaś przedmioty te nie są w ręku jednego nauczyciela, to lekcje poświęcone opracowaniu skali i planu winny być przeprowadzone przy porozumieniu nauczycieli obu przedmiotów.

RYSUNEK.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci i z pokazu. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie z pamięci i z pokazu przedmiotów użytkowych i tworów przyrody o zdecydowanych kształtach, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i części, ich rozmieszczenia oraz różnic wielkości części; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi przedewszystkiem trzem zasadniczym barwom, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: narzędzia ogrodnicze, niektóre narzędzia rzemieślników — cieśli, kowala, stolarza i in.; pewne sprzęty domowe lub szkolne; zwierzęta, jak np.: ryba, kogut, kaczka, koza, koń; drzewa z liśćmi i bez liści — topola, wierzba, grusza polna, gałązki z kwiatami, liśćmi lub owocami). Rozróżnianie na przedmiotach przy obserwacji i w rysunku prostych równoległych, prostopadłych, oraz form: prostokąta, trójkąta, kwadratu, koła i owalu; zastosowanie tych form przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów w zakresie rysunku z pokazu.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie odpowiednich scen z życia ludzi, pewnych wydarzeń w życiu środowiska, przygód podróżniczych lub wojennych i t. p. (Orientacyjne przykłady tematów: „ludzie jadą lub idą na targ“, „ludzie idą do kościoła“, „na dworcu kolejowym lub autobusowym“, „wyciągi na rowerach“, „ćwiczenia strażackie“, „ludzie spieszą do pożaru“, „bydło na pastwisku“, „orka“ i t. p.).

Ćwiczenia pomocnicze: wycinanie sylwet z papieru. Podpisywanie rysunków, wykonywanie tytułów ilustracji i t. p. literami, tworzeniem z odcinków prostej i części okręgu.

Rysowanie piórem.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu, rozmieszczenia części składowych i różnic wielkości części; umiejętność narysowania z pokazu przedmiotu o kształtach prostokątnych, trójkątnych, kwadratowych, kolistych; umiejętność wykonania napisu na rysunku literami, opartymi na znanych druku; rozróżnianie i nazywanie sześciu barw: niebieskiej, czerwonej, żółtej, zielonej, pomarańczowej, fioletowej.

UWAGI.

Na pierwszym planie pracy należy umieścić w tej klasie rysunek poobserwacyjny (z pamięci i z pokazu).

Do rysunku z pamięci nadają się przedmioty o kształtach łatwych do określenia przez ucznia a także o wyraźnych i prostych stosunkach między rozmiarami.

Do rysunku poobserwacyjnego, wykonanego bezpośrednio po obserwacji, czyli do rysunku z pokazu, dobieramy w dalszym ciągu przedmioty o prostszych kształtach niż do rysunku z pamięci, ale domagamy się większej po-

prawności w rozmieszczeniu poszczególnych części, wyrażaniu kształtu całości i części oraz charakterystycznych cech przedmiotu. Jest to forma przejściowa do rysunku z natury w znaczeniu ściślejszym, który tytułem próby można od czasu do czasu stosować już w tej klasie.

Malowanie farbami stosujemy przede wszystkim przy rysunku przedmiotów, na których zdecydowanie występują barwy zasadnicze. Nie należy jednak krępować inicjatywy uczniów, lecz zezwalać na użycie farb przy odtwarzaniu także innych przedmiotów.

Przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów uczniowie w dalszym ciągu zdobywają wprawę w rysowaniu form geometrycznych.

Odrębne ćwiczenia w rysowaniu form geometrycznych nie są wskazane.

Okolicznościowo podczas obserwacji przedmiotów w terenie zwracamy uwagę na najprostsze, dostrzegalne dla uczniów zjawiska perspektywiczne (pozorne zmniejszanie się przedmiotów, krycie i t. p.), nie żądając jednak wyrażania tych zjawisk w rysunku i pozostawiając to odczuciu ucznia.

Ćwiczenia w rysunku z wyobraźni opieramy w znacznym stopniu na przygotowaniu ucznia, osiągnięciem dzięki rysunkowi poobserwacyjnemu. Należy więc między innymi uwzględniać takie tematy ilustracyjne, w których występowałyby przedmioty, dobrze znane uczniowi i opanowane przezeń rysunkowo.

Litery, stosowane przy wykonywaniu napisów, winny mieć prawidłowy kształt. Wszelkie zniekształcenia liter lub ich zdobienie są niedopuszczalne.

Uczniowie winni często rysować kredą na tablicy.

Opracowanie jednego tematu nie powinno naogół trwać dłużej niż przez jedną godzinę lekcyjną.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w odpowiadającym jego wiekowi *typowym rysunku schematycznym*.

Szkoły powszechnie.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 4 godziny tygodniowo, w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: wieirzenie sali, dokładne czyszczenie z pyłu podłogi i sprzętów, czyszczenie lampki kuchennej i pieca, czyszczenie szyb (o ile klasa znajduje się na niskim parterze), metalowych klamek, okuć, łyżek, noży i widelców; mycie sprzętów drewnianych, malowanych olejno; czyszczenie odzieży na mokro, z wywabianiem plam (bez stosowania płynów gryzących i łatwo się zapalających).

Porządek: planowe układanie przedmiotów w szafie i na półkach w szkole.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1. *Wykonywanie łatwych przedmiotów, związanych z pracą i życiem w szkole, oraz zabawek, głównie z drzewa.*

Materiał zasadniczy: cienkie deseczki grubości 5–10 mm (deszczyna lub klejonka), drewnienka lub listewki o ustalonych wymiarach przekroju. Oprócz tego można stosować dodatkowo *inne materiały:* druciki, blaszki, gumę, szkło (płaskie, rurki, flaszki), skórę, płótno, tasienki, papier, teksturę; w szkołach wiejskich przede wszystkim słomę, rogożynę, sitowię, włosie.

W razie braku materiału do robót z drzewa, roboty ze słomy, rogożyny, sitowia, włosia mogą nie tylko je uzupełniać, ale zastępować częściowo, a w wyjątkowych wypadkach (na wsi) całkowicie.

Narzędzia i przybory: miarki centymetrowe, węgiel-

nice, nożyczki, nożyki, kolce, młoteczki, obciążki; ponadto lekkie piłki, pilniki, świderki, wkrętaki, wkrętki, gwoźdźki, klej.

Orientacyjne przykłady tematów:

przedmioty użytkowe i pomoce do nauki z drzewa: deseczki do krajania chleba, etykiety do roślin, do kluczy, przykrywki do garnków, liczmany, pudełka i skrzyneczki na zbiory, proste gnomony;

przedmioty użytkowe ze słomy, rogożyny i sitowia: wycieraczki, warkocze do drzwi, maty na podłogę albo do obicia drzwi lub ula, kobiałki, koszyczki na chleb, owoce i obierzyny, kapelusze, pantofle;

zabawki z drzewa: pajace, zwierzęta, wózki, kolejki, samochody, młyny, wiatraczki, kołowrotki, wielkanocne klocki, kłapacze i grzechotki;

ozdoby na choinkę z papieru, słomy i włosia.

2. *Łatwe cerowanie i łatanie pończoch i odzieży.*

Szycie torby na książki, pantofle lub śniadanie, albo pantofli gimnastycznych z podeszwą dzierganą ze sznurka.

Przy wykonywaniu tych robót uczniowie i uczennice winni się dalej wprawiać w stosowaniu ściągów zasadniczych (przed igłą, za igłą, stebnówki ręcznej, ściegu obrębowego), szwu pojedynczego, obrzucania, a także zapoznać się ze szwem podwójnym odwracającym (francuskim) i ew. ścięciem dzierganym.

3. Okolicznościowo, w związku z potrzebami nauki i życia szkolnego, sporządzanie prostych tablic na napisy i obrazki, teczek na zeszyty, wycinanie godeł drużyn skautowych, podklejanie „plakatów higienicznych”, naprawianie książek.

C. INNE ZAJĘCIA.

Pielęgnowanie roślin ozdobnych w doniczkach, skrzynkach lub ogrodzie szkolnym; opieka nad kwietnikami w szkole.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność zamiecenia podłogi bez kurzu, wybrania popiołu z pieca, oczyszczenia szyby i niewielkiego przedmiotu metalowego, oczyszczenia odzieży na mokro.

W zakresie robót z drzewa, o ile odgrywają rolę podstawową: umiejętność przyrżnięcia deseczki lub listewki według podanego formatu, połączenia dwóch kawałków deseczki, listewki lub innego drewnianka zapomocą gwoździ-ków, wkrętek lub kleju; przy stosowaniu przede wszystkim robót ze słomy, rogożyny, sitowia, włosia: umiejętność wykonywania przedmiotów o takim stopniu trudności, jak wskazane przykładowo w programie.

Umiejętność dokonania łatwej naprawy rozdartej odzieży; większe opanowanie ściegów, poznanych w klasie III, i szwu pojedynczego; znajomość szwu podwójnego odwracanego (francuskiego).

UWAGI.

Prace w zakresie kultury życia codziennego rozpoczyna nauczyciel(ka) od obudzenia zainteresowania wykonywaną czynnością porządkową. W tym celu omawia z dziećmi, jak dana czynność jest wykonywana u nich w domu, jakie są zalety i wady znanej dzieciom techniki. Zwraca ich uwagę, że tę samą czynność można wykonać wieloma sposobami, a od metody pracy zależy jej szybkość i dokładność. Gdy zainteresowanie zostanie obudzone, nauczyciel(ka) demonstruje najlepszą technikę danej czynności, wyjaśniając celowość każdego szczegółu pracy. Po demonstracji, wykonanej przez nauczyciela(kę), poszczególne dzieci powtarzają daną czynność.

Przy prowadzeniu lekcji porządków nauczyciel(ka) powinien(na) przede wszystkim zwracać uwagę na prawidłowość i dokładność pracy, oszczędność czasu i wysiłku, zachęcając dzieci do wykonywania zajęć domowych metodą, przyswo-

joną w szkole, i sprawdzając wyniki ich doswiadczeń w tym zakresie.

W dziale wstępnych zajęć rękodzielniczych materiałem podstawowym ma być drzewo w postaci cienkich deseczek, drewniek lub listewek. Szkoła winna poczynić możliwe starania o zapewnienie sobie tego materiału — jedynie wobec nieprzezwyciężonych trudności można nadać znaczenie równoważne lub przeważające takim materiałem, jak słoma, rogożyna, sitowie, włosie, a w wyjątkowych przypadkach zupełnie pominąć drzewo.

Przy wstępnych zajęciach rękodzielniczych należy zwracać uwagę uczniów na własności materiałów, wymagać czyistości i systematyczności w pracy.

Rysunek roboczy w tej klasie nie jest potrzebny, natomiast uczniowie rysują odpowiednie formy wprost na materiale według ustalonych przez siebie wymiarów. Niektóre przedmioty, wykonane z drzewa, a zwłaszcza zabawki, mogą być pomalowane farbą klejową lub olejną. Przedmioty z tektury mogą być oklejane papierami jednotonowymi (niebłęszącymi) lub własnoręcznie przez uczniów barwionymi.

Przy wykonywaniu torby na książki, pantofle lub śniadanie można użyć do ściegów nici w trzech kolorach, w celu ozdobienia roboty. Pantofle gimnastyczne należy wykonywać z używanych materiałów grubszych (wełnianych lub bawełnianych) przy pomocy gotowej formy, na wewnętrznej podkładce tekturowej, obciążonej płótnem.

Pracę zespołową można stosować przy takich robotach łatwych, ale mających jakąś wartość życiową, jak np. grodzenie niskim płótkiem kwietnika szkolnego, przygotowanie plakatów higienicznych, jako plastycznego przedstawienia hasła lub przepisu z zakresu higieny życia i mieszkania; mogą tu być wyzyskane gotowe ryciny, obrazki, reklamy, wycinane i naklejane.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wycieczek, związanych ściśle z robotami uczniów, a więc: do składu materiałów drewnnych, do warsztatów stolarskich, do fabryki

zabawek i t. p., względnie do warsztatów koszykarskich, wytwórni mat i słomianek, zależnie od miejscowych warunków.

SPIEW.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe i łatwiejsze dwugłosowe, w obszerniejszej skali (od „h” małego do „f” dwukreślnego), dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni: religijne, narodowe, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*”, ludowe, z większym uwzględnieniem charakteru regionalnego, marszowe oraz inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o odpowiednie rozmieszczanie głębszych oddechów i półoddechów, należyte układanie ust do śpiewania samogłosek i wyraźną wymowę spółgłosek, wydobywanie bez wysiłku dźwięków wyższych, stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pianissimo = bardzo cicho, oraz crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, nadto konieczne zmiany szybkości.

Opracowanie 2 — 3 łatwych kanonów dwugłosowych jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu, z dodaniem przedtaktu, taktowanie w dwu, trój i czteromiarze, rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tanecznym (np. mazura i krakowiaka), śpiewanie gamy majorowej w skali rozszerzonej w granicach głosu dzieci, śpiewanie głównych trójdźwięków majorowych

na stopniu I, IV i V oraz trójdźwięku minorowego na stopniu pierwszym, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku majorowego na stopniu pierwszym łącznie ze stopniem ósmym. Wprowadzenie pisma nutowego na pięciolinji w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta i odpowiednie pauzy).

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni jednogłosowych i łatwiejszych dwugłosowych, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*” (w układzie jednogłosowym), śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką, czystą intonacją, z zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lub nawet całość każdej lekcji śpiewu.

Z pieśni „*Pierwsza Brygada*” winny dzieci opanować trzy zwrotki.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazana w materiale nauczania obeszerniejsza skala pieśni stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Celem wprowadzenia w tonację piosenek należy w tej klasie śpiewać w formie krótkiej melodji trójdźwięki majorowe I, IV i V stopnia w następstwie kolejnym z zakończeniem na tonice.

Jako pomoc wzrokową przy śpiewie ze słuchu, mającą na celu skojarzenie znaków nutowych z ich brzmieniem muzycznym, wprowadza się pismo nutowe z zastosowaniem pięciolinji i klucza skrzypcowego. Zapisanie przez nauczyciela na tablicy winno być tak pod względem rytmu jak i melodji zupełne, jednakowoż bez teoretycznego objaśniania

znaków przykluczowych. W tej klasie dzieci powinny już posługiwać się śpiewnikiem.

Uczniowie klasy IV mogą być przyjmowani do chóru szkolnego, o ile na to pozwoli ogólna liczba zgłaszających się z klas V, VI i VII.

PROGRAM NAUKI DLA KOMPLETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS III i IV W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe i łatwe dwugłosowe (co roku inne), nie przekraczające przeciętnej skali głosu dzieci w tym komplecie (od „h” małego do „e” dwukreślnego), dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni: religijne, narodowe, z włączeniem w jednym roku Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*”, w drugim roku pieśni „*Pierwsza Brygada*”, ludowe z uwzględnieniem charakteru regionalnego, marszowe oraz inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, przestrzegać należytego otwierania ust przy śpiewaniu samogłosek i wyrazistej wymowy spółgłosek, stosować bardziej urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, a w miarę potrzeby pianissimo = bardzo cicho, oraz crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, nadto konieczne zmiany szybkości.

Opracowanie 1–2 łatwych kanonów dwugłosowych jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane w każdym roku okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie słuchowe dwu, trój i czteromiaru, liczenie dźwięków, przypadających na jedną miarę taktową, lub miar taktowych, przypadających na jeden dźwięk; taktowanie w dwu, trój i czteromiarze; określanie przy pomocy słowa, gestu i rysunku linii melodyjnej pieśni, śpiewanie gamy majorowej oraz trójdźwięku majorowego wznoszącego się i opadającego na pierwszym stopniu gamy, w końcu roku wyjaśnienia, dotyczące pisma nutowego na pięciolinii w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta; odpowiednie pauzy).

Ponadto w drugim półroczu jednego roku:

A. Rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tańecznym, np. oberka, kujawiaka, krakowiaka, odtwarzanie pczszczególnych tonów trójdźwięku majorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Ponadto w drugim półroczu drugiego roku:

B. Rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach o charakterze np. mazura i poloneza, śpiewanie głównych trójdźwięków majorowych na stopniu I, IV i V.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE IV.

Przyswojenie co najmniej 15 niezbyt trudnych pieśni jednogłosowych i dwugłosowych z włączeniem bądź Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*” (w układzie jednogłosowym), bądź pieśni „*Pierwsza Brygada*” (w układzie jednogłosowym), śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką i czystą intonacją, z zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lub nawet całość każdej lekcji śpiewu.

Należy zmieniać co roku repertuar ze względu na dwuletni okres pracy.

Z Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*” i pieśni „*Pierwsza Brygada*” winny dzieci opanować po trzy zwrotki.

Wskazane w materiale nauczania przeciętnej dla tego wieku skali głosu dzieci nie oznacza, że każde dziecko musi osiągnąć jej granice.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich. Pieśni, znane tylko części kompletu, należy powtarzać z daną grupą dzieci, reszta zaś dzieci początkowo przysłuchuje się, później w miarę możliwości bierze udział w śpiewie wspólnym.

Pieśni dwugłosowe, ze względu na dzieci z klasy III, mniej wprawne w śpiewie, należy wprowadzać dopiero w drugim półroczu po prześpiewaniu jednego lub dwu kanonów przygotowawczych. Przy wykonywaniu pieśni dwugłosowych śpiewają dzieci z klasy III stale melodię głosu pierwszego, dzieci do głosu drugiego są wybierane z pomiędzy uczniów klasy IV. Z tego względu nie należy wybierać do śpiewu dwugłosowego pieśni o zbyt rozległej skali, przekraczającej granice skali głosowej ucznia klasy III.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spostrzegawczości słuchowej, wymienione w materiale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako odrębne ćwiczenia.

Jako pomoc wzrokową przy śpiewie ze słuchu, mającą na celu skojarzenie znaków nutowych z ich brzmieniem muzycznym, stosuje się w każdym roku od początku śpiewnik lub zapis pieśni na tablicy z zastosowaniem pięciolinii i klucza skrzypcowego, bez specjalnego objaśniania nut.

W drugim półroczu każdego roku objaśnia się pismo nutowe, jednakowoż bez teoretycznego omawiania znaków przykładowych. Zapisanie pieśni przez nauczyciela na tablicy winno być tak pod względem rytmu jak i melodii zupełne.

Uczniowie klasy IV, dostatecznie uzdolnieni, mogą być przyjmowani do chóru szkolnego.

PROGRAM NAUKI DLA KOMPLETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS IV i V W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe i dwugłosowe w obszerniejszej skali (od „a” małego do „f” dwukreślnego), co roku inne, przy pomocy nut. Na repertuar winny się składać pieśni: a) religijne, b) narodowe z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*”, c) żołnierskie i marszowe, d) inne, nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy w miarę potrzeby dbać o odpowiednie rozmieszczanie głębszych oddechów i półoddechów, należyte układanie ust do śpiewania samogłosek i wyrazistą wymowę spółgłosek, wydobywanie bez wysiłku dźwięków wyższych, stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pianissimo = bardzo cicho, crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, okolicznościowo także legato (łączyć) i staccato (odrywając) oraz zmiany szybkości: rallentando = zwalniając, accelerando = przyspieszając.

W każdym roku opracowanie dwóch łatwych kanonów dwugłosowych jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W drugiej części roku próby śpiewania z nut pieśni

łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu, dwu, trzy i czteromiarowego, taktowanie w dwu, trój i czteromiarze, ćwiczenia melodyjne: śpiewanie na podstawie nut gamy i głównych trójdźwięków majorowych na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku majorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Wprowadzenie na początku każdego roku pisma nutowego na pięciolinji w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta i odpowiednie pauzy).

Ponadto w jednym roku:

A. Pieśni ludowe z większym uwzględnieniem charakteru regionalnego, z ćwiczeń rytmicznych: rozpoznawanie słuchowe przedtaktu, rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tanecznym (np. mazura i krakowiaka), z ćwiczeń melodyjnych: śpiewanie ze słuchu trójdźwięku minorowego na stopniu pierwszym oraz odtwarzanie poszczególnych tonów tego trójdźwięku; w łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące znaków muzycznych (sposób oznaczania wartości rytmicznych i taktu, nazwy nut).

Ponadto w drugim roku:

B. Pieśni oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego; z ćwiczeń rytmicznych: rozpoznawanie słuchowe sześciomiaru, śpiewanie z nut na jednym dźwięku lub gamie prostych motywów rytmicznych, występujących w opracowywanych pieśniach, w taktach $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ i $\frac{4}{4}$; z ćwiczeń melodyjnych: śpiewanie gamy majorowej w skali rozszerzonej w granicach głosu dzieci; w łącz-

ności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące rozmieszczenia półtonów i całych tonów w gamie C major.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE IV.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni jedno i dwugłosowych łatwiejszych, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*“ (w układzie jednogłosowym), śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką, czystą intonacją, zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lekcji śpiewu.

Ze względu na dwuletni okres pracy w komplecie, co roku należy zmieniać repertuar, z wyjątkiem pieśni „*Pierwsza Brygada*“, opracowywanej w każdym roku (trzy pierwsze zwrotki).

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazana w materiale nauczania obszerniejsza skala pieśni stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Trójdźwięki majorowe I, IV i V stopnia należy początkowo śpiewać w formie krótkiej melodji w następstwie kolejnym z zakończeniem na tonice.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwójakie znaczenie. Nuty mogą służyć albo jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodji ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

Wprowadzenie pisma nutowego należy skutecznie zacząć w początku każdego roku, żeby uczniowie klasy IV mogli wyrównać poziom przygotowania z klasą V.

Uczniowie klasy IV, dostatecznie uzdolnieni, mogą być przyjmowani do chóru szkolnego.

ĆWICZENIA CIELESNE.

2 godziny tygodniowo

— ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas III i IV).

ZABAWY I GRY RUCHOWE WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI.

A. ZABAWY I GRY RUCHOWE.

Zabawy ze śpiewem, zabawy taneczne o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, np. kot i myszka, baran, zelman, ogroduszek, szewczyk, karuzela, chinka (dwie ostatnie zwłaszcza dla dziewcząt).

Zabawy orjentacyjno-porządkowe, ćwiczące uwagę i spostrzegawczość, np. powódź, labirynt, wartownik.

Zabawy bieżne, stopniowo przechodzące w gry bieżne dla wzmocnienia biegu, a więc pracy płuc i serca, oraz uwzględniające elementy zręczności, np. bieg strażacki, bieg łańcuchowy, kozak i tatarzyn, dzień i noc, łatwe formy biegów rozstawnych (sadzenie ziemniaków).

Zabawy rzutne i z podbijaniem piłki dłonią lub palantem, ćwiczące oko i rękę, np. król, wyścig piłek, stójka, strzelec, różne rodzaje podrywów, pacanka.

Zabawy skoczne, przygotowujące elementy skoków i wzmocniające stawy skokowe, np. wybijanka w kole, król skoczków, szczur, walka kogutów, zabawy ze skakanką.

Zabawy w wodzie. Tam, gdzie warunki na to pozwalają, zabawy w wodzie na głębokości do kolan lub do pasa, np. wskakiwanie do wody, biegi i skoki w wodzie, zabawy bieżne w wodzie, szybowanie.

Zabawy na śniegu i lodzie, obejmujące jazdę na sankach i na łyżwach, np. zjazdy na sankach z niedużych pochyłości, zabawy śnieżkami, nauka jazdy na łyżwach. W okolicach śnieżnych dla dzieci silniejszych początki jazdy

na nartach; posuwanie się bez kijka i z kijkiem po równinie, łatwe podejścia i zjazdy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE.

Ćwiczenia porządkowe.

Zbiórki w dwurzędzie i dwuszeregu, tworzenie kolumny czwórkowej z dwuszeregu oraz kolumny ćwiczebnej z dwurzędu w miejscu i w marszu.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych: wymachy i krążenia, skurcze i wznoszenia, przeważnie w formie zabawowej, oraz łatwe ćwiczenia w formie ścisłej, głównie w pozycjach siedzących.

Ćwiczenia kończyn dolnych: łączenie podskoków z przysiadami podpartymi, łączenie łatwych podskoków, wykonywanych miarowo; marsz zwykły, kierunkowy, marsz w tempie zmiennem, marsze w formie zabawowej.

Ćwiczenia szyi: skręty i skłony głowy w pozycjach siedzących.

Ćwiczenia tułowia we wszystkich płaszczyznach z dużą przewagą formy zabawowej, przeważnie w pozycjach leżących i siedzących, z łatwiejszymi ruchami rąk.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Łatwe postawy równoważne w miejscu; łatwe ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych; marsz krokiem mierniczym; przechodzenie po równoważni, umieszczonej najwyżej na wysokości kolan, przechodzenie z przekraczaniem małych przeszkód; utrudnianie ćwiczeń przez zamknięcie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Łatwe półzwisły na drabinkach, lub na innych prymitywnych przyrządach. Łatwe zabawy z mocowaniem się

dwójkami. Skoki wolne w formie zabawowej, niezbyt wysokie, zmierzające do opanowania doskoku; łatwe skoki zawrotne przez ławeczkę.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość przynajmniej 5 nowych zabaw z zasobu materiału ćwiczebnego, sprawność w poznanych zabawach bieżnych, sprawność w rzucaniu i chwytaniu piłeczek, znajomość najprostszych form biegu rozstawnego; sprawna zbiórka w dwójkach i czwórkach w miejscu, umiejętność ustawiania się w kolumnie ćwiczebnej przez rozluźnienie kolumny czwórkowej; opanowanie postaw siedzących i stojących z ramionami skurczonemi, opanowanie skłonów bocznych i skrętów tułowia, pewność w marszu z wymachem rąk i nóg, w marszu krokiem mierniczym z łatwemi ruchami ramion; opanowanie doskoku ponad przeszkodę stałą, umieszczoną na wysokości kolan.

UWAGI.

(Wspólne dla klas III i IV).

Zarówno w klasie III jak i IV ćwiczenia gimnastyczne winny zajmować tyle czasu, ile zabawy i gry.

W klasie III zaczyna się wyraźne przejście od zabawy do systematycznej nauki. W ćwiczeniach gimnastycznych wprowadzać należy formę ścisłą stopniowo, tak, aby w końcu czwartej klasy wystąpiła ona w jednej trzeciej ogólnej ilości ćwiczeń gimnastycznych. Należy przytem żądać staranności, ale nie precyzji w wykonywaniu ćwiczeń, ponieważ dziecko w tym okresie nie posiada jeszcze dostatecznie rozwiniętej koordynacji nerwowo-mięśniowej. Ponieważ nadto dziatwa w tym wieku potrzebuje dużo ruchu, należy w doborze materiału ćwiczebnego dać pierwszeństwo tym wszystkim zabawom i ćwiczeniom, przy których jednocześnie wszystkie dzieci są czynne.

W przypadku połączenia klas III i IV w jeden kom-

plet trudność ćwiczeń będzie rosła w obrębie każdego roku, aby na początku następnego roku znowu ulec obniżeniu z powodu przybycia dzieci nowych z klasy II. Dotyczy to zarówno wprowadzenia formy ścisłej, jak i natężenia zabaw i gier. Zabawy i gry należy przytem dobierać tak, aby bez zbytniego wzmacniania ich natężenia jak najmniej powtarzać je w dwu latach nauczania, co powodowałoby znudzenie u uczniów klasy IV.

Jakkolwiek w doborze materiału nie wyróżniono chłopców i dziewcząt, to jednak niektóre ćwiczenia będą prowadzone dla chłopców z większą, dla dziewcząt z mniejszą intensywnością. W klasie IV może nawet wystąpić potrzeba stałego oddzielania chłopców od dziewcząt, co łatwo można skutecznie przy istnieniu oddziałów równoległych zapomocą tworzenia zespołów jednej płci z tych oddziałów. Jeżeli istnieje tylko jeden oddział klasy III i jeden klasy IV, można także wyjątkowo stworzyć dwa zespoły: z chłopców, uczęszczających do tych obu klas, i z dziewcząt, uczęszczających do nich.

Wszelkie wycieczki, organizowane przez szkołę, winny być wyzyskiwane również i dla celów wychowania fizycznego. Odległość nie powinna przekraczać dla młodzieży słabszej 5 km, dla młodzieży silniejszej 6 km (łącznie tam i zpowrotem); szybkość marszu — dostosowana do rozwoju i sił dzieci słabszych, przytem w żadnym wypadku nie powinna przekraczać 1 km na 15 min.; wycieczki winny się odbywać bez obciążenia. Wycieczki powinny dawać sposobność do organizowania zabaw i gier na większych przestrzeniach, ułatwiać odbycie kąpieli przy bezwzględnej przestrzeganiu dyscypliny kąpielowej i t. p. Klasa IV powinna odbyć w ciągu roku conajmniej 2 wycieczki dla celów wyłącznie wychowania fizycznego. Na wycieczkach tych dziatwa urządza biwak i wykonywa łatwiejsze prace, zmierzające do zapewnienia sobie posiłku i wygodnego odpoczynku.

KLASA V.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

2 godziny tygodniowo.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA PRAWOSŁAWNA

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA

WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI

W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH

RELIGJA MOJŻESZOWA

(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P.

Z 29 KWIETNIA 1928 NR. I — 6382/28)

WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótszych i dłuższych wartościowych, do psychiki dziecka dostosowanych utworów prozaicznych i poetyckich o charakterze epickim (opowiadania, opisy, obrazy, życiorysy) i łatwiejszych utworów o charakterze lirycznym z wypisów, książek dla młodzieży i ewentualnie pisemek.

Czytanie w szkole poprawne, wyraźne, płynne z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego, oraz przygotowywanie takiego czytania w domu.

Omawianie treści czytanych utworów: wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń, obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci.

Stopniowe zaprawianie do samodzielnego czytania utworów w domu.

MÓWIENIE.

Swobodne i samorządne wypowiadanie się dzieci.

Wypowiadanie się dzieci na tematy z życia i lektury, wysunięte przez dzieci lub nauczyciela.

Samodzielne opowiadania dzieci na tematy, zaczerpnięte z życia i lektury.

Opisy przedmiotów i sytuacji, układane zbiorowo i indywidualnie na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie obrazków i omawianie ich treści.

Sprawozdania z bieżącego życia dzieci oraz streszczenia odpowiednio dobranych utworów z lektury.

Porządkowanie omawianego materiału, jako wdrażanie do układania planu.

PISANIE.

Przepisywanie tekstów i pisanie z pamięci wyrazów i łatwych zdań jako ćwiczenie ortograficzne.

Pisanie ze słuchu jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania na tematy z życia bieżącego oraz opisy na podstawie obserwacji i wspomnień; wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Streszczanie przeczytanych krótszych całości.

Listy do osób bliskich i znajomych; korespondencja międzyszkolna.

Materiał ortograficzny: a) użycie liter *ó* obok *u*, *rz* obok *ż* i *sz*, *h* obok *ch*; litery *q* i *ę* obok połączeń literowych *om*, *on*, *em*, *en*, w wyrazach rodzimych i obcych (typy: *wąs* — *brąz*, *kompa*, *kompała*; pisownia końcówek narzędnika: *em*, *ym*, *emi*, *ymi*; czasowników: *q*, *ę*, *em*, *am*, *emy*, *imy*; pisownia niektórych części wyrazów: *ski*, *dzki*, *cki*, *stwo*, *dztwo*, *ctwo* i t. p.; łączne i rozłączne pisanie wyrazu *nie* i części *by*; znaki przestankowe w zdaniu rozwiniętym i złożonym;

b) pisownia często spotykanych wyrazów obcych (litery *i* i *j*), pisownia początkowych części wyrazu *z* i *s*.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM

I PISANIEM:

dalsze wzbogacanie czynnego słownika dzieci: wyrażenia, odtwarzające dostępne dla dziecka stany życia wewnętrznego (np. uczucia) i ich objawy; zestawianie grup wyrazów, np.: nazwy rzemieślników, narzędzi rzemieślników, narzędzi pracy rolnika, nazwy pokrewieństwa i t. p.; zestawianie wyrazów pokrewnych, wyszukiwanie i wyjaśnianie wyrazów bliskoznacznych i wieloznacznych; objaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów;

uczenie się napamięć wierszy i krótkich tekstów prozaicznych;

czytanie rolami, inscenizacja; czytanie i opowiadanie nauczyciela.

Nauka o zdaniu: ćwiczenia w rozpoznawaniu zdań oznajmujących, pytających, wykrzyknikowych i rozkazujących; ćwiczenia w podziale zdania na podmiot i orzeczenie; wyszukiwanie podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego; określenia i ich rodzaje: przydawka, okolicznik, dopełnienie, bez rozróżniania poszczególnych gatunków i sposobów wyrażania; rozpoznawanie zdania pojedynczego i złożonego.

Nauka o wyrazie: ćwiczenia w rozpoznawaniu części mowy znanych z klas poprzednich (rzeczownika, przymiotnika, liczebnika, czasownika i przysłówka); rozpoznawanie zaimka (przymiotnego, rzeczowego i przysłownego), przyminka, spójnika i wykrzyknika; zaznajomienie się z deklinacją: na tle zdania zestawianie przypadków tego samego rzeczownika, nazwy przypadków, rozpoznawanie tematu i końcówki, zestawianie przypadków przymiotników, zaimków przymiotnych i rzeczownych, liczebników; ćwiczenia w rozpoznawaniu przypadków w tekście, według ich składniowego użycia w zdaniu i według formy.

TEMATY ĆWICZEŃ W CZYTANIU, MÓWIENIU I PISANIU.

Obrazy z życia dzieci i młodzieży: zabawy, sporty, wycieczki, przygody, podróże, obozy harcerskie, życie społeczne w szkole i t. p.

Fragmenty z życia wielkich Polaków: wodzów, bohaterów, odkrywców, uczonych, pisarzy i t. p.

Na tle barwnych opisów przyrody w różnych krainach Polski obrazki z życia ludu, np. lud przy pracy i zabawie, wierzenia, zwyczaje i obyczaje, stroje, budownictwo. Obrazki z życia miast polskich w teraźniejszości i przeszłości,

zajęcia ludności, cechy, warsztaty pracy, władze i urzędy, budownictwo, stroje, zwyczaje.

Strażnicy naszych granic: armja polska, Korpus Ochrony Pogranicza, Liga Obrony Powietrznej Państwa.

Obrazki z pogranicza polskiego; współżycie z sąsiadami.

Obrazki z życia naszych sąsiadów, oraz z życia Polaków w krajach ościennych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego i płynnego czytania, z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego oraz przestankowania, rozumienie treści czytanych utworów, z uwzględnieniem składników, wskazanych w materiale nauczania; umiejętność poprawnego wypowiadania się w swobodnej rozmowie, w formie opowiadania i łatwego opisu; opanowanie ortografji w zakresie, wskazanym w materiale nauczania w punkcie a); umiejętność napisania łatwego wypracowania w formie opowiadania, opisu i listu; przyswojenie wiadomości o zdaniu i wyrazie, w zakresie, wskazanym w materiale nauczania.

UWAGI.

Przy czytaniu w klasie V zwracamy uwagę na właściwe akcentowanie, modulację głosu i przestankowanie, wdrażając w ten sposób do czytania wyrazistego. Niezbędnym warunkiem takiego czytania jest odczucie i zrozumienie przez dzieci treści utworu. Stanie się to wówczas, gdy treść utworu znajdzie w psychice dziecka właściwe punkty zaczepienia w postaci przeżyć, spostrzeżeń, doświadczeń. Dlatego nauczyciel może w razie potrzeby przygotować uczniów do czytania utworu przez wycieczkę, pokaz, pogadankę i t. p.

Przy rozpatrywaniu treści czytanych utworów nauczyciel ułatwia dziecku zwrócenie uwagi na pewne momenty

i zrozumienie właściwej treści, przygotowując je w ten sposób powoli również do samodzielnego korzystania z książki.

Wygłaszanie winno, uwydatniając wszelkie odcienie uczuciowe i myślowe, możliwie zbliżać się do mowy naturalnej, a unikać przesady i sztucznego patosu. Należy przytem uwzględniać indywidualność dziecka, nie narzucając mu gotowego szablonu. Jednym z warunków właściwego wygłaszania jest również poprawne wymawianie dźwięków i odpowiednie nasilenie głosu.

Jako jedno z ćwiczeń w mówieniu można wprowadzić sprawozdania z życia dzieci; przyzwyczajają one do obiektywnego przedstawiania rzeczywistości, do rzeczowego i treściwego przedstawiania momentów najważniejszych. Sprawozdania te powinny występować tylko w miarę potrzeby, przyczem pobudka do ich składania może wychodzić zarówno od nauczyciela, jak i od dzieci.

Jednym z rodzajów sprawozdań jest streszczanie przeczytanych utworów ustnie lub na piśmie. Do tego rodzaju ćwiczeń dobierać należy nie urywki, lecz całe utwory mniejszych rozmiarów, np. nowelki.

Tablice ortograficzne w dalszym ciągu mogą sporządzać uczniowie w miarę potrzeby pod kierunkiem nauczyciela; równocześnie zaznajamia się uczniów ze sposobem posługiwania się słownikiem ortograficznym.

Ćwiczenia słownikowe obejmują w tej klasie obfitszy niż dotąd materiał, dotyczący życia wewnętrznego człowieka, oraz uwzględniają w większej mierze nie tylko treść, ale i formę wypowiedzi.

Uczniowie powinni spostrzec, że tę samą zasadniczą treść można wyrażać w różny sposób, np. cechę przedmiotu zapomocą określenia (włos siwy), porównania (włos siwy jak srebro) lub przenośni (włos srebrny); powinni również i na to zwrócić uwagę, że użycie innej formy służy do uwydatnienia różnicy odcienia treści, np. czarny bór, bór czerniejący.

Inscenizacja na tym stopniu obejmuje również pomysły dzieci, dotyczące strojów, obrazów, które będą realizowane w miarę nadarzających się sposobności w życiu szkolnym (poranki, zebrania towarzyskie, uroczystości szkolne i t. p.).

Materiał gramatyczny nie przeciąża ucznia nadmiarem faktów i szczegółów. Nauczyciel nie powinien zatem opracowywać zbyt drobiazgowo wskazanych tematów. W szczególności zestawianie przypadków nie powinno być mechaniczną odmianą rzeczowników i przymiotników i t. p., lecz stanowić podstawę do praktycznego zaznajomienia się z ilością i nazwami przypadków, z częstkami fleksyjnymi i rolą składniową przypadku. Na tej drodze uczeń zaznajamia się z deklinacją.

Punktem wyjścia do ćwiczeń w zestawianiu przypadków powinna być obserwacja deklinujących się części mowy na tle zdania. Zestawianie szeregów fleksyjnych rzeczownika, przymiotnika, zaimka i liczebnika ma uświadomić uczniom, które części mowy odmieniają się przez przypadki, w żadnym zaś razie nie może być podstawą do szczególnych rozważań o różnych typach deklinacyjnych.

Tematy, wskazane w programie, prowadzą do rozszerzenia i pogłębienia wiadomości o życiu i kulturze Polski. Występują nadto obrazki z życia sąsiadów.

Tematy zostały ujęte w pewne grupy według rodzajów zagadnień, przyczem kolejność ta nie obowiązuje, przeciwnie, można, a nawet należy łączyć tematy z różnych grup w większe całości celem osiągnięcia wielostronnych, plastycznych, barwnych obrazów życia w różnych krainach i regionach Polski. Obrazy te winny być ożywione akcją współczesną lub historyczną z wysunięciem na plan pierwszy przeżyć i pracy człowieka. Wyzyskać należy przytem zainteresowania młodzieży w kierunku podróźniczym, turystycznym, sportowym, żądę przygód, zamiłowania techniczne i t. p.

W tej klasie nauka geografii wyprzedza język polski, dając mu podbudowę. Wogóle zaś przy opracowywaniu te-

matów o charakterze historycznym, geograficznym i przyrodniczym należy nawiązywać do wiadomości, zdobytych na lekcjach odpowiednich przedmiotów.

Ze względu na rozszerzenie zakresu tematów na Polskę i sąsiadów, obok bezpośredniej obserwacji, coraz większą rolę odgrywać będzie ilustracja, pokaz, przedewszystkiem zaś książka. Dlatego na lekturę wypadnie zwracać szczególniejszą uwagę.

HISTORIA.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Budowa Państwa Polskiego.

Z życia dawnych Słowian: życie pierwotne i pierwotny krajobraz Polski.

Chrzest Polski. Męczeństwo św. Wojciecha. Zjazd Gnieźnieński. Drużyna rycerska Chrobrego. Życie w grodzie i na podgrodziu. Życie na wsi, wolni i niewolni w służbie księcia i grodu. W obronie niezależności: obraz z walk z Niemcami. Wjazd do Kijowa, odzyskanie Grodów Czerwieńskich. Koronacja Chrobrego.

Młodość Bolesława Krzywoustego, pasowanie na rycerza. Rycerze zachodni, ich obyczaje i zamki rycerskie. Wałka Krzywoustego o Pomorze, zdobycie Nakła. Obrona Głogowa, zwycięstwo pod Wrocławiem. Testament Krzywoustego.

2. Upadek jedności Państwa Polskiego.

Sporowadzenie Krzyżaków do Polski. Napady Tatarów: obrona Sandomierza; bitwa pod Lignicą, zniszczenie grodów ruskich. Wieś osadnicza i jej zakładanie. Założenie miasta Krakowa, plan średniowiecznego miasta.

Gospodarka klasztorów, życie w klasztorze, dawne książki. Św. Kinga, św. Salomea, św. Jacek na Rusi.

3. *Odrodzenie i wzmocnienie Państwa Polskiego.*

Koronacja Władysława Łokietka. Bitwa pod Płowcami, Florjan Szary. Gedymin, początki Wilna.

Odzyskanie Rusi Czerwonej; Kazimierz Wielki budowniczym Lwowa. Gospodarka Kazimierza Wielkiego: spichlerze, sukienice, drogi handlowe. Kazimierz Wielki królem chłopków. Opieka króla nad Żydami. Życie mieszczan, uczta u Wierzyńka. Budowa Kościoła Marjackiego i inne znakomitsze budowle tego czasu. Założenie Akademji. Pogrzeb Kazimierza Wielkiego.

4. *Rozwój potęgi Państwa Polskiego.*

Królowa Jadwiga i Władysław Jagiełło. Chrzest Litwy. Zwycięstwo pod Grunwaldem, Zawisza Czarny, Zjazd w Horodle.

Wyprawa i śmierć Władysława Warnerńczyka. Kazimierz Jagiełłończyk i odzyskanie Pomorza: przyjęcie posłów pruskich przez króla w Krakowie, zwycięstwo pod Puckiem, pokój toruński, Gdańsk za Kazimierza Jagiełłończyka. Gospodarka szlachty w folwarkach, handel zbożem. Sejmik szlachecki, „nic o nas bez nas“. Życie w mieście średniowiecznym: mieszczanie, cechy, kupcy, handel. Fortyfikacje miejskie Krakowa w XV wieku.

Uniwersytet Krakowski i życie żaków. Św. Jan Kanty, Kopernik. Pierwsze druki polskie. Długosz i synowie królewscy. Wit Stwosz.

5. *Złoty wiek w Polsce.*

Młodość Tarnowskiego i jego podróż do Włoch. Dwór Zygmunta Starego i Bony, Wawel, dzwon Zygmunta. Hołd pruski. Bitwa pod Obertynem. Zapobiegliwość gospodarcza królowej Bony, Krzemieniec. Książowie Ostrogscy w służbie państwa, Ostroń nad Horyniem.

Na dworze Zygmunta Augusta. Obrazki z obrad sejmików i sejmu. Pozyskanie Inflant. Początki polskiej floty. Unja Lubelska. Testament Zygmunta Augusta.

6. *Państwo Polskie w walce o utrzymanie potęgi.*

Obraz elekcji na Woli, Stefan Batory król „niemalowany“; obrazek z wojny moskiewskiej, piechota wybraniecka. Jan Zamojski, mąż stanu, opiekun nauki i sztuki. Wieś polska, pańszczyzna, chałupa wiejska.

Warszawa stolicą. Zwycięstwo pod Kircholmem. Zwycięstwo pod Kłuszynem, sztandary polskie na Kremlu. Żółkiewski, jako wzór obywatela, jego śmierć pod Cecorą. Obóz polski pod Chocimem, Chodkiewicz, Piotr Konaszewicz Sahajdaczny. Obraz wojska i floty za Władysława IV.

Obrazek z życia na Siczy. Bitwa pod Beresteczkiem. Potop szwedzki: obrona Częstochowy, Stefan Czarniecki, śluby Jana Kazimierza. Ugoda z Kozakami w Hadziaczu. Lwów w w. XVII.

Król Jan Sobieski, jego młodość, zwycięstwo pod Chocimem, odsiecz Wiednia, Wilanów. Obrazki z życia magnatów i szlachty w XVII w., dwory i dworki. Osłabienie mieszczan.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość obrazów życia polskiego w przeszłości, a mianowicie życia włościan, mieszczan, rycerstwa i szlachty, życia w klasztorze i na dworach magnatów i panujących; znajomość życia i czynów najwybitniejszych postaci dziejowych w XVI i XVII, oraz obrazów, przedstawiających najdonioślejsze i najbardziej pozytywne momenty w rozwoju państwowości polskiej; umiejętność wiązania wiadomości o przeszłości kraju z mapą.

UWAGI.

Materiał, zawarty w kursie klasy V, winien być omawiany przez nauczyciela z punktu widzenia potrzeb życia dzisiejszego i wyzyskany jako podstawa do wprowadzenia w rozumienie teraźniejszości.

W ciągu całego kursu należy z obrazami, wskazanymi

w materiale nauczania, wiązać najważniejsze wiadomości z dziejów danej miejscowości i regionu, w którym leży szkoła, uzupełniając stosownie odpowiednie punkty programu, różne dla różnych miejscowości. Np. poszczególne punkty działu 1 winny być rozbudowane szerzej: na Pomorzu i w woj. Poznańskim, w szczególności zaś w Gnieźnie, Kruświcy, Poznaniu i t. d., poza tem np. w Płocku, Krakowie. Niektóre punkty działu 2 należy rozwinąć szerzej na Śląsku, w woj. krakowskim i t. d.

Należy zwrócić szczególną uwagę na zaznajomienie uczniów z obrazami, dotyczącymi współżycia mniejszości narodowych z narodem polskim w ramach Rzeczypospolitej.

W kursie klasy V uczniowie winni przyswoić sobie następujące daty: 966, 1025, 1370, 1410, 1572, 1683. Poza tem istotę chronologicznego ujmowania historii na tym poziomie stanowić winno orjentowanie się w kolejnym następstwie poznanych wydarzeń historycznych. Tak np. wyśtarczy, jeżeli uczeń wie, że Bolesław Krzywousty panował po Bolesławie Chrobrym, a nie przed nim, i nie po Władysławie Łokietku, lecz przed nim. Pełnej perspektywy dziejowej na poziomie klasy V jeszcze wymagać nie należy.

Należy przeczytać i objaśnić następujące źródła w wyjątkach: testament Zygmunta Augusta, list Żółkiewskiego do żony, list Sobieskiego do Marysienki o bitwie pod Wiedniem.

GEOGRAFJA.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. GEOGRAFJA POLSKI.

CZĘŚĆ OGÓLNA.

Przedstawianie ważniejszych form terenu na mapach przy pomocy poziomic.

Granice i obszar Polski. Ogólny przegląd gór, wyżyn i nizin w Polsce. Przegląd zlewisk i dorzeczy głównych rzek.

CZĘŚĆ SZCZEGÓŁOWA.

Karpaty i niziny podgórskie.

Wycieczka do Tatr; Zakopane. Krajobraz turni tatrzańskich; w chacie góralskiej. Wycieczka na Babią Górę. W kopalniach soli. Na kopalni nafty w Borystawiu. Wycieczka na Howerlę. Wśród Huculów. W uzdrowiskach karpackich. Miasta u podnóża Karpat.

Wyżyny polskie.

Wyżyna Małopolska. Śląsk — kraj węgla i żelaza; z czego powstał i do czego służy węgiel; w hucie żelaza. Co Polsce daje Śląsk. W dolinie Prądnika (Ojców). Wapieniki. Kraków — dawna stolica na prastarym szlaku. Krakowiacy. W Częstochowie. Puszcza w Górach Świętokrzyskich. W kamieniołomach pod Kielcami.

Wyżyna Lubelska, Wołyń, Podole. Wśród łąnów pszenicy. Wycieczka do cukrowni. W jarze Dniestru (Zaleszczyki). Wieś podolska Lwów — położenie na dziale wód, Targi Wschodnie.

Kraina Wielkich Dolin.

Polesie, Podlasie. Puszcze leśne, bagna. Pińsk — węzeł dróg wodnych.

Mazowsze. Środkowa kraina Polski. Warszawa — stolica Państwa. Miasta fabryczne i handlowe. Obyczaje Kurpiów i Księżaków.

Wielkopolska. Kraj wielkich dolin. Nad Gopłem. Dorobek gospodarczy Wielkopolski. Poznań. Nad kanałem Bydgoskim. Kujawiacy.

Pojezierze i Bałtyk.

Wileńszczyzna. Wycieczka nad Narocz. Wilno.

Pomorze. Bory Tucholskie. W chacie kaszubskiej. Na wybrzeżu polskim. Zwiedzenie portu w Gdyni. Znaczenie morza dla Polski.

Podział na województwa z uwzględnieniem głównych miast.

2. GEOGRAFIA EUROPY.

CZĘŚĆ OGÓLNA.

Rozczłonkowanie poziome. Przegląd najważniejszych gór, wyżyn i nizin. Główne rzeki.

CZĘŚĆ SZCZEGÓŁOWA.

Niemcy. Granica z Polską. Przegląd krain. Wielki przemysł w Niemczech. Berlin, Hamburg, Monachjum. Górnicy polscy w Westfalii. Polacy na Śląsku Opolskim i w Pruszech Wschodnich.

Czechosłowacja. W kotlinie Czeskiej. Na południowych stokach Karpat. Jak Czesi wydobywają bogactwa naturalne. Praga. Polacy na pograniczu Polski.

Rumunia. Rozmaitość krajobrazów, Bukareszt.

Związek Socjalistycznych Republik Rad. W krainie tundry, w lasach północnych. Krajobraz Płyty Rosyjskiej. Czarnoziem Ukrainy. Nad dolną Wołgą. Klimat lądowy. Gospodarka rolnicza i wielkie przedsięwzięcia przemysłowe. Moskwa, Leningrad, Kijów, Odesa. Polacy w Rosji.

Sąsiedzi z nad Bałtyku (Łotwa i Litwa). Stosunki gospodarcze z Polską.

Krótkie wzmianki o Estonii, krajach skandynawskich, Holandii i Belgii.

Wielka Brytania. Położenie wysp. Klimat morski. Światowa potęga przemysłowa i handlowa. Londyn — wielki port, największe miasto Europy.

Francja. Kraje naturalne. Kraj rolniczo-przemysłowy. Paryż — światowy ośrodek kultury. Marsylja. Stosunki z Polską.

Krótkie wzmianki o Szwajcarii, Austrii i Węgrzech.

Półwysep Bałkański. Grecja — kraj zabytków starożytnej kultury. Jugosławia i Bułgaria: charakterystyczne wła-

ściwości krajobrazu, stosunki z Polską. Krótkie wzmianki o Turcji.

Półwysep Apeniński. Klimat śródziemnomorski. U stóp Wezuwiusza. Włochy. Rzym — stolica, miasto zabytków. Watykan.

Krótkie wzmianki o państwach półwyspu Pirenejskiego.

Zestawienie państw europejskich.

W ciągu całego roku szkolnego, pomiary długości rzek, linii kolejowych i t. p., zaznaczanie na mapkach konturowych różnych elementów składowych, np. granic, ważniejszych rzek, większych miast, głównych linii kolejowych, rozmieszczenia kopalni, ośrodków przemysłowych i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość granic, ukształtowania pionowego i sieci rzecznej Polski; podziału na województwa i miast wojewódzkich. Elementarna znajomość krain Polski: krajobrazu, bogactw naturalnych, głównych ośrodków gospodarczych i życia człowieka.

Znajomość ukształtowania poziomego, gór, nizin, sieci rzecznej, typowych krajobrazów i podziału politycznego Europy; znajomość wskazanych w programie właściwości państw, sąsiadujących z Polską, Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch, Grecji i krajów słowiańskich półwyspu Bałkańskiego.

Umiejętność czytania szkolnej mapy politycznej i fizycznej.

UWAGI.

Na początku roku szkolnego należy zaznajomić ucznia ze sposobem przedstawiania rzeźby terenu przy pomocy poziomic. Do ułatwienia należytego rozumienia mapy poziomicowej służyć będą odpowiednie modele, obserwacje w terenie, piaskownica i t. d.

W zastosowaniu do krain Polski program podaje główne tematy, dokoła których zgrupują się wiadomości, potrzebne do ich rozwinięcia i naświetlenia, przyczem każda kraina powinna wystąpić plastycznie, ukazując swoje odrębne oblicze. Należy wystrzegać się encyklopedycznego ujmowania, dać mniej wiadomości, ale opracować je gruntowniej.

Przy omawianiu podziału na województwa należy wskazać największe miasta, nie wchodząc w ich szczegółowy opis.

Geografię szczegółową Europy najlepiej opracowywać w formie „podróży“, przytem należy jak najczęściej czynić zestawienia z Polską, wydobywać analogie i różnice, oraz podkreślać wzajemne stosunki gospodarcze.

Czytanie mapy winno wiązać się z ćwiczeniami, wskazaniami w programie. Trzeba zwrócić uwagę na zastosowanie podczas nauczania indukcyjnych map, które nauczyciel może sporządzić własnymi siłami, używając do tego celu zwykłych tablic szkolnych.

W klasie V należy urządzić co najmniej jedną całodzienną wycieczkę.

NAUKA O PRZYRODZIE.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października:

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Zaznajomienie z kilku roślinami przybrzeżnymi i wodnymi, np. trzciną, tatarakiem, grążelem, żabiściekiem, moczarką, rogatkiem: rozmnażanie roślin zapomocą kłączy i pąków zimowych; rozsiewanie owoców lub nasion przez wodę i ptaki wodne, przystosowania do życia w wodzie, zimowanie pod lodem.

Ryba — na przykładzie ryby, hodowanej w akwarjum: ruchy, pobieranie pożywienia, oddychanie oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Sposób życia i związane z nim szczegóły budowy zewnętrznej karpia i szczupaka.

2. Zmiany, zachodzące w przyrodzie w jesieni: temperatura, opady, długość dnia, zmiany w świecie roślinnym i zwierzęcym.

3. Wilk, ryś, sarna, wiewiórka, bóbr, nietoperz: sposób życia, przystosowanie do poruszania się w różnych środowiskach, sposób zdobywania i przyjmowania pożywienia oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Sen zimowy niektórych ssaków.

Sposób życia i obyczaje niedźwiedzia brunatnego, jelenia, losia, żubra. Zwierzęta ginące.

Hodowle.

Hodowla roślin wodnych.

Hodowla owadów wodnych (jako przygotowanie do kursu wiosennego).

Hodowla ryb w akwarjum.

Od początku listopada do połowy kwietnia:

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *O cieple.* Pokrycie ciała ssaków i ptaków, oraz materiały odzieżowe i budowlane, jako przykłady do rozpatrywania przewodnictwa cieplnego. Powietrze jako zły przewodnik ciepła. Praktyczne wypróbowanie niektórych dobrych i złych przewodników ciepła. Źródła ciepła użytkowego w gospodarstwie domowym; spalanie przy całkowitym i częściowym dopływie, oraz bez dopływu powietrza (w zamkniętem naczyńiu); racjonalne palenie w piecu, kuchni (trzonie kuchennym).

Produkty spalania drewna, węgla kamiennego: węgiel

drzewny (koks), popiół, gazy spalinowe (głównie: dwutlenek węgla i „czad“). Palenisko, jako miejsce wytwarzania gazów spalinowych; kanały piecowe, jako drogi do rozprowadzania ciepła w piecu i jako drogi do odprowadzania gazów spalinowych i dymu nazewnątrz. Charakterystyczne oddziaływanie dwutlenku węgla na wodę wapienną.

2. *Powietrze czyste a zanieczyszczone.* Działanie powietrza wydychanego i czystego na wodę wapienną. Wpływ oddychania, palenia się lampy naftowej lub świecy na czystość powietrza. Tam, gdzie są używane lampy naftowe: części składowe lampy i ich znaczenie; tam, gdzie jest używany gaz świetlny: części składowe palnika gazowego i kuchenki gazowej, ich znaczenie.

3. *Materiały do budowy i urządzenia pieca; pion, poziomnica, ważenie.* Głina, cegła, kafel, drzwiczki, płyta i pierścienie na płycie, jako gotowe materiały budowlane i instalacyjne, stosowane w urządzeniu trzona kuchennego i pieca.

Pion, poziomnica, ich zastosowanie przy budowie pieca i domu. Waga, ważenie.

4. *Zmiany objętości przy zmianach temperatury.* Zmiany objętości wody, nafty, powietrza i metalu przy zmianach temperatury; osadzanie obręczy żelaznej na koło wozu.

Zachowanie się słupa rtęci w termoskopie, wstawionym w topniejący lód (punkt 0°), w parę wrzącej wody (punkt 100°). Termometr pokojowy i termometr lekarski.

5. *Stany skupienia wody.* Para wodna; parowanie i jego znaczenie w życiu praktycznym: suszenie bielizny, siana, zboża; opady atmosferyczne; wrzenie wody, jej dystrylacja. Zamarzanie wody; zmiana objętości przy zamarzaniu wody.

6. *Rozpuszczalność w wodzie.* Rozpuszczanie w wodzie soli kuchennej, cukru i siniego kamienia i krystalizacja tych ciał z wody. Woda mineralna. Woda zaskórna i źródłana. Sposoby oczyszczania wody. Woda miękka i twarda;

zmiękczanie wody twardej. Urządzenia, dające dobrą wodę do picia (np. studnia cembrowana, wiercona, wodociąg).

7. *Własności powietrza, jego ciśnienie.* Wykazanie przy pomocy wagi, że powietrze posiada ciężar. Ciśnienie powietrza i jego rozprężliwość. Stwierdzenie, że powietrze ogrzane jest lżejsze od powietrza zimnego. Zastosowania ciśnienia powietrza: lewar prosty, pompa ssąca, ew. rozpylacz, ew. sikawka pożarna.

8. *O świetle.* Światło słoneczne, smuga światła, smuga cienia. Obrazy przedmiotów, wytworzone przy pomocy małych otworów. O cieniu.

Zwierciadło; odbicie światła; obrazy w zwierciadle; peryskop.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego:

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Kilka ptaków krajowych, pozostających, przylatujących do nas na zimę i odlatujących, np. sikorka, dzięcioł, jemioluska, kukułka, czapla, krzyżówka: obyczaje tych ptaków i związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Pokrycie ciała ptaków, przystosowania do lotu, budowa gniazd, opieka rodzicielska. Przeloty ptaków. Znaczenie ptaków w gospodarce przyrody i w gospodarce ludzkiej.

2. Budowa pąków. Kwitnienie drzew kotkowych; wiatropylność i owadopylność.

Byliny, kwitnące wczesną wiosną, np. przylaszczka, sasanka, zawilec, fiołek; zapasy, krótki okres rozwoju tych roślin, kwitnienie, rozmnażanie przez nasiona i rozmnażanie rastowe.

3. Żaba: ruchy, oddychanie, sposób przyjmowania pokarmu i związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej.

Przeobrażenia żab. Porównanie żab i ropuch.

Zaskroniec: obyczaje, ruchy w związku z ukształtowaniem ciała, paszcza, przyjmowanie pokarmu. Różnice między zaskroncem i żmiją. Rak: sposób życia, ruchy i sposób

pobierania pożywienia w związku z budową zewnętrzną. Sposób życia kilku owadów wodnych, np. pływaka, ważki, komara. Zatoczek i błotniarka: osobliwości budowy zewnętrznej w związku z ruchami i sposobem pobierania pożywienia.

Hodowle.

Hodowla żab.

Obserwacje rozwoju skrzeku żabiego.

Hodowla ściętych gałązek dla obserwowania rozwoju pąków.

Rozmnażanie roślin pokojowych z sadzonek.

Obserwacje nad ptakami.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej.

Znajomość kilku roślin wodnych, kilku drzew i bylin, kwitnących wczesną wiosną, z uwzględnieniem ich przystosowań do zmian pór roku, do środowiska oraz rozmnażania przez nasiona i rozmnażania rostowego.

Znajomość pewnej ilości ssaków i ptaków oraz kręgowców i bezkręgowców wodnych, z uwzględnieniem ich sposobu życia, przystosowań do zmian pór roku, do środowiska, oraz najbardziej typowych przeobrażeń owadów i płazów.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Rozumienie zastosowań dobrych i złych przewodników ciepła w gospodarstwie domowym, budowie domów, sporządzaniu odzieży i t. p.; rozumienie roli powietrza w spalaniu i oddychaniu; znajomość użytku gliny, cegły, kafli i żelaza jako gotowych materiałów do budowy i urządzenia pieca; znajomość trzech stanów skupienia wody i rozumienie znaczenia tych stanów w przyrodzie; znajomość własności, które

winna mieć woda do picia; rozumienie działania lewaru, pompy ssącej; rozumienie zjawisk życia codziennego, polegających na prostoliniowym rozchodzeniu się światła.

Umiejętność użycia pionu, poziomnicy, wagi, umiejętność posługiwania się termometrem.

UWAGI.

Oddzielenie w czasie nauki o przyrodzie żywej i nauki o przyrodzie martwej nie może być ścisłe: na naukę o przyrodzie żywej, jeżeli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczać poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub początku kwietnia, a czasem i w listopadzie; nawzajem ta sama liczba godzin będzie zajęta przez fizykę i chemię w okresach, przeznaczonych zasadniczo na naukę o przyrodzie żywej.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej punktem wyjścia dla opracowywania materiału są w tej klasie zjawiska biologiczne (przystosowania do środowiska oraz do zmian pór roku), ujmowane na konkretnych przykładach, wybranych w zależności od tego, czy należyce występuje w nich to zjawisko, które chcemy dzieciom wyjaśnić, i czy rozporządzamy odpowiednim materiałem poglądowym. Z pośród ssaków opracowuje się bardziej szczegółowo pewną ilość zwierząt o charakterystycznych cechach (wilk, ryś i t. d.), inne zaś (niedźwiedź, jeleń i t. d.) ujmuje się porównawczo z tamtymi, uwzględniając przede wszystkim ich sposób życia.

Na wsi przewidzieć należy w jesieni lekcje nad stawem, o ile znajduje się w pobliżu, albo wycieczki, których ilość uzależnić należy od odległości do stawu; w razie braku odpowiednich zbiorników wodnych należy uwzględnić tylko rośliny zanurzone, dające się hodować w akwarjum, rozszerzyć natomiast temat „ryby“, przy którym można, niezależnie od hodowli ryby w akwarjum, posługiwać się ilustracjami. Na wiosnę należy organizować odpowiednie lekcje w terenie lub wycieczki do lasu lub zarośli dla zaznajomienia się z byli-

nami kwitnącemi wczesną wiosną i z rozwojem pąków. W mieście pożądana jest jedna wycieczka nad staw w jesieni i jedna do lasu na wiosnę.

W związku z działem 1 w okresie wiosennym należy również w jesieni i w zimie kierować obserwacjami dzieci nad ptakami; sposobności do tego mogą dostarczyć jesienne przeloty ptaków oraz gromadzenie się ich przy żerówkach szkolnych.

Wiadomości o życiu roślin, z którymi zaznajamiają się dzieci, obserwując dziko rosnące rośliny najbliższego środowiska, znajdują zastosowanie w zajęciach w ogrodzie.

Nauka o przyrodzie martwej rozpoczyna się od rozważania elementarnych zjawisk cieplnych. Chwila rozpoczęcia nauki przypada na czas przełomowy między jesienią a zimą, gdy uczniowie są świadkami głębokich przeobrażeń w otaczającej przyrodzie i w gospodarce człowieka. Zmiany te narzucają nieprzebrany materiał doświadczalny, który program wyzyskuje w działach od 1 do 5. O szczegółowym rozwinięciu tego materiału będą rozstrzygały: warunki zewnętrzne i możliwości szkolne.

Umieszczenie pionu, poziomnicy i wagi na wskazanym miejscu zostało dokonane w tym celu, by uczeń opracował ich zastosowanie dopiero po uprzednim zżyciu się z metodą pracy i bliższem związaniu tych przyrządów ze zjawiskami i potrzebami życia codziennego.

ARYTMETYKA Z GEOMETRIĄ.

4 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Usystematyzowanie wiadomości o dziesiątkowym układzie pozycyjnym. Numeracja rzymska.

Powtórzenie i ugruntowanie działań na liczbach cał-

kowitych i na wyrażeniach dwumianowanych, wraz z powtórzeniem metrycznego układu jednostek miary.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień, w szczególności z zakresu życia praktycznego. Tabelki statystyczne. Rachunki za towar. Spisy inwentarzowe (np. w sklepie szkolnym). Książka kasowa. Rachuba czasu. Zadania, dotyczące prędkości, drogi i czasu.

2. Elementarne wiadomości o podzielności liczb.

Reszta liczby przy danym dzielniku. Wielokrotność i podzielnik.

Cechy podzielności przez 10, 5 i 2, przez 100, 25 i 4.

Cechy podzielności przez 9 i 3.

Liczby złożone i liczby pierwsze; rozkład liczby na czynniki pierwsze.

3. Ułamki zwykłe.

Ułamek całości; oznaczanie ułamka. Obliczanie ułamka danej wielkości; obliczanie wielkości z danego jej ułamka; obliczanie, jakim ułamkiem jednej wielkości jest druga wielkość tego samego rodzaju (na łatwych przykładach).

Porównywanie ułamków o jednakowych mianownikach. Dodawanie i odejmowanie ułamków o jednakowych mianownikach.

Ułamki właściwe i niewłaściwe. Wytłaczanie całości z ułamka niewłaściwego; zamiana liczby mieszanej na ułamek niewłaściwy.

Ułamki równe; upraszczanie ułamka; ułamek nieskracalny. Sprowadzanie ułamków do wspólnego mianownika. Porównywanie ułamków o niejednakowych mianownikach. Dodawanie i odejmowanie dowolnych ułamków.

4. Liczby dziesiętne.

Ułamki o mianownikach 10, 100, 1000 i t. d. w związku z metrycznym układem jednostek miary; liczby dziesiętne w pozycyjnym układzie dziesiątkowym.

Porównywanie liczb dziesiętnych. Mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez 10, 100, 1000 i t. d.; zamiana jednostek miary.

Dodawanie i odejmowanie liczb dziesiętnych.

GEOMETRIA.

1. *Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.*

Kąty płaskie, mierzenie kątów. Kąty przyległe i kąty wierzchołkowe.

Proste prostopadłe. Rzut punktu na prostą i odległość od punktu do prostej. Proste równoległe. Ćwiczenia w kreśleniu (na papierze nieliniowanym).

Linje łamane; obliczanie ich długości. Trójkąt i wielokąt. Kreślenie trójkąta lub wielokąta, równego danemu (metodą rzutowania wierzchołków na oś).

Powtórzenie i ugruntowanie wiadomości o skali. Kreślenie figur w danej skali. Wyznaczanie punktów na planie metodą rzutowania punktów na oś.

Oznaczanie skali w postaci np. 1 cm: 1 km, zamiast 1:100000; ćwiczenia w wyznaczaniu prawdziwej długości odcinków według planu lub mapy.

2. *Pole prostokąta.*

Obliczanie pola prostokąta; układ metryczny jednostek kwadratowych; gruntowe jednostki miary pola w układzie metrycznym.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych.

3. *Prostopadłościan, jego objętość.*

Opis prostopadłościanu; wzajemne położenie prostych i płaszczyzn w prostopadłościanie. Rozumienie rysunku prostopadłościanu w rzucie równoległym ukośnym (dwa wy-

miary naturalne, trzeci — w skrócie). Specjalne przypadki prostopadłościanu: prostopadłościan kwadratowy, sześcián. Obliczanie pola powierzchni prostopadłościanu.

Mierzenie objętości przy pomocy menzurki. Obliczanie objętości prostopadłościanu; układ metryczny jednostek sześciennych oraz jednostek miary pojemności.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Rozumienie numeracji bez ograniczenia zakresu liczbowego oraz opanowanie praktycznie używanych jednostek miary;

biegłość w wykonywaniu działań na dowolnych liczbach naturalnych i na wyrażeniach mianowanych;

rozumienie ułamka, umiejętność wyznaczania ułamka danej całości, wyznaczania całości z danego jej ułamka i obliczania, jakim ułamkiem jednej całości jest druga całość tego samego rodzaju;

umiejętność porównywania, dodawania i odejmowania ułamków zwykłych o mianownikach, które łatwo rozkładają się na czynniki pierwsze;

rozumienie ułamka dziesiętnego jako specjalnej postaci ułamka zwykłego, umiejętność porównywania, dodawania i odejmowania liczb dziesiętnych;

rozumienie rysunków i planów, wykonanych w danej skali, oraz umiejętność wyznaczania długości według planu;

umiejętność rozpoznawania prostopadłościanów;

umiejętność obliczania obwodu i pola prostokąta, a także pola całej powierzchni oraz objętości prostopadłościanu — z zastosowaniem tylko liczb całkowitych;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

W klasie V uczniowie winni zdobyć biegłość w wykonywaniu działań na liczbach całkowitych.

Należy sprawdzić, czy uczniowie umieją poprawnie pisać liczebniki słowami.

W zadaniach winien przeważać materiał praktyczny. Zadania z zakresu obliczeń handlowych mają na celu zarówno podanie wiadomości z tej dziedziny, jak i dalsze ugruntowanie sprawności rachunkowej. Przy wprowadzeniu książki kasowej należy zaznajomić uczniów z obliczaniem salda.

Przy budowie tabelek statystycznych należy ograniczyć się do podawania prostych przykładów (np. statystyki dzieci w szkole według klas i płci).

Elementarne wiadomości o podzielności liczb, poprzedzające naukę o ułamkach, doprowadza się do rozkładu liczb na czynniki pierwsze; natomiast wiadomości o wspólnym podzielniku i o wspólnej wielokrotności liczb można podać we właściwym czasie przy nauce o ułamkach.

Przy wprowadzaniu ułamka należy ograniczyć się w klasie V do jednej tylko interpretacji tego pojęcia: $\frac{3}{4}$ oznacza, że całość została podzielona na 4 równe części i takich części wzięto 3.

Po wprowadzeniu pojęcia ułamka i oswojeniu się dzieci z tem pojęciem, następują ćwiczenia z ułamkami o jednakowych mianownikach. W dalszym ciągu należy opracować rzecz bardzo dla ułamków charakterystyczną — zmianę postaci ułamka przy zachowaniu jego wartości.

Przy upraszczaniu ułamka niema potrzeby wyznaczania największego wspólnego podzielnika dla licznika i mianownika ułamka; wystarczy, gdy uczniowie potrafią upraszczać ułamek stopniowo, byle tylko doprowadzili go do postaci ułamka nieskracalnego.

W dodawaniu i odejmowaniu ułamków o niejednakowych mianownikach należy ograniczyć się do takich przy-

kładów, w których rozkładanie mianowników na czynniki pierwsze nie sprawia trudności.

Przygotowaniem do wprowadzenia ułamków dziesiętnych jest rozważanie ułamków o mianownikach 10, 100, 1000 i t. d. w związku z dziesiętnymi jednostkami miary. Należy zwrócić szczególną uwagę na zamianę jednostek miary.

Przy zapisie ułamków dziesiętnych należy stosować przecinek, a nie kropkę.

Należy zwrócić uwagę na charakterystyczną własność liczb dziesiętnych: mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez 10, 100, 1000 i t. d. sprowadza się do zmiany wartości rzędowej poszczególnych cyfr danej liczby; praktyczny sposób wykonywania tego rodzaju mnożenia lub dzielenia polega na odpowiednim przesunięciu przecinka dziesiętnej.

W nauczaniu geometrii należy uwzględnić kreślenie za pomocą pary ekier — na gładkim papierze (nielinjowanym); wyjątkowo można pozwolić na kreślenie za pomocą linjału i ekierki. Jednym z ćwiczeń zaleconych jest kreślenie trójkąta lub wielokąta równego danemu — metodą rzutowania wierzchołków na oś.

Należy zwrócić dostateczną uwagę na oswojenie się uczniów ze skalą. W tym celu zaleca się ćwiczenia w odczytywaniu odległości według planów i map w danej skali.

Przy opracowaniu układu metrycznego jednostek miary pola należy zwrócić uwagę na to, że zamiennikiem jednostki miary pola na niższe jednostki jest liczba 100. Metryczne jednostki miary objętości mają zamiennik 1000.

Przy obliczaniu pola prostokąta i objętości prostopadłościanu uczniowie winni dobrze zdawać sobie sprawę z metody obliczania, aby nie stosowali odpowiednich reguł mechanicznie.

Rozważania przestrzenne rozpoczyna się od opisu prostopadłościanu; ćwiczenia te, przeprowadzone na modelach i szkieleciech prostopadłościanów, mają na celu zapoznanie uczniów z położeniem płaszczyzn i prostych w przestrzeni —

i to nie w oderwaniu, ale w związku z dobrze znanymi bryłami.

Praca nad zrozumieniem rysunku w rzucie równoległym ukośnym opiera się na gotowym rysunku prostopadłościannu, którego jedna ściana leży na płaszczyźnie rzutów. Krawędzie prostopadłe do tej płaszczyzny są narysowane w postaci linii ukośnych, a wielkość tych krawędzi w rzucie jest skrócona. Rzut prostokąta, leżącego w podstawie, przedstawia się jako równoległobok. Rysunek tego rodzaju jest bardzo pospolity w ilustracjach książkowych.

Na geometrię przeznaczają się 30—40 godzin rocznie; zaleca się jednak nie wydzielać tej godziny w tygodniowym rozkładzie zajęć, ale przeplatać działy arytmetyki z działami geometrii, a nawet łączyć na jednej lekcji tematy arytmetyczne i geometryczne.

W miarę możliwości i potrzeby zaleca się prowadzić niektóre lekcje geometrii na otwartym powietrzu.

RYSUNEK.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci i z pokazu. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie z pamięci i z pokazu tworów przyrody i przedmiotów użytkowych o zdecydowanych kształtach i barwach, z uwzględnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i części, rozmieszczenia i różnic wielkości części, typowych cech przedmiotu; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi trzem głównym i trzem pochodnym barwom, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: karpiszczyk, bocian i kaczka, kogut i wrona, jamnik i chart, koń i krowa, marynarz i ułan, dom parterowy i kamienica wielopiętrowa, topola i wierzba, dąb i świerk, narzędzia i wyroby rzemieślników i t. p.).

Rysunek z natury. Rysowanie przedmiotów płaskich lub nadających się do płaskiego ujęcia, ustawionych frontalnie w różnych położeniach. Zakładanie rysunku farbą, odpowiadającą w przybliżeniu barwie przedmiotu.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie scen z życia ludzi w różnych środowiskach na podstawie własnych przeżyć ucznia lub opowiadania nauczyciela. (Orientacyjne przykłady tematów: „żołnierze maszerują“, „ułani jadą“, „wyścigi na łodziach“, „ludzie uciekają“, „ładowanie towarów na okręt“, „robotnicy wychodzą z fabryki“, „flota wojenna lub handlowa“, „polskie samoloty“, „głośne zwycięstwa sportowe w kraju i zagranicą“ i t. p.).

Rysunek odręczny na papierze i na tablicy kwadratu, prostokąta, podział na dwie i cztery części odcinków prostej, kwadratu, prostokąta.

Wykonywanie napisów na rysunkach (zastosowanie petyka).

Przy malowaniu mieszanie farb i wytwarzanie barw pochodnych z trzech zasadniczych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Wyrażanie w rysunku z pamięci i z pokazu linją zasadniczego kształtu, różnic wielkości części i typowych cech, a także farbą lub kredkami ogólnej barwy przedmiotu; umiejętność narysowania z natury przedmiotu płaskiego lub nadającego się do płaskiego ujęcia o niezłożonym kształcie oraz umiejętność założenia rysunku farbą, odpowiadającą barwie przedmiotu; umiejętność narysowania odręcznie kwadratu i prostokąta oraz dzielenia ich na dwie i cztery równe części; odpowiednie umieszczenie i wykonanie napisu na rysunku literami, opartymi na znanym druku.

UWAGI.

W klasie V obok ćwiczeń w rysunku poobserwacyjnym (z pamięci i z pokazu), odgrywającym w dalszym ciągu główną rolę, i rysunku z wyobraźni, należy wprowadzać

stopniowo ćwiczenia w rysunku z natury przedmiotów płaskich w różnych położeniach.

Przy rysunku z pamięci i z natury należy zwrócić szczególną uwagę na dostrzeganie i wyrażanie zasadniczego kształtu przedmiotu i typowych cech.

Przy obserwacji przedmiotów w terenie zwracamy w dalszym ciągu uwagę na wyrażnie występujące zjawiska perspektywiczne, zachęcając uczniów do ich wyrażania w rysunku.

Przy obserwacji i rysowaniu ludzi i zwierząt omawiamy położenie rąk, nóg, tułowia w ruchu.

W pewnych przypadkach można przed przystąpieniem do rysunku poobserwacyjnego zastosować wycinanie sylwet z papieru.

Ćwiczenia w malowaniu wiążą się ściśle z rysunkiem odręcznym przedmiotów i nie mogą być prowadzone oddzielnie. Przy wyrażaniu barwy ogólnej przedmiotu farbą należy wziąć pod uwagę przeważającą barwę przedmiotu, pomijając inne drobne plamy barwne.

Ćwiczenia w rysunku z wyobraźni należy wiązać coraz mocniej z rysunkiem poobserwacyjnym. Stosowanie tematów ilustracyjnych, w których występuje kilka lub kilkanaście tych samych przedmiotów, prowadzi do rysunkowego opowania kształtu tych przedmiotów.

W celu rozwinięcia pewności ruchów i dokładności w rysowaniu stosuje się w tej klasie często wykonanie rysunków, a zwłaszcza rysowanie form geometrycznych na większych arkuszach taniego papieru do pakowania i na tablicy.

Ćwiczenia w rysunku geometrycznym mogą zajmować jedynie część lekcji i wogóle nie powinny zabrać wiele czasu po właściwym przygotowaniu w klasach poprzednich.

W związku z wykonywaniem podpisów i krótkich napisów na rysunkach, należy zwrócić większą uwagę na prawidłowy kształt liter, stosowną wielkość i estetyczne wykonanie.

Temat rysunkowy winien być opracowany w ciągu jednej godziny lekcyjnej, w pewnych wypadkach można rozłożyć pracę łącznie z obserwacjami na dwie godziny szkolne.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 4 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1 a. CHŁOPCY.

Wytwarzanie przedmiotów użytkowych z drzewa.

Materiały: deski świerkowe, sosnowe, olchowe o grubości od 5—15 mm.

Narzędzia podstawowe: lekkie piły, strugi, zdzierniki lub równiacze, młotki, obcegi.

Przy wytwarzaniu przedmiotów uczniowie winni zapoznać się z przerzynaniem deski po i obok linii, naznaczonej na desce, wzdłuż i w poprzek słoju, oraz z łączeniem desek zapomocą gwoździ i wkrętek.

Orientacyjne przykłady tematów: półeczki pod latarnie w stajniach i oborach, półeczki i skrzyneczki do szczotek i zgrzebeł, wieszadła z haczykami metalowymi do kluczy i ręczników, skrzynki do hodowli roślin, domki dla ptaków, pułapki na myszy, pudełka na noże i widelce, wycieraczki (kraty) do czyszczenia obuwia, półeczki do umywalni i kuchni, skrzynki (tornistry) na książki.

W razie braku materiałów do robót z drzewa, roboty te mogą być zastąpione częściowo, a w wyjątkowych wypadkach (na wsi) całkowicie przez *roboty ze słomy, rogożyny, sitowia*: koszyki, chodaki, wycieraczki, ule i t. p.

1 b. DZIEWCZĘTA.

Szycie i roboty dziane.

Materiały do szycia: surówka, perkal, półplótno, na wsi płótno.

Szycie poszewki na jasiek lub poduszkę, fartuszek (na wsi do pasa, w mieście — bez rękawów według dowolnego wzoru), koszuli dziennej. Łatanie i cerowanie bieleziny.

Przy wykonywaniu wskazanych robót uczennice winny się wprawiać w stosowaniu ściegów: przed igłą, za igłą, obrębowego, dzierganego, okrętkowego; szwów: pojedynczego, podwójnego, odwracanego (francuskiego) i podwójnego płaskiego (bieliźnianego); w marszczeniu, przyszywaniu tasemek, guzików, wykonywaniu dziurki i pętelki; ew. zapoznać się z łańcuszkiem, sznureczkiem i ściegiem krzyżowanym.

Roboty dziane szydełkowe, np. szaliki, czapeczki.

Przy wykonywaniu robót dzianych uczennice winny się zapoznać ze ściegami zasadniczymi: łańcuszkiem, półstółkiem, słupkiem.

2. Roboty z różnych materiałów.

Dla chłopców i dziewcząt do wyboru w zależności od warunków i potrzeb szkolnych i domowych.

Orientacyjne przykłady tematów:

W korelacji z geografją: piaskownice, wiatrowskazy, gnomony;

w korelacji z przyrodą martwą: czynny model kuchenki z cegły; czynny model pompy ssącej (sikawka z bzu);

w korelacji z geometrią: modele kartonowe i tekturowe brył;

w związku z różnymi zainteresowaniami młodzieży: łatawce, łuki, łatwe modele namiotu harcerskiego, z urzą-

dzeniem wewnętrznym, najprostsze pomoce do przedstawień amatorskich; gwiazdy na Boże Narodzenie, wózek dyngusowego kogutka (w centralnej Polsce), czapki dla kołędników (np. do „przedstawień herodowych”), modele przydrożnych kapliczek i krzyżów;

łatwe roboty introligatorskie: podklejanie mapek kieszonkowych, map, obrazków, ilustracji wyciętych z gazet, sporządzanie bloków; naprawa książek.

B. ZAJĘCIA OGRODNICZE.

W szkołach posiadających ogród:

W jesieni. Prace, związane z zabezpieczeniem roślin na zimę. Zbiór warzyw i zabezpieczanie ich na zimę (zależnie od warunków: przechowywanie w piwnicy lub dołowanie). Zbiór nasion roślin, uprawianych w ogrodzie. Zebranie i przechowanie jednorocznych pędów drzew dla przygotowania sadzonek.

Na wiosnę. Sadzenie i rozmnażanie roślin ozdobnych wieloletnich (bylin) i dalsza nad nimi opieka. Opieka nad krzewami użytkowymi: malinami i porzeczkami. Opieka nad krzewami ozdobnymi ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb gnieźdzenia się ptaków. Sadzonkowanie zielne roślin pokojowych.

W szkołach bez ogrodu zamiast powyższych zajęć ogrodniczych: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

C. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA
CODZIENNEGO.

Czystość: odkurzanie obrazów, usuwanie pajęczyn, szorowanie surowych sprzętów drewnianych, na wsi: skopków do dojenia krów, plecionych koszyków; zabezpieczanie na zimę drzwi i okien (o ile klasa mieści się na par-

terze), czyszczenie odzieży środkami domowymi; przechowywanie i zabezpieczanie odzieży letniej i zimowej.

Porządek: planowanie i układanie przedmiotów na półkach i w szafach w szkole; okolicznościowo naoliwianie zgrzytających zawiasów, klamek i zamków i dokręcanie w nich rozluźnionych wkrętek.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zastosowaniu do chłopców:

w zakresie robót z drzewa: umiejętność przerznięcia deski według prostej i krzywej linii, ostrugania zdiernikiem lub równiaczem i połączenia dwóch kawałków deski zapomocą gwoździ i wkrętek;

w zakresie robót ze słomy, rogożyny i sitowia, jeżeli są uprawiane w większym zakresie: umiejętność wykonania jednego ze wskazanych przedmiotów.

W zastosowaniu do dziewcząt:

sprawność w wykonywaniu ściągów i szwów, poznanych w klasach. III i IV;

znajomość ścięgu okrętkowego, szwu pojedynczego płaskiego (bieliżnianego), umiejętność marszczenia, przyszywania tasiemek, wykonywania dziurki i pętelki;

umiejętność wykonania łatwej roboty szydełkowej.

W zastosowaniu do chłopców i dziewcząt:

umiejętność szorowania przedmiotów drewnianych, wywabiania plam z odzieży; umiejętność przechowywania i zabezpieczania odzieży letniej i zimowej.

UWAGI.

Do robót z drzewa są wskazane narzędzia podstawowe i charakterystyczne dla rodzaju pracy, która winna się opierać na najprostszych środkach. Nie wyłącza to uży-

cia, w razie możliwości i potrzeby, innych narzędzi i przyborów.

Deski, z których są wytwarzane przedmioty na lekcjach zajęć rękodzielniczych, mogą być strugane tylko zdiernikiem lub równiaczem, a czasami nawet zupełnie nie strugane lub też strugane tylko z jednej strony, zależnie od przeznaczenia przedmiotu.

Zależnie od warunków i potrzeb miejscowych można sadzić i rozmnażać byliny nie tylko na wiosnę, ale i w jesieni, co jest nawet najczęściej korzystniejsze ze względu na rozwój rośliny, może być jednak mniej dogodnym z punktu widzenia organizacji pracy.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego uwzględniają w tej klasie porządki tygodniowe i sezonowe, gdy w klasie IV występowały zasadniczo porządki codzienne.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wybieżek, związanych ściśle z robotami uczniów, a więc, zależnie od warunków i możliwości: do tartaków, pracowni stolarskich, względnie koszykarskich, wytwórni mat, słomianek, do szwalni i t. p.

W zwiedzanych warsztatach pracy należy zwracać uwagę nie tylko na technikę pracy, ale i na jej warunki i przebieg oraz jakość wytwarzanych przedmiotów.

SPIEW.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni dwugłosowe i jednogłosowe w skali rozszerzonej (od „a” małego do „f” dwukreślnego), przy pomocy nut. Na repertuar winny się składać pieśni: a) religijne, z uwzględnieniem biegu roku kościelnego, b) narodowe z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, dotyczące ważniejszych wydarzeń i postaci hi-

storycznych, c) ludowe, np. obyczajowe, o charakterze tanecznym i żołnierskie, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy zwracać baczną uwagę na utrwalanie należytej wymowy samogłosek i spółgłosek oraz stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pp, crescendo, decrescendo, a także legato (łączyć) i staccato (odrywając) i zmiany szybkości: rallentando = zwalniając, accelerando = przyspieszając.

Opracowanie 2–3 kanonów dwu i trzygłosowych.

Próby śpiewania z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodii w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu z dodaniem sześciomiaru, śpiewanie z nut na jednym dźwięku lub gamie prostych motywów rytmicznych, występujących w pieśniach, w taktach $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ i $\frac{4}{4}$; ćwiczenie melodyjne: śpiewanie na podstawie nut gamy, trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major, śpiewanie ze słuchu trójdźwięku minorowego na pierwszym stopniu, odtwarzanie jego poszczególnych tonów.

W łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące znaków muzycznych (sposób oznaczania wartości rytmicznych i taktu, nazwy nut) oraz rozmieszczenia półtonów i całych tonów w gamie C major.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni dwugłosowych i jednogłosowych, śpiewanych z wyraźną wymową, ścisłą rytmiką, czystą intonacją, z zastosowaniem urozmaiconego cie-

niowania i koniecznych zmian tempa; umiejętność korzystania z nut jako środka pomocniczego przy śpiewaniu pieśni ze słuchu; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Mimo wprowadzenia wskazanych ćwiczeń należy nadal większość czasu poświęcać na samo śpiewanie pieśni.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Rozszerzona skala pieśni, wskazana w materiale nauczania, stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwójakie znaczenie. Nuty mogą służyć albo jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodii ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

PROGRAM NAUKI DLA KOMPLETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS IV i V W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe i dwugłosowe w obszerniejszej skali (od „a” małego do „f” dwukreślnego), co roku inne, przy pomocy nut. Na repertuar winny się składać pieśni: a) religijne, b) narodowe z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*“, c) żołnierskie i marszowe, d) inne, nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy w miarę potrzeby dbać o odpowiednie rozmieszczanie głębszych oddechów i półoddechów, należyte układanie ust do

śpiewania samogłosek i wyrazistą wymowę spółgłosek, wydobywanie bez wysiłku dźwięków wyższych, stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pianissimo = bardzo cicho, crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, okolicznościowo także legato (łącznie) i staccato (odrywając) oraz zmiany szybkości: rallentando = zwalniając, accellerando = przyspieszając.

W każdym roku opracowanie dwóch łatwych kanonów dwugłosowych jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W drugiej części roku próby śpiewania z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodii w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu, dwu, trzy i czteromiarowego, taktowanie w dwu, tróji czteromiarze; ćwiczenia melodyjne: śpiewanie na podstawie nut gamy i głównych trójdźwięków majorowych na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku majorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Wprowadzenie na początku każdego roku pisma nutowego na pięciolinii w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta i odpowiednie pauzy).

Ponadto w *jednym* roku:

A. Pieśni ludowe z większym uwzględnieniem charakteru regionalnego, z ćwiczeń rytmicznych: rozpoznawanie słuchowe przedtaktu, rozróżnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tanecznym (np. mazura i krakowiaka), z ćwiczeń melodyjnych: śpiewanie ze słuchu trójdźwięku minorowego na stopniu pierwszym oraz odtwarzanie poszczególnych to-

nów tego trójdźwięku; w łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące znaków muzycznych (sposób oznaczania wartości rytmicznych i taktu, nazwy nut).

Ponadto w *drugim* roku:

B. Pieśni oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego; z ćwiczeń rytmicznych: rozpoznawanie słuchowe sześciomiaru, śpiewanie z nut na jednym dźwięku lub gamie prostych motywów rytmicznych, występujących w opracowywanych pieśniach, w taktach $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ i $\frac{4}{4}$; z ćwiczeń melodyjnych: śpiewanie gamy majorowej w skali rozszerzonej w granicach głosu dzieci; w łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące rozmieszczenia półtonów i całych tonów w gamie C major.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE V.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni, przeważnie dwugłosowych, śpiewanych z wyraźną wymową, ścisłą rytmiką, czystą intonacją, zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa; umiejętność korzystania z nut jako środka pomocniczego przy śpiewaniu pieśni ze słuchu; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lekcji śpiewu.

Ze względu na dwuletni okres pracy w komplecie, co roku należy zmieniać repertuar, z wyjątkiem pieśni „*Pierwsza Brygada*“, opracowywanej w każdym roku (trzy pierwsze zwrotki).

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazana w materiale nauczania obszerniejsza skala pieśni stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Trójdźwięki majorowe I, IV i V stopnia należy początkowo śpiewać w formie krótkiej melodji w następstwie kolejnem z zakończeniem na tonice.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwójakie znaczenie. Nuty mogą służyć albo jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodji ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

Wprowadzenie pisma nutowego należy uskutecznić zaraz z początku każdego roku, żeby uczniowie klasy IV mogli wyrównać poziom przygotowania z klasą V.

ĆWICZENIA CIELESNE.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas V, VI i VII).

A. ZABAWY, GRY I ĆWICZENIA POLOWE.

Zabawy o charakterze ożywiającym i rekreacyjnym, stosowane zarówno między ćwiczeniami w formie ścisłej, jakoteż między trudniejszymi grami i na pauzach, np. polowanie, niedźwiedź, poczta, różne odmiany berka, a także zabawy taneczne (tańce pajaców, ułani, krakowiak i t. p.).

Gry bieżne, łączące elementy zręczności i zwinności z biegiem, np. walka o sztandary, zbóje, wyzywanka, harce.

Gry rzutne, łączące elementy zwinności i zręczności z pewnością rzutu i chwytu, np. wyścigi piłek, sztafety z piłką.

Gry z podbijaniem, łączące pewność oka i ręki z biegiem, np. pacanka, kiczki, wybijanka, podbijak.

Gry drużynowe: podaj dalej, piłka więzienna, piłka bramkowa, w dwa ognie; kwadrat i palant bez galenia

w uproszczonej postaci, które w klasie VII mogą być doprowadzone do postaci czystej; dla młodzieży silniejszej siatkówka, również doprowadzona ew. do czystej postaci dopiero w klasie VII.

Zabawy, gry i ćwiczenia polowe typu harcerskiego ze wszystkich działów: ćwiczenia zmysłów, tropienie, sygnalizacja, zwiady i t. p., o trudności zależnej od wieku danej klasy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE.

Ćwiczenia porządkowe.

Tworzenie szachowej kolumny ćwiczebnej z dwuszeregu, z miejsca i z marszu, a także kolumny ćwiczebnej z dwójek, trójek i czwórek w zależności od miejsca ćwiczeń. Elementy musztry formalnej, konieczne do manewrowania oddziałem: zwroty w miejscu i w marszu, zmiana kierunków w marszu, marsze w dwuszeregu z równaniem i kryciem, zbiórki w miejscu i w marszu w różnych postaciach — ponadto dla dziewcząt proste korowody.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych, przeważnie w pozycjach siedzących, wznoszenie, wymachy, skurcze i rzuty we wszystkich kierunkach oraz krążenia.

Ćwiczenia kończyn dolnych: wspięcia i przysiady, wyprostny nóg; w klasie VII ponadto uniki, rytmiczne podskoki z równoczesnymi skurczami lub wymachami nóg, łatwe kroki taneczne.

Ćwiczenia szyi przeważnie w pozycjach siedzących: skręty, skłony i krążenia.

Ćwiczenia tułowia: skłony wprzód i wtył z różnych postaw wyjściowych, jednak bez wytrzymywania, ponadto skłony wbok i skręty tułowia, potęgowane przez współpracę ramion.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Łatwe postawy z biegu, trudniejsze niż w klasach poprzednich ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych. Przechodzenie po równoważni do wysokości połowy uda z podrzucaniem woreczków lub piłeczek, wykonywane również ze śpiewem; zeskakiwanie z równoważni z dochwytem. Utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Krótkotrwałe zwisy na drabinie i tramie, lub innych prymitywnych przyrządach. Mocowanie się dwójkami jako ćwiczenie zręcznościowe. Skoki wolne (wdał i wzwyż) w formie zabawowej i ścisłej z ograniczonym rozbiegiem i określonym miejscem odbicia i doskoku. Skoki mieszane, w szczególności zawrotne przez ławeczkę, ustawioną poziomo i skośnie, oraz w zależności od warunków skoki przez tram, skrzynię i kozła, lub skoki przez przeszkody naturalne, przytem skoki rozkroczne należy pominąć w zespołach dziewczęcych. Rzutły małą piłką do celu lub na odległość.

C. SPORTY.

Jazda na saneczkach: wożenie się na saneczkach w terenie równym oraz zjazdy z łagodnych, naturalnych pochyłości bez ostrzejszych zakrętów.

Jazda na łyżwach: jazda wprzód, najprostsze figury, np. przekładanka, łuki.

Jazda na nartach: chody w terenie płaskim oraz zjazdy z niewielkiej pochyłości. Zabawy narciarskie w zjeździe nawprost.

Pływanie. Gdzie tylko warunki na to pozwalają, należy zorganizować naukę pływania i prowadzić ją w formie zabaw w wodzie, szybowania i wreszcie systematycznej tak, aby w klasie VII osiągnąć umiejętność pływania.

WYNIKI NAUCZANIA.

Opanowanie sztafet do 25 m, sprawność w jednej lub dwu grach z piłką, jak np. „piłka więzienna“, „podaj dalej“; sprawność w tworzeniu szachowej kolumny ćwiczebnej z dwurzędu i dwuszeręgu; umiejętność przybierania poprawnej postawy po zupełnem rozluźnieniu; umiejętność przechodzenia po równoważni na wysokości kolan; poprawne wykonywanie łatwych skoków przez przeszkody naturalne.

UWAGI.

(Wspólne dla klas V, VI i VII).

Ze względu na występujące już wyraźnie w tym wieku różnice fizyczne i psychiczne między chłopcami i dziewczętami należy począwszy od klasy V prowadzić w zasadzie ćwiczenia cielesne osobno dla chłopców, osobno dla dziewcząt. Można przytem łączyć młodzież tej samej płci z dwu oddziałów równoległych, a także z dwu lub trzech bezpośrednio po sobie następujących klas. Przy połączeniu w zespoły chłopców z klas VI i VII oraz dziewcząt z tych klas, należy w klasie V (o ile nie ma oddziałów równoległych) dzielić młodzież przynajmniej podczas niektórych ćwiczeń według płci na dwie grupy, ćwiczące się równocześnie. Natężenie ćwiczeń ze względu na wcześniejsze pokwitanie winno być naogół znacznie łagodniejsze w zastosowaniu do dziewcząt, niż do chłopców.

W zabawach i grach drużynowych należy położyć główny nacisk na stronę wychowawczą, zaprawiając młodzież do zgodnej, zbiorowej pracy i rozwijając poczucie szlachetnej walki między drużynami. Rozgrywki winny się odbywać wyłącznie w obrębie klasy lub zespołu, t. j. w zwykłym składzie ćwiczących się, i nie mogą być prowadzone widowiskowo. Przebieg gry winien być spokojny, a przerwy odpoczynkowe dostosowane do potrzeby grających.

W gimnastycznych ćwiczeniach kończyn górnych i dolnych trzeba zwrócić uwagę na obszerność ruchów. Ćwiczenia te winny się łączyć z chóralnem liczeniem, klaskaniem, wybijaniem taktu, wytrzymywaniem pauz w poszczególnych częściach ćwiczeń, oraz zwiększaniem ich tempa. Ćwiczenia kończyn górnych i dolnych stosować można oddzielnie lub łącznie, a ćwiczenia kończyn górnych można łączyć z ćwiczeniami głowy.

Krążenia głowy stosować należy początkowo indywidualnie (w celu rozruszania kręgów szyjnych), następnie dopiero miarowo i rytmicznie.

Zwisy należy stosować jedynie jako momenty przejściowe, a natężenie skoków, biegów i t. p. stopniować bardzo powoli. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na ćwiczenia, poprawiające postawę młodzieży, wyrabiające poczucie rytmu i koordynację ruchów.

Przy szczegółowym doborze materiału dla klasy VII nauczyciel może uwzględnić ćwiczenia, wchodzące w skład minimów Państwowej Odznaki Sportowej, oraz przeprowadzać próbę zawodów o zdobycie tej odznaki w przypadkach, w których młodzież osiągnie odpowiednią granicę wieku.

Dla klas V, VI i VII szkoła winna zorganizować co najmniej dwie jednodniowe wycieczki specjalne w ciągu roku. Na wycieczkach tych młodzież po dojściu do celu biwakuje, wykonywając przytem takie urządzenia, jak kuchnia polowa, śmietnik, miejsce ustępowe i t. p. Program wycieczek powinien ponadto obejmować zabawy na wielkich i otwartych przestrzeniach, zabawy w wodzie i naukę pływania przy bezwzględnem przestrzeganiu dyscypliny kąpielowej, oraz ćwiczenia i gry polowe typu harcerskiego.

W czasie wycieczki jednodniowej długość marszu nie może przekraczać 10 km (łącznie tam i zpowrotem) przy dostosowaniu szybkości marszu do dzieci słabszych, przyczem maksymalna szybkość może wynosić 4 km na godzinę, z zastosowaniem odpoczynków 10 minutowych co 45 min. Obciążenie plecaka wynosić może 2—3 kg.

Dobierając materiał dla zespołów, złożonych z chłopców lub dziewcząt z klas V, VI i VII, należy bez wprowadzania zbytniego natężenia zmieniać zasób zabaw, gier i ćwiczeń w ciągu trzech lat, aby uniknąć jednostajności, osiągnąć możliwe urozmaicenie i podtrzymywać stałe zainteresowanie. Podobnie należy postępować przy łączeniu chłopców lub dziewcząt z dwu klas — w ciągu dwu lat.

NAUKA NADOBOWIĄZKOWA. CHÓR SZKOLNY

(złożony zasadniczo z uczniów klas V, VI, VII).
1 godzina tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni: a) religijne, b) narodowe i o znaczeniu obywatelsko-państwowem, c) ludowe, żołnierskie, towarzyskie i t. p., d) oryginalne polskich kompozytorów.

WYNIKI NAUCZANIA.

Opracowanie około 8 pieśni z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia i interpretacji.

UWAGI.

Nauczyciel przyjmuje do chóru szkolnego zgłaszających się dobrowolnie uczniów klas V, VI i VII oraz, o ile na to pozwoli liczba zgłoszonych, także klasy IV.

Repertuar może zależnie od zespołu chóralnego składać się z pieśni dwu i trzygłosowych, przy sprzyjających warunkach nawet czterogłosowych — ale także i jednogłosowych.

Podziału na głosy nie należy dokonywać ani według wieku, ani według płci, ale według muzykalności i skali głosu dzieci, przydzielając w zasadzie największą ilość dzieci do głosu pierwszego, stosunkowo mniej do drugiego i trze-

ciego. Do głosu drugiego i trzeciego należy przydzielać dzieci muzykalniejsze o odpowiedniej skali głosu. W śpiewie chóralnym, dającym możliwość uzyskania wyższego poziomu ześpiewania, należy przyzwyczajać dzieci do baczego zwracania uwagi na wszystkie ruchy prowadzącego tak, żeby chór stanowił karną jednostkę, zdolną do oddania najdrobniejszych odcieni wykonania muzycznego.

Liczba pieśni, wskazana w „wynikach nauczania“, dotyczy jednorocznej pracy w zespole chóralnym.

Ćwiczenia chóralne winny odbywać się wyłącznie na lekcjach chóru szkolnego; nie należy zatem zużytkowywać do tego celu godzin normalnej nauki śpiewu, z drugiej jednak strony można w chórze wyzyskać niektóre pieśni wielogłosowe, przyswojone przez dzieci na lekcjach śpiewu w poszczególnych klasach.

KLASA VI.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

Według planu zasadniczego: 2 godziny tygodniowo, według warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach i planu godzin dla szkoły o 5 nauczycielach: 1 godzina nauki głośnej i 1 cichej.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religii innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA PRAWOSŁAWNA
WYDANIE DRUGIE
WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA
WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA MOJŻESZOWA
(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. i O. P.
Z 29 KWIEŃNIA 1928 Nr. 1 — 6382/28)
WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

Według planu zasadniczego: 5 godzin tygodniowo, według warjantu α planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach i planu godzin dla szkoły o 5 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 3 cichej.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótszych i dłuższych wartościowych, do psychiki dziecka dostosowanych utworów prozaicznych i poetyckich o charakterze epickim (opowiadania, opisy, obrazy, życiorysy) i łatwiejszych utworów o charakterze lirycznym z wypisów, książek dla młodzieży i ew. pisemek.

Czytanie w szkole poprawne, wyraźne i płynne, z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego, oraz przygotowywanie takiego czytania w domu.

Omawianie treści czytanych utworów: wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń, obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci, porównywanie utworów pod względem treści.

Praktyczne zaznajamianie się z rymem, rytmem i zwrotką.

Dalsze zaprawianie się do samodzielnego czytania utworów w domu.

MÓWIENIE.

Swobodne i samorzutne wypowiadanie się dzieci.

Wypowiadanie się dzieci na tematy z życia i z lektury, wysunięte przez dzieci lub przez nauczyciela.

Samodzielne opowiadania dzieci na tematy, zaczerpnięte z życia i lektury.

Opisy przedmiotów, osób, sytuacji i krajobrazów na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie i omawianie treści przystępnych dla dzieci dzieł sztuki (obrazów, rzeźby i t. d.).

Układanie planów opowiadań, opisów i t. p.

Sprawozdania z bieżącego życia dzieci oraz zwięzłe streszczenia odpowiednio dobranych utworów z lektury.

PISANIE.

Przepisywanie tekstów i pisanie z pamięci wyrazów i łatwych zdań, jako ćwiczenie ortograficzne.

Pisanie ze słuchu, jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania na tematy z życia bieżącego; opisy na podstawie obserwacji lub wspomnień, wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Zwięzłe streszczanie przeczytanych całości.

Protokoły zebrań uczniowskich.

Układanie i zapisywanie planów opowiadań, czytanek i t. d.

Listy do osób nieznajomych oraz do różnych instytucji (np. list do redakcji, zamówienia do sklepu uczniowskiego i t. p.); korespondencja międzyszkolna.

Materiał ortograficzny: a) użycie liter *ó* obok *u*, *rz* obok *ż* i *sz*, *h* obok *ch*; grupy głosek *kie*, *gie* w wyrazach swojskich i *ke*, *ge* w wyrazach obcych; najważniejsze przypadki pisowni poszczególnych form deklinacji rzeczowników (np. końcówki: *q* i *om*, *e* i *e*, *i* i *ij* i t. p.), przymiotników, zaimków, liczebników (np. końcówki: *ym*, *em*, *ymi*, *emi*, formy: *dwu* i *dwóch* i t. p.); imiesłowu na *wszy* i *wszy*; pisownia form bezokolicznika: *yć*, *eć*, *ić*, *ć*, *c*; dalsza wprawa w użyciu znaków przestankowych w zdaniu pojedynczym rozwiniętem oraz zdaniu złożonem;

b) pisownia często spotykanych wyrazów obcych (liter *i* i *ij*); użycie pojedynczych i podwójnych liter (*miękki*,

ranny, szklany); łączne i rozdzielne pisanie przysłówków i zrostów, cząstek: *no, że, li, czy*; pisownia początkowych cząstek wyrazu *s i z, ś i ź*.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM:

wzbogacanie czynnego słownika dzieci: wyrażenia, odzwiercietlające dostępne dla dziecka stany życia wewnętrznego (np. uczucia) i ich objawy; grupowanie różnych wyrażań, związanych z określonym tematem, np. z żniwem, deszczem i t. p.); zestawianie wyrazów pokrewnych; wyszukiwanie i wyjaśnianie wyrazów bliskoznacznych i wieloznacznych; wyjaśnianie zwrotów językowych i poszukiwanie zwrotów zastępczych; objaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów;

uczenie się napamięć wierszy i odpowiednio dobranych urywków prozaicznych;

czytanie rolami, inscenizacja; czytanie i opowiadanie nauczyciela;

krótkie wiadomości o najwybitniejszych autorach w związku z lekturą ich utworów.

Nauka o zdaniu: zdania bezpodmiotowe; równoważniki zdań; stosunek współrzędny i podrzędny zdań pojedynczych w zdaniu złożonym; zdania główne i poboczne w zdaniu podrzędnie złożonym.

Nauka o wyrazie: ćwiczenia w rozpoznawaniu poznanych części mowy; ćwiczenia, przypominające wiadomości z zakresu deklinacji, zwłaszcza rozpoznawanie przypadków wedle ich znaczenia w zdaniu i według formy; cztery formy czasownika: osobowa, bezokolicznik, imiesłów odmieniony i nieodmieniony (przymiotnikowy i przysłówkowy); przypomnienie wiadomości o osobach i czasach; tryby: orzekający, przypuszczający i rozkazujący; strony: czynna, bierna; rodzaj czynności: dokonany, niedokonany; konjugacja jako zespół różnych form tego samego czasownika.

Zebranie wiadomości o głosce i sylabie, zdobytych w związku z nauką ortografii.

TEMATY ĆWICZEŃ W CZYTANIU, MÓWIENIU I PISANIU.

Na tle opisów przyrody i miast krajów europejskich obrazki z życia ludzi dorosłych i młodzieży: podróże i przygody, prace, zwyczaje i obyczaje.

Polacy w różnych krajach europejskich w przeszłości i w teraźniejszości, np. Kochanowski w Padwie, Mickiewicz w Paryżu, grupa działaczy niepodległościowych w Londynie (Józef Piłsudski, Ignacy Mościcki, Stanisław Wojciechowski), obrazki z polskich formacji wojskowych na obczyźnie w czasach wielkiej wojny, robotnicy polscy w Westfalii, Francji i t. p.

Na tle egzotycznych krajobrazów i widoków miast różnych części świata obrazy z życia i pracy ludzi dorosłych i młodzieży, podróże i przygody, zwyczaje i obyczaje.

Polacy w świecie, np. Pułaski i Kościuszko w Ameryce, zesłańcy polscy na Syberji, z życia osadników polskich w Brazylii, robotników w Chicago i t. p.

Obrazy z życia i działalności wielkich ludzi, np. Kopernik, Kolumb, Gutenberg, Wit Stwos, Stephenson, Edison, Curie-Skłodowska, Szopen, Sienkiewicz, Paderewski i t. p.

Współpraca narodów, np. olimpiady, Czerwony Krzyż i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego, płynnego czytania, z uwydatnieniem akcentów logicznych i uczuciowych; zrozumienie treści czytanych utworów, z uwzględnieniem składników, wymienionych w materiale nauczania; umiejętność poprawnego wypowiadania się w swobodnej rozmowie, w formie opowiadania, opisu oraz sprawozdania z życia i z lektury; opanowanie ortografii w zakresie, wskazanym w materiale ortograficznym w punkcie a); umiejętność napisania

opowiadania, krótkiego opisu, sprawozdania i listu; przyswojenie wskazanych w materiale nauczania wiadomości o zdaniu i wyrazie.

UWAGI.

Opracowywanie czytanych utworów nie powinno być zbyt szczegółowe; ze wskazanych w programie składników treści należy uwzględniać w poszczególnych utworach tylko takie, które wyraźnie się w nich zaznaczają, a których ujęcie w utwór jest dostępne dla ucznia tej klasy. W ten sposób uczeń, poznając stopniowo na różnych utworach różne składniki ich treści, nauczy się czytać samodzielnie i ze zrozumieniem.

Przy opracowywaniu lektury należy oświetlać w kilku zdaniach postaci wybitniejszych autorów czytanych utworów.

Przy oglądaniu dzieł sztuki i omawianiu ich treści należy unikać szczegółowych rozważań, jako nieodpowiednich dla dzieci tego wieku. Omawiać jakiegokolwiek dzieło sztuki można tylko na podstawie konkretnego (oryginał, dobra reprodukcja).

Podstawą do ćwiczeń w pisaniu protokołów zebrań, listów winny być sytuacje rzeczywiste.

Punktem wyjścia dla ćwiczenia, polegającego na grupowaniu różnych wyrazów około określonego tematu, jest przedmiot, zjawisko i t. p., dobrze dzieciom znane. Daje to sposobność do gromadzenia licznych wyrazów najpierw o znaczeniu dosłownym, następnie o znaczeniu przenośnym, wkońcu wyrażań obrazowych i zabarwionych uczuciowo. Np. deszcz, ulewa, kapuśniaczek i t. p., pada, leje, mży, śpią, wali i t. p., leje jak z cebra, deszcz rześisty i t. p., deszcz kwiatów, ulewa złota i t. p.

Na tem tle wartości obrazowe i uczuciowe języka występują w sposób prosty i naturalny.

Inscenizacje dają w dalszym ciągu pole do wyzyskania samodzielności dzieci, przyczem zwracać należy uwagę, aby inscenizacja była rzeczywiście ilustracją danego tekstu.

Naukę o zdaniu rozszerza się w tej klasie przez pokazanie utworów składniowych, odbiegających od typowego zdania, ale występujących często w mowie żywej. Należy unikać wchodzenia w jakiegokolwiek szczegóły.

Zaznajamianie z trybami czasownika opieramy na wypowiedzeniach uczniów, zawierających odpowiednie formy. Na tem tle uczniowie zwrócą uwagę na właściwe użycie form trybu oraz na ich wygląd. Zaznajomienie z imiesłowem przymiotnym i przysłówkiem należy oprzeć na znajomości przymiotnika i przysłówka. Należy unikać mechanicznego zestawiania form koniugacyjnych poszczególnych czasowników (t. zw. odmiany przez czasy, osoby, tryby i t. p.), t. zn. nie należy w ćwiczeniach, wykonywanych w klasie lub zadawanych do domu, żądać odmieniania jednego czasownika przez wszystkie formy koniugacyjne.

Tematy rozszerzają się stopniowo na Europę i świat, w ten sposób jednak, że zachowujemy związek z Polską i uzupełniamy znajomość kultury polskiej.

Tematy zostały ujęte w grupy, według rodzajów zagadnień, przyczem kolejność ta nie obowiązuje i można łączyć tematy z różnych grup, np. mówiąc o Paryżu, można oświetlić postać Curie-Skłodowskiej, krajobrazy Azji połączyć z zesłańcami na Syberję i t. p. Wyzyskać należy przyczem zainteresowania młodzieży w kierunku podróźniczym, turystycznym, sportowym, żądę przygód, zamięłowania techniczne i t. p.

Przy opracowywaniu tematów o charakterze historycznym, geograficznym i przyrodniczym należy nawiązywać do wiadomości, zdobytych na lekcjach odpowiednich przedmiotów, przyczem w sposobie ujęcia tych tematów winien występować moment akcji.

W szkołach III stopnia o 6 nauczycielach przy użyciu wariantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VI ten sam zakres materiału, co przy zasadniczym planie godzin. Wobec łączenia w komplety klas VI i VII część pracy każdej klasy musi się odbywać

w postaci nauki cichej. Poza tem można od czasu do czasu urządzać wspólne lekcje głośne. Szczegółowe wskazówki znajdują się w uwagach do całości programu języka polskiego.

HISTORJA.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo, w szkole o 5 nauczycielach: 2 godziny nauki głośnej i 1 cichej.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Czasy odradzania się i upadku Państwa Polskiego.

Obraz z życia szlachty za Sasów; Sejm niemy. W szkole Konarskiego. W korpusie kadetów, katechizm rycerski. Rejtan i pierwszy rozbiór.

Kościuszko i Pułaski w Stanach Zjednoczonych.

Komisja Edukacji Narodowej. Warszawa za Stanisława Augusta, Łazienki. Dwór króla, obiady czwartkowe, Niemcewicz. Zakładanie fabryk. Obrazek z Pawłowa Brzostowskiego. Obrazki z sejmu czteroletniego, uchwała o powiększeniu wojska i zasileniu skarbu; konstytucja 3 maja.

Wojna z Rosją, Dubienka; drugi rozbiór. Przysięga Kościuszkii; zwycięstwo raclawickie; ogłoszenie uniwersału polanieckiego. Powstanie Warszawskie, Kiliński. Klęska pod Maciejowicami, trzeci rozbiór.

2. Pierwszy okres walk o niepodległość.

Napoleon Bonaparte, Legjony polskie we Włoszech, Henryk Dąbrowski. Utworzenie Księstwa Warszawskiego. Bitwa pod Raszynem, ks. Józef Poniatowski. Wyprawa na Moskwę. Śmierć ks. Józefa.

Życie na dworze Czartoryskich w Puławach. Założenie liceum Krzemienieckiego.

Zmiana w gospodarowaniu na Zachodzie, wprowadzenie maszyny tkackiej i kolei żelaznej. Nowe fabryki w Polsce, Żyrardów. Zasługi Staszica.

Wojsko i skarb w Królestwie Polskiem. Patriotyczne związki młodzieży wileńskiej, spisek Łukasiewskiego. Noc listopadowa, bitwa pod Grochowem; zwycięstwo pod Iganiami; Bem, Prądyński, Emilja Plater; obrona Woli, Sowiński, upadek powstania.

3. Czasy niewoli i nowych walk.

Więźniowie polscy w Moabie, bombardowanie Lwowa i Krakowa. Manifestacje w Warszawie, noc 22 stycznia 1863 r., manifest Rządu Narodowego, obrazek z walk powstańczych, Traugutt. Odkrycie nafty, Łukasiewicz. „Czarne diamenty“ na Śląsku i w Zagłębiu, Łódź. Przebudzenie się narodowe ludu śląskiego. Emigranci w Brazylii. Polacy w fabrykach Stanów Zjednoczonych. Wóz Drzymały, tajna oświata, prześladowanie Unitów.

4. Odzyskanie niepodległości i odrodzone Państwo Polskie.

Józef Piłsudski; przygotowanie do walki o niepodległość. Wybuch wojny światowej. Wymarsz kadrówki dnia 6 sierpnia 1914 r. Obrazki z walk Legjonów i działań Polskiej Organizacji Wojskowej, Obrazki z wędrówek i walk innych formacji polskich.

11 listopada 1918 r., oswobodzenie Polski. Z walk o wyzwolenie się dzielnic. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski. Obrona Polski w 1920 r. Granice i sąsiedzi. Konstytucja Państwa Polskiego i jej zmiana w r. 1926. Prezydent Rzeczypospolitej.

Zniszczenie Polski przez wojnę i jej odbudowa, port w Gdyni. Polska a inne państwa świata, Liga Narodów.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość obrazów z życia kulturalnego i społeczno-gospodarczego Polski Stanisławowskiej, Polski w okresie niewoli oraz Polski odrodzonej; znajomość najważniejszych momentów oraz najwybitniejszych bohaterów z dziejów wysiłków zbrojnych narodu w walce o niepodległość; zapoznanie się z położeniem i rolą Polski współczesnej w Europie i w świecie; umiejętność wiązania wiadomości historycznych z mapą.

UWAGI.

Materiał dla klasy VI winien być ujmowany przede wszystkim z punktu widzenia potrzeb życia współczesnego; dział gospodarczo-społeczny należy szerzej rozwinąć w dziejach XIX i XX wieku. W ciągu całego kursu, podobnie jak w klasie V, należy z obrazami, wskazanymi w materiale nauczania, wiązać najważniejsze wiadomości z dziejów danej miejscowości i dziejów regionu, w którym leży szkoła, uzupełniając stosownie odpowiednie punkty programu, różne dla różnych miejscowości. Tak np. tematy z działu pierwszego należy pogłębiać i rozszerzać w Warszawie, Krakowie i okolicach, Grodnie, Korcu, Nieświeżu i t. d.; z działu drugiego — w Warszawie w okolicach walk z lat 1806—1812, 1830/31, w Żyrardowie, oraz w Puławach, Krzemieńcu, Wilnie i Krakowie; z działu trzeciego — w Warszawie, w okolicach pamiętnych walk w r. 1863/64, w Łodzi, w zagłębiu węglowym i naftowym i t. p.

W celu zbliżenia dzieci do dziejów i kultury mniejszości słowiańskich i litewskiej, należy przy opracowaniu odpowiednich punktów programu zwrócić uwagę na prześladowanie tych mniejszości w państwach zaborczych, oraz ich udział w walkach o niepodległość Polski (np. udział Litwinów w walkach powstańczych i prześladowanie Mura-

wiewa na Litwie). W szkołach, gdzie znajduje się młodzież żydowska, należy również omówić szerzej udział Żydów w walkach o niepodległość.

W kursie klasy VI uczniowie winni przyswoić sobie następujące daty: 1772, 3 maja 1791, 1795, 1807, 1815, 1830/31, 1848, 1863, 1905, 6 sierpnia 1914, 11 listopada 1918, 1920, 1926. Uczniowie winni w każdym razie wyraźnie sobie uświadamiać, że wydarzenia dziejowe, poznawane przez nich, rozgrywały się na przestrzeni ostatnich 200 lat.

Należy przeczytać i objaśnić następujące źródła: Przysięga Kościuszki. Odezwa Legionów Włoskich z 1797 r. Rozkaz Marszałka Piłsudskiego z 6 sierpnia 1915 roku. Poza tem winny być objaśnione na tle historycznym teksty pieśni „Jeszcze Polska nie zginęła“, „Boże, coś Polskę“, „Pierwsza Brygada“.

Kurs klasy VI opiera się na wiadomościach historycznych z klasy V, do których nauczyciel powinien stale nawiązywać przy opracowaniu wszystkich tematów, nadających się do tego, a zwłaszcza przy rozbudowie lokalnej i regionalnej programu.

Grupa obrazów, dotycząca podtrzymywania ducha narodowego, nie powinna być ujmowana jako skrót historii literatury, czy historii sztuki. Celem tych obrazów jest zaznajomienie uczniów z fragmentami życia i działalności „bohaterów duchowych“ z epoki niewoli i z wpływem ich na społeczeństwo polskie.

Ostatni, 4-ty dział kursu, zająć się ściśle o kurs klasy VII i stanowi jego zasadniczą podbudowę.

W szkołach III stopnia o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VI-tej ten sam zakres materiału, co w szkole o większej liczbie nauczycieli. Wobec częściowego łączenia w komplet klas VII i VI, część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki są podane w uwagach do całości programu.

GEOGRAFJA.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 2 godziny nauki głośnej i 1 cichej.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. ELEMENTY GEOGRAFJI OGÓLNEJ.

Kształt ziemi. Siatka geograficzna. Rozkład lądów i oceanów. Ruch wirowy ziemi i jego konsekwencje: dzień i noc. Mikołaj Kopernik. Ruch postępowy ziemi. Pory roku. Wiatry stałe i zmienne. Prądy morskie.

2. GEOGRAFJA KRAJÓW POZAEUROPEJSKICH.

Afryka.

Egipt — dar Nilu. Wycieczka do piramid. Kanał Sueski.

Alger. Kolonizacyjna praca Francji.

Sahara. Życie w pustyni: oazy, Arabowie.

Sudan. Sawanny; w wiosce murzyńskiej.

Kongo. Kotlina, lasy równikowe.

Wielkie jeziora — kraina różnorodnego i bogatego świata zwierzęcego i roślinnego.

Afryka południowa. Wyżynny charakter kraju. W kopalni diamentów i złota. Hodowla bydła. Ludność.

Azja.

Półwysep Arabski. Mekka — miasto minaretów.

Indje. Nad Gangesem. U stóp Himalajów. Wyprawa do Tybetu. Dżungla indyjska. Plantacje herbaty na Cejlonie.

Indochiny i wyspy Sundajskie. Krajobraz podzwrotnikowy; gospodarka plantacyjna.

Chiny. Wśród pól ryżowych. Na rzekach chińskich. Przeludnienie kraju. W Pekinie i Szanghaju.

Japonja. „Kraj tysiąca wysp“. U stóp Fudżijamy. Wulkany, trzęsienia ziemi. Państwowy rozwój Japonji.

Syberja. Kraina największych mrozów. Tundra i tajga. Polacy na Syberji. Bogactwa naturalne.

Ameryka Północna i Południowa.

Kanada. Nad Wielkimi Jeziorami. W puszczech kanadyjskich. Na fermie u polskiego emigranta.

Stany Zjednoczone. Kalifornja — kraina o typie śródziemnomorskim, pustynna Wielka Kotlina, Góry Skaliste, stepowe prerje, urodzajna nizina Missisipi. Farmerzy, plantacje, mechanizacja rolnictwa. Chicago — miasto przemysłowe. Apalachy, bogactwa kopalne. Nowy Jork — największe miasto i targ świata. Waszyngton — stolica. Polacy w Stanach Zjednoczonych.

Rzut oka na *Meksyk* i kraje *Ameryki Środkowej*. Kanał Panamski. Czerwonoskórzy.

Krótkie wzmianki o ważniejszych państwach wzdłuż And. Trudne warunki życia w kolonjach polskich.

Brazylja — kraj kawy, lasów dziewiczych, bogactw naturalnych. Dzień w puszczy brazylijskiej i dzień na kolonji polskiej. Rio de Janeiro.

Argentyna. W krainie pampasów. Hodowla bydła, eksport mięsa. Polacy w Argentynie.

Australja i Oceanja.

Australja. Świat roślinny i zwierzęcy. Ludność. Hodowla owiec. Życie w miastach.

Oceanja. Wyspy wulkaniczne i koralowe na Oceanie Spokojnym. Życie na wyspach hawajskich.

Kraje polarne.

Obrazy z wypraw polarnych.

Przegląd ogólny.

Przegląd politycznej mapy świata, wielkich dróg komunikacyjnych i najważniejszych źródeł surowców.

3. ZIEMIA WE WSZECHŚWIECIE.

Elementarne wiadomości o układzie słonecznym; gwiazdy — odległe słońca.

W ciągu całego roku: notowania na mapach konturowych, w szczególności ilustrujące rozkład kolonij, rozmieszczenie surowców, dróg komunikacyjnych i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość ruchów wirowego i postępowego ziemi i skutków tych ruchów.

Znajomość rozmieszczenia oceanów i lądów na kuli ziemskiej, głównych rysów ukształtowania pionowego lądów i charakterystycznych krajobrazów w głównych strefach klimatycznych. Najważniejsze wiadomości o państwach pozaeuropejskich i kolonjach w zakresie, wskazanym w materiale nauczania.

Umiejętność posługiwania się mapą polityczną, fizyczną i gospodarczą.

UWAGI.

Przy opisie krajów należy w dalszym ciągu przeprowadzać stale porównania z Polską, podkreślając warunki życia tych terenów, na których skupia się nasza emigracja, oraz stosunki gospodarcze i kulturalne różnych krajów z Polską. Należy również uwzględnić prace naukowe i odkrycia sławnych badaczy i podróżników polskich, np. mówiąc o Azji, wspomnieć o Czerskim, Dybowskiem, Grąbczewskim; przy opracowywaniu Ameryki wystąpią Malinowski — twórca kolei wysokogórskiej w Andach, Domeyko — twórca górnictwa chilijskiego; przy omawianiu Australji — Strzelecki; Afryki — Rogoziński.

Podobnie jak w klasie V opracowywanie krain pozaeuropejskich może się odbywać w formie podróży.

Fikcyjnym „podróżom“ należy nadać jak największą barwność i plastyczność z zachowaniem prawdopodobieństwa faktów i stosunków, występujących w podróży.

Przed przystąpieniem do opracowywania geografji kontynentów należy zaznajomić młodzież z podstawowymi elementami geografji ogólnej, odnoszącymi się do całej kuli ziemskiej.

Pojęcie siatki geograficznej powinno być wprowadzone przy pomocy globusu indukcyjnego. Do rysowania nadaje się zwykła szkolna siatka Kirchhoffa.

Szczegółnej uwagi wymagają trudne zagadnienia klimatyczne, które dopiero na tym stopniu mogą być rozważone nieco obszerniej w związku z ruchami ziemi i wiadomościami o słońcu, jako źródle energii. Ruchy ziemi należy ilustrować zapomocą prostych pokazów, globusu i w miarę możliwości modeli i przyrządów specjalnych, jak np. zenitarjum.

W szkołach III stopnia o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VI zasadniczo ten sam zakres materiału, co w szkole o większej liczbie nauczycieli. Wobec częściowego łączenia w komplet klas VI i VII część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki są podane w uwagach do całości programu.

NAUKA O PRZYRODZIE.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do środka listopada:

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Rozpoznawanie drzew krajowych i niektórych aklimatyzowanych iglastych i liściastych. Na przykładzie jednego drzewa iglastego lub liściastego (np. dąb, świerk,

sosna) — budowa pnia (wyjaśnienie szczegółów dostrzegalnych gołym okiem na przekroju).

2. Wpływ oświetlenia, temperatury, wiatru, wilgotności powietrza w lesie na jego roślinność. Mech (np. płonnik), paproć (np. paproć samcza); przystosowania tych roślin do środowiska, sposób rozmnażania się.

Parowanie liści, ich opadanie.

3. Grzyby jadalne i trujące. Gnicie ściółki leśnej przy współudziale pleśni i innych grzybów; kompost. Grzyby parasorzytnicze, np. rdza zbożowa lub zaraza ziemniaczana.

4. Kłęski lasów, powodowane przez owady szkodniki, np. barczatkę sosnowkę, brudnicę nieparkę, białkę wierzbowkę, strzygonję chojnowkę (wybór uzależniony od okoliczności). Kornik, jego niszczycielska działalność.

Mrówki: ustrój roju; rola mrówek jako obrońców lasu i siewców roślin runa leśnego.

Lasy sztuczne i naturalne. Dawne zalesienie Polski. Ochrona przyrody. Parki narodowe.

5. Obraz dżungli indyjskiej — warunki klimatyczne i glebowe. Słoń indyjski, tygrys, bawoły, małpy, pyton, okularnik.

Pustynia Sahara. Obraz pustyni — warunki klimatyczne i glebowe, charakter roślinności. Palma daktylowa, wielbłąd. Życie zwierząt na stepie afrykańskim; lew, antylopy.

Obraz tundry — warunki klimatyczne i glebowe, charakterystyka roślinności. Renifer.

Hodowle i doświadczenia.

Hodowla pleśni (w związku z tematem: grzyby).

Hodowla rośliny w świetle i ciemności (w związku z tematem: wpływ światła na rośliny).

Ogólna opieka nad roślinami szkolnymi (w związku z tematami: wpływ światła i wilgoci na rozwój roślin, zapotrzebowanie światła i wilgoci przez różne rośliny, parowanie rośliny).

Przesadzanie roślin pokojowych (w związku z tema-

tami: czynności korzenia, czerpanie pożywienia z gleby, zapotrzebowanie powietrza przez korzenie).

Od początku listopada do połowy kwietnia:

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *Skład powietrza.* Spalanie pod kloszem. Prażenie proszku żelaza przy wolnym dostępie powietrza. Główne składniki powietrza: tlen i azot. Palenie się węgla i siarki w powietrzu, w tlenie.

2. *Obieg węgla.* Dwutlenek węgla. Obieg węgla w przyrodzie: udział w tym obiegu człowieka i zwierząt; przyswajanie węgla przez rośliny zielone; zależność światła zwierzęcego od roślinnego.

3. *Skład chemiczny wody.* Otrzymanie wodoru z wody zapomocą ogrzewania wilgotnego proszku żelaza w rurze. Otrzymanie wody przez spalanie wodoru. Tlen, jako drugi składnik wody.

4. *Żelazo.* Rudy żelaza; otrzymywanie żelaza z rudy przy pomocy węgla; wielki piec. Gatunki żelaza: surowiec, stal. Zastosowanie tych gatunków żelaza do wyrobu przedmiotów codziennego użytku. Konserwacja przedmiotów żelaznych.

5. *Sól kuchenna, wapień, granit, glina.* Sól kopalniana; warzonka. Wapień pospolity; wapno palone, gaszone; marmur. Zastosowanie wapna w budownictwie, rolnictwie i zabiegach sanitarnych; cement, beton.

Główne składniki granitu; zastosowanie granitu; produkty jego wietrzenia.

Glina. Zachowanie się surowej gliny wobec wody; plastyczność gliny. Wypalanie gliny; cegła, jej porowatość, zachowanie się cegły wobec wody; zabezpieczenie murów od nasiąkania wodą; dreny; gliniane naczynia kuchenne niepolewane i polewane, kafle.

6. *Kompas.* Magnes w kształcie „igły”. Oddziaływanie igły kompasu na opitki i przedmioty żelazne. Wza-

jemne oddziaływanie dwóch igieł. Stały kierunek igły w kompasie: biegun północny i południowy. Inne kształty magnesów.

7. *Prąd galwaniczny*. Elektromagnes. Praktyczne poznanie budowy dzwonka elektrycznego ze szczególnym uwzględnieniem elektromagnesu. Ogniwo Leclanché'go. Obwód prądu.

Latarka elektryczna; praktyczne zaznajomienie się z jej budową; żarówka jako sygnalizator prądu. Wprowadzenie do obwodu prądu przewodników o różnych długościach, grubościach i z różnych materiałów; posługiwanie się stołem zamiast pojedynczego ogniwa.

8. *O pracy, tarciu i środku ciężkości*. Przykłady prac, wykonywanych przez ludzi i zwierzęta, wodę i wiatr, z określaniem wykonywanej czynności i zwracaniem uwagi na to, że dla wykonania pracy są konieczne: siła i przesunięcie. Przykłady narzędzi, przyrządów, prostych maszyn, używanych przez człowieka do wykonywania pracy, ze stopniowym wyodrębnieniem dźwigni i równi pochyłej. Doświadczenia z dźwignią, kołowrotem, równią pochyłą w celu wykazania, że one ułatwiają wykonanie pracy.

Przykłady tarcia w działaniu poznanych narzędzi, przyrządów i maszyn. Przykłady celowego wzmacniania i zmniejszania tarcia.

Środek ciężkości; trzy stany równowagi.

Od początku maja do końca roku szkolnego:

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Budowa nasienia, zapasy w nasieniu; nasiona jednoliścienne i dwuliścienne. Przebieg kiełkowania; warunki kiełkowania.

2. Czynności korzenia na przykładzie młodego korzenia kiełkujących roślin. Wyjaławianie się gleby, jej nawożenie; różne rodzaje nawozów sztucznych. Znaczenie wody i powietrza w glebie; drenowanie pól i łąk.

3. Rośliny stanowisk suchych: wydm, lub usypisk skalnych (zależnie od warunków lokalnych), o wybitnych przystosowaniach do środowiska, np. szczotlika, wydmuchrzyca, jastrzębiec-kosmaczek, dziewanna, rozchodnik.

4. Rośliny pnące się, np. chmiel, powój, fasola, groch, przytulia, dzikie wino, bluszcz, kolcowój, jeżyna, wybrane z uwzględnieniem różnorodności przystosowań do wspinań się.

Wpływ światła na rozwój rośliny na przykładzie roślin, wyhodowanych w świetle i ciemności.

Hodowle i doświadczenia.

Kiełkowanie (przebieg zjawiska).

Doświadczenia, wykazujące znaczenie zapasów podczas kiełkowania: częściowe i zupełne usunięcie liścieni, względnie bielma (groch, zboże).

Doświadczenia, wykazujące wpływ obciążenia wierzchołka wzrostu korzenia na rozwój korzeni bocznych (groch na bi-bule za szkłem).

Doświadczenia, wykazujące wpływ obciążenia wierzchołka pędu na rozwój pąków bocznych (np. trzykrotka, koleus).

Doświadczenie, wykazujące wyginanie się łodygi ku światłu, a korzenia od światła (gorczyca).

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej.

Znajomość najpospolitszych drzew krajowych i aklimatyzowanych, kilku roślin zarodnikowych podszycia leśnego, kilku roślin stanowisk suchych, z uwzględnieniem parowania roślin, przystosowań do stanowisk suchych, wpływu światła na życie i kształtowanie się roślin i przyswajania przez nie węgla.

Elementarne wiadomości o kiełkowaniu roślin, czynnościach korzenia, właściwościach gleby, jako środowiska, w którym żyją korzenie.

Znajomość pewnej liczby owadów leśnych szkodliwych i użytecznych, oraz ich znaczenia w gospodarce leśnej.

Zrozumienie potrzeby ochrony przyrody.

Znajomość obyczajów zwierząt egzotycznych, wskazanych w materiale nauczania, na tle warunków i środowiska.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Zrozumienie znaczenia tlenu przy spalaniu; znajomość składu chemicznego wody; znajomość rodzimych kopalin, wskazanych w programie, oraz sposobów ich zużycia.

Znajomość budowy i działania dzwonka elektrycznego, ogniwa Leclanché'go, latarki elektrycznej, sprawność w obchodzeniu się z nimi; umiejętność tworzenia obwodów prądu elektrycznego.

Pojęcie o pracy, tarcu i trzech zasadniczych stanach równowagi; zrozumienie działania dźwigni i kołowrotu.

UWAGI.

Oddzielanie w czasie nauki o przyrodzie żywej i nauki o przyrodzie martwej nie może być ścisłe: na naukę o przyrodzie żywej, jeżeli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczyć poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub kwietniu, a czasem i w końcu listopada; nawzajem ta sama liczba godzin będzie zajęta przez fizykę i chemię w okresach, przeznaczonych zasadniczo na naukę o przyrodzie żywej. W szczególności tematy, dotyczące zbiorowisk egzotycznych i uwzględniane zarówno w geografii jak i w nauce o przyrodzie, winny być uzgodnione w czasie w ten sposób, by wiadomości geograficzne poprzedzały odnośne opisy i rozważania w nauce o przyrodzie. Dlatego też zajdzie konieczność opracowania niektórych tematów egzotycznych w okresie czasu, przeznaczonym zasadniczo na przyrodę martwą.

W zakresie *nauki o przyrodzie żywej* punktem wyj-

ścia dla opracowywania materiału są w tej klasie, podobnie jak w V, zjawiska biologiczne (wpływ światła i wilgoci na życie roślin, zależność zwierząt od środowiska), ujmowane na konkretnych przykładach, wybranych w zależności od tego, czy należyce występuje w nich to zjawisko, które chcemy dzieciom wyjaśnić, i czy rozporządzamy odpowiednim materiałem poglądowym.

Zwierzęta egzotyczne opracowuje się na tle krajo-brazu, uwypatniając ich przystosowanie do warunków klimatycznych i glebowych.

Na wsi należy przewidzieć lekcje w lesie, o ile las znajduje się w pobliżu, albo wycieczki, których ilość uzależnić należy od odległości do lasu, na wiosnę lekcje lub wycieczki na wydmną piaszczystą oraz do zarośli dla zaznajomienia się z przystosowaniami roślin do stanowisk suchych oraz z pnączami. W mieście jest pożądana jedna wycieczka do lasu w jesieni oraz jedna wiosenna dla opracowania tematów, przewidzianych w kursie wiosennym.

Zależnie od czasu, który jest do rozporządzenia w końcu roku szkolnego, należy opracowanie tematów: rośliny stanowisk suchych i rośliny pnące — oprócz na mniejszej lub większej liczbie przykładów.

Wiadomości z życia roślin, z którymi zaznajamiają się dzieci, obserwując dziko rosnące rośliny najbliższego środowiska, znajdują zastosowanie w zajęciach w ogrodzie.

Dla opracowania zagadnienia obiegu węgla jest niezbędne dostateczne poznanie przez ucznia w zakresie *nauki o przyrodzie martwej* głównych własności tlenu i dwutlenku węgla. W zależności od przygotowania młodzieży wykonanie tego działu programu może bądź ograniczyć się do opracowania poszczególnych etapów procesu zosobna, bądź też objąć ponadto ich związanie w całość.

Zagadnienia, zawarte w działach 6 i 7 materiału nauczania z dziedziny przyrody martwej, wprowadzają ucznia w odrębny, specjalny świat zjawisk magnetycznych i elektromagnetycznych oraz prądu elektrycznego.

Koniecznem staje się tu odpowiednie przygotowanie warunków do przebiegu zjawiska elektromagnetycznego (montaż przyrządu, względnie montaż urządzenia); ponadto zrealizowanie przebiegu zjawiska w formie eksperymentu posiada wtedy tylko metodyczną wartość, kiedy sam uczeń jest jego bezpośrednim, ostatnim wykonawcą.

Szczegółnej troski ze strony nauczyciela wymaga dział, dotyczący pracy. Z rozmaitych znaczeń słów, określających różne nasze czynności, trzeba wyłonić treść bardziej *ogólną*, dla tych czynności *wspólną*. Przeglądając prace, dokonywane na różnych terenach, uczeń określa je językiem potocznym: „*kuje, zgina, piliuje, rąbie, wbija, orze*” i t. p. W tych różnych określeniach tkwi wspólna i bardziej ogólna treść, istotna dla pojęcia pracy mechanicznej: „*przesuwa*”. Nauka w tym dziale powinna ucznia doprowadzić do zrozumienia (lecz nie do definicji), że jednym z istotnych czynników pracy mechanicznej jest przesunięcie. Zrozumienie przez ucznia, że drugim czynnikiem pracy mechanicznej jest siła, nie napotyka na większe trudności.

ARYTMETYKA Z GEOMETRIĄ.

Według planu zasadniczego: 4 godziny tygodniowo, według wariantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 1 cichej, według planu dla szkoły o 5 nauczycielach: 2 godziny nauki głośnej, 2 cichej.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie i utrwalenie podstawowych własności ułamków zwykłych oraz działań na ułamkach w zakresie materiału z klasy V z uwydatnieniem znaczenia ułamka, jako wykładnika stosunku dwóch wielkości. Ułamek jako iloraz liczb całkowitych.

Przypomnienie wprowadzenia liczb dziesiętnych — w związku z metrycznym układem jednostek miary. Dodawanie i odejmowanie liczb dziesiętnych.

Mnożenie ułamka przez liczbę całkowitą.

Dzielenie ułamka przez liczbę całkowitą.

2. Dalsze działania na liczbach ułamkowych.

Ułamek jako mnożnik. Mnożenie liczby całkowitej przez mnożnik ułamkowy; mnożenie ułamka przez ułamek.

Ułamek jako dzielnik. Dzielenie liczby całkowitej przez dzielnik ułamkowy; sprowadzenie dzielenia przez ułamek do mnożenia przez odwrotność dzielnika; dzielenie ułamka przez ułamek. Niezmiennność ilorazu w przypadku, kiedy dzielna i dzielnik zostaną pomnożone przez jedną i tę samą liczbę.

Mnożenie liczby dziesiętnej przez liczbę całkowitą. Dzielenie liczby dziesiętnej przez liczbę całkowitą. Rozwinięcie dziesiętne ułamka zwykłego.

Mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez ułamek zwykły.

Mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez liczbę dziesiętną.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych. Przybliżenie dziesiętne jako wynik zaokrąglenia lub jako wynik pomiaru; praktyczne reguły dodawania i odejmowania przybliżeń dziesiętnych, a także zaokrąglenia iloczynu i ilorazu przybliżeń dziesiętnych. Zadania z uwzględnieniem ciężaru właściwego ciał. Zamiana dawnych jednostek gruntowych na metryczne. Przeliczenia walut obcych. Zadania praktyczne z innych dziedzin.

3. Obliczenia procentowe.

Procent i promil. Obliczenia procentowe (bez obliczania oprocentowania pieniędzy w czasie): wyznaczanie pro-

centu danej wielkości, wyznaczanie wielkości z danego jej procentu, wyznaczanie stosunku procentowego jednej wielkości do drugiej.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych. Rabat i skonto w rachunkach na towary. Procenty w prostych zestawieniach statystycznych.

GEOMETRIA.

1. Pole wielokąta.

Powtórzenie wiadomości o trójkącie i wielokącie.

Ugruntowanie umiejętności obliczania pola prostokąta oraz znajomości metrycznego układu jednostek miary pola. Równoległobok i jego pole. Obliczanie pola trójkąta. Trapez i jego pole. Obliczanie pola wielokąta.

Obliczanie pola podłogi i parceli według planu. Inne zastosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

2. Graniastosłup prosty.

Opis graniastosłupa prostego o podstawie trójkątnej i wielokątnej; proste i płaszczyzny w graniastosłupie prostym. Rozumienie rysunku graniastosłupa prostego w rzucie równoległym ukośnym. Obliczanie pola powierzchni graniastosłupa prostego.

Ugruntowanie umiejętności obliczania objętości prostopadłościanu oraz znajomości metrycznego układu jednostek miary objętości i pojemności. Obliczanie objętości graniastosłupa prostego.

Obliczanie objętości pomieszczeń; obliczanie objętości powietrza, przypadającego na osobę w danym pomieszczeniu. Inne zastosowania nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

3. Okrąg i koło, walec obrotowy.

Obliczanie długości okręgu; przybliżenie dziesiętne liczby π . Obliczanie pola koła.

Opis walca obrotowego. Obliczanie pola powierzchni walca obrotowego. Obliczanie objętości walca obrotowego.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność wykonywania działań na ułamkach zwykłych; rozumienie pozycyjnego układu numeracji w zastosowaniu do liczb dziesiętnych i umiejętność wykonywania działań na liczbach dziesiętnych;

znajomość metrycznego układu jednostek miary wraz z umiejętnością wykonywania działań na wyrażeniach mianowanych;

umiejętność wykonywania obliczeń procentowych (jednak bez obliczania oprocentowania kapitału w czasie);

umiejętność obliczania pola wielokąta oraz długości okręgu i pola koła;

umiejętność rozpoznawania poznanych figur płaskich, graniastosłupów prostych i walców obrotowych;

umiejętność obliczania pola powierzchni, oraz objętości graniastosłupów prostych i walca obrotowego;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

Głównym materiałem nauczania arytmetyki w klasie VI są działania na liczbach ułamkowych, w szczególności zaś mnożenie i dzielenie liczb ułamkowych.

Po powtórzeniu pierwszej interpretacji ułamka należy wprowadzić drugą jego interpretację: ułamek wyraża dokładny iloraz z dzielenia jego licznika przez mianownik.

Mnożenie przez ułamek wprowadza się na tle zadań, w których trzeba wyznaczyć ułamek danej wielkości.

Dzielenie przez ułamek należy opracować jako działanie, w którym trzeba wyznaczyć wielkość z danego jej ułamka, albo trzeba wyznaczyć, jakim ułamkiem jednej wielkości jest druga wielkość tego samego rodzaju. Należy przytem uwzględnić związek między dzieleniem a mnożeniem jako działaniami odwrotnymi. Na konkretnym przykładzie wyjaśnienia się regułę praktyczną: aby podzielić jakąkolwiek liczbę przez ułamek, wystarczy ją pomnożyć przez odwrotność danego ułamka.

Należy zwrócić uwagę na następującą własność dzielenia. jeżeli pomnożymy dzielną i dzielnik przez jakąkolwiek liczbę, to iloraz nie ulegnie zmianie.

W programie dla klasy VI jest przewidziane zapoznanie się z praktycznymi sposobami wykonywania obliczeń przybliżonych. (Ob. wskazówki w „Uwagach do całości programu“).

Nie przewiduje się wprowadzania „skróconych“ sposobów mnożenia i dzielenia przybliżeń dziesiętnych. W przypadkach mnożenia przybliżeń dziesiętnych stosuje się zwykły sposób mnożenia, a dopiero w iloczynie odrzuca zbędne cyfry końcowe. W przypadku dzielenia przybliżeń dziesiętnych przerywa się bieg dzielenia w tym momencie, kiedy iloraz będzie miał potrzebną ilość cyfr wartościowych.

Należy zwrócić uwagę na te przypadki mnożenia, kiedy jeden czynnik jest liczbą dziesiętną, a drugi jest ułamkiem zwykłym; zaleca się naprzód pomnożyć daną liczbę dziesiętną przez licznik ułamka zwykłego i potem podzielić otrzymany wynik przez mianownik tego ułamka.

W zadaniach na obliczenia procentowe nie należy sto-

sować proporcji: zadania te winny być rozwiązywane sposobami praktycznymi.

W zakresie geometrii płaskiej w kursie klasy VI należy ugruntować umiejętność obliczania pola prostokąta i znajomość metrycznego układu jednostek miary pola, oraz wprowadzić obliczanie pola wielokątów, a potem również i pola koła.

W zakresie geometrii trójwymiarowej należy ugruntować umiejętność obliczania objętości prostopadłościanu i znajomość metrycznego układu jednostek miary objętości i pojemności, oraz wprowadzić obliczanie objętości graniastosłupów prostych, a potem również i objętości walca obrotowego.

Przy obliczaniu pola figury płaskiej lub objętości bryły należy stosować przybliżenia dziesiętne, aby nie tolerować wyników cyfrowych, w których rzędy końcowe nie mają znaczenia.

Pewną trudność sprawić może rozumienie rysunku graniastosłupa prostego w rzucie równoległym ukośnym. Odcinki i ściany, leżące na płaszczyznach równoległych do płaszczyzny rzutów, nie ulegają zmianie; natomiast odcinki prostopadłe do tej płaszczyzny rysuje się w postaci linii ukośnych, a wielkość ich ulega pewnemu skróceniu.

Na geografję poświęca się 30—40 godzin rocznie; zaleca się przeplatać działy arytmetyki z działami geometrii, a nawet łączyć na jednej lekcji tematy arytmetyczne i geometryczne.

W szkołach III stopnia o 6 nauczycielach przy użyciu wariantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VI ten sam zakres materiału, co przy planie zasadniczym. Wobec łączenia w komplet klas VI i VII część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki znajdują się w uwagach do całości programu arytmetyki z geometrią.

RYСУNEK.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji samodzielnej lub kierowanej: rysowanie z pamięci tworów przyrody i przedmiotów użytkowych o charakterystycznych kształtach i wyraźnych barwach, z uwydatnieniem w rysunku typowego kształtu całości i części, rozmieszczenia oraz stosunków wielkości części, cech charakterystycznych; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi wyraźnym odcieniom barw zasadniczych i pochodnych, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: królik, lis, kot, sarna, bażant, indyk; miejscowe typy ludowe; strażak, policjant, myśliwy, siostra miłosierdzia; wyroby ludowe i rzemieślnicze, domy murowane, drzewa liściaste, szpilkowe i t. d.). Rysowanie z pamięci drogi, ulicy, toru kolejowego, domu i t. p. z uwydatnieniem skrótów perspektywicznych.

Rysunek z natury. Rysowanie przedmiotów płaskich i szkicowanie prostopadłościanów, walców i przedmiotów użytkowych podobnych do wyszczególnionych brył (skrzynie, pudła, balje, wiadra, garnki i t. p.) z uwzględnieniem najwyraźniej występujących zbiegów i skrótów perspektywicznych i z zaznaczeniem cienia.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący wyrażanie linią i plamą barwną różnych przedmiotów na podstawie opisu z uwzględnieniem zjawisk perspektywicznych. (Orientacyjne przykłady tematów: współczesny dom kilkunastopiętrowy; wielki dworzec kolejowy, dom bankowy, wieża strażacka, okręt pasażerski, latarnia morska, wielka fabryka, zamek średniowieczny i t. p.). Próby projektowania łatwych i niezłożonych przedmiotów użytkowych.

Rysowanie odręczne na papierze i na tablicy trójkątów, łatwych wielokątów, okręgu oraz prostopadłościanów w rzucie równoległym ukośnym.

Wykonywanie krótkich napisów w związku z potrzebami ucznia lub szkoły (tablice, adresy i t. p.).

WYNIKI NAUCZANIA.

Wyrażanie w rysunku z pamięci linią typowego kształtu, stosunków wielkości części, charakterystycznych cech oraz farbą barwy ogólnej przedmiotu; umiejętność narysowania z natury prostego przedmiotu płaskiego oraz przedmiotu bryłowego większych rozmiarów, z uwzględnieniem skrótów perspektywicznych; umiejętność narysowania odręcznie wielokąta oraz prostopadłościanu w rzucie równoległym ukośnym; umiejętność wykonania krótkiego napisu.

UWAGI.

Ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury należy tak organizować, aby się wzajemnie uzupełniały i zaprawiały ucznia do coraz poprawniejszego wyrażania rysunkiem kształtu obserwowanych przedmiotów z uwzględnieniem zjawisk perspektywicznych a także cienia własnego.

Obserwację zjawisk perspektywicznych (pozorne zmniejszanie się przedmiotów, pozorna zbieżność prostych równoległych, zmiana kształtu) przeprowadzamy w miarę możliwości w terenie (ulica, droga, most, tor kolejowy i t. p.) i na odpowiednich przedmiotach na podwórzu szkolnym i w klasie (budynki, szafy, skrzynie i t. p.). Podczas obserwacji przedmiotów zwracamy uwagę na różnice w oświetleniu ścian przedmiotu.

Przy rysunku perspektywicznym z pamięci należy unikać dłuższych przerw między obserwacją a rysowaniem.

Ćwiczenia w rysunku z natury pogłębiają sprawność w szybkim szkicowaniu przedmiotów w ujęciu płaskim i zaprawiają do dokładniejszego wyrażania zjawisk perspektywicznych. Do rysunku perspektywicznego z natury nadają się bryły i przedmioty o dużych rozmiarach.

Zjawiska perspektywiczne należy ujmować *jedynie pogładowo*, chodzi tu głównie o należyte pokierowanie obserwacją i wspomaganie odpowiednimi uwagami samodzielnych wysiłków ucznia, zmierzających do wyrażania tych zjawisk w rysunku.

Wyrażanie cienia własnego przedmiotu będzie polegało na założeniu jednej lub kilku płaszczyzn rysunku przedmiotu kreskami lub farbą ciemniejszą niż ściana oświetlona. Cień zaznacza się tylko dla wydobycia bryłowości przedmiotu.

Nowym typem rysunku z wyobraźni, mającym ważne znaczenie praktyczne, jest wyrażanie kształtu i barwy przedmiotu na podstawie krótkiego opisu danego przez nauczyciela, z uwzględnieniem głównych rozmiarów i barwy. Ćwiczenia te, rozwijające wyobraźnię przestrzenną, mają na celu przede wszystkim zwiększenie sprawności w przedstawianiu kształtu przedmiotu rysunkiem perspektywnym. Do projektowania nadają się drobne sprzęty i zabawki.

W dalszym ciągu stosuje się często wykonywanie rysunków a zwłaszcza rysowanie figur i brył geometrycznych na większych arkuszach papieru do pakowania i na tablicy.

Ćwiczenia w rysunku geometrycznym mogą zajmować jedynie część lekcji i wogóle nie powinny zabrać wiele czasu po właściwym przygotowaniu w klasach poprzednich.

Przy rysowaniu prostopadłościanów w rzucie równoległym ukośnym należy określać stosunek długości do wysokości i szerokości, np. 4:2:1.

Przy każdej nadarzającej się sposobności należy umożliwić uczniom oglądanie dobrych okazów przedmiotów użytkowych, obrazów lub reprodukcji, oraz zwracać uwagę na piękno tych przedmiotów.

Należy przeznaczyć taką samą ilość czasu na rysunek z pamięci, szkice z natury i rysunek z wyobraźni.

Temat rysunkowy winien być opracowany zasadniczo w ciągu jednej godziny lekcyjnej; w pewnych przypadkach

można rozłożyć pracę łącznie z obserwacją na dwie godziny szkolne.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według planu zasadniczego: 4 godziny tygodniowo, w szkołach o 6 nauczycielach przy użyciu warjantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1 a. CHŁOPCY.

Do wyboru:

roboty z drzewa,

albo roboty z drutu i blachy,

albo w razie braku warsztatów i narzędzi do jednego z powyższych rodzajów robót, koszykarstwo wiklinowe i ewentualnie elementy koszykarstwa.

Warjant 1-szy. *Wytwarzanie z drzewa przedmiotów użytkowych.*

Materiały: deski sosnowe, świerkowe, olchowe.

Narzędzia podstawowe: piły lekkie, strugi, młotki, obcęgi, świdry, dłuta, siekierki.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie powinni zapoznać się z zasadami poprawnego wyprawiania deski oraz z łączeniem na kołeczki, na czopy i na nakładkę, nabrać dalszej wprawy w łączeniu gwoździ i wkrętami.

Orientacyjne przykłady tematów: skrzynki na gwoździe, szczotki, grzebienie i ścierki, pudła na śmiecie, ławeczki pod nogi; łopatki, saneczki, wózek do zabaw dziecięcych; taczki, grabie, klatki dla drobiu i królików; podstawki do skoków, ramy do siatek z muślinu, łyżniki, stołeczki do obory; linje, cyrkle.

Warjant 2-gi. *Wytwarzanie z drutu i blachy przedmiotów użytkowych i pomocy naukowych.*

Materiały: drut o grubości do 4 mm i cienka blacha.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie winni się zapoznać z cięciem, wyginaniem drutu o grubości do 4 mm, oraz z cięciem, wyginaniem i łączeniem (zakładaniem, lutowaniem) cienkiej blachy.

Orientacyjne przykłady tematów: przedmioty z drutu: podstawki do palników, do żelazka, do imbryków, szkielety brył geometrycznych, szkielety do abażurów; z blachy: foremki do ciasta, lejki, pudełka, lampki spirytusowe, decymetry sześciennie.

Warjant 3-ci: *Koszykarstwo wiklinowe*, oraz ewentualnie *elementy szczotkarstwa*.

Orientacyjne przykłady tematów:

z zakresu koszykarstwa: koszyki do chleba, owoców, kociołki na obierzyny, kosze na papiery;

z zakresu szczotkarstwa: pendzle do kleju, pendzle do bielienia ścian, szczoteczki do zębów, szczotki do ubrania.

1 b. DZIEWCZĘTA.

Szycie ręczne, ewent. maszynowe oraz roboty dziane.

Szycie koszuli nocnej kimonowej — w mieście, koszuli z rękawami według wzoru miejscowego — na wsi, bluzy gimnastycznej, szarawarów damskich bieliżnianych lub gimnastycznych; ćwiczenia w braniu miary długości, miary w piersiach, biodrach, pasie, przystosowywanie gotowej formy do własnej potrzeby.

Przy wykonywaniu wskazanych części ubrania uczennice winny się wprawiać w stosowaniu ściągów: przed igłą, za igłą, stębnówki, ścięgu obrębowego, dzierganego, okrętkowego, łańcuszka, sznureczka, gałązki, ścięgu krzyżowanego; szwów: pojedynczego, podwójnego odwracanego (francuskiego) i podwójnego płaskiego (bieliżnianego); w marszczeniu, przyszywaniu tasemek i guzików, wykonywaniu

dziurki i pętelki; w zeszywaniu ukosów i wykonywaniu bieliżnianych rozporzków.

Tam, gdzie można mieć do rozporządzenia maszynę do szycia, zaznajomienie się z jej użyciem i utrzymywaniem w porządku.

Roboty dziane szydełkowe i drutowe: czapeczka, rękawice, kamizelka i t. p. do wyboru; wykonywanie łatwej ozdoby na koszuli.

2. Roboty z różnych materiałów (dla dziewcząt i chłopców) do wyboru w zależności od warunków i potrzeb szkolnych i domowych.

Orientacyjne przykłady tematów:

w korelacji z geografją: proste przyrządy, wyjaśniające kulistość ziemi; model zegara słonecznego, przyrządy miernicze;

w korelacji z nauką o przyrodzie martwej: model dzwonka elektromagnetycznego;

w korelacji z geometrią: modele kartonowe i tekturowe brył;

w związku z różnymi zainteresowaniami młodzieży: laski harcerskie, zbiorowe prace: trójnogi do palenisk, dekoracje i kostjomy do teatrzyków szkolnych; z drzewa, papieru, szkła, drutu, słomy i innych materiałów — szopki, turoń, wieniec dożynkowy (chłopcy przygotowują drewnianą konstrukcję wieńca, a dziewczęta oplatają ją słomą, oraz zdobią sztucznymi kwiatami) i t. p.

B. GOSPODARSTWO DOMOWE.

Wyłącznie dla dziewcząt w szkołach, posiadających odpowiednie warunki.

Gotowanie potraw najprostszą techniką z artykułów spożywczych, używanych w miejscowym środowisku,

z uwzględnieniem zwłaszcza kasz, zup mlecznych i t. p. Użycie dogotowywacza.

Zestawianie racjonalnych posiłków i ich kalkulacja z uwzględnieniem wartości produktów i kosztów opału.

Zapasy na zimę zależnie od warunków i zapotrzebowania: pomidory, ogórki, kapusta, marmolady; suszenie grzybów, owoców, rumianku, mięty.

Przechowywanie artykułów spożywczych na dłuższy i krótszy okres czasu w sposób, stosowany w miejscowym środowisku, odpowiednio do wartości artykułu ulepszony.

Właściwe planowanie i układanie sprzętów i narzędzi pracy w kuchni.

Utrzymywanie w czystości szpiżarni, piwnicy i kuchni szkolnej, z położeniem specjalnego nacisku na racjonalne zmywanie naczyń kuchennych i uwzględnieniem prania ścierek.

C. ZAJĘCIA OGRODNICZE.

W szkołach, posiadających ogród.

W jesieni. Dalsza opieka nad bylinami w ogrodzie, aż do przekazania jej na wiosnę klasie V. Dalsza opieka nad krzewami. Prace, związane z gromadzeniem i przerabianiem kompostu. Przedzimowe przygotowanie roli, np. zagonów pod uprawę warzyw, rabat i kwietników pod rośliny ozdobne.

W końcu zimy. Strzyżenie żywopłotów — pokazy lub prace własnoręczne uczniów, zależnie od ilości dzieci, ilości narzędzi, ilości drzew i długości żywopłotu.

Na wiosnę. Zakładanie inspektu i rozsadnika. Wysiewanie w inspekcje i na rozsadniku nasion dla przygotowania rozsady roślin warzywnych i ozdobnych. Siew warzyw i roślin ozdobnych, przesadzanie roślin z inspektu i rozsadnika i dalsza opieka nad temi roślinami. Pielęgnowanie zasiewów na zagonach. Poletka demonstracyjne (pokazowe).

Przez cały rok: ochrona drzew przed szkodnikami.

W szkołach bez ogrodu zamiast powyższych zajęć ogrodniczych: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zastosowaniu do chłopców:

przy robotach z drzewa: umiejętność wyprawiania deski, łączenia desek lub listewek na czopy, na nakładkę;

przy robotach z metalu: umiejętność cięcia, wyginania i łączenia drutu i blachy;

przy robotach koszykarskich i ew. szczotkarskich: znajomość sposobów obrabiania wikliny w zakresie, wskazanym przez materiał nauczania, oraz ew. umiejętność zrobienia łatwej szczotki.

W zastosowaniu do dziewcząt:

w zakresie zajęć rękodzielniczych dla dziewcząt: znajomość ściągów ozdobnych, wskazanych w materiale nauczania (łańcuszka, sznureczka, gałązki, ścięgu krzyżowego, umiejętność zeszywania ukosów i szycia rozporków bieliznianych; umiejętność wykonania łatwej roboty na drutach;

w zakresie nauki gospodarstwa domowego (tam, gdzie jest prowadzona): umiejętność ułożenia i ugotowania obiadu z dwóch potraw, które były przyrządzane w klasie; umiejętność używania dogotowywacza; umiejętność suszenia jarzyn, grzybów i owoców, solenia pomidorów i kwaszenia kapusty.

UWAGI.

Nauka przyrządzania potraw i przetwórstwa spożywczego winna być prowadzona jedynie w tych szkołach, które posiadają lub mogą wynająć kuchnię na użytek szkolny. Najlepiej potrzebom szkoły odpowiada kuchnia, posiadająca kilka oddzielnych trzonów; przy każdym trzonie pracuje zasadniczo 6 uczennic, nie może zaś pracować więcej niż 8.

Przy sporządzaniu zapasów na zimę uczennice mogą wykonywać jednocześnie grupami różne zajęcia, aby w ten sposób zapoznać się z różnymi przetworami i lepiej wyzyskać rozporządzalne produkty.

Przy wszelkich zajęciach rękodzielniczych w klasie VI należy zwracać uwagę na kalkulację i racjonalne zużytkowanie resztek materiałów.

Pod dozorem kierownika szkoły i wychowawcy młodzieży klasy VI bierze udział w opiece nad korytarzami i sienią szkolną.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wycieczek do warsztatów pracy, wybranych w zależności od miejscowych warunków i robót uczniów z pośród następujących: wytwórnie stolarskie, ślusarskie, kilimkarskie, krawieckie, prowadzone z zastosowaniem maszyny, kuźnie, gospodarstwa rolne, prowadzone również z zastosowaniem maszyny (siewników, młocarni, pługów motorowych i t. d.).

Przy rozporządzaniu mniejszą liczbą godzin (w szkołach o 6 nauczycielach przy użyciu warjantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach) należy zmniejszyć liczbę ćwiczeń i prac, wykonywanych w różnych działach. W szczególności liczbę robót z zakresu szycia można wówczas ograniczyć do dwu lub do jednej, co może również być koniecznym w szkole o planie zasadniczym przy rozwoju innych działów; w zakresie gospodarstwa domowego liczba przyrządzonych potraw musi być mniejsza i t. d.

SPIEW.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pieśni dwu i jednogłosowe, a w razie sprzyjających warunków trzygłosowe, śpiewane przy pomocy nut: a) religijne, z uwzględnieniem biegu roku kościelnego, b) narodowe, z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości

szkolnych, dotyczące ważniejszych wydarzeń i postaci historycznych, c) ludowe i żołnierskie, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowaniu i wykonywaniu pieśni należy uprawiać w dalszym ciągu śpiewanie dłuższych fragmentów na jednym wydechu, doskonalić wymowę samogłosek i spółgłosek oraz stosować urozmaicone cieniowanie i zmiany szybkości.

Opracowanie 2—3 kanonów trzy lub czterogłosowych.

Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacjach C major, G major i F major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: śpiewanie na jednym dźwięku lub gamie motywów rytmicznych, występujących w pieśniach tego oddziału, w taktach, dotąd poznanych, oraz $\frac{3}{8}$ i $\frac{6}{8}$ ćwiczenia melodyjne: śpiewanie na podstawie nut gamy, trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacjach G major i F major, śpiewanie ze słuchu gamy minorowej melodyjnej wznoszącej się i opadającej, odtwierzanie poszczególnych tonów trójdźwięku minorowego łącznie ze stopniem ósmym, śpiewanie krótkich postępów chromatycznych.

W łączności z postępowaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące nowych znaków muzycznych, występujących w opracowywanych pieśniach (krzyżyki i bemole), oraz tonacj G major i F major.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie conajmniej 15 pieśni dwu i jednogłosowych a przy sprzyjających warunkach również trzygłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia; umiejętność

odczytywania z nut łatwiejszych fragmentów pieśni w zakresie tonacji C major, G major i F major; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Większość czasu, jak poprzednio, należy zużytkować na samo śpiewanie pieśni. O ile jest dostateczna ilość dzieci muzycznych, może nauczyciel wprowadzić na tym stopniu śpiew trzygłosowy. Może również pozwolić takim dzieciom na improwizowanie wtóru w zastosowaniu do odpowiednich pieśni jednogłosowych.

Przy śpiewie zespołowym należy przyzwyczajać dzieci do bacznego zwracania uwagi na wszystkie ruchy nauczyciela tak, żeby klasa, względnie chór stanowił karną jednostkę, zdolną do należytego wykonania muzycznego.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwójakie znaczenie. Nuty mogą służyć jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodji ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

PROGRAM NAUKI DLA KOMITETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS VI i VII W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 6 i 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni dwu i jednogłosowe, a w sprzyjających warunkach także trzygłosowe (co roku inne) przy pomocy nut: a) religijne z uwzględnieniem biegu roku kościelnego, b) narodowe o znaczeniu obywatelsko państwowym, z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, c) pieśni

ludowe najbliższego środowiska regionalnego dzieci oraz innych regionów — będą to pieśni obyczajowe, wiosenne, sobótkowe, dożynkowe, weselne oraz taneczne (łącznie z objaśnieniami, dotyczącymi tańców, i inne, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) żołnierskie i towarzyskie, f) inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dążyć do staranne wykończenie i właściwą interpretację.

Inscenizacje odpowiednich pieśni (co roku innych) z uzyskaniem inicjatywy dzieci.

Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji (co roku innych) w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: śpiewanie na jednym dźwięku lub gamie motywów rytmicznych, występujących w pieśniach tego kompletu, w taktach, dotąd poznanych, oraz $\frac{3}{8}$ i $\frac{6}{8}$; ćwiczenia melodyjne: śpiewanie ze słuchu gamy minorowej melodyjnej wznoszącej się i opadającej.

W łączności z posługiwaniami się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące nowych znaków muzycznych, występujących w opracowywanych pieśniach (krzyżyki i bemole).

Ponadto w *jednym* roku:

A. Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacji G major; w związku z tem śpiewanie na podstawie nut gamy i trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major oraz wyjaśnienia, dotyczące tej tonacji; odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku minorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Ponadto w *drugim* roku:

B. Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacji F major, w związku z tem śpie-

wanie na podstawie nut gamy i trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji F major, oraz wyjaśnienia, dotyczące tej tonacji; śpiewanie najłatwiejszych postępów chromatycznych.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE VI.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni dwu i jednogłosowych, a w sprzyjających warunkach również trzygłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia i znacznym uwzględnieniem pieśni regionalnych; umiejętność odczytywania z nut łatwych fragmentów pieśni w zakresie tonacji C major, ponadto bądź w tonacji G major, bądź w tonacji F major; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Większość czasu należy zużytkować na samo śpiewanie pieśni.

Co roku należy zmieniać repertuar pieśni ze względu na dwuletni okres pracy.

O ile jest dostateczna ilość dzieci muzycznych, może nauczyciel wprowadzić na tym stopniu śpiew trzygłosowy. Może również pozwolić takim dzieciom na improwizowanie wtóru w zastosowaniu do odpowiednich pieśni jednogłosowych.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich z uwzględnieniem przede wszystkim takich, które mają znaczenie dla późniejszego życia młodzieży.

Dzięki śpiewaniu pieśni ludowych różnych regionów uzyskują dzieci w ciągu dwu lat wszechstronny obraz Polski w pieśni, z całym bogactwem jej różnorodnych właściwości muzycznych i gwarowych. Na tem tle winno wystąpić większe nasilenie pieśni najbliższego środowiska regio-

nalnego dzieci, celem związania ich z muzyką ludową własnego regionu.

Z wymienionych rodzajów pieśni należy włączyć do repertuaru tylko takie, które posiadają wartościową melodję i odpowiednie teksty.

ĆWICZENIA CIELESNE.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERIAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas V, VI i VII).

A. ZABAWY, GRY I ĆWICZENIA POŁOWE.

Zabawy o charakterze ożywiającym i rekreacyjnym, stosowane zarówno między ćwiczeniami w formie ścisłej, jako też między trudniejszymi gramami i na pauzach, np. polowanie, niedźwiedź, poczta, różne odmiany berka, a także zabawy taneczne (tańce pajaców, ułani, krakowiak i t. p.).

Gry bieżne, łączące elementy zręczności i zwinności z biegiem, np. walka o sztandary, zbóje, wyzywanka, harce.

Gry rzutne, łączące elementy zwinności i zręczności z pewnością rzutu i chwytu, np. wyścigi piłek, sztafety z piłką.

Gry z podbijaniem, łączące pewność oka i ręki z biegiem, np. pacanka, kiczki, wybijanka, podbijak.

Gry drużynowe: podaj dalej, piłka więzienna, piłka bramkowa, w dwa ognie, kwadrant i palant bez galenia w uproszczonej postaci, które w klasie VII mogą być doprowadzone do postaci czystej; dla młodzieży silniejszej siatkówka, również doprowadzona ew. do czystej postaci dopiero w klasie VII.

Zabawy, gry i ćwiczenia polowe typu harcerskiego ze wszystkich działów: ćwiczenia zmyśłów, tropienie, sy-

gnalizacja, zwiady i t. p., o trudności zależnej od wieku danej klasy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE.

Ćwiczenia porządkowe:

Tworzenie szachowej kolumny ćwiczebnej z dwuszeru, z miejsca i z marszu, a także kolumny ćwiczebnej z dwójek, trójek i czwórek w zależności od miejsca ćwiczeń. Elementy musztry formalne, konieczne do manewrowania oddziałem: zwroty w miejscu i w marszu, zmiana kierunków w marszu, marsze w dwuszeru z równaniem i kryciem, zbiórki w miejscu i w marszu w różnych postaciach — ponadto dla dziewcząt proste korowody.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych, przeważnie w pozycjach siedzących, wznoszenie, wymachy, skurcze i rzuty we wszystkich kierunkach oraz krążenia.

Ćwiczenia kończyn dolnych: wspięcia i przysiady, wyprosty nóg; w klasie VII ponadto uniki, rytmiczne podskoki z równoczesnymi skurczami lub wymachami nóg, łatwe kroki taneczne.

Ćwiczenia szyi przeważnie w pozycjach siedzących: skręty, skłony i krążenia.

Ćwiczenia tułowia: skłony wprzód i wtył z różnych postaw wyjściowych, jednak bez wytrzymywania, ponadto skłony w bok i skręty tułowia, potęgowane przez współpracę ramion.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Łatwe postawy z biegu, trudniejsze niż w klasach poprzednich ruchy kończyn i tułowia w postawach równowagi. Przechodzenie po równoważni do wysokości połowy

uda z podrzucaniem woreczków lub piłeczek, wykonywane również ze śpiewem; zeskakiwanie z równoważni z dochwytem. Utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Krótkotrwałe zwisy na drabinie i tramie, lub innych prymitywnych przyrządach. Mocowanie się dwójkami jako ćwiczenie zręcznościowe. Skoki wolne (w dół i w górę) w formie zabawowej i ścisłej z ograniczonym rozbiegiem i określonym miejscem odbicia i doskoku. Skoki mieszane, w szczególności zawrotne przez ławeczkę, ustawioną poziomo i skośnie, oraz w zależności od warunków skoki przez tram, skrzynię i kozła, lub skoki przez przeszkody naturalne, przytem skoki rozkroczne należy pominąć w zespołach dziewczęcych. Rzuty małą piłką do celu lub na odległość.

C. SPORTY.

Jazda na saneczkach: wożenie się na saneczkach w terenie równym oraz zjazdy z łagodnych, naturalnych pochyłości bez ostrzejszych zakrętów.

Jazda na łyżwach: jazda wprzód, najprostsze figury, np. przekładanka, luki.

Jazda na nartach: chody w terenie płaskim oraz zjazdy z niewielkiej pochyłości. Zabawy narciarskie w zjeździe nawprost.

Pływanie. Gdzie tylko warunki na to pozwalają, należy zorganizować naukę pływania i prowadzić ją w formie zabaw w wodzie, szybowania i wreszcie systematycznej tak, aby w klasie VII osiągnąć umiejętność pływania.

WYNIKI NAUCZANIA.

Sprawność w 2—3 grach takich, jak: kwadrant w uproszczonej postaci, piłka bramkowa; sprawność w tworzeniu

szachowej kolumny ćwiczebnej z marszu; opanowanie wymachów rąk z różnych położeń wyjściowych, powolnego wspięcia i przysiadu, skrętów i skłonów tułowia w bok, pewność w marszu po równoważni na wysokości kolan lub wytrzymywanie łatwych postaw równoważnych z biegu; opanowanie doskoku w skokach.

UWAGI.

(Wspólne dla klas V, VI i VII).

Ze względu na występujące już wyraźnie w tym wieku różnice fizyczne i psychiczne między chłopcami i dziewczętami należy począwszy od klasy V prowadzić w zasadzie ćwiczenia cielesne osobno dla chłopców, osobno dla dziewcząt. Można przytem łączyć młodzież tej samej płci z dwu oddziałów równoległych, a także z dwu lub trzech bezpośrednio po sobie następujących klas. Przy połączeniu w zespoły chłopców z klas VI i VII oraz dziewcząt z tych klas, należy w klasie V (o ile nie ma oddziałów równoległych) dzielić młodzież przynajmniej podczas niektórych ćwiczeń według płci na dwie grupy, ćwiczące się równocześnie. Natężenie ćwiczeń ze względu na wcześniejsze pokwitanie winno być naogół znacznie łagodniejsze w zastosowaniu do dziewcząt, niż do chłopców.

W zabawach i grach drużynowych należy położyć główny nacisk na stronę wychowawczą, zaprawiając młodzież do zgodnej, zbiorowej pracy i rozwijając poczucie szlachetnej walki między drużynami. Rozgrywki winny się odbywać wyłącznie w obrębie klasy lub zespołu, t. j. w zwykłym składzie ćwiczących się, i nie mogą być prowadzone widowiskowo. Przebieg gry winien być spokojny, a przerwy odpoczynkowe dostosowane do potrzeby grających.

W gimnastycznych ćwiczeniach kończyn górnych i dolnych trzeba zwrócić uwagę na obszerność ruchów. Ćwiczenia te winny się łączyć z chorałnem liczeniem, klaskaniem,

wybijaniem taktu, wytrzymywaniem pauz w poszczególnych częściach ćwiczeń, oraz zwiększaniem ich tempa. Ćwiczenia kończyn górnych i dolnych stosować można oddzielnie lub łącznie, a ćwiczenia kończyn górnych można łączyć z ćwiczeniami głowy.

Krążenia głowy stosować należy początkowo indywidualnie (w celu rozruszania kręgów szyjnych), następnie dopiero miarowo i rytmicznie.

Zwisy należy stosować jedynie jako momenty przejściowe, a natężenie skoków, biegów i t. p. stopniować bardzo powoli. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na ćwiczenia, poprawiające postawę młodzieży, wyrabiające poczucie rytmu i koordynację ruchów.

Przy szczegółowym doborze materiału dla klasy VII nauczyciel może uwzględnić ćwiczenia, wchodzące w skład minimów Państwowej Odznaki Sportowej, oraz przeprowadzać próbę zawodów o zdobycie tej odznaki w przypadkach, w których młodzież osiągnie odpowiednią granicę wieku.

Dla klas V, VI i VII szkoła winna zorganizować co najmniej dwie jednodniowe wycieczki specjalne w ciągu roku. Na wycieczkach tych młodzież po dojściu do celu biwakuje, wykonywając przytem takie urządzenia, jak kuchnia polowa, śmietnik, miejsce ustępowe i t. p. Program wycieczek powinien ponadto obejmować zabawy na wielkich i otwartych przestrzeniach, zabawy w wodzie i naukę pływania przy bezwzględnej przestrzeganiu dyscypliny kąpielowej, oraz ćwiczenia i gry polowe typu harcerskiego.

W czasie wycieczki jednodniowej długość marszu nie może przekraczać 10 km (łącznie tam i z powrotem) przy dostowaniu szybkości marszu do dzieci słabszych, przy czem maksymalna szybkość może wynosić 4 km na godzinę, z zastosowaniem odpoczynków 10 minutowych co 45 min. Obciążenie plecaka wynosić może 2—3 kg.

Dobierając materiał dla zespołów, złożonych z chłopców lub dziewcząt z klas V, VI i VII, należy bez wprowadzania zbytniego natężenia zmieniać zasób zabaw, gier

i ćwiczeń w ciągu trzech lat, aby uniknąć jednostajności, osiągnąć możliwe urozmaicenie i podtrzymywać stałe zainteresowanie. Podobnie należy postępować przy łączeniu chłopców lub dziewcząt z dwu klas — w ciągu dwu lat.

NAUKA NADOBOWIĄZKOWA.

CHÓR SZKOLNY.

P. wyżej przy programie klasy V.

KLASA VII.

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

Według planu zasadniczego: 2 godziny tygodniowo, według warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach i planu godzin dla szkoły o 5 nauczycielach: 1 godzina nauki głośnej i 1 cichej.

Obowiązuje aż do odwołania program, zamieszczony w wydaniu z r. 1931 „*Programu nauki w publicznych szkołach powszechnych*“.

RELIGJE INNYCH WYZNAŃ.

Programy religij innych wyznań zostały ogłoszone w osobnych wydawnictwach, o tytułach następujących:

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA PRAWOSŁAWNA
WYDANIE DRUGIE
WARSZAWA — 1927

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA EWANGELICKO-REFORMOWANA
WARSZAWA — 1928

PROGRAM NAUKI
W SZKOŁACH POWSZECHNYCH SIEDMIOKLASOWYCH
RELIGJA MOJŻESZOWA
(PROGRAM ZATWIERDZONY ROZP. MINISTERSTWA W. R. I O. P
Z 29 KWIEŚNIA 1928 NR. I — 6382/28).
WARSZAWA — 1928

JĘZYK POLSKI.

Według planu zasadniczego 5 godzin tygodniowo; według wariantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach i planu godzin dla szkoły o 5 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 3 cichej.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche odpowiednio dobranych utworów poetyckich i prozaicznych w całości lub w wyjątkach, z uwzględnieniem następujących arcydzieł literatury rodzimej: Kochanowskiego *Pieśń świętojańska o sobótce* (pieśń XII), Mickiewicza fragment z „*Dziadów*” cz. II (od początku do sceny z Aniołkami włącznie), *Pieśń Żołnierska*, *Śmierć Pułkownika*, kilka wyjątków z *Pana Tadeusza*, Słowackiego wyjątki z *Balladyny* (legenda o polskiej koronie i początek sceny drugiej z aktu I (Skierka, Chochlik, Goplana), Sienkiewicza *Latarnik*, *Trylogja* (wyjątki), Konopnickiej kilka wybranych liryk, Prusa *Placówka*, Reymonta *Z ziemi chełmskiej* (wyjątki). Ponadto wybór poezji legjonowej.

Lektura wybranych utworów, związanych z zainteresowaniami młodzieży.

Czytanie odpowiednio dobranych krótszych utworów popularno - naukowych w całości lub fragmentów utworów dłuższych.

Omawianie treści czytanych utworów; wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń, obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci, porównywanie utworów o podobnej i różnej treści.

Zaprawianie do samodzielnej lektury.

MÓWIENIE.

Wypowiadanie się dzieci na tematy, wysunięte przez nauczyciela lub przez dzieci, zaczerpnięte z lektury i bieżącego życia.

Opowiadania dzieci na tematy, zaczerpnięte z życia, ponadto na tle książek, oraz odpowiednio dobranych wy-cinków z pism i dzienników.

Opisy przedmiotów, osób, sytuacji i krajobrazów na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie i omawianie treści przystępnych dzieł sztuki, ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej danego środowiska.

Krótkie przemówienia i dyskusje.

Układanie planów opowiadań, opisów, przemówień.

Sprawozdanie z bieżącego życia dzieci oraz zwięzłe streszczenia odpowiednio dobranych książek, artykułów i t. p.

Wygłaszanie wierszy z pamięci i krótszych urywków prozaicznych.

PISANIE.

Pisanie ze słuchu jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania na tematy z życia bieżącego, oraz opisy na podstawie obserwacji i wspomnień; wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Zwięzłe streszczenia przeczytanych całości.

Protokoły zebrani organizacji uczniowskich.

Układanie i zapisywanie planów opowiadań, czytanek, przemówień i t. p., przygotowywanie materiału do prze-mówień.

Listy i pisma w związku z potrzebami życia codzien-nego (podania, prośby, listy do firm, upoważnienia, pokwitowania i t. p.).

Opracowanie krótkiego życiorysu własnego.

Materiał ortograficzny: utrwalenie znajomości pisowni wyrazów, najczęściej używanych w życiu praktycznym.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM:

wzbogacanie czynnego słownika dzieci: wyrażenia od-
tworzące dostępne dla dziecka strony życia wewnętrznego
(np. uczucia) i ich objawy; grupowanie różnych wyrażen-
np. z dziedziny rolnictwa, ogrodnictwa, budownictwa, komu-
nikacji; wyszukiwanie i wyjaśnianie wyrazów bliskoznacznych
i wieloznacznych; wyjaśnianie i zastosowywanie zwrotów
językowych i poszukiwanie zwrotów zastępczych; rozróż-
nianie gwary i mowy warstw wykształconych;

uczenie się napamięć wierszy i odpowiednio dobranych
urywków prozaicznych;

czytanie rolami, inscenizacja; czytanie i opowiadanie
nauczyciela;

wiadomości o najwybitniejszych autorach w związku
z lekturą ich utworów;

powtórzenie najważniejszych wiadomości gramatycznych,
nabytych w poprzednich klasach, ze szczególnem uwzględnie-
niem nauki o zdaniu.

Wiadomości o gwarach: przystępne rozróżnianie
mowy wykształconej i gwar ludowych; na tle kilku uryw-
ków, pisanych gwarą, zwrócenie uwagi na główne różnice
między gwarą a mową warstw wykształconych w zakresie
wymowy, odmiany i słownika (bez wchodzenia w szczegóły
i bez jakichkolwiek uogólnień).

TEMATY ĆWICZEŃ W CZYTANIU, MÓWIENIU I PISANIU.

Życie gospodarcze i kulturalne w środowisku: praca
w poszczególnych zawodach (cechy, wyróżniające dane śro-
dowisko), działalność instytucji opieki społecznej (szpitale,
Kasy Chorych, zakłady ubezpieczeń i t. p.), chóry, koła mło-
dzieży, świetlice, związki sportowe, przysposobienie woj-
skowe i t. p.

Przejawy życia gospodarczego i kulturalnego w róż-
nych regionach Polski: kopalnie, fabryki, uprawy, instytucje

oszczędnościowe i opieki społecznej, szkoły, czytelnie, domy
ludowe, teatry, obyczaje, zajęcia, stroje i t. p.

Najcenniejsze zabytki sztuki ludowej środowiska i re-
gionu.

Obrazy z życia i twórczości wielkich pisarzy (Kocha-
nowski, Mickiewicz, Wyspiański, Kasprówcz), wielkich arty-
stów (Moniuszko, Grottger, Matejko), wielkich uczonych
i innych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Utrwalenie sprawności w czytaniu głośnem i cichem;
umiejętność samodzielnego czytania łatwych utworów ze zro-
zumieniem ich treści; umiejętność zwięzłego wypowiedzania
się w mowie i piśmie; opanowanie ortografii w zakresie wy-
razów, używanych najczęściej w życiu praktycznem, prak-
tyczne rozróżnianie gwary i języka warstw wykształconych;
elementarne wiadomości o najwybitniejszych przedstawicielach
kulturalnego życia Polski, w zakresie, wskazanym w ma-
terjale nauczania.

UWAGI.

Mała liczba wymienionych autorów i ich dzieł powiększy
się przez przypomnienie utworów poznanych w latach po-
przednich, np. niektóre ballady Mickiewicza czytać będą uc-
niowie w klasach niższych, poezje i opowiadania Konop-
nickiej będą dzieci poznawały, od klasy II-ej począwszy
i t. d.

Należy zaprawiać uczniów do korzystania z literatury
popularno-naukowej. W obrębie języka polskiego utwory
popularno-naukowe mogą dotyczyć życia sławnych ludzi,
sztuki ludowej (muzyka, budownictwo, teatr ludowy), insty-
tucyj humanitarnych, społecznych i t. d.

Mówienie i pisanie musi mieć charakter praktyczny;
wobec tego na tematy, odpowiadające potrzebom życia (listy,

podania i t. p.) i czerpane z zagadnień gospodarczych, społecznych, państwowych, należy zwrócić szczególniejszą uwagę.

Protokoły zebrań uczniowskich mają na celu zaznajomienie uczniów na konkretnym materiale z techniką pisania protokołów i t. p.

Podobnie na rzeczywistych potrzebach oprócz należyć ćwiczenia w układaniu przemówień: zapobiegnie to bezmyślnej gadatliwości; organizowane uroczystości szkolne i państwowe dają okazję do stosowania tego rodzaju ćwiczeń.

Przy prowadzeniu dyskusyj należy przyzwyczajać dzieci do tego, by dyskutowały w sposób zwięzły, tylko na tematy sobie znane. Stąd też wypływa postulat przygotowywania się do dyskusji. Zwracać też należy uwagę na zachowywanie przez dzieci kulturalnych form w czasie dyskusowania, rzeczowego ujmowania przedmiotu dyskusji i unikania wszelkich wycieczek osobistych.

Przy ćwiczeniach w mówieniu i pisaniu należy położyć szczególny nacisk na zaprawianie uczniów do rozumienia wagi słów wypowiedzianych i odpowiedzialności za nie.

Czasopisma i dzienniki można wyzyskać dla celów szkolnych w ten sposób, że dzieci tej klasy pod kierunkiem wychowawców układają z wycinków odpowiednich artykułów ścienną gazetę szkolną, dostępną również dla dzieci innych klas; materiał stąd czerpany wyzyskujemy dla opowiadań.

Teksty gwarowe, na których opieramy rozróżnianie języka warstw wykształconych i gwary, dobieramy przede wszystkim z regionu, w którym znajduje się szkoła: np. Nowy Targ — gwara podhalańska, Myszyniec — gwara kurpiowska i t. d. Zwrócenie przez szkołę uwagi na gwarę oraz właściwe ustosunkowanie się do niej nauczyciela winno obudzić w dzieciach zrozumienie, że gwara nie jest językiem zepsutym, lecz jedną z odmian języka polskiego, której nie należy się wstydzic, ani też tępić, ale przeciwnie — szanować.

W klasie VII winni się uczniowie zapoznać z ważniejszymi przejawami życia kulturalnego Polski. Materiał należy oprzeć na zdobytych wiadomościach z historii i geografii. Postaci wielkich pisarzy, artystów i t. p., ujęte w formie życiorysów, należy łączyć z lekturą utworów, oglądaniem ilustracji i reprodukcji dzieł sztuki (Matejko, Grottger), z wykonaniem utworów muzycznych (Moniuszko), przy użyciu płyt gramofonowych i t. p. Wyzyskać tu też należy postaci, poznane w klasie poprzedniej.

Dla pogadanek o przejawach życia gospodarczego i kulturalnego w środowisku punktem wyjścia będzie często lektura, ujmująca analogiczne zagadnienia w sposób ogólny, np. czytanka o przysposobieniu wojskowemu albo chorze włościańskim da podnetę do omówienia tego zagadnienia w odnośnym środowisku i t. p. Równie często jednak punktem wyjścia będą fakty życia w środowisku, lektura zaś posłuży do uzupełnienia i pogłębienia.

W związku z omawianiem przejawów życia kulturalnego i gospodarczego w środowisku wprowadzamy młodzież w zagadnienie wyboru zawodu.

W szkołach III stopnia o 6 nauczycielach przy użyciu wariantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VII-ej ten sam zakres materiału, co przy planie zasadniczym. Wobec łączenia w komplety klas VII i VI, część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej, poza tem można od czasu do czasu urządzić wspólne lekcje głośne. Szczegółowe wskazówki znajdują się w uwagach do całości programu języka polskiego.

HISTORJA.

Według planu zasadniczego i wariantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 4 godziny w drugim półroczu; w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 1 cichej również w drugim półroczu.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. *Współzycie ludzi w państwie — ustrój Państwa Polskiego.*

Potrzeba silnej organizacji państwowej, na przykładach z dziejów Polski. Konieczność podziału czynności: władza i podwładni, karność i przymus.

Podział stanowy w dawnej Polsce, a równość obywatelska w Polsce współczesnej. Grupy społeczne w Polsce dzisiejszej; ich wzajemna zależność; konieczność współdziałania i poszanowania każdej pracy. Tolerancja narodowościowa i wyznaniowa w Polsce współczesnej.

Prezydent Rzeczypospolitej głową państwa. Władza i prace Rządu. Rola Sejmu i Senatu w dawnej i dzisiejszej Polsce. Podział administracyjny państwa. Główne zadania samorządu; gmina miejska i wiejska.

2. *Obowiązki obywateli polskich wobec Państwa.*

Przynależność do państwa i gminy, obywatelstwo. Obowiązki wierności, obowiązek ofiary krwi i mienia, posłuszeństwa, obowiązki publiczne.

Nasze granice i ich obronność; Korpus Ochrony Pogranicza. Powszechna służba wojskowa (ulgi), pobór wojskowy; nasza armja, rodzaje broni. Przysposobienie wojskowe — organizacje lokalne i powiatowe. Obrona przeciwlotnicza i przeciwgazowa. Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (L. O. P. P.); Czerwony Krzyż.

Podatki: na co państwo potrzebuje podatków; najpośpolitsze podatki (z uwzględnieniem środowiska); kto je płaci i w jaki sposób. Odwołania w sprawach podatkowych. Podatki pośrednie: monopole, cła.

Obowiązek posłuszeństwa. Ustawy i rozporządzenia; jak powstają i kiedy obowiązują; sposoby ogłaszania ustaw i zarządzeń władz.

Do jakich obowiązków (funkcyj) publicznych może być powołany obywatel i jak winien je spełniać: w samorządzie gminnym i powiatowym, w komisji wyborczej, w sądzie przysięgłych, w stowarzyszeniu spółdzielczem i t. d.

3. *Prawa obywateli polskich i opieka Państwa nad nimi.*

Równość obowiązków i praw. Zabezpieczenie wolności osobistej. Prawo do właściwego sądu. Wolność słowa (prasy) i zabezpieczenie przed jej nadużyciem. Stan wyjątkowy i stan wojenny. Ochrona mienia i własności indywidualnej (policja, straż pożarna).

Wolność zarobkowania i wolność zawodu. Główne rodzaje zawodów w Polsce i przygotowanie do nich (z uwzględnieniem środowiska). Poradnictwo zawodowe. Przepisy, dotyczące przystąpienia do wykonywania zawodu. Uczciwość zawodowa. Organizacje zawodowe.

Opieka Państwa nad pracą; najważniejsze przepisy. Ubezpieczenia społeczne; inne ubezpieczenia. Oszczędność i instytucje oszczędnościowe.

Inne świadczenia Państwa dla obywateli. Urządzenia komunikacyjne. Poczta. Popieranie dobrobytu ludności, kultury materialnej i duchowej. Opieka nad obywatelem Państwa poza jego granicami.

WYNIKI NAUCZANIA.

Wiadomości, stanowiące elementarne przygotowanie do orientowania się w życiu państwowem i społecznem Polski, ze szczególnem uwzględnieniem własnego środowiska, oraz do należytego pełnienia obowiązków obywatelskich w przyszłości.

UWAGI.

Materiał jest podawany już nie w formie barwnych obrazów, ale zagadnień, stanowiących tematy pogadarek

i rozmów z uczniami oraz wyjaśnień i informacji nauczyciela.

Wiadomości o Państwie Polskiem współczesnem, zdobywane zapomocą obserwacji, lektury, ilustracji, wycieczek, oraz podawane bezpośrednio przez nauczyciela, winny być ujmowane zawsze w sposób jasny, praktyczny, życiowy i związane wyraźnie z potrzebami i warunkami środowiska. Należy przytem unikać wszelkich zawłości prawnych, trudnych definicji i zbędnych abstrakcji.

Uczniowie winni poznawać, o ile to możliwe, z bezpośredniej obserwacji: lokalne władze samorządowe, organizacje przysposobienia wojskowego, urzędy podatkowe i odnośne obwieszczenia, publiczne prace miejscowych obywateli, najbliższe warsztaty pracy, instytucje oszczędnościowe i ubezpieczeniowe, ośrodki oświatowe i kulturalne oraz instytucje opieki nad zdrowiem w środowisku, środki komunikacyjne w środowisku. Szereg obserwacji, poczynionych na I i II szczeblu nauczaniu, a dotyczących życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego środowiska, należy spożytkować w klasie VII. Dla wielu lekcji punktem wyjścia będą: wiadomości z historii Polski, nabyte w klasach V i VI, oraz przeżycia szkolne i doświadczenia z sześcioletniego współżycia z kolegami.

Wycieczki muszą mieć charakter nie tylko badawczy, samokształceniowy, ale i praktyczny, życiowy. Dzieci winny zapoznać się np. z urzędami, jako instytucjami, w których potrafią już załatwić niektóre prostrze sprawy, wiążące się z ich przyszłymi prawami lub obowiązkami; nauczyć się zastępować rodziców przy wypełnianiu funkcji gospodarczej czy społecznej natury (wysyłka pocztowa, wpłata do P. K. O., kupienie biletów, nadawanie bagażów, meldunek w gminie i t. d.). Przy oglądaniu warsztatów pracy muszą już myśleć o wykonywaniu zawodu i o dostosowaniu się przypuszczalnie do tych warsztatów.

Uwzględniać należy specyficzne cechy regionu, w którym znajduje się szkoła. Zaznajomienie się z cechami kultu-

ralnemi regionów innych wystąpi wyraźnie przy omawianiu zagadnień narodowościowych i wyznaniowych, dla których jednak punktem wyjścia winno być rozważenie warunków rozwoju narodowości i wyznań, reprezentowanych w szkole i w środowisku.

Współczesna mapa polityczna Polski winna towarzyszyć stale lekcjom w tej klasie, dla niektórych zagadnień stanowić powinna punkt wyjścia.

Należy stosować na lekcjach historii okolicznościowo, w związku z omawianymi tematami, takie typy prac piśmieniowych, jak napisanie podania do władz, wypełnienie karty meldunkowej i t. d. Prace te powinny przygotowywać dzieci do zastępowania rodziców w pisaniu prostych dokumentów urzędowych.

W dyskusjach, pogadankach uwzględniać należy próby zastanawiania się nad podniesieniem poziomu miejscowych stosunków, projektami pracy społecznej i t. d.

W szkołach III stopnia o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VII ten sam zakres materiału, co w szkole o większej liczbie nauczycieli. Wobec częściowego łączenia w komplet klas VII i VI, część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki są podane w uwagach do całości programu.

GEOGRAFJA.

Według planu zasadniczego i warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 4 godziny tygodniowo w pierwszym półroczu; w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnie i 1 cichej również w pierwszym półroczu.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. ZIEMIA I CZŁOWIEK W POLSCE.

Obszar Polski. Położenie Polski w Europie. Obronność granic; granica morska. Przewodnie rysy ukształtowania pionowego Polski i podział na krainy.

Klimat i nawodnienie. Obserwacje meteorologiczne. Państwowy Instytut Meteorologiczny (P. I. M.). Elementarne objaśnienie map pogody; ich znaczenie dla rolnika, rybaka, żeglarza, lotnika. Cechy klimatu Polski. Cyrkulacja wód; wodostany i regulacja rzek; gospodarcze znaczenie rzek; kanały. Wyzyskanie siły wód płynących. Jeziora. Bagna, ich osuszanie.

Świat roślin i zwierząt. Zależność świata roślinnego od klimatu i podłoża. Wpływ człowieka na zmiany szaty roślinnej i zwierzostanu. Ochrona przyrody, rezerwaty, parki natury.

Ludność. Narodowości i wyznania. Ludność i osiedla najbliższej okolicy.

2. ŻYCIE GOSPODARCZE POLSKI ZE SZCZEGÓLNEJ UWZGLĘDNIENIEM NAJBLIŻSZEJ OKOLICY.

Rolnictwo. Czynniki rozwoju rolnictwa. Najbardziej typowe gleby, ich rozmieszczenie, wartość. Uprawa zbóż, ziemniaków, roślin przemysłowych. Wydajność pól, środki jej podniesienia: meljoracja, komasacja, użycie nawozów sztucznych, zastosowanie maszyn.

Hodowla. Łąki, pastwiska, pasterstwo górskie, środki ulepszenia hodowli. Ogrodnictwo, sadownictwo, bartnictwo, rybołówstwo. Przemysły spożywcze, wywóz produktów rolnych.

Lasy. Rozmieszczenie lasów w Polsce. Przemysł drzewny.

Górnictwo i przemysł. Główne gałęzie produkcji górniczej. Własne surowce mineralne, roślinne i zwierzęce. Drobnny przemysł i rzemiosło. Wielki przemysł, jego gałęzie i rozmieszczenie. Rola gospodarcza Śląska. Możliwości podniesienia przemysłu: powszechna oszczędność, popieranie wytwórczości krajowej.

Komunikacje. Rodzaje i użytkowość dróg; gęstość dróg w różnych okolicach Polski. Sieć kolejowa w Polsce. Drogi

wodne. Komunikacja morska: Gdynia, Gdańsk. Komunikacja lotnicza. Rozwój dróg komunikacyjnych jako środek ułatwienia zbytu.

Handel. Jarmarki, targi, giełdy, banki. Spółdzielczość. Handel zagraniczny: główne artykuły przywozu i wywozu. Gospodarcze znaczenie morza.

Charakterystyka gospodarcza Polski. Charakter rolniczy kraju. Stan przemysłu i komunikacji.

W ciągu całego półrocza: czytanie wykresów oraz notowanie na mapkach konturowych różnych elementów życia gospodarczego.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie materiału nauczania: znajomość krain geograficznych Polski, głównych stosunków ludnościowych, warunków i stanu rolnictwa, górnictwa i przemysłu, rodzajów komunikacji i ich znaczenia dla życia gospodarczego. Zrozumienie gospodarczego znaczenia Śląska i morza dla Polski.

Bliższa znajomość życia gospodarczego własnej okolicy, jego potrzeb i możliwości rozwoju. Zrozumienie znaczenia umiejętnej gospodarki jednostki i zespołu dla ogólnego dobrobytu i potęgi państwa.

Umiejętność czytania najczęściej spotykanych wykresów, posługiwania się mapami gospodarczymi i przystępnymi materiałami statystycznymi.

UWAGI.

W materiale nauczania wyróżnia się dwa działy. Pierwszy jest powtórzeniem i uzupełnieniem wiadomości, dotyczących elementów fizjografii Polski, drugi obejmuje życie gospodarcze Polski ze szczególnym uwzględnieniem okolicy.

Jakkolwiek zagadnienia gospodarcze są tu wysunięte na pierwszy plan i mają stanowić główny przedmiot rozważań, to jednak nie należy zbyt pobieżnie opracowywać za-

gadnień fizjograficznych, ponieważ stanowią one podbudowę dla poprawnego rozwiązywania problemów struktury gospodarczej. Tylko wtedy możemy wyrobić czynną postawę, gdy w ten sposób uporządkujemy materiał nauczania, by uczeń, znając warunki naturalne, próbował zastanawiać się nad poprawą stanu gospodarczego i orjentował się w możliwościach powstania nowych gałęzi gospodarstwa. Chodzi np. o to, by wiedział, że nie należy lotnych piasków pozabawiać zalesienia, zbyt osuszać gruntów piaszczystych i t. p. Trzeba przytem rozbudować bardziej elementy fizjograficzne o większem znaczeniu praktycznem. Poszczególne fragmenty życia gospodarczego należy rozpatrywać przedewszystkiem w najbliższem otoczeniu. W tym celu należy odbyć kilka wycieczek do najbliższych zakładów, czy ośrodków gospodarczych, instytucji użyteczności publicznej i t. p. Po możliwie szczegółowem opracowaniu pewnego działu gospodarstwa w okolicy szkoły zbieramy z młodzieżą wiadomości, ilustrujące tę gałąź w całej Polsce, a nawet wskażemy na stan tej gałęzi na świecie.

Przy porównywaniu poziomu gospodarczego własnej okolicy z poziomem innych krain Polski winniśmy zastanawiać się nad przyczynami różnic między temi poziomami i nad środkami ożywienia tętna życia i rozwoju danej krainy.

W szkołach III stopnia o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VII ten sam zakres materiału, co w szkole o większej liczbie nauczycieli. Wobec częściowego łączenia w komplet klas VI i VII część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki są podane w uwagach do całości programu.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Według planu zasadniczego, i warjantu *a* planu godzin dla szkół o 6 nauczycielach: 4 godziny tygodniowo; w szkole o 5 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 1 godzina nauki cichej tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pierwsze półrocze.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *Przetwory ze zbóż, ziemniaków, buraków.* Mąka, chleb; krochmal, cukier, spirytus. Napoje alkoholowe i bezalkoholowe.

2. *Przetwory z mleka. Jaja. Tłuszcze. Owoce.* Części składowe mleka; przetwory z mleka. Mleko i chleb w odżywianiu. Części składowe jaja; działanie na białko: ogrzewania, spirytusu względnie kwasu octowego. Tłuszcze zwierzęce i roślinne i ich zastosowanie. Przetwory owocowe.

3. *Przetwory z węgla kamiennego.* Sucha dystalacja węgla kamiennego; fabrykacja gazu świetlnego. Ciężar gazu świetlnego w stosunku do ciężaru powietrza, główne części składowe gazu świetlnego. Obchodzenie się z domową instalacją gazową i jej konserwacja. Koks. Smoła pogazowa.

4. *Ropa naftowa.* Jej główne przetwory: benzyna, nafta, smary, parafina; środki ostrożności przy obchodzeniu się z benzyną i naftą; środki ratownicze w chwili przypadkowego zapalenia się benzyny, nafty i innych łatwopalnych materiałów.

5. *O obronie przeciwgazowej.* Praktyczne wskazówki: użycie maski, zachowanie się w schronie. Znaczenie silnego lotnictwa dla obrony przeciwgazowej.

6. *Pływanie ciał.* Prawo Archimedes'a dla wody i powietrza. Areometr; balon. Zasady czynnego pływania, samolot.

7. *Najważniejsze przyrządy optyczne.* Załamanie światła. Soczewka. Lupa. Okulary: daleko i krótkowzroczność. O barwach tęczy: rozszczepienie światła białego.

8. *Prąd indukowany i jego zastosowania.* Sposoby otrzymania prądu indukowanego. Model prądnicy; model

motoru. Instalacja oświetleniowa w mieszkaniu. Telefon. Radjodbiornik kryształkowy: obchodzenie się, konserwacja.

9. *Zjawiska elektryczne w atmosferze*. Błyskawica. Iskra z maszyny elektrostatycznej; działanie iskry. Gromnik. Środki ostrożności przy obchodzeniu się z prądem; środki ratownicze w wypadku porażenia prądem.

10. *Mierzenie czasu*. Wahadło; zasady budowy zegara ciężarowego i sprężynowego.

11. *Silniki*. Główne zasady budowy i działania wiatrak, maszyny parowej, turbiny wodnej. Przegląd przykładów zastosowań silników.

Drugie półrocze.

NAUKA O CZŁOWIEKU ŁĄCZNIE Z HIGIENĄ.

1. *Higjena postawy* w związku z ogólnem ukształtowaniem ciała.

2. *Ruchy kończyny dolnej*. Udział kości i mięśni w ruchach kończyny dolnej. Staw kolanowy, jako przykład ruchomego zestawienia kości. Zmęczenie mięśni. Pokaz doraźnej pomocy w razie stłuczenia kolana, zwłknięcia, złamania kości, na przykładach kończyny dolnej.

3. *Ruchy kończyny górnej*, udział w nich kości i mięśni. Higjena paznokci. Opatrywanie drobnych ran.

4. *Pokarmy człowieka*. Przeróbka pokarmu w jamie ustnej. Higjena jamy ustnej. Przeróbka pokarmu w żołądku i jelitach. Higjena wyboru, przygotowywania i przyjmowania pokarmów.

5. *Wędrówka materiałów odżywczych z krwią* w związku z najważniejszymi narządami krążenia. Pierwsza pomoc w skaleczeniu głębszem i krwotoku. Męczenie się serca. Higjena pracy fizycznej i sportów. Działanie truciźni na serce (nikotyna).

6. *Wydalanie z organizmu* dwutlenku węgla, wody i moczu. Utlenianie się organizmu. Temperatura ciała ludz-

kiego. Oddychanie płucne. Znaczenie klatki piersiowej, jako ochrony kostnej płuc i serca. Znaczenie krwi przy oddychaniu. Higjena dróg oddechowych. Czynności wydalnicze nerek. Oddychanie i wydalanie skórne. Zmysły skórne. Higjena skóry.

Pierwsza pomoc w razie omdlenia, uduszenia, zatrucia gazem świetlnym lub zaczadzenia, zamarznięcia, odmrożenia, porażenia słonecznego, utonięcia.

7. *Głowa, jako siedlisko większości narządów zmysłów*. Ochrona kostna narządów zmysłów. Czynności oka i związane z nimi szczegóły budowy. Higjena oczu. Czynności ucha i związane z nimi szczegóły budowy ucha. Niewidomi i głuchoniemi. Stosunek człowieka normalnego do upośledzonego.

8. *Znaczenie mózgu i rdzenia w ustroju ludzkim*. Zmęczenie układu nerwowego. Sen. Higjena układu nerwowego. Stosunek człowieka normalnego do psychicznie upośledzonego i chorego.

9. *Powtórzenie wiadomości o czynnościach ustroju ludzkiego z uwzględnieniem zgubnego wpływu alkoholu na czynności poszczególnych narządów*. Wpływ alkoholizmu na moralne i ekonomiczne życie społeczeństwa.

10. *Wrogowie organizmu ludzkiego*. Oddziaływanie pasorzytów zewnętrznych na ustrój ludzki i sposób walki z nimi. Pasorzyty wewnętrzne: trychiny, soliter. Krótkie wiadomości o ich przystosowaniach do życia pasorzytniczego. Zarażanie się temi pasorzytami i sposoby zapobiegania.

11. *Elementarne wiadomości o bakterjach*. Zjawiska z życia codziennego, wywołane przez bakterje: kwaszenie kapusty, ogórków, mleka. Sposoby zabezpieczania produktów spożywczych od psucia się. Działalność bakterij w ściółce leśnej, kompoście, oborniku, próchnicy. Bakterje chorobotwórcze. Ich działalność w ustroju ludzkim na przykładzie gruźlicy. Zakażenie przyranne. Wskazówki praktyczne z zakresu zapobiegania najważniejszym chorobom

zakaźnym. Główne sposoby roznoszenia chorób zakaźnych: pieniądze, woda.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Orientacja w zasadniczej kolejności prac i produktów przy otrzymywaniu przetworów rolnych; znajomość wskazanych w programie głównych produktów użytkowych suchej dystalacji węgla kamiennego i dystalacji ropy naftowej; zapoznanie się z pierwszemi środkami obrony przed napadem gazowym.

Zrozumienie zasad pływania ciał; znajomość prostych przyrządów optycznych; orientacja w głównych sposobach wytwarzania prądu indukowanego; umiejętność należytego obchodzenia się z odbiorczą instalacją oświetleniową (żarówka, wyłącznik, przelącznik); zrozumienie zjawiska piorunu; orientacja w głównych zasadach budowy i działania wskazanych silników.

W zakresie nauki o człowieku łącznie z higieną.

Przyswojenie elementarnych wiadomości o czynnościach organizmu ludzkiego w związku z budową odnośnych organów.

Zrozumienie i utrwalenie zasad higieny osobistej.

Przyswojenie elementarnych wiadomości o bakterjach i ich znaczeniu w życiu człowieka.

UWAGI.

Nauka o przyrodzie martwej w klasie VII wymaga zróżnicowania zależnie od środowiska. W zasadzie należy nauczanie dostosować do lokalnych warunków. Na wsi więc należy szerzej rozwinąć część chemiczną (działy 1 do 5), w dużem zaś mieście część fizyczną (działy 6 do 11). W szkołach o 5 nauczycielach należy zużytkować godzinę

nauki cichej w sposób, wskazany w uwagach do całości programu.

Nauka o przyrodzie martwej, zgodnie z charakterem ostatniej klasy, winna wydatnie przyczynić się do przygotowania młodzieży do dalszego życia zapomocą zaznajomienia jej z dostępnymi zagadnieniami chemji i fizyki stosowanej, oraz wyrobienia zaradności w posługiwaniu się pewnemi urządzeniami technicznymi, używanemi w życiu codziennem. Przy rozpatrywaniu tych tematów na tle własnego środowiska należy młodzieży uświadamiać korzyści gospodarcze, płynące z rozwoju kultury materialnej.

W nauce o człowieku wiadomości o czynnościach organizmu ludzkiego, podawane w zakresie przewidzianym przez program, winny się opierać zawsze na faktach znanych uczniom, lub takich, które mogą być stwierdzone doświadczalnie.

Wskazania z zakresu higieny osobistej winny znaleźć uzasadnienie w poznawanych przez młodzież czynnościach organizmu ludzkiego. Wiadomości z zakresu ratownictwa winny być tak opracowane, by mogły być przez młodzież stosowane w razie konieczności.

Tematy, dotyczące bakteryj, należy opracować w ten sposób, by uwydatniło się ich znaczenie w pospolitych zjawiskach życia codziennego, oraz ich rola jako czynników chorobotwórczych i płynące stąd konsekwencje praktyczne.

W szkołach o pięciu nauczycielach, przy mniejszej ilości godzin, przeznaczonych na naukę głośną, należy uwzględnić wszystkie punkty programu, lecz omawiać je w sposób nieco mniej szczegółowy, kładąc nacisk na momenty o znaczeniu praktycznem.

ARYTMETYKA Z GEOMETRJĄ.

Według planu zasadniczego: 4 godziny tygodniowo, według warjantu *a* planu godzin dla szkoły o 6 nauczycielach: 3 godziny nauki głośnej i 1 cichej, według planu dla szkoły o 5 nauczycielach: 2 godziny nauki głośnej, 2 cichej.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Utrwalenie sprawności rachunkowej na liczbach całkowitych i ułamkowych. Stosunek i diagram.

Powtórzenie i utrwalenie znajomości działań na liczbach całkowitych i ułamkowych, ze szczególnem uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych — na zadaniach, czerpanych z życia praktycznego oraz dostępnych dla uczniów dziedzin nauki i techniki.

Zmiany wyników działań w zależności od zmiany danych; przybliżone szacowanie wyników przez zaokrąglanie liczb danych w zadaniu.

Stosunek dwóch lub kilku wielkości jednorodnych. Podział wielkości na części w danym stosunku.

Porównawcze przedstawianie kilku wielkości zapomocą diagramów prostokątnych; przedstawianie podziału wielkości na części na diagramie prostokątnym. Wykresy zmian wielkości, np. temperatury (powyżej zera i poniżej zera), cen rynkowych i t. p.

2. Znakowanie literowe.

Wprowadzenie znakowania literowego przy budowie wzorów na wyrażenie związku między wielkościami; użycie nawiasów i kreski ułamkowej. Wyznaczanie liczbowej wartości wyrażań literowych. Obliczenia według gotowych wzorów, np. wzorów na obliczanie objętości brył, wymienionych w programie geometrii.

3. Wielkości wprost i odwrotnie proporcjonalne.

Przykłady wielkości wprost proporcjonalnych; wyznaczanie współczynnika proporcjonalności; rozwiązywanie zagadnień na wielkości wprost proporcjonalne.

Przykłady wielkości odwrotnie proporcjonalnych; wyznaczanie stałego iloczynu odpowiadających sobie wartości; rozwiązywanie zagadnień na wielkości odwrotnie proporcjonalne.

4. Obliczenia procentowe.

Powtórzenie obliczeń procentowych: wyznaczanie procentu danej wielkości; wyznaczanie wielkości z danego jej procentu; wyznaczanie stosunku procentowego jednej wielkości do drugiej. Wyznaczanie stosunku procentowego części składowych do całości; przedstawianie składu procentowego na diagramie prostokątnym.

Obliczanie oprocentowania pieniędzy w czasie. Obliczanie kapitału, czasu oprocentowania i stopy procentowej.

Wiadomości o zobowiązaniach dłużnych i o wekslach. Wiadomości o Pocztowej Kasie Oszczędności (P. K. O.): wpłaty czekowe, książeczki oszczędności.

Przykłady stosowania procentów w zagadnieniach statystycznych i ekonomicznych (np. w obliczaniu niektórych podatków bezpośrednich oraz ubezpieczeń). Procenty w zadaniach z dziedziny handlu. Kalkulacje i kosztorysy.

GEOMETRIA.

Ćwiczenia w stosowaniu geometrii do zagadnień praktycznych.

Ćwiczenia w wykonywaniu zdjęcia łatwych planów domu i obejścia gospodarskiego wraz z podaniem opisu cyfrowego. Ćwiczenia w czytaniu planu większego zabudowania (przyziemie, piętro, poddasze, przekrój pionowy). Ćwiczenia w obliczaniu kubatury domu (np. dla przybliżonego oszacowania albo dla celów ubezpieczeniowych).

Ćwiczenia w czytaniu planów gruntowych. Obliczanie pola działek gruntowych na podstawie planu.

Opis niektórych brył (np. ostrosłupów i stożków obrotowych). Ćwiczenia w obliczaniu objętości brył, danych

w naturze lub przy pomocy szkiców technicznych na podstawie odpowiednich wzorów, np. obliczanie pojemności skrzyni na wozie (do przewożenia piasku lub wapna), obliczanie objętości stosu kamienia tłuczonego, obliczanie pojemności naczyń i zbiorników, obliczanie materiału drzewnego i t. p. Przybliżone obliczanie wagi ciała na podstawie jego rozmiarów i ciężaru właściwego.

WYNIKI NAUCZANIA.

Biegłość w wykonywaniu działań na liczbach całkowitych i ułamkowych, wraz z umiejętnością praktycznego stosowania przybliżeń dziesiętnych;

umiejętność stosowania działań do zagadnień, czerpanych z życia praktycznego;

rozumienie pojęcia stosunku wielkości jednorodnych i umiejętność operowania tem pojęciem;

umiejętność obliczania części wielkości przy podziale w danym stosunku;

umiejętność czytania i konstruowania diagramów prostokątnych i wykresów jako swoistej odmiany przedstawienia matematycznego;

rozumienie elementarnych wyrażeń literowych i umiejętność wyznaczania ich wartości liczbowej;

umiejętność dostrzegania proporcjonalności prostej lub odwrotnej i rozwiązywania zagadnień na wielkości wprost lub odwrotnie proporcjonalne;

umiejętność wykonywania obliczeń procentowych wraz z ich zastosowaniami praktycznymi;

przyswojenie elementarnych wiadomości o oszczędności, kredycie i operacjach P. K. O.;

umiejętność stosowania geometrii do zagadnień praktycznych.

UWAGI.

Nauczanie arytmetyki w klasie VII winno dać uczniom jak największe wyrobienie sprawności w stosowaniu dzia-

łań arytmetycznych w rachunku pamięciowym i piśmiennym; osiągnięcie tego należy oprzeć głównie na rozwiązywaniu licznych zagadnień, czerpanych przede wszystkim z życia praktycznego.

Poza tem należy opracować badanie zmiany wyniku działania w zależności od zmiany danych. W szczególności należy zwrócić uwagę na zmianę wyniku mnożenia w przypadku, kiedy jeden z czynników pomnożymy lub podzielimy przez daną liczbę (całkowitą lub ułamkową), na mnożenie lub dzielenie iloczynu kilku czynników zapomocą pomnożenia albo podzielenia jednego z czynników, wreszcie na badanie zmiany wyrażenia ułamkowego w zależności od zmiany licznika i mianownika.

Przy rozwiązywaniu zadań na wielkości proporcjonalne w przypadkach, które się do tego nadają, zaleca się stosować przyjęte w praktyce notowanie jednostek miary dla wielkości pochodnych, jak prędkość, ciężar właściwy i t. p., a więc oznaczanie jednostki prędkości symbolem km/god., jednostki ciężaru właściwego symbolem g/cm³ i t. d.

Należy dążyć do osiągnięcia przez uczniów sprawności w wykonywaniu prostszych obliczeń procentowych.

Obliczenia pieniężne (z uwzględnieniem procentów) winny posiadać charakter praktyczny, przyczem należy dać pewne wiadomości o oszczędności i kredycie, o zobowiązaniach dłużnych i o wekslach. W związku z zagadnieniem oszczędności należy omówić działalność Poczтовой Kasy Oszczędności. Będzie również rzeczą pożyteczną poznanie działalności miejscowej instytucji oszczędnościowo-kredytowej, np. Komunalnej Kasy Oszczędności, z uwzględnieniem sprawy drobnego kredytu.

Przy powtarzaniu działań na liczbach ułamkowych należy ugruntować praktyczną umiejętność wykonywania obliczeń przybliżonych i wdroyć uczniów do ustawicznego stosowania w rachunkach.

Przy wprowadzeniu znakowania literowego należy dać

tylko początkowe oswojenie się z nową odmianą języka matematycznego, nie wprowadzając aparatu algebraicznego. Zwraca się uwagę na to, że nie wprowadza się tu nowego rodzaju liczb (t. zw. „liczb ogólnych“).

Rozważania geometryczne w tej klasie winny mieć charakter czysto praktyczny; w szczególności dotyczy to zastosowań geometrii do zadań rachunkowych.

W planach i szkicach technicznych należy podawać cyfrowy opis rozmiarów linjowych, potrzebnych do wyznaczenia utworów geometrycznych.

W szkołach III stopnia o 6 nauczycielach przy użyciu wariantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach obowiązuje w klasie VII ten sam zakres materiału, co przy planie zasadniczym. Wobec łączenia w komplet klas VI i VII część pracy każdej klasy musi się odbywać w postaci nauki cichej. Szczegółowe wskazówki znajdują się w uwagach do całości programu arytmetyki z geometrią.

RYSUNEK.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci. Szkicowanie po obserwacji przedmiotów o znaczeniu gospodarczym, z uwydatnieniem typowego kształtu i charakterystycznych cech. (Orientacyjne przykłady tematów: narzędzia rolnicze i rzemieślnicze, żerówki dla ptaków, typy uli, wzorowe kurniki, gołębniki, budynki gospodarskie, różne typy prostych maszyn, różne środki lokomocji i t. p.).

Rysunek z natury. Rysowanie i malowanie przedmiotów z otoczenia o niezbyt złożonych kształtach brył wielościennych i obrotowych (dom murowany, studnia, piec, skrzynia, szafa, waliza, stół, beczka, balja, wiadro i t. p.) z uwzględnieniem zbiegów i skrótów perspektywicznych oraz cienia. Szkice terenowe podczas wycieczek.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący wyrażanie linją i plamą barwną brył i przedmiotów użytkowych w położeniu pionowym, z uwzględnieniem zbiegów i skrótów perspektywicznych na podstawie opisu, podanego przez nauczyciela, lub pomysłu ucznia. (Orientacyjne przykłady tematów: skrzynki, pudełka, półki, taborety, stoliki, słupy reklamowe, altanki, domy i t. p.).

Projektowanie wywieszek, godeł rzemieślniczych, akcesoriów teatralnych, części ubioru, klombów, ogródków i t. p. z zastosowaniem zależnie od potrzeby odpowiednich napisów.

Rysunek odręczny, a niekiedy zapomocą przyborów kreślarskich, kół, elips oraz brył geometrycznych w rzucie równoległym ukośnym.

Wycieczki do muzeów, zbiorów, magazynów, obserwacja i omawianie wartości estetycznej przedmiotów użytkowych, okazów sztuki ludowej, wewnątrz mieszkalnych, mebli zabytkowych i współczesnych, oryginałów lub reprodukcji dostępnych dzieł malarzy polskich: Matejki, Grottgera, Kossaka, Wyspiańskiego, Chełmońskiego, Tetmajera i innych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania (naskicowania) z pamięci lub z natury przedmiotu z otoczenia, z uwydatnieniem typowego kształtu, cech charakterystycznych, a także barwy właściwej, z uwzględnieniem zbiegów i skrótów perspektywicznych oraz cienia; umiejętność narysowania odręcznie na papierze i na tablicy okręgu, elipsy, oraz brył prostopadłościennych; umiejętność zaprojektowania niezłożonego przedmiotu użytkowego.

UWAGI.

Rysunek w klasie VII winien mieć przede wszystkim charakter praktyczny. Stosuje się to, między innymi, do ry-

sunku z pamięci, w którym należy wyzyskać wyniki poprzedniej nauki do szybkiego szkicowania przedmiotów, mającego w życiu ważne znaczenie jako środek porozumiewania się. Podobny cel ma rysunek z wyobraźni na podstawie opisu.

Ćwiczenia rysunkowe, stosowane w tej klasie, winny w rezultacie przygotować ucznia do swobodnego i szybkiego przedstawiania rysunkiem „dwuwymiarowym“ a w pewnych wypadkach i perspektywicznym prostych przedmiotów z otoczenia.

Do osiągnięcia takiej sprawności prowadzą krótkotrwałe szkice rysunkowe z pamięci i z natury różnych przedmiotów. Należy więc dążyć, aby uczniowie podczas jednej lekcji wykonali kilka szkiców.

Do pogłębienia sprawności rysunkowej i doskonalenia techniki służy głównie rysunek z natury. W zakresie tego rysunku dużą wartość praktyczną posiadają szkice terenowe, wykonywane odręcznie podczas wycieczek i polegające na notowaniu obrazem najważniejszych przedmiotów (budynków, drzew pojedynczych, grup drzew i t. p.) oraz charakteru terenu. Szkice terenowe można czasami zastąpić wykonywaniem prymitywnych planów sytuacyjnych (teren, widziany z lotu ptaka).

W zakresie projektowania form należy wybierać tematy, mające istotne zastosowanie praktyczne i odpowiadające potrzebom danego środowiska. Rysunki tego rodzaju winny być wykonane przeważnie odręcznie; użycie przyborów kreślarskich (linij, ekierki, cyrkla) jest przewidziane wówczas, gdy daje istotną oszczędność czasu lub jest niezbędne dla uzyskania należytej dokładności.

Realizowanie projektów form użytkowych należy przeprowadzać przeważnie podczas zajęć praktycznych.

Podczas wycieczek, organizowanych w różnych celach, należy w miarę możliwości zaznajamiać uczniów z zabytkami architektury, zwracać uwagę na wartościowe okazy sztuki ludowej i rękodzieła i t. p.; nadto należy w sprzyjających

warunkach organizować od czasu do czasu wycieczki do muzeów, zbiorów, lub pogadanki, połączone z oglądaniem odpowiednich reprodukcji.

Godziny, przeznaczone na rysunek, należy skrupulatnie wyzyskać na opracowanie jak największej liczby tematów. Opracowanie tematu w zakresie rysunku z natury nie powinno trwać dłużej niż 2 godziny szkolne.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

Według zasadniczego planu godzin: 4 godziny tygodniowo, w szkołach o 6 nauczycielach przy użyciu wariantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach: 3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1a. CHŁOPCY.

Do wyboru: roboty z blachy i walcówki, albo roboty z drzewa, albo w braku urządzeń i narzędzi do wymienionych powyżej rodzajów robót, zwłaszcza na wsi — koszykarstwo wiklinowe i ewentualnie szczotkarstwo.

Wariant 1-szy. *Wytwarzanie pomocy naukowych i przedmiotów użytkowych z metali.*

Materiały: blacha żelazna cynowana i czarna o grubości nie przekraczającej 1 mm oraz walcówka.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie winni się zapoznać z cięciem i wyginaniem blachy i walcówki oraz łączeniem tych materiałów zapomocą lutowania i nitowania (na zimno).

Orientacyjne przykłady tematów: blachy do ciasta, decymetry sześciennie, deszczomierze, młynki Segnera, lampki spirytusowe, pudełka na drobiazgi, szufelki do śmieci, polewaczki ogrodowe, poidelka dla drobiu i t. p.; z walcówki:

podstawki do palników, do półeczek szklanych, wycieraczki do obuwia, kraty okienne, saneczki, grabie, suszarki do owoców. Naprawa różnych przyrządów i przyborów, między innymi zamków.

Warjant 2-gi. *Wytwarzanie z drzewa przedmiotów użytkowych.*

Uczniowie winni się zapoznać przy wykonywaniu różnych przedmiotów z łączeniem drzewa na wpust, na zwidłowanie i na styk, nauczyć się ostrzenia piły i struga, zaznajomić się ze sposobami barwienia i konserwowania drzewa. Wyjątkowo zdolnych chłopców można zapoznać z łączeniem na wczespy odkryte.

Orientacyjne przykłady tematów: taborety, szafeczki na narzędzia, półeczki na książki, linje, cyrkle, rysownice, taczki ogrodowe, suszarki do owoców, saneczki, narty.

Warjant 3-ci. *Koszykarstwo wiklinowe* oraz w sprzyjających warunkach ewentualnie *szczotkarstwo*.

Orientacyjne przykłady tematów:

z zakresu koszykarstwa: koszyki do owoców, kartofli, węgla, kociołki do obroków, krzesła, podnóżki;

z zakresu szczotkarstwa: szczotki do szorowania sprzętów i podłóg, do zmiatania, do czyszczenia ubrań, do czyszczenia koni.

1 b. DZIEWCZĘTA.

Szycie ręczne i ewentualnie maszynowe oraz roboty dziane.

Szycie z materiałów nowych lub starych odświeżanych różnych części ubrania, zależnie od miejscowych warunków i potrzeb.

Orientacyjne przykłady tematów:

fartuch z rękawami do pracy, bluza sportowa, spódnica układana, letnia sukienka;

gorset, spódniczka, fartuch — według wzorów miejsco-

Sukienka dziecięca lub inna część ubioru (kaftanik, majteczki, czapeczka) dla młodszego rodzeństwa.

Przy wykonywaniu wybranych prac: stosowanie zależności od potrzeby poznanych ściegów i szwów, zaznajomienie się z odbijaniem gotowych form z czasopism specjalnych i przystosowywaniem tych form do figury.

Tam, gdzie można mieć do rozporządzenia maszynę do szycia, dalsze zaprawianie się do jej użycia.

Roboty dziane — zależnie od możliwości i potrzeby (rękawiczki, kamizelki, bluzki, sweterki i t. p. do wyboru).

2. Roboty z różnych materiałów.

Orientacyjne przykłady tematów:

w korelacji z przyrodą martwą: łatwe radjoodbiorniki; dla celów nauki o przyrodzie żywej: wiwarja różne (akwarja, terrarja), gabloty;

łatwa naprawa pomocy naukowych, różnych narzędzi i przyrządów z metalu i drzewa, używanych w domu i w gospodarstwie;

w związku z różnymi zainteresowaniami młodzieży, potrzebami szkoły i środowiska: sprzęt harcerski i sportowy (kajaki, paliki do namiotów, laski skautowskie, krzeselka składane, stojaki do gier, kije hokejowe); budowa scenki szkolnej, dekoracje i kostjomy; altanki, ławki i stoły ogrodowe, szklenie okien, okna inspektowe, małe i proste kurniki, klatki dla królików, siatki z drutu do klatek, stajenka dla kozy, drabinki, ule, paliki ogrodowe; grodzenie drzewek przydrożnych, grodzenie podwórka, naprawianie płotów, sporządzanie drogowskazów i t. p.

B. GOSPODARSTWO DOMOWE.

Wyłącznie dla dziewcząt w szkołach, posiadających odpowiednie warunki.

Zupy jarzynowe i owocowe, podprawione śmietaną, mlekiem lub zasmażką, z zastosowaniem dwóch różnych

technik, rosół i kleiki dla chorych. Jarzyny jako potrawa i jako dodatek do mięsa, sałaty z jarzyn surowych. Mięsa: gotowane, smażone, pieczone (na wsi ze specjalnem uwzględnieniem potraw z mięsa królików i gołębi). Potrawy z ciasta zagniatanego. Wypiekanie najprostszych ciastek i wypiekanki z kasz z dodatkiem jarzyn lub owoców. Kompoty, kisiele, owoce pieczone. Stosowanie dogotowywacza dla oszczędności opału i czasu.

Zestawianie racjonalnych obiadów i posiłków całodziennych zgodnie z zasadami dietyki i możliwościami finansowymi oraz robienie kalkulacji z uwzględnieniem wartości produktu i kosztu opału i układanie budżetu dziennego.

Zapasy na zimę, zależnie od warunków i zapotrzebowania: pomidory, kapusta, ogórki, marmolady, powidła; suszenie grzybów, owoców, rumianku, mięty, palenie żyta i jęczmienia na kawę, dołowanie warzyw w piwnicy i t. p.

Dalsze wdrażanie się do utrzymywania w czystości spiżarni, piwnicy i kuchni szkolnej.

Odświeżanie materiałów używanych zależnie od potrzeb nauki szycia.

C. ZAJĘCIA GOSPODARCZE I HODOWLANE.

Każdą szkołę obowiązuje *w odpowiednich warunkach* (posiadanie ogrodu, odpowiednich pomieszczeń do chowu) wybór po jednym temacie z trzech grup:

Grupa I.

Poletka pokazowe:

a) poletka nawożone i nienawożone,

b) poletka, na których stosowano pewne zabiegi w stosunku do roślin (np. pielienie i okopywanie) lub ich nie stosowano.

Grupa II.

Zajęcia do wyboru, zależnie nie tylko od warunków miejscowych ale i od umiejętności i zamiłowań nauczyciela:

a) chów drobiu,

b) chów królików,

c) pasieka i uprawa roślin miododajnych (mających równocześnie jakieś inne gospodarcze znaczenie).

Grupa III.

Propagandowa uprawa roślin, mających duże odżywcze znaczenie dla szerokich mas lub wybitne znaczenie gospodarcze, np. kukurydzy na ziarno, żywakostu na paszę, soi, porzeczek, malin, rumianku jako rośliny lekarskiej.

W szkołach bez ogrodu zamiast powyższych zajęć ogrodniczych: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie robót rękodzielniczych dla chłopców:

przy robotach z metalu: umiejętność lutowania blachy, piłowania, wiercenia i nitowania na zimno walcówki;

przy robotach z drzewa: umiejętność wykonania złącza na zwidłowanie, na wpust lub styk, naostrzenia piły i struga;

przy robotach koszykarskich i ew. szcótarskich: opanowanie sposobów obrabiania wikliny i ew. umiejętność zrobienia szcótki do czyszczenia.

W zakresie robót rękodzielniczych dla dziewcząt:

umiejętność przystosowania gotowej formy do figury, wykonania jednej z robót, wskazanych przykładowo w programie, przy posiadaniu maszyny znajomość łatwych szwów maszynowych.

W zakresie gospodarstwa domowego (tam, gdzie ten dział jest prowadzony): umiejętność ułożenia i ugotowania racjonalnego obiadu z dwóch nowych potraw, które były przyrządzane w klasie; umiejętność konserwowania pomidorów w butelkach, kwaszenia ogórków oraz usmażenia marmolady lub powidel.

W zakresie zajęć ogrodniczych i hodowlanych: wykazanie na konkretnych wynikach umiejętności stosowania ra-

cyjonalnych zabiegów koło uprawy roślin i chowu zwierząt i zrozumienia elementów postępu rolniczego.

UWAGI.

W klasie V wszyscy uczniowie musieli przerobić, o ile nie przeszkodziły temu wyjątkowe trudności, elementy techniki drzewnej, potrzebnej każdemu człowiekowi. Kierownictwa szkół, zależnie od miejscowych warunków, mogą prowadzić w dalszym ciągu w klasach VI i VII roboty z drzewa, lub w klasie VI z drzewa, a w VII z metalu, lub też w VI i VII — z metalu.

W zakresie szycia są podane tylko orientacyjne przykłady tematów, z których należy wybierać zależnie od potrzeb uczennic i od możliwości, przytem ilość wykonanych robót zależy od liczby godzin, któremi się rozporządza.

Nauka gotowania w klasie VII jest utrwaleniem i rozszerzeniem nauki w klasie VI. Dzieci zapoznają się z trudniejszymi technikami pracy i z przyrządzaniem bardziej różnorodnych potraw z tych samych znanych im produktów. Planowanie posiłków i ich kalkulację powinny wykonywać bardziej samodzielnie, przytem należy uwzględniać także układanie budżetu dziennego. Przy sporządzaniu zapasów na zimę uczennice mogą wykonywać jednocześnie grupami różne zajęcia, aby w ten sposób zapoznać się z rozmaitymi przetworami i lepiej wyzyskać rozporządzalne produkty.

Odświeżanie materiałów używanych może się częściowo odbywać w kuchni na lekcjach gospodarstwa domowego, częściowo na lekcjach szycia; przy mniejszej liczbie godzin gospodarstwa domowego tylko na lekcjach szycia.

Pod dozorem kierownika szkoły i wychowawcy młodzieży klasy VII utrzymuje w porządku i czystości pomoce naukowe i bibliotekę szkolną, pomaga przy wydawaniu książek oraz otacza opieką salę rekreacyjną i podwórze szkoły.

Zwraca się uwagę na to, że uprawa na poletkach pokazowych winna być zasadniczo rozpoczynana na wiosnę

przez klasę VI (zgodnie z punktem programu: poletka demonstracyjne), aby ci sami uczniowie po przejściu do klasy VII doprowadzili ją do końca i stwierdzili wyniki.

Wycieczki winny być organizowane do tych warsztatów pracy, które, wiążąc się z robotami młodzieży, posiadają jednocześnie większe znaczenie dla regionu szkoły. Należy przytem w sposób najbardziej przystępny i poglądowy wyjaśnić, jakich warunków wymaga typ zajęcia w danym warsztacie od pracownika pod względem fizycznym, umysłowym i moralnym (elementy poradnictwa zawodowego). Należy również w dalszym ciągu poznawać i omawiać zastosowanie maszyn, inne ulepszenia, już dokonane, oraz zwracać uwagę, jakie nowe urządzenia i formy organizacji mogłyby podnieść wartość społeczną warsztatów pracy.

Przy rozporządzaniu mniejszą liczbą godzin (w szkołach o 6 nauczycielach przy użyciu warjantu *a* planu godzin i w szkołach o 5 nauczycielach) należy zmniejszyć liczbę ćwiczeń i prac, wykonywanych w różnych działach. W szczególności w zakresie gospodarstwa domowego liczba przyrządzanych potraw musi być mniejsza, można pominąć niektóre szczegóły programu; odświeżanie materiałów, jak wyżej zaznaczono, należy przenieść całkowicie na lekcje szycia.

SPIEW.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni ludowe różnych regionów, dające obraz pieśniarstwa na ziemiach Polski, ze szczególnem uwzględnieniem środowiska regionalnego dzieci — na jeden lub dwa, a w sprzyjających warunkach na trzy głosy, śpiewane przy pomocy nut i ze słuchu; będą to pieśni obyczajowe: wiosenne, sobótkowe, dożynkowe, weselne, oraz taneczne (łącznie z objaśnieniami, dotyczącymi tańców) i inne.

Poza tem *pieśni* dwu i jednogłosowe, a w sprzyjają-

cych warunkach także trygłosowe, śpiewane z nut: a) religijne, b) narodowe i o znaczeniu obywatelsko-państwowym, c) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, d) żołnierskie, towarzyskie i t. p.

Inscenizacje odpowiednich pieśni z wyzyskaniem inicjatywy dzieci.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o staranne wykończenie i właściwą interpretację oraz utrwalać i uzupełniać sprawności techniczne i wiadomości, nabywane w latach poprzednich.

WYNIKI NAUCZANIA.

Opanowanie conajmniej 15 pieśni dwu i jednogłosowych, a w sprzyjających warunkach także trygłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia i interpretacji i szczególnym uwzględnieniem pieśni regionalnych; dalsze podniesienie poziomu ześpiewania i sprawności w samodzielnym wykonywaniu pieśni w różnych okolicznościach życiowych; umiejętność posługiwania się nutami w śpiewie.

UWAGI.

Nauka śpiewu: w klasie VII, jako końcowej w szkole powszechnej, ma odrębny charakter.

Dzięki śpiewaniu pieśni ludowych różnych regionów uzyskują dzieci wszechstronny obraz Polski w pieśni, z całym bogactwem jej różnorodnych właściwości muzycznych i gwarowych. Na tem tle winno wystąpić większe nasilenie pieśni najbliższego środowiska regionalnego dzieci, celem związania ich z muzyką ludową własnego regionu.

Podobnie należy uwzględnić w większej mierze pieśni religijne miejscowe.

Z wymienionych rodzajów pieśni należy włączyć do repertuaru tylko takie, które posiadają wartościową melodię i odpowiednie teksty.

O ile jest dostateczna ilość dzieci muzycznych, może nauczyciel uprawiać na tym stopniu śpiew trygłosowy. Może również pozwolić takim dzieciom na improwizowanie wtóru w zastosowaniu do odpowiednich pieśni jednogłosowych.

Przy powtarzaniu pieśni z lat poprzednich należy zwrócić uwagę przede wszystkim na takie, które mają znaczenie dla późniejszego życia młodzieży.

PROGRAM NAUKI DLA KOMPLETU, ZŁOŻONEGO Z KLAS VI i VII W RAZIE ICH POŁĄCZENIA W SZKOŁACH O 6 i 5 NAUCZYCIELACH.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Pieśni dwu i jednogłosowe, a w sprzyjających warunkach także trygłosowe (co roku inne) przy pomocy nut: a) religijne z uwzględnieniem biegu roku kościelnego, b) narodowe i o znaczeniu obywatelsko-państwowym, z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, c) pieśni ludowe najbliższego środowiska regionalnego dzieci, oraz innych regionów — będą to pieśni obyczajowe, wiosenne, sobótkowe, dożynkowe, weselne, oraz taneczne, (łącznie z objaśnieniami, dotyczącymi tańców) i inne, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) żołnierskie i towarzyskie, f) inne, nie objęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o staranne wykończenie i właściwą interpretację.

Inscenizacje odpowiednich pieśni (co roku innych) z wyzyskaniem inicjatywy dzieci.

Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodii (co roku innych) w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywa-

niem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: śpiewanie na jednym dźwięku lub gamie motywów rytmicznych, występujących w pieśniach tego kompletu, w taktach, dotąd poznanych, oraz $\frac{3}{8}$ i $\frac{6}{8}$; ćwiczenia melodyjne: śpiewanie ze słuchu gamy minorowej melodyjnej wznoszącej się i opadającej.

W łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące nowych znaków muzycznych, występujących w opracowywanych pieśniach (krzyżyki i bemole).

Ponadto w *jednym* roku:

A. Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodii w tonacji G major; w związku z tem śpiewanie na podstawie nut gamy i trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major oraz wyjaśnienia, dotyczące tej tonacji; odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku minorowego łącznie ze stopniem ósmym.

Ponadto w *drugim* roku:

B. Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodii w tonacji F major, w związku z tem śpiewanie na podstawie nut gamy i trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji F major oraz wyjaśnienia, dotyczące tej tonacji; śpiewanie najłatwiejszych postępów chromatycznych.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE VII.

Przyswojenie co najmniej 15 pieśni dwu i jednogłosowych, a w sprzyjających warunkach również trzygłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia i znacznym uwzględnieniem pieśni regionalnych; dalsze podniesienie poziomu ześpiewania i sprawności w samorzutnem wykonywaniu pieśni w różnych okolicznościach życiowych; umiejętność posługiwania się nutami w śpiewie.

UWAGI.

Większość czasu należy zużytkować na samo śpiewanie pieśni.

Co roku należy zmieniać repertuar pieśni ze względu na dwuletni okres pracy.

O ile jest dostateczna ilość dzieci muzycznych, może nauczyciel wprowadzić na tym stopniu śpiew trzygłosowy. Może również pozwolić takim dzieciom na improwizowanie wtóru w zastosowaniu do odpowiednich pieśni jednogłosowych.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich z uwzględnieniem przede wszystkim takich, które mają znaczenie dla późniejszego życia młodzieży.

Dzięki śpiewaniu pieśni ludowych różnych regionów uzyskują dzieci w ciągu dwu lat wszechstronny obraz Polski w pieśni z całym bogactwem jej różnorodnych właściwości muzycznych i gwarowych. Na tem tle winno wystąpić większe nasilenie pieśni najbliższego środowiska regionalnego dzieci, celem związania ich z muzyką ludową własnego regionu.

Z wymienionych rodzajów pieśni należy włączyć do repertuaru tylko takie, które posiadają wartościową melodię i odpowiednie teksty.

ĆWICZENIA CIELESNE.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

(Wspólny dla klas V, VI i VII).

A. ZABAWY, GRY I ĆWICZENIA POŁOWE.

Zabawy o charakterze ożywiającym i rekreacyjnym, stosowane zarówno między ćwiczeniami w formie ścisłej,

jako też między trudniejszymi grami i na pauzach, np. polowanie, niedźwiedź, pocztą, różne odmiany berka, a także zabawy taneczne (tańce pajaców, ułani, krakowiak i t. p.).

Gry bieżne, łączące elementy zręczności i zwinności z biegiem, np. walka o sztandary, zbóje, wyzywanka, harce.

Gry rzutne, łączące elementy zwinności i zręczności z pewnością rzutu i chwytu, np. wyścigi piłek, sztafety z piłką.

Gry z podbijaniem, łączące pewność oka i ręki z biegiem, np. pacanka, kiczki, wybijanka, podbijak.

Gry drużynowe: podaj dalej, piłka więzienna, piłka bramkowa, w dwa ognie, kwadrant i palant bez galenia w uproszczonej postaci, które w klasie VII mogą być doprowadzone do postaci czystej; dla młodzieży silniejszej siatkówka, również doprowadzona ew. do czystej postaci dopiero w klasie VII.

Zabawy, gry i ćwiczenia polowe typu harcerskiego ze wszystkich działań: ćwiczenia zmysłów, tropienie, sygnalizacja, zwiady i t. p., o trudności zależnej od wieku danej klasy.

B. ĆWICZENIA GIMNASTYCZNE.

Ćwiczenia porządkowe.

Tworzenie szachowej kolumny ćwiczebnej z dwuszeregu, z miejsca i z marszu, a także kolumny ćwiczebnej z dwójek, trójek i czwórek w zależności od miejsca ćwiczeń. Elementy musztry formalnej konieczne do manewrowania oddziałem: zwroty w miejscu i w marszu, zmiana kierunków w marszu, marsze w dwuszeregu z równaniem i kryciem, zbiórki w miejscu i w marszu w różnych postaciach — ponadto dla dziewcząt proste korowody.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych, przeważnie w pozycjach siedzących, wznoszenie, wymachy, skurcze i rzuty we wszystkich kierunkach oraz krążenia.

Ćwiczenia kończyn dolnych: wspięcia i przysiady, wyprosty nóg; w klasie VII ponadto uniki, rytmiczne podskoki z równoczesnymi skurczami lub wymachami nóg, łatwe kroki taneczne.

Ćwiczenia szyi przeważnie w pozycjach siedzących: skręty, skłony i krążenia.

Ćwiczenia tułowia: skłony wprzód i wtył z różnych postaw wyjściowych, jednak bez wytrzymywania, ponadto skłony wbok i skręty tułowia, potęgowane przez współpracę ramion.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Łatwe postawy z biegu, trudniejsze niż w klasach poprzednich ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych. Przechodzenie po równoważni do wysokości połowy uda z podrzucaniem woreczków lub piłeczek, wykonywane również ze śpiewem; zeskakiwanie z równoważni z dochwyttem. Utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Krótkotrwałe zwisy na drabinie i tramie, lub innych prymitywnych przyrządach. Mocowanie się dwójkami jako ćwiczenie zręcznościowe. Skoki wolne (wdał i wzwyż) w formie zabawowej i ściślej z ograniczonym rozbiegiem i określonym miejscem odbicia i doskoku. Skoki mieszane, w szczególności zawrotne przez ławeczkę, ustawioną poziomo i skosnie, oraz w zależności od warunków skoki przez tram, skrzynię i kozła, lub skoki przez przeszkody naturalne, przytem skoki rozkroczne należy pominąć w zespołach dziewczęcych. Rzuty małą piłką do celu lub na odległość.

C. SPORTY.

Jazda na saneczkach: wożenie się na saneczkach w terenie równym oraz zjazdy z łagodnych, naturalnych pochyłości bez ostrzejszych zakrętów.

Jazda na łyżwach: jazda wprzód, najprostsze figury, np. przekładanka, łuki.

Jazda na nartach: chody w terenie płaskim oraz zjazdy z niewielkiej pochyłości. Zabawy narciarskie w zjeździe nawprost.

Pływanie. Gdzie tylko warunki na to pozwalają, należy zorganizować naukę pływania i prowadzić ją w formie zabaw w wodzie, szybowania i wreszcie systematycznej tak, aby w klasie VII osiągnąć umiejętność pływania.

WYNIKI NAUCZANIA.

Sprawność w grach drużynowych, podanych w zasobie materiału ćwiczebnego; sprawność w tworzeniu kolumn ćwiczebnych, opanowanie zmian kierunku w marszu; opanowanie postawy z ramionami wzwwyż w siadzie skrzyżnym; pewność w marszu na równoważni do wysokości kolan z przekroczeniem małej przeszkody; opanowanie postawy w skoku wzwwyż na wysokości kolan. Umiejętność pływania, o ile są odpowiednie warunki.

UWAGI.

(Wspólny dla klas V, VI i VII).

Ze względu na występujące już wyraźnie w tym wieku różnice fizyczne i psychiczne między chłopcami i dziewczętami należy począwszy od klasy V prowadzić w zasadzie ćwiczenia cielesne osobno dla chłopców, osobno dla dziewcząt. Można przytem łączyć młodzież tej samej płci z dwu oddziałów równoległych, a także z dwu lub trzech bezpośrednio po sobie następujących klas. Przy połączeniu w zespoły chłopców z klas VI i VII oraz dziewcząt z tych klas, należy w klasie V (o ile nie ma oddziałów równoległych) dzielić młodzież przynajmniej podczas niektórych ćwiczeń według płci na dwie grupy, ćwiczące się równocześnie. Natężenie ćwiczeń ze względu na wcześniejsze pokwitanie winno

być naogół znacznie łagodniejsze w zastosowaniu do dziewcząt, niż do chłopców.

W zabawach i grach drużynowych należy położyć główny nacisk na stronę wychowawczą, zaprawiając młodzież do zgodnej, zbiorowej pracy i rozwijając poczucie szlachetnej walki między drużynami. Rozgrywki winny się odbywać wyłącznie w obrębie klasy lub zespołu, t. j. w zwykłym składzie ćwiczących się, i nie mogą być prowadzone widowiskowo. Przebieg gry winien być spokojny, a przerwy odpoczynkowe dostosowane do potrzeby grających.

W gimnastycznych ćwiczeniach kończyn górnych i dolnych trzeba zwrócić uwagę na obszerność ruchów. Ćwiczenia te winny się łączyć z chóralnem liczeniem, klaskaniem, wybijaniem taktu, wytrzymywaniem pauz w poszczególnych częściach ćwiczeń, oraz zwiększaniem ich tempa. Ćwiczenia kończyn górnych i dolnych stosować można oddzielnie lub łącznie, a ćwiczenia kończyn górnych można łączyć z ćwiczeniami głowy.

Krążenia głowy stosować należy początkowo indywidualnie (w celu rozruszania kręgów szyjnych), następnie dopiero miarowo i rytmicznie.

Zwisy należy stosować jedynie jako momenty przejściowe, a natężenie skoków, biegów i t. p. stopniować bardzo powoli. Szczególną uwagę trzeba zwrócić na ćwiczenia, poprawiające postawę młodzieży, wyrabiające poczucie rytmu i koordynację ruchów.

Przy szczegółowym doborze materiału dla klasy VII nauczyciel może uwzględnić ćwiczenia, wchodzące w skład minimów Państwowej Odznaki Sportowej, oraz przeprowadzać próbę zawodów o zdobycie tej odznaki, w przypadkach, w których młodzież osiągnie odpowiednią granicę wieku.

Dla klas V, VI i VII szkoła winna zorganizować co najmniej dwie jednodniowe wycieczki specjalne w ciągu roku. Na wycieczkach tych młodzież po dojeździe do celu biwakuje, wykonywając przytem takie urządzenia, jak kuchnia polowa, śmietnik, miejsce ustępowe i t. p. Program wycieczek po-

winien ponadto obejmować zabawy na wielkich i otwartych przestrzeniach, zabawy w wodzie i naukę pływania przy bezwzględnej przestrzeganiu dyscypliny kąpielowej, oraz ćwiczenia i gry polowe typu harcerskiego.

W czasie wycieczki jednodniowej długość marszu nie może przekraczać 10 km (łącznie tam i z powrotem) przy dostosowaniu szybkości marszu dla dzieci słabszych, przy czym maksymalna szybkość może wynosić 4 km na godzinę, z zastosowaniem odpoczynków 10 minutowych co 45 min. Obciążenie plecaka wynosić może 2—3 kg.

Dobierając materiał dla zespołów, złożonych z chłopców lub dziewcząt z klas V, VI i VII, należy bez wprowadzania zbyt dużego napięcia zmieniać zasób zabaw, gier i ćwiczeń w ciągu trzech lat, aby uniknąć monotony, osiągając możliwe urozmaicenie i podtrzymywanie stałego zainteresowania. Podobnie należy postępować przy łączeniu chłopców lub dziewcząt z dwu klas — w ciągu dwu lat.

NAUKA NADOBOWIĄZKOWA. CHÓR SZKOLNY.

P. wyżej przy programie klasy V.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMÓW POSZCZEGÓL- NYCH PRZEDMIOTÓW.

JĘZYK POLSKI.

CELE NAUCZANIA.

Język polski w szkole powszechnej jest przedmiotem ogniskowym, o wielostronnych i rozmaitych celach poznawczych, formalnych i wychowawczych. Nauka tego przedmiotu ma dać młodzieży tak podstawowe dobro kulturalne, jak znajomość i opanowanie mowy ojczystej, a więc zespół nieodzownych środków wyrażania się i porozumiewania, pracy umysłowej i dalszego kształcenia się, łącznie z bogatym zasobem odpowiedniej treści poznawczej, głębokim podłożem uczuciowym i oddziaływaniami na wolę. W ciągu siedmiu lat pracy w tym zakresie dziecko winno się nauczyć mówić jasno i poprawnie językiem polskich warstw wykształconych, wspólnym dla całej Rzeczypospolitej i wszystkich Polaków na kuli ziemskiej, czytać w tym języku przystępne utwory prozaiczne i poetyckie ze zrozumieniem i odczuciem; wypowiadać się zapomocą pisma kształtnego i ortograficznego w sposób prosty, jasny i logiczny, z uwzględnieniem w szczególności potrzeb życia praktycznego. Nauka języka polskiego winna jednocześnie rozwijać zamilowanie czytelnictwa, obudzić potrzebę dobrej

książki i wyrobić przywiązanie do niej. Z praktycznem opanowaniem języka ojczystego ma się łączyć elementarna, ale uporządkowana znajomość jego budowy, a więc podstaw gramatyki. Młodzież winna również uświadomić sobie uprawienia gwary, jako języka pewnego regionu. i pogłębić stosunek do własnej gwary, o ile ona istnieje w danym środowisku.

Opanowanie języka musi się odbywać na podstawie materiału treściowego wielostronnego i starannie dobranego. Znaczenie tego materiału jest tem większe, że aż do klasy IV włącznie do zakresu języka polskiego należy przygotowanie do późniejszej nauki historii, a nawet początek specjalnych zadań tego przedmiotu, a więc gromadzenie właściwych wyobrażeń, uprzyśtępnienie pojęć, dostarczenie wiadomości, najbardziej odpowiadających psychice dziecka w tym wieku i celom wychowania obywatelsko-państwowego, w klasach I i II ponadto — poruszanie, omawianie najprostszych tematów geograficznych i przyrodniczych, jako podbudowa odpowiednich przedmiotów nauczania, wyodrębniających się później stopniowo. Geografia i historia, występując jako osobne przedmioty, biorą na siebie określone dziedziny zadania zaznajomienia młodzieży z polską kulturą, współdziałają w tym zakresie w różnym stopniu wszystkie przedmioty nauczania; na języku polskim ciąży jednak aż do końca wielka, może największa część tego zadania. Korzystając ze znacznego wymiaru czasu, z obfitości własnych środków metodycznych i z wyników, osiągniętych w innych dziedzinach nauczania, nauka języka polskiego może wprowadzać nowe wiadomości, oświecać i wzbogacać odmiennymi szczegółami, zwłaszcza o charakterze humanistycznym, fakty, gdzieindziej poznać, uświadamiać i wyjaśniać najważniejsze wartości, przekazywać dobre tradycje i wpajać ideały narodowe i państwowe. W ten sposób nauka języka polskiego przyczynia się waleń do osiągnięcia jednego z najistotniejszych celów szkoły powszechnej: wytworzenia głębokiej i zasadniczej więzi między wszystkimi

obywatelami Polski i wszystkimi jej warstwami społecznymi, podstawowej wspólnoty, możliwości porozumienia się i zrozumienia.

Odpowiedni dobór tematów, kierunek rozważań i dyskusyj mają wogóle służyć rozmaitym celom wychowania indywidualnego i społecznego, w zakresie, możliwym na tym poziomie.

Zdobywanie umiejętności, należących do właściwego zakresu języka polskiego, oraz opracowywanie dla celów poznawczych i wychowawczych materiału rzeczowego, w szczególności zaś odpowiednie ćwiczenia słownikowe, obejmują oczywiście kształcenie intelektu, a więc: umiejętności różniowania, porównywania, rozumowania i t. d.

Kształcenie pięknego i wyrazistego czytania, uczenie się i wygłaszanie wierszy, poznawanie wartościowych utworów literackich i oglądanie dzieł sztuki plastycznej, ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej — służą wydatnie celom wychowania estetycznego.

KONSTRUKCJA PROGRAMU.

Materiał nauczania na szczeblu pierwszym obejmuje mówienie, pisanie i czytanie, ćwiczenia, związane narówni z mówieniem, pisanem i czytaniem, oraz tematy wymienionych ćwiczeń. Dalej następują wyniki nauczania i uwagi do programów poszczególnych klas.

Na szczeblu drugim ze względu na to, że książka wybija się wyraźnie na plan pierwszy, kolejność działów w materiale nauczania ulega pewnej zmianie i jest następująca: czytanie, mówienie, pisanie oraz związane z nimi ćwiczenia i tematy.

W praktyce szkolnej ćwiczenia różnego rodzaju stanowią nierozdzieloną całość, wzajemnie się przenikając i uzupełniając w różnych momentach pracy. Wyodrębnienie ich w programie ma na celu sprecyzowanie materiału i ćwiczeń, związanych z danym działem.

Tematy, dostarczające materiału o dużych walorach poznawczych i wychowawczych, skupiają jednocześnie dokoła siebie treść przeznaczonych dla danego poziomu czytanek oraz służą jako materiał do ćwiczeń w wypowiedzianiu się ustnym i pisemnym, które różniczkują się coraz bardziej.

NAUKA CZYTANIA I PISANIA W KLASIE I.

Naukę czytania i pisania w klasie I poprzedza okres przygotowawczy, trwający 4–6 tygodni. W ciągu tego okresu należy stosować odpowiednie ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe.

Nauczyciel może wybrać jedną z dwóch, niżej podanych, metod pracy: metodę wyrazową lub metodę zdaniową. Tok pracy, podany w obu metodach, uwzględnia zarówno analizę, jak i syntezę.

Metoda wyrazowa obejmuje następujące momenty dydaktyczne: pogadanki na temat obrazka przy nowej literze, wyodrębnianie wyrazów, pisanie i czytanie podstawowych wyrazów, wyodrębnianie nowej głoski i litery w podstawowych wyrazach, skojarzenie litery z głoską, układanie ustne i piśmienne łatwych i krótkich wyrazów w krótkie i łatwe zdania.

Metoda ta wymaga pewnej kolejności wprowadzania głosek i liter, a więc materiał, którym posługuje się nauczyciel, musi być bardzo ograniczony; przy każdej nowej literze należy dobierać materiał do czytania tak, aby znajdowały się w nim jedynie wyrazy, złożone z głosek i liter, które już przedtem zostały poznane; doboru wyrazów dokonuje się nie tylko ze względu na ich stronę fonetyczną i graficzną, ale i na wywoływane przedstawienie (treść, obraz pozajęzykowy), w związku z czym należy dobierać przede wszystkim rzeczowniki, następnie przymiotniki i czasowniki.

Metoda zdaniowa obejmuje: oglądanie obrazu, ilustrującego treść zdania krótkiego, składającego się najwyżej z trzech wyrazów, o treści związanej z życiem bieżącym

dzieci; odczytywanie i odwzorowywanie obrazu zdania; wyodrębnianie wyrazów w zdaniu; odczytywanie i odwzorowywanie wyrazów; układanie nowych zdań przez zmianę jednego wyrazu w zdaniu poznanym lub rozszerzanie znanego zdania nowymi wyrazami; wyodrębnianie liter, powtarzających się w poznanych wyrazach, skojarzenie głosek z wyodrębnianymi literami; tworzenie nowych wyrazów z poznanych głosek i liter; układanie przez dzieci zdań ze znanych wyrazów, a nawet z wyrazów nowych, proponowanych przez dzieci.

Metoda zdaniowa zaleca, aby moment analizy zdania, a w szczególności wyrazu, był samorzutny, przycem nie wszystkie wyrazy, podawane w zdaniu na początku nauki, należy analizować, gdyż niektóre z nich mogą być ujmowane nadal jedynie jako obrazy językowe; umożliwia ona dziecku wymawianie grupy wyrazów (zdania), przyzwyczajając je do sposobu czytania osób dorosłych.

Niezależnie od wybranej metody obowiązują nauczyciela zawsze przy nauce czytania i pisania pewne zasadnicze wskazania, a mianowicie: materiał do czytania winien być zawsze starannie dobierany pod względem obrazu graficznego, brzmienia i treści; zdarzenia z życia bieżącego dzieci, obserwacja przedmiotu, rysunek, obrazek, winny stanowić naturalne wprowadzenie do czytania tekstu; należy zawsze zwracać uwagę nie tylko na wyraźne czytanie tekstu, lecz również na to, czy dziecko rozumie to, co czyta, i domagać się od pierwszej chwili poprawnego wymawiania przy czytaniu głośnym; należy stosować często czytanie ciche: nauczyciel winien przestrzegać, aby dzieci przepisywały wyrazy jako całości.

Należy pamiętać, że metoda zdaniowa nie została jeszcze w Polsce należycie opracowana; brak gotowych pomocy naukowych wymaga od nauczyciela większego nakładu energii i czasu na przygotowanie lekcji, aniżeli przy stosowaniu metody wyrazowej.

W przeciwieństwie do tego metoda wyrazowa, oparta

na wielokrotnej praktyce, nie nasuwa tylu trudności dla nauczyciela.

MÓWIENIE.

Przewidziane przez program ćwiczenia w mówieniu mają stopniowo wdrażać ucznia do jasnego, poprawnego i swobodnego wypowiadania spostrzeżeń i innych przeżyć.

Na szczeblu pierwszym, zwłaszcza w klasach I i II, na plan pierwszy wysuwa się swobodne i samorzutne wypowiadanie się dzieci w związku z różnymi okolicznościami życia szkolnego i domowego. Ćwiczenia tego rodzaju zaprawiają dziecko do możliwie jasnego wyrażania w mowie swoich przeżyć (w znaczeniu najobszerniejszym), a nauczycielowi dają sposobność poznania psychiki poszczególnych uczniów, ich stopnia rozwoju umysłowego, oraz wskazują mu, jakie błędy i niedomagania językowe występują w danej klasie. Ćwiczenia te powtarzają się we wszystkich klasach szkoły powszechnej, zmierzając do wyrobienia języka indywidualnego, odpowiadającego osobowości ucznia, oraz sposobowi ujmowania przez niego rzeczy i spraw otaczającego świata.

Rozmowy nauczyciela z dziećmi na wskazane tematy skupiają uwagę dziecka na określonej treści i wzbogacają jego słownik w pewnym zakresie rzeczowym. Temat, o którym ma się mówić, musi być zajmujący, tylko wówczas bowiem ma dziecko ochotę do wypowiadania się; musi on być również dostępny psychice dziecka. Niektóre z tematów winny być stopniowo rozszerzane i pogłębiane na różnych stopniach nauczania. Na stopniu najniższym temat powinien opierać się zasadniczo na bezpośrednich przeżyciach dzieci, oraz na konkretnym, dostępnym dla obserwacji dziecka materiale. Przejście do tematów trudniejszych i dalszych powinno odbywać się stopniowo zależnie od rozwoju psychicznego danej klasy oraz w pewnej mierze od środowiska.

Swobodne wypowiadanie się dzieci w związku z czytaniem utworami, niezależnie od poziomu, nie powinno

być niewolniczym powtarzaniem słów nauczyciela, czy książki, lecz naprawdę swobodnym mówieniem dziecka o tem, co czytało, co je zaciekało, zapytaniem o to, czego nie zrozumiało i t. p.

Program wymienia obrazki, jako jeden z punktów wyjścia dla ćwiczeń w mówieniu. I tu również zaznacza się wyraźnie stopniowanie. Dzieci najpierw oglądają poszczególne obrazki, omawiają ich treść, następnie nadają im tytuły. Dalszym stopniem (od klasy III) jest ujmowanie treści całego cyklu obrazków w postaci tytułu. Ćwiczenia tego rodzaju wzbogacają słownik i rozwijają umiejętność treściwego ujmowania spostrzeżeń; z drugiej zaś strony uczą w sposób elementarny analizowania całości, wyróżniania w niej szczegółów, odróżniania ważniejszych od mniej ważnych, wykrywania związków między nimi i syntetycznego ujęcia zaobserwowanej treści. Obrazki, zwłaszcza na szczeblu pierwszym, powinny przedstawiać przedewszystkiem jakiegoś zdarzenia, jakąś akcję; obrazy przedmiotów w spoczynku lub krajobrazy nie interesują dzieci i nadają się raczej do opisywania aniżeli do układania opowiadań. W opowiadaniu na podstawie obrazków, występującem od klasy III, muszą uczniowie uzupełniać zapomocą wyobraźni pewne luki i braki, które wynikają ze statycznego charakteru obrazów. Równocześnie zaś rozwija się zdolność wykrywania związków między treściowymi składnikami obrazu.

Przy tej sposobności uczniowie stosują wyrazy i zwroty, wyrażające rozmaite stosunki.

W wyższych klasach szkoły powszechnej obrazy stanowią, choć w mniejszym stopniu, jedną z podstaw do ćwiczeń w mówieniu, zachowując te same wartości, co i na szczeblu pierwszym.

Układanie opowiadań wszelkiego rodzaju odbywa się z początku drogą pracy zbiorowej, zespołowej; poszczególni uczniowie wypowiadają swoje spostrzeżenia, wspomnienia, np. z wycieczki, a z tych elementów, na podstawie roz-

mowy (dyskusji), kierowanej dyskretnie przez nauczyciela, składa się całość opowiadania. Zbiorowym wysiłkiem wyszukuje się wyrazy, zwroty, postaci zdania, najodpowiedniejsze do wyrażenia danej treści.

Układanie jednostkowe opowiadań jest ćwiczeniem trudniejszym, gdyż cały ciężar pracy spada na jednostkę, dlatego powinno się rozpocząć dopiero po nabyciu pewnej wprawy w zbiorowym układaniu opowiadań.

Opisy wyrabiają przede wszystkim umiejętność obserwowania oraz wzbogacają bardzo wydatnie słownik dziecka. Opis bowiem, zgodny z rzeczywistością, jest tylko wówczas możliwy, gdy posiadamy zasób słów i zwrotów, pozwalających na właściwe wyrażenie różnych szczegółów i ich odcieni. Kolejność zdarzeń sama przez się wpływa na planowość opowiadania, w opisie zaś trzeba wybrać pewien określony punkt widzenia. Nie należy przytem wyczerpywać wszystkich cech przedmiotu, lecz zwracać uwagę tylko na te, które zależnie od przyjętego punktu widzenia są wartościowe.

I dlatego opis, jako ćwiczenie trudniejsze, pojawia się dopiero w klasie III.

Należy od początku wdrażać uczniów do ujmowania zaobserwowanych szczegółów w jednolitą i żywą całość. Już od klasy I należy stopniowo przygotowywać dzieci do patrzenia, obserwowania i wyrażania spostrzeżeń.

W klasach najniższych należy poprzestawać na wyodrębnianiu cech, najbardziej rzucających się w oczy, przedmiot zaś obserwowany powinien być łatwo uchwytny dla obserwacji dziecka. W miarę rozwoju spostrzegawczości dziecka i zasobu jego słownika dajemy przedmioty jednostkowe o cechach coraz bogatszych, od klasy V-ej zaś począwszy, zaczynają się opisy sytuacji, od VI-ej krajobrazów. Przedmioty do opisu powinny budzić zainteresowanie dzieci.

Opisy, podobnie jak opowiadania, winny być najpierw układane zbiorowo, a następnie także indywidualnie.

Sprawozdania polegają na wyławianiu momentów zasadniczych jakiegoś zdarzenia, łączeniu ich w całość i wypowiadaniu jej w zwartej, jasnej formie.

Analogicznym ćwiczeniem są *streszczenia*, dotyczą jednak nie zaobserwowanych wydarzeń, lecz treści, znanej z lektury. Do streszczeń na poziomie szkoły powszechnej nadają się utwory o treści nieskomplikowanej i wyraźnie zarysowanej konstrukcji, nie nadają się natomiast utwory o treści uczuciowej i fantazyjnej.

Sprawozdania należy rozpoczynać od przedstawienia pojedynczych i łatwych do ujęcia faktów, a pierwsze streszczenia opierać na tekstach krótkich i bardzo jasnych.

Streszczenia mogą stanowić etap przejściowy od opowiadań i opisów do układania planów.

W klasie IV występuje po raz pierwszy *porządkowanie wypowiedzi* na tle czytanek. Stanowi ono przygotowanie do wspólnego układania planów całych utworów, które występuje w kl. V, a rozwija się dalej w klasie VI. Przy *układaniu planu* należy koniecznie pamiętać, że nie każda treść nadaje się do układania planu. Treść, działająca na nasze uczucia, nie może i nie powinna być w ten sposób porządkowana; następstwem takiego ujęcia w schemat logiczny byłoby zniszczenie przeżycia emocjonalnego. Ćwiczeniem, przygotowującym do układania planu, jest omówione powyżej nadawanie tytułów obrazkom.

Układanie *przemówień*, przewidziane w materiale klasy VII, ma cel wybitnie praktyczny. Ma ono przygotować uczniów pod pewnym względem do udziału w życiu i pracy społecznej. Przemówienia winny w swojej treści wiązać się z aktualnymi wydarzeniami życia szkolnego i polegać na jasnym, treściwym i uporządkowanym wyrażaniu myśli.

Przy przeprowadzaniu ćwiczeń w mówieniu nie powinien nauczyciel nic narzucać. Zadaniem jego jest w czasie obserwacji przedmiotu, zbierania wspomnień, zastana-

wiania się nad tekstem i t. p. ostrożne skierowywanie uwagi uczniów na niedostrzeżone szczegóły i niezauważone momenty.

Należy zostawić dziecku jego naturalny, indywidualny język i nie narzucać mu sposobu mówienia innych ludzi lub języka książki, nie pozwalać jednakże na jakiegokolwiek błędy przeciwko poprawności językowej.

Wypowiadanie się uczniów we wszelkiej postaci daje nauczycielowi sposobność zorientowania się, jakie błędy językowe są właściwe danej klasie. Zauważone odstępstwa od mowy wykształconego ogółu grupuje nauczyciel według ich źródeł i rodzajów, niektóre z nich może omówić w związku z ćwiczeniami gramatycznymi, inne przy opracowaniu ćwiczeń piśmiennych. Odchylenia, mające swe źródło w gwarze, należy traktować inaczej, aniżeli rzeczywiste błędy językowe.

Przyzwyczajania gwarowe należy zastępować powoli wyrażeniami z języka warstw wykształconych, wyjaśniając przytem, że gwara nie jest językiem błędnym, lecz używa się jej tylko w pewnych okolicach Polski, natomiast język, jakim uczy mówić szkoła, jest językiem ogólnym dla całej Polski.

Błędy językowe należy wykorzeniać na lekcjach i poza lekcjami. W czasie wypowiadania się uczniów nie należy jednak zatrzymywać się nad wyjaśnieniem, na czym błąd polega, lecz tylko zastąpić go formą poprawną; nauczyciel powinien ujmować zauważone błędy w pewne grupy i poświęcać od czasu do czasu ich omówieniu część lekcji.

PISANIE.

Ćwiczenia w pisaniu, zmierzające do wyrobienia umiejętności wypowiadania się w piśmie, łączą się ściśle z ćwiczeniami w mówieniu. W mówieniu i w pisaniu występują przeważnie te same rodzaje i formy wypowiadania się. Jednak mówienie, jako bardziej bezpośrednie i jako łatwiejsze

od wypowiadania się w piśmie, poprzedza ćwiczenia w pisaniu. Stopniowo zdobywana, dzięki ćwiczeniom w mówieniu, sprawność i względna swoboda ułatwia uczniowi wypowiadanie się w piśmie. Należy pamiętać, że tematy ćwiczeń piśmiennych, zwłaszcza w początkach, powinny być łatwiejsze od tematów ćwiczeń w mówieniu. Wprawdzie ćwiczenia piśmienne powinny występować dopiero po szeregu podobnych ćwiczeń w mówieniu, ale w czasie pisania uczeń, pozostawiony samemu sobie, ma zadanie trudniejsze do spełnienia niż przy mówieniu. Modulacja głosu, gest i mimika, odgrywające wielką rolę w mówieniu, muszą być zastąpione w pisaniu większą dbałością o poprawną budowę zdania, właściwy szyk wyrazów, użycie poprawnych form fleksyjnych, oraz większą dbałością o dokładność wyrażen. Mimo to jednak język powinien być swobodny, właściwy dla danego wieku; jak najbardziej należy przestrzec przed wyrabianiem języka nienaturalnego, wzorowanego na książkowym; świadczy to zawsze o braku własnej treści. Już na poziomie szczebla pierwszego przyzwyczajając należy dzieci do posługiwania się językiem warstw wykształconych. Jednak konieczność zachowania i wyrabiania własnego języka dziecka wymaga, ażeby w samodzielnych wypracowaniach piśmiennych o tematach, skłaniających do subiektywnego wypowiadania się, pozwolić dziecku na tym szczeblu posługiwać się w mniejszym lub większym stopniu wyrażeniami i zwrotami gwarowymi. Na szczeblu drugim wyrażenia takie mogłyby występować tylko wówczas, gdy temat wypracowania lub specjalna jego forma (np. dialog) takich wyrażen wymaga.

Jednym ze środków, przyczyniających się do wyrobienia swobodnego własnego języka, jest dobór właściwych tematów. Temat powinien interesować dziecko i nie przekraczać poziomu umysłowego i stopnia rozwoju psychicznego w danym wieku. Tematy zatem powinny przede wszystkim wiązać się z przeżyciami ucznia, z jego obserwacjami i zainteresowaniami. Powinny one być sformułowane w spo-

sób jasny i niedwuznaczny, pozostawiać jednak swobodę wypowiedziania się stosownie do zainteresowań i właściwości każdego ucznia. Na szczeblu drugim można dawać tematy do wyboru, przyczem jednak należy pamiętać, aby były powiązane jakimś momentem wspólnym, a więc jednakową formą lub jednakowym zasadniczym momentem treści. Jest to konieczne ze względu na omawianie wypracowań, które powinno stanowić normalną lekcję, dającą korzyści wszystkim uczniom. Tematy, oparte o lekturę, powinny również skłaniać ucznia do samodzielnej pracy umysłowej i językowej. Charakterystyka osób może pojawić się jako temat wypracowania piśmiennego dopiero w klasie VII, przyczem powinna ona dać całość żywą, a nie suche wyliczenie cech charakteryzowanej postaci w formie schematycznej.

Praktyczny, życiowy charakter ma *pisanie listów*, występujące od klasy IV. Tematy tych ćwiczeń powinny być związane z rzeczywistością i przeżyciami uczniów, z aktualnymi wydarzeniami i potrzebami życia szkolnego, z uroczystościami rodzinnymi i t. p.

Przygotowaniem do wypracowań piśmiennych są ćwiczenia słownikowe i zbiorowe ustne układanie sprawozdań, opowiadań, opisów i t. p. *Ćwiczenia słownikowe* powinny dostarczyć uczniom zasobu wyrazów i zwrotów, potrzebnych dla danego zakresu treściowego. Zbiorowa praca nad ułożeniem jakiegoś sprawozdania i t. p. uczy zwracać uwagę na właściwy układ i następstwo treści oraz na jak najlepszy i najodpowiedniejszy dobór wyrazów.

Ćwiczenia piśmienne powinny być zasadniczo stosowane często, w ilości, zapewniającej osiągnięcie przepisanych w programie wyników.

Krótkie wypracowania piśmienne, będące bądź ćwiczeniem w stosowaniu różnych form wypowiedziania się, bądź ćwiczeniem w ujmowaniu różnych tematów, czytają uczniowie na lekcjach i omawiają wspólnie. Od klasy IV począwszy, należy od czasu do czasu stosować *dłuższe wypracowania*.

Wypracowania klasowe występują przeważnie jako

sprawdzian nabytych umiejętności i sprawności w zakresie pisania. Te wypracowania muszą być wszystkie poprawione i ocenione przez nauczyciela. Ocena powinna, zwłaszcza na szczeblu II i III, zawierać treściwe omówienie stron dodatnich i ujemnych wypracowania.

Przy przeglądaniu wypracowań klasowych nauczyciel zwraca uwagę na wszystkie błędy i usterki, sposób zaś wskazywania ich uczniom zależy od poziomu nauczania i od rodzaju błędów.

W klasach najniższych np. zastępuje nauczyciel w tekście wypracowania wyraz, napisany błędnie, lub zdanie, źle zbudowane, właściwą formą.

W klasach III i IV może nauczyciel stopniowo wprowadzić wskazywanie zapomocą rozumiały dla uczniów znaków tych błędów, które powinni umieć sami poprawić na podstawie posiadanych wiadomości; może używać znaków, wskazujących pewne rodzaje błędów. Inne błędy poprawia jak na stopniu najniższym.

W klasach najwyższych najbardziej celowe może być stosowanie umówionych znaków dla wszelkiego rodzaju błędów.

Lekcja, na której omawia się poprawione przez nauczyciela wypracowania, powinna być tak zorganizowana, aby cała klasa była zainteresowana. Dlatego przy poprawianiu wszelkiego rodzaju ćwiczeń powinny dzieci brać czynny udział już od klas najniższych. Np. przy poprawianiu wypracowań nauczyciel czyta jedno wypracowanie, bez wymieniania nazwiska autora, a klasa według wspólnie ułożonego planu zastanawia się nad jego zaletami i wadami, projektując poprawienie błędów.

W klasach wyższych jest pożądane, aby uczniowie otrzymali poprawione swoje wypracowania pod koniec lekcji tak, aby nad oceną i wskazaniem usterek wypracowań mogli zastanowić się w domu, porównać wypracowania z innymi ćwiczeniami tego samego typu i t. d. Na lekcji, której tematem jest poprawa wypracowań, rozważa się pla-

nowo ich dodatnie i ujemne strony; omawia się przede wszystkim te usterki, które dla danego typu ćwiczenia są najważniejsze, i te, które występują w największej liczbie wypracowań, przyczem cała klasa współpracuje nad wykryciem, na czym polega błąd i nad wskazaniem jego poprawy. Omawianie każdego wypracowania z osobna nie jest wskazane ani ze względów dydaktycznych, ani wychowawczych. Natomiast podstawą do omawiania i poprawiania błędów są wyjątki z różnych wypracowań, czytane i porównywane w czasie lekcji.

Błędy ortograficzne, występujące u większej liczby uczniów w danej klasie, należy usuwać przez stosowanie odpowiednich ćwiczeń poprawczych. Ćwiczenia te układa nauczyciel zależnie od potrzeb danej klasy na podstawie błędów, występujących w wypracowaniach większości dzieci. Mechaniczne przepisywanie całego poprawionego tekstu lub poszczególnych wyrazów, w których były błędy, nie jest wskazane.

Do opanowania ortografii zmięrzają *różne rodzaje przepisywania, pisanie z pamięci, pisanie ze słuchu, układanie tablic ortograficznych*. Jako środek pomocniczy służy, poczynając od klasy V, słownik ortograficzny. Wymienione rodzaje ćwiczeń mają na celu uświadamianie zasad ortograficznych i zmechanizowanie ich użycia.

Teksty do przepisywania powinny być dla ucznia zrozumiałe i dostępne zarówno co do treści, jak co do języka, w przeciwnym bowiem razie uczeń bezmyślnie odpisuje poszczególne litery i zjawisko ortograficzne nie wiąże się z całością wyrazu.

Tablice ortograficzne — zależnie od potrzeby — układają uczniowie wspólnie pod kierunkiem nauczyciela. Na tablicach tych zestawiają wyrazy, w których występują opracowywane w danym czasie prawidłą ortograficzne, lub w poprawnej formie — wyrazy, związane z nagminnie występującymi błędami w wypracowaniach uczniowskich.

Słownik ortograficzny jest dobrą pomocą w wypad-

kach trudniejszych, uczniowie nie powinni go jednak nadużywać, gdyż zbyt częste uciekanie się do pomocy słownika przeciwdziała wyrobieniu pewności ortograficznej.

Zasady przestankowania winny być wyjaśniane na tle zdania. Przy ćwiczeniach ortograficznych — z wyjątkiem sprawdzających — należy przyzwyczajać dzieci do tego, by przed oddaniem nauczycielowi zeszytu porównywały napisane przez siebie trudniejsze wyrazy albo z tablicami ortograficznymi, albo w klasach wyższych ze słownikiem ortograficznym. Zaostrza to u dzieci spostrzegawczość ortograficzną (jeden z najważniejszych warunków poprawnego pisania), a ponadto wdraża do samokontroli, co posiada duże znaczenie wychowawcze i życiowe.

Pisanie z pamięci powinno przeważać w klasie I i II nad przepisywaniem, w innych klasach występować równolegle. Ćwiczenia te polegają na tem, że dziecko musi pamięciowo uchwycić graficzny obraz wyrazu, zanim go napisze. Wyraz powinno dziecko przed pisaniem poznać w kontekście, gdyż tylko w tym przypadku zrozumie potrzebę jego pisania. Liczyć się przytem należy z pojemnością pamięci dziecka: całość, jaką dziecko ma zapamiętać, nie powinna przekraczać 3—4 wyrazów. Ćwiczenia tego rodzaju należy urozmaicać (np. przez wprowadzenie różnego rodzaju loteryjek).

Pisanie ze słuchu opiera się na pisaniu z pamięci; dziecko bowiem za dyktandem nauczyciela pisze, operując znanymi sobie wyrazami, różni się jednak tem, że podczas gdy pisanie ze słuchu opiera się najczęściej na pamięci długotrwałej, pisanie z pamięci — na pamięci krótkotrwałej i następuje bezpośrednio po obserwacji obrazu wyrazu.

Pisanie ze słuchu odgrywa inną rolę w klasach niższych, a inną w klasach wyższych. O ile w klasach niższych głównie przyzwyczaja dzieci — podobnie, jak pisanie z pamięci — do ujmowania całości, o tyle w klasach wyższych służy głównie jako sprawdzian nabytych umiejętności.

Zaprawianie do kształtnego pisania należy łączyć przede wszystkim z przepisywaniem, służącym równocześnie celom ortograficznym, ponadto przy wszystkich ćwiczeniach piśmiennych winno się zwracać uwagę na kształtność, czytelność i czystość pisma. Przeznaczanie specjalnych lekcji na ćwiczenia kaligraficzne jest niedopuszczalne.

Należy unikać przeciążania dzieci zbytnią ilością pisania.

CZYTANIE.

Czytanki służą jako materiał, wzbogacający umysł dziecka pewną treścią, dostarczając przeżyć i sugestij w kierunku wychowawczym oraz nasuwają tematy do ćwiczeń w wypowiedzaniu się i pisanii.

Treść czytanek dla każdego poziomu winna grupować się około omawianych tematów. Z założenia przytem osi programowej wynika, że czytanki muszą tworzyć zwartą, planową, zarówno w obrębie poszczególnych klas, jak i w obrębie całego szerebu, wreszcie całej szkoły zamkniętą całość, nie mogą zaś być zbiorem luźnych, przypadkowo zestawionych i żadną myślą przewodnią niepowiązanych ze sobą wyjątków poezji lub prozy. Dotyczy to również i roku nauczania.

Warunkom powyższym odpowiadają tylko takie wypisy, w których treść czytanek jest zgrupowana dokoła zasadniczej osi ideowej. Wypisy jednak (kolejność czytanek) nie powinny stanowić o toku pracy na lekcjach języka polskiego: czytanki dobieramy odpowiednio do tematów, jakie nasuwają bieżące wydarzenia, uroczystości i t. p., tudzież do potrzeb korelacji języka polskiego z innymi przedmiotami.

Cechy dobrego czytania głośnego są następujące: wyraźne i poprawne wymawianie poszczególnych wyrazów, zachowanie przestankowania, uwzględnianie akcentu logicz-

nego, czytanie z odczuciem. Wszystkie te cechy stanowią istotę czytania dobrego i wyrazistego. Umiejętność takiego czytania osiąga się drogą stopniowych ćwiczeń.

W pierwszym i drugim roku nauczania wysiłek nauczyciela skupia się przede wszystkim około opanowania techniki czytania w najelementarniejszym zakresie. Należy jednak starać się, aby już przy pierwszych poznawanych wyrazach unikać czytania mechanicznego, lecz przez wytworzenie zainteresowania pobudzić do czynnego udziału wyobraźnię, uczucie i umysł. Wzorem dobrego czytania może być stosowane od czasu do czasu czytanie nauczyciela.

W klasie III i IV zwracamy obok tego uwagę głównie na rozumienie treści i zachowanie przestankowania, w klasach V i VI — na właściwe akcentowanie i odczucie, wyrażone przez stosowną modulację głosu. Stopniowania tego nie należy rozumieć w ten sposób, że w klasach niższych nie ma się zwracać uwagi na te cechy czytania, które pragniemy osiągnąć w klasach wyższych; właściwe akcentowanie zdania, jako całości myślowej, uwzględniać należy już w pierwszej klasie, podobnie jak modulację głosu przy czytaniu zdań pytających i t. p. Będą to jednak wymagania elementarne w porównaniu z temi, jakie stawiać będziemy dzieciom klasy V czy VII.

Czytanie ciche, przy którym dziecko musi wzrokiem obejmować całe wyrazy, jest skutecznym środkiem opanowania techniki czytania, a zwłaszcza wyrobienia płynności czytania, i dlatego winno być często stosowane na szczeblu pierwszym. Czytanie ciche w klasach wyższych winno być dalej stosowane jako pewna metoda pracy, która, uwzględniając indywidualne tempo pracy ucznia, pozwala mu lepiej wniknąć w treść czytanego utworu, a przez rozwijanie samodzielności przygotowuje go do samouctwa.

Czytanie głośne może być poprzedzone krótkim wstępem, wprowadzającym w treść danego utworu; przygotowanie do czytania utworu może przybierać rozmaite formy

zależnie od potrzeby i warunków (obraz, rozmowa, pogadanka, opowiadanie nauczyciela, audycja muzyczna, wycieczka i t. p.).

Wyjaśnienia słownikowe można stosować przed czy-
śloownikowe
taniem, w czasie czytania i po czytaniu, w zależności od typu utworu.

Przestrzegać należy, aby wyjaśnienie wyrazów ograniczało się do istotnej potrzeby, aby nie przysłoniło właściwego celu lekcji i nie rozrywało zainteresowania i uwagi ucznia, zwróconych na poznawaną treść. Właściwym uzupełnieniem lub przygotowaniem rozumienia wyrazów mogą być ćwiczenia słownikowe.

Przy omawianiu lektury zarówno na stopniu niższym jak wyższym należy szczególną uwagę poświęcić uwypoklenieniu składników treści, pozwalają one bowiem zrozumieć lepiej utwory i torują drogę racjonalnemu czytelnictwu. Należy jednak przytem unikać drobiazgowej analizy, która wywołuje nudę i osłabia zainteresowania młodzieży lekturą. Dlatego też czytanie stataryczne należy znacznie ograniczyć, stosując je tylko przy lekturze utworów o charakterze rzeczowym lub urywków trudniejszych, wymagających większej ilości objaśnień, częściej natomiast ujmować utwór jako całość, zwracając przytem uwagę na przebieg zdarzeń, ciekawsze sceny, postaci ludzkie, ich czyny, działania i t. p.

Sposób omawiania treści należy zwłaszcza na stopniu niższym przystosować do poziomu umysłowego dzieci.

Przy rozpatrywaniu głównych składników utworu (zdarzenia, postaci, ich czyny) na stopniu wyższym nie wyczerpiemy wszystkich przy lekturze jednego utworu, ale będziemy je omawiali wedle potrzeby przy lekturze różnych utworów. Uwzględnimy więc przede wszystkim składniki charakterystyczne dla danego utworu, ponadto zaś występujące w nim w taki sposób, że dziecko z łatwością zwróci na nie uwagę.

I tutaj jednak należy unikać przesady, pamiętając o tem, że szczegółowe rozważanie tych składników nie będzie na tym poziomie nauki do celu.

W związku z opracowaniem lektury należy unikać niewolniczej reprodukcji, skłaniając natomiast uczniów do swobodnego odtwarzania treści. Daleko bowiem więcej korzyści osiąga uczeń, posługując się własnym zasobem słownym i stylem, oraz rozumując samodzielnie, niż powtarzając mechanicznie zwroty autora i trzymając się niewolniczo jego wątku myślowego. Na stopniu wyższym należy od czasu do czasu stosować streszczenia czytanych utworów, bacząc przytem na zwięzłość i jasność wyrażania myśli.

Czytanki lub utwory, zawarte w wypisach, przeznaczyć nauczyciel na lekturę szkolną lub domową. W pierwszym przypadku będzie się je czytało i omawiało w szkole, w drugim zaś — poleci nauczyciel przeczytać utwór w domu, następnie zaś omówi go w szkole. Ponadto zastosuje nauczyciel lekturę uzupełniającą, polegającą na czytaniu książek, książeczek w domu i omawianiu ich w szkole. Będzie to jednak możliwe tylko przy zaopatrzeniu biblioteki szkolnej w taką ilość egzemplarzy tego samego utworu (t. j. odpowiadającą co najmniej $\frac{1}{3}$ ilości uczniów w klasie), by wszyscy uczniowie mogli się z nim zaznajomić. Ilość książek i książeczek do przeczytania i omówienia ma w ten sposób w kl. V wynosić 2—4, w kl. VI 3—5, a w kl. VII 4—6 w ciągu roku, przyczem w klasie VII należy w tym dziale lektury uwzględnić również rozprawki popularno-naukowe.

Większość utworów z działu lektury uzupełniającej we wszystkich klasach przeznacza się na pracę domową, na lekcjach zaś czyta się jedynie fragmenty, najbardziej typowe i wartościowe, oraz urywki wyjątkowo trudne, czy też charakterystyczne pod względem treści lub stylu.

W klasach VI i VII należy dawać krótkie wiadomości o wybitniejszych autorach i autorkach czytanych książek.

Ponadto zainteresuje się nauczyciel indywidualnym czytelnictwem poszczególnych uczniów, służąc im radą, wskazówkami i t. p. przy sposobności wypożyczania książek.

Nauczyciel powinien przyzwyczajać dzieci, by w razie wątpliwości lub trudności w rozumieniu książki zwracały się do niego o pomoc.

W doborze książek winien się nauczyciel stosować do ustalonego spisu lektury.

Lektura książek popularno-naukowych, dłuższych utworów prozaicznych i poetyckich w klasie VII winna nie tylko rozbudzić zapał do czytelnictwa, ale nadto rozwinąć jego samodzielność w wyszukiwaniu książki.

Aby w młodzieży wyrobić potrzebę czytania książek popularno-naukowych, starać się należy o to, by młody czytelnik odpowiednio do swoich zainteresowań znalazł w książce rozwiązanie jakiejś trudności praktycznej. Np. uczeń pragnie zrobić radio, trzeba mu więc podsunąć odpowiednią książeczkę, w której znajdzie dokładne wyjaśnienie, jak to zrobić. Jeśli czyta o uprawie warzyw, może wypróbować te sposoby uprawy warzyw, o których mówi autor książeczki i t. p. W ten sposób przyzwyczajamy dzieci do korzystania z doświadczeń innych ludzi, wiążąc zarazem naukę z życiem. Takie porównywanie, zestawianie treści książki z otrzymanymi wynikami praktycznymi nauczy czytać książki uważnie i zaprawi młodzież do samodzielnego korzystania z lektury popularno-naukowej.

Obok wypisów zaleca program korzystanie z pisemek dla dzieci i młodzieży. Będą to albo pisemka, prenumerowane przez klasę, albo roczniki z lat ubiegłych. Nie jest przytem konieczne, by wszystkie dzieci w klasie równocześnie czytały jedno i to samo (jest to możliwe tylko wówczas, gdy cała, względnie połowa klasy prenumeruje jedno i to samo pisemko). Czytanie odbywa się indywidualnie, poza lekcjami, każde dziecko czyta inny numer pisemka, a następnie zdaje sobie sprawę z tego, co

przeczytało. Tam, gdzie na to pozwalają warunki (błiskość mieszkań dzieci), można tworzyć grupy dla czytania poszczególnych zeszytów pisma.

Przy lekturze należy położyć nacisk na wyzyskanie wartości wychowawczych, zwłaszcza zaś w dziedzinie wychowania obywatelskiego.

ĆWICZENIA, ZWIĄZANE Z MÓWIENIEM, PISANIEM I CZYTANIEM.

Ćwiczenia słownikowe zmierzają do wzbogacenia czynnego słownika dzieci przede wszystkim w zakresie potrzeb życia codziennego oraz do zdobycia umiejętności posługiwania się nagromadzonym zasobem językowym przy każdej nasuwającej się potrzebie. Polegają one na wiązaniu odpowiedniej nazwy z poznaczonym przedmiotem lub zjawiskiem, a więc na nazywaniu przedmiotów, kształtów, ruchów, barw, głosów, stosunków czasowych, przestrzennych, stanów duchowych, oraz na tworzeniu grup wyrazów, wiążących się z danym tematem. Na drugim i trzecim szczeblu zaś zadaniem ćwiczeń słownikowych jest nie tylko wyrobienie umiejętności odróżniania odcieni znaczeniowych w żywym słowie i lekturze, lecz mają one również wdrażać do odczuwania wartości estetycznych języka ojczystego.

Do ćwiczeń słownikowych nadają się najlepiej obserwacje zdarzeń z życia codziennego oraz zjawisk i przedmiotów, ponadto oglądanie obrazków.

Oglądanie obrazków kieruje uwagę na przedmioty i czynności, a zarazem pozwala zaobserwować i nazwać zasadnicze stosunki przestrzenne (blisko, daleko, na stole, obok stołu i t. d.), a potem różne związki, zachodzące w rzeczywistości.

Począwszy od klasy V, program zaleca zbierać i zestawiać wyrażenia, związane z jednym tematem. Temat, który ma być podstawą gromadzenia wyrazów, należy rozumieć jako ośrodek, około którego w sposób naturalny

gromadzą się różnego rodzaju wyobrażenia i pojęcia. Jest on jakby pobudką dla wyobraźni i pamięci dziecka, odtwarzającej szczegóły pewnej całości. Występujące w związku z tem wypowiedzianie się dzieci można uczynić punktem wyjścia dla właściwego ćwiczenia słownikowego. Polega ono wówczas na gromadzeniu różnego rodzaju wyrażen, których znaczeniowe i uczuciowe różnice uczniowie powinni wyjaśnić albo na konkretnym przykładzie (np. wykonanie ruchu, wskazanie przedmiotu, przypomnienie odpowiedniej sytuacji i t. p.), albo przez zastosowanie danego wyrażenia w zdaniu. Gromadzone wyrażenia dotyczą danego przedmiotu, czy sytuacji, jako całości (np. około tematu „deszcz“ skupiają się nazwy: deszcz, ulewa, nawałnica, chlapawica, kapuśniaczek i t. d.), różnych spostrzeżonych cech przedmiotu lub momentów sytuacji (np. w związku z tym samym tematem „deszcz“ — gęsty, rześisty, kroplisty i t. d., mży, siąpi, pada, leje, wzmaga się, ustaje i t. d.). Najpierw wystąpią w sposób naturalny wyrażenia, odtwarzające bezpośrednio obraz przedmiotu lub sytuację, daną przez temat, przyczem będą to zapewne wyrażenia zarówno dosłowne, jak i przenośne, na co przy wyjaśnieniach zwróci się uwagę. Następnie może nauczyciel skierować obserwację uczniów na fakt, że tych samych wyrażen używa się jeszcze w innym znaczeniu (np. deszcz kwiatów, jednostajny, jak krople deszczu i t. p.), może zapytać o znaczenie tego rodzaju wyrażen i zachęcić do podania podobnych wyrażen, związanych z danym tematem, przyczem za każdym razem uczniowie winni dążyć do wyjaśnienia znaczenia użytego wyrażenia.

Ćwiczenia takie nie powinny trwać zbyt długo, aby nie znudziły uczniów (jedną ze wskazówek będzie stopień zainteresowania klasy) i nie wyrodziły się w suche katalogowanie wyrażen. Należy ograniczyć się w pracy uczniów do materiału, znanego im i bliskiego. Na zakończenie może nauczyciel odczytać tekst wartościowy o temacie, zbliżonym do opracowywanego, aby zwrócić uwagę na

to, jak poeta lub dobry stylista podobną treść wyraża. Czasem tekst może być punktem wyjścia dla tego rodzaju ćwiczeń. Na szczeblu II i III należy zmierzać do wzbogacenia zasobu wyrażen przenośnych, obrazowych i plastycznych bez nazw i grupowania. Do ćwiczeń takich należy dobrać przykłady najprostsze, łatwe do zrozumienia i odczucia; materiał ten powinien zawsze wystąpić w zespole treściowym.

Ćwiczenia słownikowe w całej szkole powszechnej występują okolicznościowo zwykle wówczas, kiedy możemy liczyć na zainteresowanie i czynną postawę klasy. Stanie się to w wypadkach, gdy treść, na której opieramy ćwiczenia słownikowe, będzie zajmująca i nie za trudna. Należy się wystrzegać mechanicznego gromadzenia szeregów jednorodnych wyrażen z pamięci lub wyszukiwania ich z książki, jak np. wymienianie pokolei różnych barw, gromadzenie z jakiegoś tekstu różnych wyrażen przenośnych; tego rodzaju ćwiczenia są bezcelowe i nudne. Tylko wówczas, gdy wyrażenia są związane z żywo w świadomości ucznia występującą treścią, osiągniemy cel właściwy, t. zn. wzbogacenie czynnego słownika dziecka.

Wyniki ćwiczeń słownikowych powinny być za każdym razem stosowane w praktyce językowej ucznia, czy to w wypowiedzeniu się ustnem, czy piśmiennem.

Do wzbogacenia czynnego zasobu słownictwa dzieci zmierza również uczenie się wierszy i urywków prozy na pamięć. Obowiązują tu następujące zasady: do uczenia się na pamięć dajemy utwory, interesujące dzieci i wartościowe, zarówno pod względem formy, jak i treści; tekst, przeznaczony do pamięciowego opanowania, winien być z dziećmi omówiony, zanim go się zaczną uczyć na pamięć; należy również przedtem nauczyć dzieci czytać dany tekst poprawnie, a w miarę rozwoju umiejętności czytania także z właściwem akcentowaniem. Przyzwyczajamy dzieci do uczenia się całościami, nie wierszami, zapobiegając w ten sposób mechanicznemu uczeniu się; gdy utwór jest długi

i przekracza pojemność pamięci dziecka, dzielimy go na części, stanowiące zamkniętą całość treściową, których dzieci uczą się napamięć każdej z osobna. W czasie uczenia się uwzględniamy indywidualne tempo pracy dziecka; różne dzieci dla pamięciowego opanowania jednej i tej samej treści wymagają różnej ilości powtórzeń; korzystniej jest powtórzenia te rozkładać na dłuższe okresy czasu; lepiej jest, gdy dziecko — zamiast np. pięciokrotnego powtarzania wiersza na jednej godzinie — będzie wiersz powtarzało jeden raz dziennie w ciągu pięciu dni. Przyzwyczajanie dzieci do uczenia się całościami rozpoczyna się od klasy I, gdy nauczyciel czyta wiersz, a dzieci powtarzają; na tym stopniu unikać należy większej ilości powtórzeń na jednej lekcji; nie można więc wymagać od wszystkich dzieci, by treść wiersza opanowały jednego dnia. W ten sposób technikę uczenia się napamięć dziecko zdobywa w szkole, a w miarę jej opanowywania może się uczyć napamięć i w domu. Poza indywidualnem wygłaszaniem należy urządzać recytacje zespołowe w celu wyzyskania pierwiastków wychowawczych i zachęcenia do swobodnego wygłaszania, które jest łatwiejsze w zespole, ćwiczenia w zbiorowym wygłaszaniu wierszy należy rozpoczynać w klasie I.

Z nauką wygłaszania z pamięci wiąże się wprowadzenie pierwiastków inscenizacyjnych do nauki języka polskiego. Odgrywają one ważną rolę w dziedzinie kształcenia wymowy i budzeniu kultu dla żywego słowa. Należy jednak strzec się przytem szkodliwej przesady i nie inscenizować wszystkich, zwłaszcza zaś nie nadających się do tego celu utworów, wybierając jedynie istotnie wartościowe i charakterystyczne.

Wiadomości gramatyczne. Znamionną cechą nauczania gramatyki na szczeblu pierwszym jest jej przygodność i okolicznościowość. Nie należy jednak tak tego rozumieć, iż wiadomości gramatyczne pojawiają się przypadkowo, w dowolnej chwili i w byle jakim miejscu toku nauczania. Ze stanowiska bowiem nauczyciela elementarne wiadomości

gramatyczne będą następowały po sobie według zgóry ustalonego planu, a poszczególne pogadanki i ćwiczenia przypadną w oznaczonej porze i w przewidzianych związkach z innemi działami języka polskiego. Tylko dla ucznia są te stawki gramatyczne czemś przygodnie nawiązanem do czytania, pisania, mówienia i t. p., a przez to bardziej go interesują i mniej znużają.

W klasie I przy nauce czytania i pisania, a w klasie II w związku z ćwiczeniami ortograficznymi, dzieci rozpoznają zdanie i wyraz, głoskę i literę, samogłoskę i spółgłoskę. Nie należy z tego robić odrębnych ćwiczeń „gramatycznych“, lecz dążyć w sposób prosty i naturalny do tego, aby dziecko umiało w razie potrzeby wskazać lub wypowiedzieć zdanie, wymienić poszczególne wyrazy i t. p. Od klasy III poczynawszy, pojawiają się najelementarniejsze wiadomości gramatyczne; powinny one w dalszym ciągu występować w związku z praktyką mówienia, pisania i czytania. Wybrane zagadnienia gramatyczne nawiązuje się do jakiegoś szczegółu w wypowiedzianiu się dzieci: np. rzeczownik można wiązać z oglądaniem i nazywaniem przedmiotów; do jakiejś trudności ortograficznej, np. ćwiczenia w stosowaniu dwuznaków *sz, cz* zmuszają do odróżniania głosek i litery; do jakiegoś szczegółu czytanki, np. imiona własne, pisane wielką literą. Tę okolicznościową podstawę należy jednak rozszerzyć celowo dobranym materiałem, na którym dane zjawisko językowe zarysuje się wyraźnie. Materiału tego mogą dostarczyć albo wypowiedzenia się uczniów, albo wypracowania piśmienne na stosownie przez nauczyciela wybrane tematy. Tematem tych zadań może być opis obrazka, opowiadanie, ułożone na podstawie obrazków, opowiadanie o zdarzeniach, znanych dzieciom i t. p., w których potrzebny materiał językowy (faktyczny) musi obficie wystąpić. Opierając się na tym materiale, rozwinie nauczyciel w najprzystępniejszej postaci pogadankę, pobudzając ucznia do spostrzeżenia, np., że niektóre wyrazy

odmieniają swą postać, że w podmiocie rozwiniętym jest jeden wyraz najważniejszy i t. p. Podobne do poprzednio wymienionych zadania i ćwiczenia ustne i piśmienne, wykonywane w szkole i w domu, utrwalają przyswojenie wiadomości. Przytem należy mieć zawsze na oku, żeby dziecko poznane utwory językowe trafnie rozpoznawało i nazywało, a nie mechanicznie wyliczało i definjowało.

Ćwiczenia gramatyczne na szczeblu drugim wyodrębniają się wyraźniej, mimo to wiążą się one nadal z różnemi działami nauki języka polskiego. Przy tym sposobie ujęcia nie można całych lekcyj poświęcać wyłącznie rozpatrywaniu tematów gramatycznych i ćwiczeniom gramatycznym. Powiązanie różnych działów pracy ułatwi nauczycielowi ułożenie planu lekcji tak, aby część jej, poświęcona tematowi gramatycznemu, tworząc wyraźną całość, łączyła się jednak organicznie z innemi ćwiczeniami danej jednostki lekcyjnej; np. jednostka metodyczna gramatyki, mająca za cel zaznajomienie się z przydawką, może być naturalną częścią lekcji, poświęconej w pierwszej części omówieniu wypracowania, którego tematem jest opis jakiegoś przedmiotu.

Zakres gramatyki dla tego szczebla został ustalony z myślą o tem, żeby nie przeciążyć ucznia nadmiarem faktów i zbyt jeszcze trudną dla niego pracą myślową. Tej zasady nie powinien wypaczać nauczyciel, przekraczając zakres programowy, lub też opracowując wskazane tematy w sposób nadto drobiazgowy.

Sposób nauczania gramatyki na tym szczeblu ma przyczynić się także do kształcenia zdolności spostrzegania, wyodrębniania i porządkowania utworów językowych. Dlatego nauczanie gramatyki będzie właściwie jednym wielkim ćwiczeniem w oglądaniu, spostrzeganiu, opisywaniu faktów językowych i formułowaniu wniosków uogólniających.

Temat gramatycznej jednostki metodycznej, opracowywanej na jednej lub kilku lekcjach, musi być tak dobrany, by pozwolił w ramach przewidzianego czasu dokonać obser-

wacji zjawiska językowego i wysnucia wniosków. Lekcję gramatyczną należy oprzeć na dostatecznym materiale językowym, zawierającym zjawisko językowe, które stanowi przedmiot uwagi uczniów i umożliwia odpowiednie spostrzeżenia. Szczególniej wartościowym będzie ten sposób gromadzenia materiału, który zjawiska językowe, potrzebne, jako podstawa lekcji, zdobędzie w żywej, potocznej mowie dzieci. Dlatego, ilekroć temat i warunki pracy na to pozwolą, należy wyzyskać swobodną pogadankę z dziećmi i ich wypracowania piśmienne, którym nauczyciel może zgóry nadać określony charakter. Można również nawiązywać rozważania gramatyczne do stosownego tekstu w czytance. Gromadzeniu materiału może towarzyszyć zwężenie przypominań tych już znanych wiadomości, które ułatwią lub nawet umożliwią swobodne opracowanie nowego tematu. Pod kierunkiem nauczyciela, pobudzeni jego pytaniami lub zadaniem do piśmiennego opracowania, uczniowie obserwują, analizują, opisują szczegóły materiału. Praca ta, możliwie samodzielna i zespalaająca wszystkich uczniów do wspólnego wysiłku myślowego, prowadzi ich do pewnego wniosku. Wykryje on jakiś, dotąd uczniom nieznaną, utwór językowy, jakąś właściwość formalną lub znaczeniową, jakiś stosunek między różnemi utworami i t. p., zależnie od tematu lekcji. Wniosek ten mogą ewentualnie uczniowie znaleźć sformułowany w podręczniku gramatycznym, ale do jego przyjęcia i zrozumienia będą przygotowani własną pracą myśli. Jako dalsze ogniwo toku lekcyjnego nastąpią ćwiczenia, utrwalające i pogłębiające nową wiadomość przez to, że uczeń będzie ją stosował do nowego materiału, zawartego w tekście, lub w nowych przykładach, podanych przez nauczyciela lub klasę. Ustalony na końcu lekcji w związku z jej przedmiotem temat pracy domowej ma uczeń przemyśleć już bez nadzoru i pomocy nauczyciela i współkolegów. Rozwiązane zadanie domowe może się stać wielekroć środkiem zgrabnego nawiązania do lekcji następnej.

Naszkiecowany tu tok lekcji odpowiada czynnej i samodzielnej postawie ucznia, kształci jego zdolność rozumowania, uogólniającego na podstawie zbadanych faktów szczegółowych, budzi żywe zainteresowania. Wykład zaś, który narzuca uczniom w gotowej postaci produkt cudzej myśli, jest w szkole powszechnej niedopuszczalnym środkiem nauczania gramatyki.

W powtarzaniu zaleca się metodę, zmuszającą ucznia do wiązania i równoczesnego stosowania różnych wiadomości, nabytych w dotychczasowej nauce gramatyki. W szczególności należy unikać takiego powtarzania, któreby było skrótem pracy, raz już wykonanej na szczeblach niższych. Dbać tedy należy, aby nabyte poprzednio wiadomości występowały w coraz to nowych skojarzeniach, co pobudza zainteresowanie i umacnia związki między wiadomościami. Gdy więc np. podejmiemy pracę nad zdaniem, to postawimy ucznia odrazu wobec jakiegoś zdania złożonego: uczeń musi je rozłożyć na pojedyncze, oznaczyć główne i poboczne, zdanie główne rozłożyć na części składowe i nazwać je. Innymi słowy: badany utwór językowy rozpatruje uczeń odrazu ze wszystkich, dostępnych sobie stron, wyzyskując te o nim wiadomości, które poprzednio podawano mu pokawałkowane, w pewnym następstwie rzeczowym i czasowym. Idzie bowiem o to, żeby w umyśle ucznia dokonała się prawdziwa synteza tych nielicznych i elementarnych, ale niezbędnych wiadomości gramatycznych, i to nie w postaci recytowania formuł i uogólnień, ale w zastosowaniu ich świadomem przy rozpatrywaniu jakiegoś utworu językowego.

Przy omawianiu gwary uczeń ma w najogólniejszy sposób zdać sobie sprawę z tego, że język polski nie jest zupełnie jednolity, ma zrozumieć, że wszystkich Polaków wiąże jednolita mowa wykształcona, którą poznaje w szkole, że wynoszenie jednego gwar nad drugie, wzajemne wyszydzenie odrębności dzielnicowych nie ma uzasadnienia. Kilka wybranych tekstów gwarowych pokaże uczniowi rozmaitość

mowy polskiej od strony wymawianiowej, form gramatycznych i słownika.

Należy pamiętać, aby w ćwiczeniach gramatycznych nie przeciążać dzieci nadmierną pisaniną.

Ważną rolę w nauczaniu języka polskiego odgrywa *obraz*. Występuje on albo jako ilustracja poznawanego tekstu, albo jako podstawa lub punkt wyjścia do ćwiczeń w mówieniu, pisaniu, do ćwiczeń słownikowych i gramatycznych.

Niezależnie od klasy, jak również i tego, jakim celom obraz w nauce języka polskiego służy, musi on posiadać wartości artystyczne, gdyż tylko w tym wypadku przyczyni się do wyrobienia w dzieciach dobrego smaku.

W wyborze obrazów dla poszczególnych klas przestrzegać należy zasady stopniowania trudności. W klasach niższych należy używać obrazów o żywych, ale zharmonizowanych barwach, niewielkiej ilości składników, o treści, interesującej i dostępnej dla dziecka. W klasach wyższych — w miarę rozwoju spostrzegawczości i zwiększania się zasobu wyobrażeń i pojęć dzieci — można używać obrazów o treści coraz to bogatszej, zawierających większą liczbę składników. Obrazy, zbyt przeładowane szczegółami, nie nadają się do użytku w szkole powszechnej.

Na szczeblu pierwszym obraz uzmysławia dziecku to, o czym słyszy w szkole, czyta i mówi. Na szczeblu drugim obraz — obok tego — stopniowo nabiera innego jeszcze znaczenia; oglądanie obrazów daje dziecku sposobność zaznajomienia się z kilku dziełami najwybitniejszych polskich malarzy.

TEMATY.

Zasadniczą osią całego programu szkoły powszechnej jest Polska i jej kultura.

Zakres materiału rozszerza się stopniowo. W klasie I zasadniczym ośrodkiem jest najbliższe otoczenie dziecka: dom i szkoła; w drugiej — środowisko nieco rozleglejsze,

II a mianowicie: miejscowość, rozumiana jako wieś, małe miasto
 III lub dzielnica wielkiego miasta, w trzeciej — miejscowość
 IV i jej okolica z uwzględnieniem kilku ważniejszych miejscowości sąsiednich; w czwartej — tematy rozszerzają się na całą Polskę, ukazując jej krajobrazy i życie współczesne oraz wybrane fragmenty z jej przeszłości.

V W klasie V zasadniczą treść stanowią szczegółowsze obrazy z całej Polski, a ponadto fragmenty z życia jej sąsiadów; w klasie VI tematy rozszerzają się stopniowo na całą Europę i świat; w ten sposób jednak, że zachowuje się związek z Polską i uzupełnia się znajomość kultury polskiej.

W klasie VII występują najwybitniejsze momenty z życia kulturalnego Polski w ciągu dziejów, tematy, związane z życiem w różnych regionach Polski, oraz charakterystyka regionu i środowiska, w którym szkoła się znajduje.

Obok narastania nowych tematów w programie każdej klasy znajdujemy i tematy z lat poprzednich. Takimi powtarzającymi się tematami są: dom i szkoła, miejscowość, uroczystość szkolna, życie bieżące i t. p. W każdym jednak roku zmienia się ich zakres i pogłębia treść. Np. życie bieżące stopniowo rozszerza swój zakres (szkoła, dom, miejscowość, okolica, Polska), a przez to dostarcza wiele nowego materiału, zarówno pod względem rzeczowym, jak i wychowawczym; przy uroczystościach szkolnych obok rozszerzania zakresu materiału — brać należy pod uwagę i coraz aktywniejszy udział dzieci w organizowaniu tych uroczystości.

Tematy, należące do różnych grup, mogą być niejednokrotnie łączone. Niektóre z tematów mogą występować w różnych porach roku, np. o domu dobrze jest mówić na początku roku, w okresie świąt Bożego Narodzenia i Wielkiejnocy (porządki wiosenne w domu) i t. p.

Rozłożenie i rozbudowanie materiału, wskazanego w programie, pozostawia się nauczycielowi z tem, że treść musi być dostosowana do środowiska, w jakim się szkoła

znajduje. Tak więc treść tematu „dom rodzinny dziecka, urządzenia i narzędzia pracy” będzie inna na wsi, inna w mieście, inna na Śląsku, inna na Polesiu i t. d. Dopuszczalne jest przytem wykraczanie poza zakres, wskazany dla danej klasy, gdy zachodzi tego wyraźna potrzeba, np. gdy któreś z dzieci wiejskich wróciło z miasta, gdzie było z rodzicami na jarmarku, można z dziećmi pomówić o tem, gdzie które było poza rodzinną miejscowością i t. p. Nie można z tego czynić zasady, ale wyjątki są dopuszczalne.

Tematem, który już w klasie I i II znacznie przekracza ramy zasadniczego ośrodka, są uroczystości szkolne i związane z nimi obrazki z życia Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego. W opowiadaniach tych operujemy wyrazami: Polska, Polacy, mówimy o godle Państwa i t. p. Unikać przytem należy jakichkolwiek definicji. Na tym stopniu nauczania chodzi raczej o wytworzenie pewnych wyobrażeń i nastrojów uczuciowych, w szczególności o rozbudzenie szacunku dla godła Państwa.

Tematy zostały ustalone zgodnie z założeniem, że w klasach I i II do zakresu języka polskiego wchodzi elementy historii, geografii i nauki o przyrodzie, w klasach III i IV — elementy historii.

Należy się liczyć z tem, że dziecko, wstępujące do szkoły, przynosi już pewne prymitywne wiadomości o charakterze przyrodniczym i geograficznym. Zadaniem szkoły na poziomie dwu najniższych klas jest wzbogacenie zasobu tych faktów, prostowanie niewłaściwych wyobrażeń, zaprawianie do odtwarzania w słowie, rysunku i t. d. tego, co dziecko widziało, co samo przeżyło. Osiągnąć to można przez zaostrenie zdolności obserwacyjnych dziecka. Na układ tematów o charakterze przyrodniczym i geograficznym wpływają oczywiście pory roku i zachodzące w związku z niemi zmiany w otoczeniu, oraz pewne przygodne zjawiska, dające dzieciom możność czynienia spostrzeżeń, np. śnieg, burza, wylew rzeki, powódź, kwitnienie sadu i t. d. Tematy te, jak wszystkie inne, wiążą się ściśle z właściwymi zadaniami na-

uki języka polskiego. Dostarczają one materiału do różnego rodzaju pracy w zakresie mówienia, pisania i czytania. Zgodnie z psychiką dziecka w tym wieku w ujęciu tematów o charakterze geograficznym i przyrodniczym należy wydatnie uwzględniać momenty akcji. Treścią odpowiednich ćwiczeń mogą być tylko dorywcze fragmenty, wynurzające się ze środowiska, w którym dziecko przebywa, podkreślające pewne tylko właściwości o zdecydowanym charakterze, które z łatwością zostaną pochwyczone i przyswojone. Istoty żywe — zwierzęta i rośliny powinny stanowić przedmiot obserwacji i rozmów dziecka z nauczycielem. Pożądane są opowiadania z życia zwierząt, nie uwzględniające jednak szczegółów o charakterze przyrodniczym. Wybór tematów jest uzależniony od okoliczności, które nastęrcza życie szkolne, szczególnie na wsi. (Kuropatwy podchodzą w zimie do zabudowań szkolnych, zjawia się stadko jemioluszek, dzieci widzą po raz pierwszy na wiosnę bociana i t. p.).

Okoliczności życia szkolnego nastęrczają również tematy z zakresu higieny, np. z pierwszymi słotami jesieniami kojarzymy: wycieranie nóg przed wejściem do mieszkania, gromadzenie się kurzu na podłodze, zarazki i roznoszenie chorób, mycie podłogi, które jest ciężką pracą, oszczędzanie pracy ludzkiej. W czasie pierwszych mrozów, gdy dzieci przychodzą w cieplejszych ubraniach, możemy mówić o poszanowaniu ubrania, dbaniu o jego czystość i porządkowy wygląd, sposobie wieszania ubrania w szafie, sposobie przechowywania ubrania w domu i t. p.

Przygotowanie do historii składa się z dwu etapów dwuletnich. Na poziomie klas I i II dążymy do wytworzenia w umysłach dzieci pewnych żywych i plastycznych wyobrażeń, wiążących się ze współczesnem Państwem Polskiem i symbolami państwowości polskiej, oraz uprzystępniamy zasadnicze pojęcia, dotyczące czasu i miejsca. W klasach III i IV dajemy już więcej materiału z życia polskiego w przeszłości, za punkt wyjścia uważając środowisko. Staramy się przytem doprowadzić do zagadnień, wiążących w całość

Państwo Polskie. Etapem końcowym tego działu tematów jest dłuższe opowiadanie ciągle o życiu Marszałka Piłsudskiego i odzyskaniu niepodległości.

Na szczeblu drugim, gdy wszystkie inne przedmioty nauczania już się wyodrębniły, uwzględnienie w tematach pierwiastków historycznych, geograficznych i przyrodniczych ma inny charakter, aniżeli na szczeblu pierwszym. Gdy tam język polski wprowadzał dziecko w otaczające je życie, uwzględniając równocześnie różne jego dziedziny, tutaj zainteresowanie skupia się przede wszystkim na człowieku, na jego stosunku do otaczającego świata oraz na jego postawie wobec życia. Wobec tego tematy o charakterze historycznym, geograficznym i przyrodniczym, ekonomicznym muszą występować w ujęciu humanistycznym, zgodnie z istotą i zadaniem języka ojczystego, jako przedmiotu nauczania. Należy starać się przy rozwijaniu poszczególnych tematów, aby różne rodzaje wychowania, a więc: religijne, etyczne, obywatelsko-państwowe, gospodarcze, estetyczne i techniczno-utilitytarne, zostały uwzględnione.

Książki do nauki języka polskiego, przeznaczone dla szkół całego obszaru Polski, nie mogą w dostatecznej mierze uwzględniać zróżnicowanego materiału środowiskowego i regionalnego. Aby więc wypełnić wymagania programu, który wyraźnie podkreśla znaczenie środowiska i regionu, powinien nauczyciel uwzględniać czerpany stamtąd materiał w różnych ćwiczeniach przy każdej nadarzającej się sposobności.

WYCIECZKI.

W klasach I i II organizacja wycieczek jest o tyle ułatwiona, że poszczególne przedmioty nauczania jeszcze się nie wyodrębniają. W klasach wyższych na lekcjach języka polskiego wyzyskujemy materiał, zebrany na wycieczkach w zakresie innych przedmiotów, obok tego jednak organizujemy wycieczki i dla potrzeb języka polskiego. Będą to przeważ-

nie wycieczki, wprowadzające w treść czytanki, czy utworu poetyckiego. Piękno wiersza o zachodzie słońca dzieci wtedy odczują, gdy czytanie utworu poprzedzi obserwacja zachodu słońca i t. p. Wycieczki dostarczają ponadto wiele materiału obserwacyjnego do ćwiczeń słownikowych, do ćwiczeń w mówieniu i wypracowań piśmiennych.

ORGANIZACJA LEKCJI JĘZYKA POLSKIEGO W SZKOŁACH O 6 i 5 NAUCZYCIELACH.

Gdy klasy VI i VII uczą się razem, przerobienie właściwych tym klasom programów języka polskiego będzie możliwe, o ile racjonalnie wyzyskamy t. zw. naukę cichą.

Rozróżniać należy dwa rodzaje nauki cichej: 1) gdy dzieci samodzielnie zbierają materiał do lekcji głośnej i 2) gdy lekcja cicha ma na celu bądź zastosowanie zdobytych na lekcji głośnej wiadomości, bądź też wyćwiczenie umiejętności.

Np. gdy dzieci czytają cicho i mają określić tło, na którym rozgrywa się akcja, będzie to pierwszy rodzaj pracy cichej; na lekcji głośnej omówimy, pogłębimy i ew. sprostujemy to, co dzieci zrobiły samodzielnie. Gdy dzieci piszą przykłady na poznane prawidło ortograficzne, będzie to lekcja drugiego rodzaju i t. d.

Na tematy prac cichych nadają się różne rodzaje ćwiczeń z zakresu języka polskiego, z pominięciem oczywiście ćwiczeń w mówieniu. Poniżej przytacza się po kilka przykładów z każdego działu.

Czytanie: czytanie ciche, jako przygotowanie do lekcji głośnej (zastanawianie się nad tłem, akcją, osobami i t. p., wyszukiwanie materiału do ćwiczeń słownikowych i t. p.), lub jako ćwiczenie w opanowaniu techniki czytania.

Pisanie: wszystkie rodzaje ćwiczeń (przepisywanie, opowiadanie, opisy, streszczenia przeczytanych całości, protokoły, plany, listy i t. p.) z wyjątkiem pisania ze słuchu.

W związku z czytaniem, mówieniem i pisanem: niektóre ćwiczenia słownikowe, jak np. grupowanie różnych wyrażeń, związanych z określonym tematem, zestawianie wyrazów pokrewnych i t. p., uczenie się wierszy i urywków, ćwiczenia utrwalające z zakresu nauki o zdaniu i wyrazie.

Jakkolwiek tematy ćwiczeń w klasie VI są inne, niż w klasie VII, to jednak wystąpią i takie sytuacje, że lekcje będzie można prowadzić wspólnie z dziećmi obu klas. Np. obrazy z życia i twórczości wielkich pisarzy, artystów, uczonych (klasa VII) dadzą się w niektórych wypadkach połączyć z obrazami z życia i działalności wielkich ludzi (klasa VI), podróże i przygody, obrazy z życia młodzieży (klasa VI) dadzą się niekiedy połączyć z omawianiem świetlic, związków sportowych i t. p. (klasa VII).

Podobnie i niektóre ćwiczenia będzie można niekiedy prowadzić na t. zw. lekcjach wspólnych. Np.:

Mówienie: opisy przedmiotów, układanie planów opisów, opowiadania na tle pisemek dla młodzieży, oglądanie i omawianie dzieł sztuki.

Pisanie: opisy, opowiadania z życia bieżącego, protokoły zebrań, jako t. zw. ćwiczenia redakcyjne lub jako przygotowanie materiału i słownictwa; ponadto w razie potrzeby utrwalenia w klasie VII jakiejś reguły ortograficznej, można wspólnie z klasą VI przerobić odpowiednie ćwiczenie ortograficzne i t. p.

Ćwiczenia, związane z mówieniem i pisanem: ćwiczenia słownikowe, o ile tematy i materiał wypadną jednakowo; w tym samym przypadku — uczenie się napamięć wierszy i inscenizowanych czytanek i t. p.; nauka o zdaniu i te części materiału z nauki o wyrazie, których utrwalanie w klasie VII okazuje się potrzebnym.

Lekcje wspólne mają dużą wartość wychowawczą, ponadto przyczyniają się do zwiększenia liczby godzin głośnych w klasach połączonych. Nie należy ich jednak nadużywać. Lekcje te będą wartościowe tylko wtedy, gdy materiał obu klas łączyć się będzie w naturalny sposób.

KORELACJA NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Realizacja zasad programowych jest możliwa jedynie przy zachowaniu ścisłej łączności nauki języka polskiego z innymi przedmiotami nauki szkolnej.

W zakresie języka polskiego znajduje się materiał, przyczyniający się do pogłębienia religijnego życia dziecka. Są to obrazki, malujące piękniejsze rodzime obrzędy, zwyczaje i uroczystości, obrazki słynnych miejsc odpustowych w Polsce i t. p.

W klasach I i II, jak już nieraz zaznaczono, język polski obejmuje tematy, przygotowujące do nauki historii, geografii, nauki o przyrodzie w klasach wyższych. Rolę tę w stosunku do historii spełnia język polski i w klasach III i IV.

Po wyodrębnieniu się tych przedmiotów nauki na szczeblu drugim i trzecim łączność języka polskiego z nimi polega na uwzględnianiu w różnego rodzaju ćwiczeniach tematów o zabarwieniu historycznym, geograficznym i przyrodniczym, ujmowanych w formie żywych, barwnych opowiadań i obrazów.

Zasadniczy przytem materiał poznawczy z tych dziedzin winien być opracowany na lekcjach odpowiednich przedmiotów, język polski zaś da pogłębienie uczuciowe, oświecenie z innego punktu widzenia, wprowadzi uzupełnienia całości lub szczegółu, skupi zagadnienia, związane z przeżyciami, oraz wyzyska zdobytą treść w dziedzinie wychowania.

W ten sposób te przedmioty uzupełniają się wzajemnie całym szeregiem wartościowych momentów wychowawczych i poznawczych.

Na szczeblu pierwszym poza tem język polski wiąże się z rysunkami, zajęciami praktycznymi, śpiewem. Ośrodkiem przytem jest język polski, który dostarcza tematów, wymagających ilustrowania przez te przedmioty. Na szczeblu drugim i trzecim nauczyciele rysunków i śpiewu winni ustalić wspól-

nie z polonistą zakres materiału, potrzebnego do zaznajomienia młodzieży z elementami polskiej kultury artystycznej ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej w zakresie, dostępnym dla danego poziomu.

HISTORJA.

CELE NAUCZANIA.

W toku nauki historii w szkole powszechnej winna młodzież przyswoić sobie stopniowo znajomość najważniejszych wydarzeń z dziejów Polski. Przy szerszym i głębszym opracowaniu nowoczesności, przy wysuwaniu na plan pierwszy tych zagadnień, które wiążą się z teraźniejszością, winno poznanie przejawów życia dawnych wieków we wszystkich jego dziedzinach dać młodzieży przygotowanie do zrozumienia współczesnej rzeczywistości polskiej, jako wyniku pracy minionych pokoleń, oraz orjentację w tej rzeczywistości pod kątem widzenia potrzeb przyszłego obywatela. Poznanie przeszłości lokalnej i regionalnej i wiązanie jej z całością dziejów Polski winno doprowadzić młodzież do poczucia ściślejszej łączności regionu z resztą państwa.

Znajomość przeszłości, a zwłaszcza momentów pozytywnych, uwypatniających rozkwit państwowości polskiej, ma kształtować w młodzieży uczucie miłości Ojczyzny i przywiązanie do Państwa, dumę z przynależności do niego i szacunek dla jego tradycji, oraz dać elementarne przygotowanie do pełnienia w przyszłości obowiązków obywatelskich. Nie należy przytem zbyt ujemnych stron życia polskiego w przeszłości, ale powinno się je oświetlać w ten sposób, aby wzbudzić w młodzieży wiarę w możliwość pokonywania trudności i przeszkód, zarówno zewnętrznych, jak i tkwiących w wadach charakteru. Zaznajomienie z postaciami bohaterów dziejowych winno rozwinąć w mło-

dzieży kult wielkości i bohaterstwa, umocnić wiarę w ideały i nauczyć żyć dla nich i walczyć o nie. Nadto młodzież powinna wyrobić w sobie poszanowanie dla pracy indywidualnej i zbiorowej całej ludzkości i jej dorobku kulturalnego oraz poczucie obowiązków względem niej, oparte o silnie rozwinięte uczucia humanitarne.

Wiadomości o dziejach i kulturze mniejszości narodowych mają wzbudzić w młodzieży polskiej poszanowanie dla tych kultur oraz gotowość do obywatelskiego współżycia z mniejszościami w ramach życia państwowego. Młodzież zaś z mniejszości narodowych winna na podstawie poznania dziejów Polski wynieść ze szkoły życie się z kulturą polską i szacunek dla niej. Podkreślenie momentów czynnego i pozytywnego udziału mniejszości w państwowym życiu Polski zmierza do wzmocnienia w niej poczucia przynależności państwowej i odpowiedzialności obywatelskiej względem Państwa.

Nauka historii w szkole powszechnej ostrożnie i stopniowo wprowadza młodzież w najważniejsze pojęcia historyczne, daje jej zrozumienie ciągłości dziejowej i wprowadza w chronologię wydarzeń.

ZASADY KONSTRUKCJI PROGRAMU.

Program historii w szkole powszechnej składa się z trzech ogniw zasadniczych, odpowiadających trzem szczeblom szkoły.

Ogniwem pierwszym, rozłożonem na cztery lata nauczania, jest przygotowanie do właściwej nauki historii, włączone przede wszystkim w naukę języka polskiego, Ogniwo to składa się z dwu etapów dwuletnich. Na poziomie klas I i II dążymy do wytworzenia w umysłach dzieci pewnych żywych i plastycznych wyobrażeń, wiążących się ze współczesnym Państwem Polskim i symbolami państwowości polskiej, oraz uprzątniamy zasadnicze pojęcia, dotyczące czasu i miejsca. W klasach III i IV dajemy już więcej materiału

z życia polskiego w przeszłości, za punkt wyjścia uważając środowisko. Staramy się przytem doprowadzić do zagadnień, wiążących w całość Państwo Polskie. Etapem końcowym tego przygotowania do nauki historii jest dłuższe opowiadanie ciągle o życiu Marszałka Piłsudskiego i odzyskaniu niepodległości. W ten sposób od rozproszonych w czasie fragmentów dochodzimy do opowiadania, ujętego rozwojowo z zastosowaniem konstrukcji chronologicznej.

Właściwy kurs historii, wyodrębnionej już jako przedmiot nauczania w klasach V i VI, stanowi szereg epizodycznych obrazów, ujętych w chronologicznym porządku i przedstawiających życie polskie w dziejowym rozwoju. Materiał ten został podzielony na dłuższe działy, odpowiadające okresom historycznym, przytem za podstawę układu wzięto dzieje państwowości polskiej. Wiadomości z dziejów lokalnych i regionalnych winny być związane z tematami z dziejów ogólnych Polski i rozbudowywane w zależności od terenu. W całym kursie należy rozróżniać łatwiejsze ujmowanie zagadnień w klasie V i większe nasilenie trudności w klasie VI, gdzie pod koniec roku przechodzimy do bardziej złożonych obrazów z dziejów XIX i XX wieku. Bardzo szczupły materiał z historii powszechnej występuje w dwu typach tematów. Do jednego należą tematy, obejmujące oprócz fragmentów z historii Polski również wiadomości z dziejów powszechnych, organicznie i nierozdzielnie z niemi związane, a więc np. „Sprowadzenie Krzyżaków do Polski“, „Wieś osadnicza i jej zakładanie“; do drugiego, rzadziej spotykanego — tematy, zaczerpnięte tylko z dziejów obcych, np. „Rycerze zachodni, ich obyczaje i zamki rycerskie“, „Napoleon Bonaparte“.

Kurs klasy VII posiada specjalny charakter. Jest on związany z nauką historii w oddziałach poprzednich, opiera się na wiadomościach, jakie ona dała uczniom, ale stanowi odrębną, zamkniętą całość. Celem tego kursu jest umiejscowienie młodego obywatela w społeczeństwie, ułatwienie mu zorientowania się w jego obowiązkach i prawach, oraz

przygotowanie go do wyboru zawodu. Materiał opracowany wiąże się ściśle z wszelkimi wiadomościami obywatelskimi, jakie uczeń czerpał nie tylko z historii, lecz ze wszystkich przedmiotów w ciągu całej nauki w szkole powszechnej, stanowi uporządkowanie, uzupełnienie i nadbudowę tych wiadomości. Specjalnie wyraźnie łączy się z temi częściami materiału lat poprzednich, które stanowiły lokalną i regionalną rozbudowę programu historii. W stosunku do ogniw pierwszego jest tu powrót do środowiska, tylko drogę odbywamy jakby w odwrotnym kierunku. Tam od współczesności do przeszłości, tu od przeszłości do teraźniejszości.

GRUPOWANIE MATERJAŁU W OBRAZY.

Lekcje historii na szczeblu drugim szkoły powszechnej powinny dawać barwne obrazy przeszłości, być ilustracją życia dawnego, opowiadaniem o niem, a nie stanowić żadnego sytematycznego kursu historii. Każdy obraz powinien być zarysowany możliwie szczegółowo, tak, ażeby dawał wyobrażenia jasne, wyraźne i usuwał wszelki werbalizm. Odtwarzając pewien wycinek życia z przeszłości, powinien stanowić zamkniętą całość o konkretnej treści i dawać zasadniczo odpowiedź na pytanie: „Jak było“? Przedmiotem obrazu może być: a) jedna postać centralna — bohater, b) zespół ludzi, c) miejscowość.

Jeśli przedmiot obrazu stanowi bohater jednostkowy, należy w granicach możliwości dać jego opis zewnętrzny, przedstawić jego życie i czyny tak, by jak najbarwniej charakteryzowały jego uczucia, dążenia i prace. Do ogólnej charakterystyki bohatera powinny jednak dzieci dochodzić same na podstawie odpowiedniego materiału. Wszędzie, gdzie to jest możliwe, opowiedzieć należy o dzieciństwie omawianej postaci.

Jeżeli przedmiot obrazu stanowi zespół ludzi, nauczyciel winien uświadomić sobie przedewszystkiem, czy to jest zespół trwały, jak w tematach: życie w klasztorze, rycerze polscy,

czy też przygodny, związany z pewnym wydarzeniem dziejowym, jak w tematach: Grunwald, Beresteczko i t. d. W pierwszym przypadku przy układaniu obrazu należy pamiętać o tem, że obrazy, dotyczące życia zbiorowego, nie mogą być schematyczne, ale muszą posiadać żywe barwy, odpowiadać życiu, uwzględniać zarówno dzień powszedni, dzień pracy danego zespołu, jak jego zabawę i odpoczynek. Wszędzie, gdzie to możliwe, należy zobrazować życie zespołu w czasie pokoju i w czasie wojny, np. w tematach: mieszczanie, rycerze polscy; oraz w zimie i w lecie, np. w tematach: włościanie, życie dworów i dworaków i t. p. Dla uzyskania barwności należy omówić stroje danej grupy ludzi, ich mieszkania, warunki materialne życia, sprzęty domowe, pożywienie i t. d. Drugi typ obrazów zespołowych stanowią tematy, ilustrujące wydarzenia dziejowe, w których działający zespół występuje bądź obok bohaterów głównych (np. bitwa pod Grunwaldem, Iganiami i t. d.), bądź też sam, jak w tematach: napad Tatarów, obraz elekcji na Woli, Beresteczko i t. d. Należy w konstrukcji takiego obrazu scharakteryzować zespół, o ile możliwe, w nawiązaniu do wiadomości poprzednich (np. włościanie w bitwie racławickiej, Kozacy pod Beresteczkiem i t. d.), a potem odmalować przebieg akcji, jako działania zbiorowego ludzi żywych, nie jako aktu politycznego. Barwność i konkretność obrazu należy zwiększyć przez wyróżnianie w zespole drobniejszych grup (np. w obrazie sejmiku: mówca, zwolennicy, oponenti) oraz składowych części w akcji ogólnej zespołu (np. akcja piechoty i akcja husarii).

Jeżeli przedmiotem obrazu jest określona miejscowość, to znaczy jeżeli, pomijając sprawę ludzi, żyjących w danej miejscowości, zechcemy o jej obraz plastyczny oprzeć opowiadanie, lub jeżeli tematem obrazu jest jeden zabytek, należy za podstawę całej lekcji wziąć ilustrację. Dla szkół w całej Polsce obowiązuje zapoznanie uczniów z obrazem Krakowa średniowiecznego i Krakowa z epoki renesansu

(Wawel), Lwowa z w. XVII, Warszawy z w. XVIII (epoka stanisławowska), oraz mniej szczegółowe z obrazkami Gniezna, Poznania, Gdańska, Wilna, Łodzi i Gdyni. Z pojedynczych zabytków muszą być dobrze poznane przez dzieci: kościół Marjacki i brama Florjańska, Wawel renesansowy, Łazienki i Zamek w Warszawie.

Materiał dla klasy VII, chociaż nie będzie ujęty w obrazy, musi być opracowany w sposób konkretny i życiowy, oraz wiązany ściśle z potrzebami środowiska.

Opowiadanie nauczyciela przy tworzeniu obrazów musi odgrywać poważną rolę, ale nauczyciel powinien baczyć, by opowiadanie to nie hamowało samodzielności uczniów, i starać się tak pokierować ich pracą, by jak najwięcej potrzebnego materiału dostarczyli sami. Materiał ten uczniowie powinni znaleźć w ilustracjach, podręczniku, lekturze, przy obserwacji zabytków, niekiedy na mapie. W zasadzie jeden obraz historyczny winien przypadać na jedną lekcję, ale niekiedy temat obrazu będzie wymagał jeszcze pogłębienia i oświetlenia na lekcji następnej i zajmie ją całą, w innym przypadku zaś lekcja może być poświęcona na zbieranie (np. na wycieczce) materiału do obrazu, który będzie zarysowany na lekcji następnej. Wreszcie, gdy dana scena, rys kulturalny lub t. p. nie wymaga specjalnego pogłębienia i gdy nauczyciel nie rozporządza dostateczną ilością pomocy ilustracyjnych, można na tej samej lekcji już przejść do pracy nad nowym obrazem. Obrazy nie są jednoznaczne z tematami w znaczeniu nieco ogólniejszym, jak np. gospodarka i życie w klasztorach, życie w mieście średniowiecznym, które mogą obejmować kilka obrazów i kilka lekcji. Na każdej lekcji dążyć należy do pogłębiania i utrwalania poprzednio nabytych wiadomości zapomocą nawiązywania do nich i kojarzenia ich z nowymi. Tak np. w lekcji o „gospodarce szlachty w folwarkach” należy nawiązać do wsi osadniczej, a także do „odzyskania Pomorza”, „handlu gdańskiego”.

UŻYWANIE MAPY.

W nauczaniu historii mapa winna stanowić stałą pomoc. W klasie V należy opierać lekcję przede wszystkim o mapę fizyczną, posługiwanie się mapą historyczną przekrojową należy wprowadzać stopniowo; mapy rozwojowej (zawierającej elementy z różnych okresów historii), jako zbyt trudnej na poziomie szkoły powszechnej, używać nie należy. W kursie klasy VI należy używać w dalszym ciągu mapy fizycznej, jako podstawowej, ale uzupełniać ją czytaniem map historycznych w większym stopniu niż w klasie V. Przy opisywaniu warunków życia poszczególnych zespołów ludzi trzeba uwzględniać różnice położa geograficznego w różnych okolicach Polski. Mówiąc np. o życiu włościan, trzeba dzieciom wytłumaczyć, że inne było życie włościan nad Wartą, inne w górach, inne nad morzem i t. p. Podobnie przy opisach miast należy mówić o ich okolicach i położeniu. Mapa więc służyć musi na lekcjach historii nie tylko do wskazywania terenów ważniejszych wydarzeń, jak bitew, zjazdów i t. d., ale do plastycznego uwydatnienia warunków życia w dawnej Polsce. Mapa może przytem być nie tylko ilustracją omawianych zagadnień, ale także punktem wyjścia do pracy nad pewnymi obrazami i podstawą do odpowiedniego wnioskowania.

W klasie VII, oprócz mapy fizycznej, winna towarzyszyć stale nauce współczesna mapa polityczna Polski, stanowiąc dla niektórych zagadnień punkt wyjścia. Mogą być również niekiedy przydatne mapy specjalne, np. komunikacji, podziału administracyjnego i t. p.

UŻYWANIE ILUSTRACJI.

Ilustracje na lekcjach historii na tym poziomie odgrywać mogą dwojaką rolę. W tematach takich, jak opisy miast, zabytków i t. d., winny być punktem wyjścia dla lekcji. W tematach innego typu są tylko uplastycznieniem

i uzupełnieniem opowiadania. W obu przypadkach jednak należy stopniowo doprowadzać uczniów do umiejętności możliwie samodzielnego czytania ilustracji. Objaśnienia nauczyciela winny odgrywać rolę wybitnie pomocniczą i występować tylko wówczas, gdy uczniowie sami nie mogą objaśnić ilustracji i wyciągnąć z niej wniosków.

Należy przeprowadzić ściśle rozgraniczenie pomiędzy kilku typami ilustracji przy ustalaniu sposobu ich stosowania. Ilustracją najważniejszą i najbardziej wartościową pod względem naukowym będzie fotografia zabytku w postaci, jaką posiada po poprawnej rekonstrukcji, dokonanej w rzeczywistości, np. fotografia Wawelu odnowionego, kościoła Marjackiego i t. d. Drugi typ ilustracji stanowi fotografia ruin. Należy przy objaśnieniach, dawanych dzieciom, wskazać im wyraźnie konieczność odtworzenia w wyobraźni pierwotnego stanu zabytku. Naogół jest to typ ilustracji, raczej nadający się dla poziomu wyższego. Trzeci typ ilustracji stanowi rekonstrukcja rysunkowa zabytku (np. zamek średniowieczny, klasztor i t. d.), od ścisłości jej opracowania zależy jej wartość poznawcza. Ilustracje tego rodzaju można stosować w nauczaniu, korzystając z nich jednak ostrożnie, aby nie tworzyć fałszywych pojęć. Jeszcze inny typ ilustracji stanowią t. zw. obrazy historyczne, reprodukcje takich arcydzieł, jak prace Matejki, Grottgera i innych twórców. Znaczenie tych obrazów w nauczaniu może być duże, ale nie należy ich stosować bez wyjaśnienia dzieciom, że są to dzieła sztuki, a nie fotograficzne odtworzenia rzeczywistości. Należy wyzyskać w obrazie to, co jest kopją zabytku (stroje, broń, narzędzia). Przy opracowywaniu tematów z życia kulturalnego w przeszłości należy posługiwać się w możliwie szerokiej mierze obrazami ściennymi, przedstawiającymi dawne urządzenia domowe, sprzęty, stroje, broń, inne przedmioty codziennego użytku i t. d.

Ilustracje należy stosować w nauczaniu stale i systematycznie. Ryciny i obrazy należy zawieszać na jakiś czas w klasie, poświęcać niektóre lekcje na pokaz przezroczy,

posługiwać się w miarę możliwości epidiaskopem. Dla każdej epoki i każdego zagadnienia z dziedziny kulturalnej nauczyciel winien zdobyć, o ile to możliwe, odpowiedni materiał ilustracyjny.

ROLA PODRĘCZNIKA, LEKTURY I ŹRÓDEŁ.

W układzie pracy nauczyciel winien się liczyć przede wszystkim z programem obowiązującym i od wskazań programu uzależniać używanie różnych środków nauczania. Obok mapy i ilustracji musi do nich należeć książka, przede wszystkim podręcznik, poza tem należy stosować czytanki o treści beletrystycznej i opowiadania historyczne. Stosunek do podręcznika historii winien być ustalony przez nauczyciela już na pierwszych lekcjach w klasie V. Nauczyciel powinien nauczyć uczniów korzystać z podręcznika, zaczynając na kilku pierwszych lekcjach od wspólnego czytania niektórych ustępów, oraz wymagać uczenia się według niego w domu. Ustępy, wskazane do utrwalenia w domu, winny tworzyć wyraźne całości. Nauczyciel winien uczniom wskazywać, które daty winni zapamiętać (tylko uwzględnione w programie), nadto zwracać uwagę na zawarte w podręczniku ilustracje i mapki, które jednak winny być uprzednio w klasie objaśnione. W podręczniku też uczeń znajdzie źródła i wyjątki ze źródeł, wskazane w uwagach do programów poszczególnych klas. Źródła te powinny być odczytane wspólnie w związku z omawianym obrazem i mogą być przedmiotem rozmowy i rozważań, zmierzających do lepszego zrozumienia i pogłębienia obrazu lub utrwalenia nastroju, wywołanego przez obraz. Rozszerzeniem podręcznika będą wiadomości, czerpane z obserwacji w terenie i przy pomocy środków naukowych (mapy, ilustracji). Lektura utworów literackich o treści historycznej może także mieć w pewnym stopniu zastosowanie na lekcjach historii. Dotyczy to przede wszystkim pięknej poezji, odpowiadającej opracowywanemu tematowi; nie należy jed-

nak przeceniać tego środka i stosować go zbyt często. Powieści i powiastki historyczne mogą być zalecane, jako lektura domowa, zawsze w związku z epoką, która jest omawiana na lekcjach. Jako pomoc w nauczaniu historii, pożądana jest lektura popularnych opowiadań historycznych, o treści barwnej i interesującej. Przy lekturze należy uwzględnić omawianie tekstów znanych dzieciom pieśni narodowych i historycznych.

Korzystanie z podręcznika w klasie VII winno być ograniczone do czerpania niezbędnych informacji, dotyczących całego Państwa. Jak najwięcej materiału zdobywać muszą uczniowie z obserwacji i rozważań samodzielnych pod kierunkiem nauczyciela. Natomiast na tym poziomie należy kłaść mocniejszy niż poprzednio nacisk na wprowadzanie w lekturę popularną. Poza tem uczniowie winni nauczyć się czytać pod kierunkiem nauczyciela rozporządzenia i obwieszczenia władz, ogłaszane w środowisku i przeznaczone dla ogółu obywateli; nauczyciel winien tłumaczyć terminy, wyjaśniać, uprząstkać tekst.

Przy posługiwaniu się podręcznikiem, źródłami, lekturą, należy zawsze pamiętać o rozwijaniu samodzielności uczniów.

AKTUALIZACJA W NAUCZANIU.

Jednem z najważniejszych zagadnień metodycznych przy nauczaniu historii w oddziałach V i VI jest sprawa aktualizacji w nauczaniu na tym poziomie. Aktualizacja nie powinna być powierzchowna, mechaniczna, nie same nazwy mają być pomostem, wiążącym z teraźniejszością, ale właściwa treść historyczna. Uwspółcześnienie powinno nastąpić przez wysuwanie na plan pierwszy tych tematów z przeszłości, które wiążą się z teraźniejszością. Najlepszy wynik osiągnie nauczyciel, który wywoła wśród uczniów samorodne nawiązywanie do chwili obecnej. Przy aktualizowaniu należy pamiętać o konieczności uzupełnienia porównań, czynionych przez młodzież, wiadomościami o te-

rażniejszości, których młodzież nie posiada, oraz o przenoszeniu danych z przeszłości na mapę współczesnej Polski. Już na tym poziomie należy przestrzegać, by młodzież przy aktualizacji nie popełniała anachronizmów, np. w związku z używaniem terminów technicznych (lampa, szyba, parowóz i t. p.). Przy nawiązywaniu do współczesnych kwestyj, które w danym środowisku mogą być drażliwe (np. kwestie mniejszości), nauczyciel winien zgóry obmyśleć sposób wyjaśnienia sprawy, zgodny z wychowawczymi założeniami programu.

CZYNNIK LOKALNY I REGIONALNY.

Rozwinięcie elementu lokalnego w nauczaniu historii wymaga bardzo wydatnego zastosowania pogładowości, w szczególności oparcia się na znajomości bliskich obiektów, ciekawych pod względem historycznym. Uczniowie winni poznać dokładnie miejscowe zabytki, związane z epoką, o której się uczą. W związku z poszczególnymi punktami uczniowie winni się dokładniej zaznajomić z przeszłością miejscowości, w której szkoła się znajduje. Szkoła warszawska np. wybierze inne punkty materiału do rozwinięcia, niż leżąca w pobliżu szkoła wiejska, oddalona od ośrodków kulturalnych. Nauczyciel winien pamiętać, że *każda* miejscowość jest historyczną i o każdej uczniowie mogą się czegoś dowiedzieć. Prawie wszędzie, gdzie jest szkoła, jest kościół, cmentarz, kaplica, mogiły. Wszędzie tam, gdzie treść materiału lokalnego będzie uboga, należy zwrócić uwagę na okolicę nieco dalszą i postarać się ją poznać w wycieczkach. W miarę możliwości należy uwzględniać nazwę miejscowości i jej wyjaśnienie historyczne.

Oprócz wiadomości z dziejów danej miejscowości, należy również wprowadzić w nauczanie bliższe wiadomości z przeszłości regionu, w którym szkoła się znajduje. Wszędzie, gdzie odrębność regionu nie występuje dość wyraźnie, tematem może być historyczna „dzielnica“, np. Pomorze, Podlasie.

Nauczyciel winien tutaj oprzeć się na bardzo posuniętych w ostatnich czasach badaniach regionalnych i coraz liczniejszych wydawnictwach monograficznych. Tematy lokalne i regionalne dają bardzo dużo sposobności do samodzielnego wnioskowania uczniów.

Zagadnienie narodowościowe jest uwzględnione w samym programie, poza tem wystąpi w rozwinięciu lokalnym i regionalnym.

WYCIECZKI.

Wycieczki, organizowane w związku z lekcjami historii, mogą mieć za cel najbliższą okolicę, lub okolice dalsze.

Tematy wycieczek historycznych mogą być różne i zależne od tego różny będzie sposób ich prowadzenia. Jeden z typów — to wycieczka, mająca za cel obejrzenie zabytku kulturalnego: kościoła, zamku i t. p., lub muzeum, jako zbioru zabytków kulturalnych. Drugi — to zwiedzenie miejsca, pamiętnego z wydarzeń politycznych, np. miejsca elekcji na Woli, pola bitwy i t. p. Typ odmienny stanowi wycieczka o temacie społecznym, której celem jest porównanie poznanych z przeszłości obyczajów, sposobów pracy i gospodarki ze współczesnymi. Istnieją też wycieczki, w których te trzy rodzaje tematów łączą się ze sobą.

W klasie VII wycieczki mają na celu zbieranie materiału dla poznania współczesnego życia polskiego w środowisku. Wycieczki powinny być starannie przygotowywane, opracowywane i jak najwszechstronnej użytkowywane przez uczniów w nauce.

NAZWY I DATY W NAUCE HISTORJI.

Nie należy przeciążać materiału historycznego nadmiarem imion, nazwisk, nazw miejscowości, oraz dat. Poza imionami własnymi, wskazanymi wyraźnie w programie, można wprowadzić tylko te nazwy i nazwiska, które kojarzą się ściśle z poznawaniem wydarzeniem dziejowym i z którymi

można połączyć szereg konkretnych szczegółów, potrzebnych dla stworzenia pełnego obrazu. Natomiast należy bezwzględnie unikać wymagania mechanicznego zapamiętywania lub wyliczania nazw i nazwisk.

Orientację chronologiczną wprowadza się stopniowo. Na szczelbu pierwszym wyrabiamy zrozumienie elementarnej perspektywy czasu, w kursie historii na szczelbu drugim posilkujemy się już datami, starannie wybranymi, ustawionymi, jak słupy orientacyjne, dla konstrukcji chronologicznej. Stopień zrozumienia tej konstrukcji wzrasta w klasie VI, doprowadzając do ścisłego zespolenia omawianych wydarzeń z lat od 1914 do dzisiaj z datami rocznymi.

ORGANIZACJA LEKCYJ HISTORJI W KLASACH VI I VII SZKÓŁ POWSZECHNYCH O 5 NAUCZYCIELACH.

W klasach VI i VII szkoły o 5 nauczycielach występuje 1 godzina „cichej“ nauki historii.

Organizacja pracy jest taka, że klasa VI ma zawsze 3 godziny osobnej nauki głośnej historii lub geografii, 1 godzinę nauki głośnej jednego z tych przedmiotów łącznie z nauką cichą klasy VII, 2 godziny nauki cichej (1 historii, 1 geografii) podczas nauki głośnej w klasie VII. O ile chodzi o samą historję, może być tak, że klasa VI ma w pierwszym półroczu 2 godziny osobnej nauki głośnej i 1 nauki cichej łącznie z nauką głośną geografii w klasie VII, w drugim półroczu zaś — 1 godzinę osobnej nauki głośnej, 1 godzinę nauki głośnej łącznie z nauką cichą klasy VII i 1 godzinę nauki cichej łącznie z nauką głośną w klasie VII.

Klasa VII ma w ciągu drugiego półroczu 1 godzinę osobną nauki głośnej, 2 godziny nauki głośnej, w ciągu których odbywa się nauka cicha historii i geografii w klasie VI, oraz 1 godzinę nauki cichej łącznie z nauką głośną w klasie VI.

Nauka cicha w klasie VI szkół o 5 nauczycielach może polegać albo na samodzielnym opracowaniu przypadających

na daną godzinę rozdziałów z podręcznika, przytem należy wskazać zapomocą postawienia odpowiednich pytań, na co uczniowie mają zwrócić uwagę, czego mają w ustępie szukać, albo też na opracowaniu pewnych łatwiejszych tematów na podstawie dodatkowej lektury, na układaniu sprawozdań z niej, albo wreszcie okolicznościowo na pisaniu sprawozdań z wycieczek. Materiał do lektury w postaci popularnych broszurek (opowiadań historycznych) musiałby znajdować się w rozporządzeniu nauczyciela.

W klasie VII zasadnicze opracowanie zagadnień należy do nauki głośnej; na czas nauki cichej przeznaczyć należy takie prace, jak czytanie broszurek, robienie z nich wyciągów, opracowywanie graficzne danych liczbowych, oraz wymienione w uwagach do programu klasy VII ćwiczenia piśmienne (podania do władz, wypełnianie karty meldunkowej i t. p.). Okolicznościowo mogą wystąpić sprawozdania z wycieczek.

Od czasu do czasu można urządzać wspólne wycieczki dla obu klas.

KORELACJA NAUKI HISTORJI Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Przygotowanie do właściwej nauki historii jest właściwe w zakresie pierwszego szczelbu przede wszystkim do nauki języka polskiego. Na poziomie szczelbu drugiego związek z językiem polskim utrzymuje się nadal na tle czytanek, obrazujących dzisiejsze życie polskie w środowisku oraz związanych z wielkimi postaciami i momentami z przeszłości, przytem bliższe oświetlenie takich postaci, jak Mickiewicz, Szopen, Matejko, Sienkiewicz, Wyspiański, jest zadaniem nauki języka polskiego.

Wiadomości geograficzne w klasie III i IV obejmują część przygotowania do historii. Nauka geografii zaznawia z mapą i wprowadza w jej zrozumienie, a następnie zapoznaje dokładnie z geografją ziem polskich, z pracą go-

spodarczą człowieka i jej warunkami na ziemi, stwarzając w ten sposób podstawę i ułatwienie dla zrozumienia zjawisk historycznych. Na poziomie klasy VII historia może dać obraz życia współczesnego Polski tylko łącznie z geografją — przy ścisłym ustaleniu podziału tematów. Wycieczki mogą być organizowane dla historii i geografji wspólnie, lub też wycieczki dla celów jednego przedmiotu mogą uwzględniać częściowo i cele drugiego.

Dobór pieśni obrzędowych, ludowych, pieśni pracy, opracowywanych na lekcjach śpiewu, ułatwia nauce historii wprowadzenie w atmosferę pracy i zabawy przeszłych pokoleń i ludzi współczesnych. Pieśni narodowe, państwowe i żołnierskie, łącznie z wyjaśnieniami historycznymi ich treści, stanowią ważne uzupełnienie lekcji historii.

GEOGRAFJA.

CELE NAUCZANIA ORAZ ICH REALIZACJA.

Nauka geografji w szkole powszechnej winna dać uczniowi znajomość najniezbędniejszych, życiowo ważnych wiadomości geograficznych, dotyczących najbliższej okolicy, Polski, Europy i świata.

Prócz zadań poznawczych nauka geografji spełnia również ważne zadanie wychowawcze. Uczy dziecko kochać ziemię rodzinną, jej tradycję i kulturę i wyrabia czynną postawę obywatelską.

Realizacja materialnych celów nauczania opiera się głównie na wiadomościach, zaczerpniętych z terenu Polski.

W pierwszych trzech latach nauczania dziecko rozszerza szczypty zakres wiadomości o życiu rodzinnem i otoczeniu, przytem w klasie III zaznajamia się bardziej szczegółowo z terenem i życiem najbliższej okolicy. Do poznania tej okolicy przyczynią się wszystkie inne przedmioty, początki geografji zaś, które łącznie z elementami nauki o przyrodzie stanowią w tej klasie jeden, nowy przedmiot, ogniskują zdobywane wiadomości.

W klasie IV, gdzie geografja posiada już osobny program, dziecko tworzy sobie pierwsze wyobrażenie o całości Polski, jednak jeszcze w bardzo ogólnym zarysie.

Szczegółowe poznanie Polski, oparte o mapę, uczeń zdobywa dopiero w klasie V, kraje Europy i pozostałych części świata są następnie przedmiotem nauki do końca klasy VI.

W klasie VII jeszcze raz powraca uczeń do swej okolicy i Polski, rozważając głównie zagadnienia życia gospodarczego na tle znajomości Europy i świata.

W zakresie kształcenia formalnego geografja ma wyrabiać umiejętność obserwowania otaczającej rzeczywistości, zestawiania i wiązania poznawanych szczegółów, umiejętność orjentowania się w terenie i w symbolice mapy.

Realizacja celów formalnych opiera się na takim uszeregowaniu wiadomości geograficznych, by uczeń mógł je stopniowo opanowywać w sposób możliwie samodzielny.

W myśl tego program wprowadza na pierwszym szczeblu geografję o charakterze raczej krajoznawstwa. W klasie IV zdobywa dziecko znajomość planu, co stanowi konieczną podstawę do zrozumienia mapy. W klasie V mapa staje się ważnym narzędziem nauczania.

Na pierwszym szczeblu ziemię i zjawiska na niebie dziecko pojmuje naiwnie, tak, jak je widzi, a dopiero na poziomie drugiego szczebla opanowuje w sposób rozumowy fakty, prowadzące do przeświadczenia o kulistym kształcie ziemi, o ruchach ciał niebieskich i t. d.

W klasach niższych (I i II) dziecko zaczyna się ćwiczyć w opisywaniu zaobserwowanych zjawisk i faktów, później (w klasach III i IV) próbuje ponadto stwierdzać istnienie najprostszych związków między typowymi przejawami życia.

Na wyższym szczeblu, w klasach V, VI i VII, rozwój umysłowy ucznia pozwoli w znacznie większym stopniu i poważniej badać elementy przyrody i życia człowieka, oraz czynić próby łączenia ich w jedną całość krajobrazową.

Ucząc o warunkach współczesnego życia Polski, ukazując piękno i bogactwo ziemi, życie jej mieszkańców, geografja zaszczepia w młodą duszę dziecka umiłowanie Ojczyzny, rozbudza uczucia obywatelskie, gotowość czynnej służby dla Państwa, uczy rozumieć zbiorowy wysiłek zespołu.

Już w pierwszych latach nauczania, zwłaszcza w klasie III, dziecko, poznając teren najbliższej okolicy, głęboko przeżywa wrażenia, wiążące je z ziemią ojczystą. W czwar-

tym roku nauczania geografja rozszerza w świadomości ucznia drobny świat jego ojcowizny do rozmiarów wielkiej Ojczyzny, wzbogaca jego wiedzę poznaniem nowych krajobrazów Polski.

W klasie V poznawanie Polski, związane z czytaniem mapy, daje możność głębszego wnikania w niektóre zjawiska kultury. Przy opisie krain Europy w klasie V dziecko w dalszym ciągu nie będzie odwracało oczu od ziemi ojczyściej, przeciwnie, wyraźniej zobaczy braki i niedociągnięcia polskiej rzeczywistości oraz jej strony dodatnie i powodzenia na terenie europejskim przy pomocy ciągłych porównań i zestawień. Nauka geografji krain pozaeuropejskich w klasie VI uwzględnia w dalszym ciągu cele wychowania obywatelsko-państwowego: uczeń powinien zdać sobie jasno sprawę z roli i znaczenia Polski na kuli ziemskiej, powinien orjentować się w zagadnieniach emigracji wogóle oraz warunkach życia Polaków poza granicami Polski, powinien również wiedzieć, którzy z Polaków, wielkich podróżników, uczonych, geografów, wstawili się i czem (Kopernik, Domeyko, Strzelecki, Grabczewski i t. d.).

W klasie VII opracowanie życia i rozwoju gospodarczego środowiska i Polski na tle zdobytej znajomości całej kuli ziemskiej zmierza nie tylko do zamknięcia w pewną całość nauki, ale również do wyrobienia odpowiedniej postawy obywatelskiej.

PLAN I MAPA; NOTOWANIA I OBSERWACJE GEOGRAFICZNE.

Nauczanie geografji rozpoczyna się od poznawania faktów konkretnych, dostępnych dla bezpośredniej obserwacji dziecka. Spostrzeżenia w trzech pierwszych klasach na terenie najbliższej okolicy nie wymagają jeszcze wprowadzenia języka symbolicznego. Nawet w klasie IV należy unikać zbyt rozległej skali symbolicznego ujęcia; opracowujemy tam głównie pojęcie planu.

Zaznajamianie dziecka z planem powinno odbywać się

powoli i systematycznie drogą odpowiednich ćwiczeń, tak, by dziecko nie tylko powierzchownie umiało naśladować, lecz istotnie rozumiało czynności podczas rysowania planu. Zacząć należy od rysowania planów drobnych przedmiotów. Potem dopiero można wprowadzić pojęcie podziałki, polecając rysować plan większego przedmiotu, np. stołu. I znów po ćwiczeniach w obliczaniu i zastosowaniu podziałki można będzie przejść do sposobu oznaczania na planie kierunku. Tu okaże się niewystarczającym zwykłe określanie kierunku przy pomocy stanowisk słońca. Nauczyciel zaznajomi więc dzieci z konstrukcją i użyciem kompasu. Gdy te dwa momenty: podziałka i kierunek zostaną dostatecznie opracowane, wówczas dziecko zrozumie, iż plan jest rysunkowym sposobem przedstawiania rozmiarów i kierunków. Dalsze ćwiczenia w rysowaniu i czytaniu planów są wyraźnie wskazane w materiale nauczania.

Praca nad wprowadzeniem języka symbolicznego rozwinię się dopiero w całej pełni na szczeblu drugim. Należy przytem wystrzegać się zbyt powierzchownego i płytkiego wprowadzania ucznia w symbolikę mapy. Im wolniej, systematyczniej, a przeto gruntowniej uda się oswoić dzieci z mapą, tem pewniejszą zdobędą one podstawę dla dalszej normalnej nauki.

Geografia Polski w klasie V oprze się na mapie poziomicowej bez uwzględnienia siatki geograficznej. Przy pomocy modeli, obserwacji w terenie, piaskownicy i t. p., dzieci łatwo zrozumieją sposób przedstawiania form terenu i stosunków wysokości na mapie.

W klasie VI, po opracowaniu kulistości ziemi, po wprowadzeniu przy pomocy globusa indukcyjnego siatki geograficznej, po dokładnem opanowaniu pojęcia szerokości i długości geograficznej, można przystąpić do narysowania zwykłej siatki Kirchhoffa dla jednej półkuli.

Opracowując podstawowe elementy mapy fizycznej: znakowanie poziomicowe, siatkę, uczniowie zdobywają środki do jej umiejętnego czytania.

Wiadomości geograficzne należy utrzymywać i rozszerzać przy pomocy notowania różnych szczegółów na mapach konturowych. W szczególności można zaznaczać linie kolejowe, rozmieszczenie surowców, ośrodków przemysłowych i t. d. Takie notowania przyczynią się do zapamiętania układu, stosunków i wzajemnej zależności poszczególnych elementów. Praca ta da znacznie większe wyniki, aniżeli gołosłowne powtarzanie nazw lub tylko odnajdywanie ich na mapie.

W klasie VII ważny dział pracy stanowi czytanie wykresów, ilustrujących różne ustosunkowania oraz zmiany i przeobrażenia gospodarcze; jest to wprowadzanie w znajomość jednego z najważniejszych środków porozumiewania się i orientacji w zjawiskach życia gospodarczego.

Wszystkie ćwiczenia kartograficzne winny być wykonywane na lekcjach szkolnych pod kierunkiem nauczyciela; niedopuszczalne jest zadawanie tych ćwiczeń do domu.

Przy obserwacjach pogody na pierwszym szczeblu nauczania nie należy używać niezrozumiałych na tym poziomie przyrządów, jak np. termometru, ani też robić wykresów temperatur. Obserwacje i notowania tego rodzaju są prowadzone kolejno przez grupy uczniów, na które klasa została podzielona w tym celu.

W klasie VII stosować należy również w miarę potrzeby i możliwości proste i łatwe spostrzeżenia i pomiary meteorologiczne już przy pomocy niektórych przyrządów: termometru, aneroidu, deszczomierza. Obserwacje tego rodzaju są interesującą młodzieżą, zwłaszcza na wsi, gdzie sprawy pogody są zagadnieniem życiowym i gdzie urządzenie przez szkołę małej stacji meteorologicznej przysporzy naszemu krajowi rolniczemu większej liczby ludzi, rozumiejących znaczenie praktyczne i społeczne służby meteorologicznej.

WYCIECZKI.

Nauka w terenie i wycieczki są głównym źródłem, dostarczającym materiału do bezpośrednich przeżyć i obser-

wacj. Nauczyciel winien wyzyskać każdą sposobność, by powiększać zapomocą tych obserwacji zasób wiadomości geograficznych dziecka. Konieczne są osobne wycieczki geograficzne, zrazu niezbyt uciążliwe, w najbliższą okolicę, a następnie coraz dłuższe i dalsze. Ze starszą młodzieżą należy odbyć, o ile to możliwe, w ciągu jej pobytu w szkole parę kilkudniowych wycieczek, tak, by uczeń poznał kilka odrębnych krain Polski. Krótkie 2—3 godzinne wycieczki geograficzne mają na celu opracowanie jednego, ściśle określonego tematu, dłuższe natomiast — całodzienne i kilkudniowe — mogą i powinny obejmować większą ilość zagadnień. Chodzi tu o takie ujęcie całości krajobrazowej terenu, by w umyśle dziecka konkretnie uwidoczniła się wzajemna zależność rozmaitych, a przede wszystkim przewodnich elementów i zjawisk, tworzących zespół życia danego krajobrazu. Nie należy zaniedbywać zwiedzania zakładów przemysłowych, tak bardzo ciekawych dla młodzieży i tak pouczających ze względu na przykłady pracy zorganizowanej. Wychowawcze znaczenie tego rodzaju wycieczek jest niezaprzeczone wielkie. Zaznajomią one młodzież z pracą ludzką przy wytwarzaniu niezbędnych dla życia produktów oraz ukażą starszej młodzieży fragmenty naszego życia gospodarczego.

Wycieczki dłuższe, jeśli mają przynieść należyte wyniki, muszą być troskliwie zawnazs przygotowane pod względem organizacyjnym i rzeczowym. Przygotowanie organizacyjne ma polegać na podziale klasy na mniejsze grupy z wyznaczeniem w obrębie każdej grupy poszczególnym uczniom odrębnych zajęć administracyjnych, jak np. opieki nad porządkiem, noclegiem, jedzeniem i t. p. Rieczowe przygotowanie powinno objąć pracę młodzieży nad tematami, z którymi się spotka w czasie drogi (teren, roślinność, historyczne pamiątki, zabytki, rodzaje techniki fabrycznej i t. d.).

Dobra organizacja nawet krótkiej wycieczki ma niezaprzeczone wychowawcze znaczenie, uprzednie zaś przygoto-

wanie naukowe przyczyni się do osiągnięcia poważniejszych wyników dydaktycznych.

Po zakończeniu każdej wycieczki zdobyte z niej muszą być zebrane i utrwalone.

POMOCE NAUKOWE.

Zasób map winien obejmować co najmniej: mapę danego województwa, mapy polityczną i fizyczną Polski, mapę fizyczną Europy i planigloby. Jeżeli to możliwe, należałoby mieć poza tem mapy poszczególnych kontynentów.

Prócz mapy, jako głównej, niezbędnej pomocy przy nauczaniu geografji, należy wymienić przedewszystkiem globusy. Odmienne własności geometryczne, którymi różni się powierzchnia kulista od płaszczyzny, można unaocznnić tylko przy pomocy globusa indukcyjnego oraz zwykłego globusa geograficznego.

Ważną pomocą w nauczaniu geografji, służącą zwłaszcza do tworzenia właściwych wyobrażeń o nieznanach krainach, są obrazy. Mogą to być obrazy ściennie, pocztówki, wycinki z czasopism ilustrowanych. Największą wartość posiadają obrazy, wyświetlane przez epidiaskop, lub też filmy. Należy zwrócić jednak uwagę na to, by tych obrazów nie pokazywać zbyt wiele podczas jednej lekcji, grozi to bowiem wytworzeniem zamętu i nie pozwoli na dokładne rozpatrzenie i analizę treści.

Mapy, potrzebne do nauki, oraz odpowiednie ilustracje winny się również znaleźć w każdym podręczniku szkolnym.

Do wyjaśnienia ruchów ziemi oraz stosunków klimatycznych, związanych z porami roku, może służyć proste w konstrukcji zenitarjum. Inne nieskomplikowane przyrządy, jak gnomon, zegar słoneczny, przyrządy miernicze (pochyłościomierz, poziomica, busola), niektóre meteorologiczne, są pożądanymi środkami, ułatwiającymi wyjaśnienia oraz interesującymi młodzież. Niektóre z tych przyrządów mogą,

a w sprzyjających warunkach powinny być wykonane przez młodzież podczas lekcji zajęć praktycznych.

GEOGRAFJA OGÓLNA.

Najważniejsze fragmenty geografii ogólnej występują w różnych miejscach kursu w uszeregowaniu, zgodnym z potrzebami materiału nauczania oraz etapami rozwoju umysłowego dziecka. Przedwczesne bowiem wyjaśnienia nieraz więcej szkody mogą przynieść, niżli pożytku. Natomiast, gdy nastąpi odpowiedni moment, w którym dane zagadnienie powinno być opracowane, należy dłożyć starań, aby to było uczynione przystępnie, ale możliwie poprawnie i dokładnie. Materiał nauczania oraz uwagi do programów poszczególnych klas wyraźnie wskazują tematy oraz właściwe miejsce ich opracowania.

GEOGRAFJA SZCZEGÓŁOWA (REGJONALNA).

Wobec mnóstwa krain, wobec różnorodności zjawisk, zachodzących na jednym obszarze, wobec zawiłości zależności i związków, które składają się na krajobrazowe oblicze regionów, nie może być mowy o nauczaniu encyklopedycznym. Pierwszem zagadnieniem będzie tu wybór pewnych tylko fragmentów, ilustrujących najbardziej typowe fakty, najważniejsze zespoły zjawisk. Trzeba unikać dążenia do wtłaczania w umysł dziecka nadmiaru wiadomości, choćby pojemność pamięciowa nie stała temu na przeszkodzie. Przyswierać powinna tu zasada: mało, ale gruntownie.

Geografia Polski w klasie V rozpoczyna się od zarysu ogólnego. Zarys ten ułatwi zrozumienie zjawisk i zagadnień charakterystycznych dla krain. Ścisłe rozgraniczenie krain jest trudne, a często niemożliwe; nieraz występują nieznaczne przejścia od jednej do drugiej. Ważkie cechy krain (rzeźba, hydrografia, klimat, gęstość zaludnienia i t. d.) mają różne nasilenie. Bez ogólnego obrazu rozmieszczenia tych elementów na terenie całej Polski trudno uchwycić te różnice.

Dopiero na tle obrazu ogólnego można przystąpić do szczegółowego przeglądu regionów. To poczucie całości, a jednocześnie budzące się zainteresowanie dla nowych, ciekawych szczegółów, podtrzymywane umiejętnie przez nauczyciela, powinno sprzyjać czynnemu stosunkowi dziecka do każdej nowej lekcji. Zainteresowanie i aktywność dziecka, poza indywidualnymi zajęciami, w znacznym stopniu zwiększyć mogą prace zespołowe, jak np.: przygotowywanie większej wycieczki, korespondencja z uczniami równorzędnej klasy innej szkoły na terenie, będącym celem wycieczki, wymiana z innymi szkołami pocztówek oraz charakterystycznych okazów i t. p.

Geografię Europy i krain pozaeuropejskich można opracowywać w formie podróży. Podróże te oczywiście powinny posiadać charakter sugestywny, by obudzić wyobraźnię dziecka, która ułatwi mu przyswojenie wiedzy o tych odległych krainach. Tu właśnie powinny odegrać wielką rolę dobre ilustracje, które mogą być zarówno źródłem wiedzy, jak środkiem prostowania błędnych wyobrażeń, skądinąd powstających.

Pożądaną jest rzeczą prowadzić tak podróż, by przytem dzieci uczyły się wiadomości ważnych dla praktycznego życia. A więc, ruszając w podróż, należy zdać sobie w przybliżeniu sprawę z przypuszczalnych jej kosztów, zaznajomić się z formalnościami urzędowymi, jakie są z nią połączone i t. d. W czasie podróży, zwiedzania miast, należy badać przebieg drogi na mapie, stwierdzać zmiany krajobrazowe, posilkować się odczytywaniem wyjątków z dostępnej lektury geograficznej.

Po ukończeniu podróży należy przystąpić do zebrania materiału już według systematycznego podziału zagadnień.

ORGANIZACJA LEKCJI GEOGRAFII W KLASACH VI i VII SZKÓŁ POWSZECHNYCH O 5 NAUCZYCIELACH.

W klasach VI i VII szkoły o 5 nauczycielach występuje 1 godzina „cichej” nauki geografii.

Organizacja pracy jest taka, że klasa VI ma zawsze 3 godziny osobnej nauki głośnej historii lub geografii, 1 godzinę nauki głośnej jednego z tych przedmiotów łącznie z nauką cichą klasy VII, 2 godziny nauki cichej (1 historii, 1 geografii) podczas nauki głośnej w klasie VII. O ile chodzi o samą geografję, może być tak, że klasa VI ma w pierwszym półroczu 1 godzinę osobnej nauki głośnej, 1 godzinę nauki głośnej łącznie z nauką cichą klasy VII i 1 nauki cichej, łącznie z nauką głośną klasy VII, w drugim półroczu zaś — 2 godziny osobnej nauki głośnej oraz 1 godzinę nauki cichej łącznie z nauką głośną historii w klasie VII.

Klasa VII ma w ciągu pierwszego półrocza 1 godzinę osobną nauki głośnej, 2 godziny nauki głośnej, w ciągu których odbywa się nauka cicha historii i geografii w klasie VI, oraz 1 godzinę nauki cichej łącznie z nauką głośną w klasie VI.

Główną treścią zajęć podczas nauki cichej winny być różne ćwiczenia, np. czytanie mapy, obliczanie odległości, notowania na mapach konturowych, sporządzanie lub komentowanie wykresów statystycznych i gospodarczych. Poza tem na lekcjach cichych uczniowie mogą uprawiać lekturę, bądź uzupełniającą naukę głośną, bądź przygotowującą do niej. Zależnie od biegu kursu wystąpią jeszcze w pewnych momentach: łatwe eksperymenty, uzmysławiające pojęcia geograficzne, opracowywanie materiału do nowej wycieczki i t. p.

W celu zwiększenia liczby godzin nauki głośnej przewiduje się niekiedy urządzanie wspólnych wycieczek dla tych obu klas; głównym tematem będą wówczas fragmenty życia gospodarczego najbliższej okolicy.

KORELACJA NAUKI GEOGRAFII Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Już w niższych klasach, gdzie geografia nie występuje jako oddzielny przedmiot nauczania, proste pojęcia i fakty geograficzne są zasadniczo tematami na lekcjach języka pol-

skiego. Począwszy od IV klasy, przy opracowywaniu rodzimych i obcych krajobrazów odpowiednie czytanki na lekcjach języka polskiego, obrazujące życie człowieka, jego działalność, przygody, podróże i t. d., mogą się przyczynić do ożywienia i uzupełnienia nauki geografii. Koniecznym warunkiem jest tu stosowna wartość literacka tych czytanek. Pogłębione pojęcia geograficzne wzbogacają słownik ucznia.

Wiadomości geograficzne w klasie III i IV obejmują część przygotowania do historii. W klasach wyższych wiadomości historyczne dostarczają materiału do nakreślenia dziejowej roli naturalnych dróg komunikacyjnych, których znaczenie jest podstawą przewodnich zjawisk antropogeograficznych. Natomiast wiadomości z historii odkryć i kolonizacji, poruszane obszernie na lekcjach geografii, przyczynią się do wyrobienia bardziej plastycznego obrazu czasów minionych. Na wycieczkach nauczyciel geografii winien przy nadarzającej się sposobności nawiązywać do momentów historycznych, zwłaszcza przy zwiedzaniu miast, zabytków, ruin, muzeów i t. p.

Nauczanie przyrody posiada szereg wspólnych z geografią tematów: krajobraz, szata roślinna i świat zwierzęcy. Geografia pomoże do wyjaśnienia charakterystycznych cech, np. ogólnego pokroju roślin i wyglądu zwierząt w zależności od warunków klimatycznych, pór roku, rodzaju gleby. Nauczyciel geografii rozszerza wiadomości o roślinach użytkowych i zwierzętach, mających znaczenie gospodarcze dla człowieka, zwłaszcza egzotycznych, opracowywanych przez nauczyciela przyrody zwykle mniej obszernie. Rozmieszczenie flory i fauny na globie jest zagadnieniem, które opracowuje nauczyciel zarówno na lekcjach przyrody, jak i na lekcjach geografii. Wiadomości przyrodnicze przyczyniają się w znacznym stopniu do zrozumienia krajobrazu geograficznego. Z nauką o przyrodzie martwej łączą geografję takie tematy, jak właściwości wody, powietrza, skał i minerałów, zjawiska klimatyczne, różnorodne przejawy pracy przyrody i człowieka.

Nauce rysunku geografia dostarcza tematów do ilustracji krajobrazów, sama zaś korzysta podczas wycieczek i lekcji z umiejętności szkicowania.

Z nauką matematyki korelacja występuje stale podczas ćwiczeń, związanych z rysowaniem planów, czytaniem mapy.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Nauka o przyrodzie nie występuje jako osobny przedmiot w klasach I i II, w których tematy z tego zakresu są poruszane na lekcjach innych przedmiotów, przedewszystkiem języka polskiego. W klasie III nauka o przyrodzie jeszcze się nie wyodrębnia sama przez się, ale ukazuje się jako nowy przedmiot nauczania łącznie z geografją. Dopiero w klasie IV nauka o przyrodzie otrzymuje osobny program, tworząc jednak formalnie wraz z geografją jeden przedmiot, w klasie V zaś zaczyna się podział na naukę o przyrodzie żywej i naukę o przyrodzie martwej, stanowiące formalnie jeden przedmiot. W klasach V i VI obie dziedziny występują kolejno w zależności od pór roku, w VII zaś kolejno w dwu półroczach.

Związek między nauką o przyrodzie żywej a nauką o przyrodzie martwej polega przedewszystkiem na wzajemnem wyzyskiwaniu materiału, już opracowanego w jednej z obydwóch dziedzin; natomiast ścisła, tematyczna łączność może być uwzględniona tylko w wyjątkowych wypadkach.

CELE NAUCZANIA I ICH REALIZACJA.

Nauka o przyrodzie w szkole powszechnej ma na celu: doprowadzenie do zdobycia elementarnych wiadomości o przejawach życia pospolitych zwierząt i roślin, o ustroju

ludzkim z uwzględnieniem jego higjenu; o najważniejszych zjawiskach przyrody martwej ze szczególnem uwzględnieniem tych, które mają większe znaczenie praktyczne;

kształcenie umiejętności świadomego i celowego obserwowania zjawisk i orjentowania się w związkach, zachodzących między nimi;

zbliżenie uczniów do świata istot żywych przez częste z nimi obcowanie, wyrobienie poszanowania życia we wszelkich jego przejawach, wytworzenie uczuciowego stosunku do przyrody ojczyznej, wyrażającego się w poszanowaniu rodzinnego krajobrazu;

wyrobienie czynnej postawy i zaradności w odpowiednich okolicznościach życia codziennego;

wskazanie możliwości podnoszenia środowiska na wyższy poziom gospodarczy, oraz uświadomienie znaczenia takiej działalności dla gospodarki Państwa.

W nauce o przyrodzie żywej odróżniamy przy realizacji tych celów kilka etapów.

Poruszanie tematów przyrodniczych oraz związane z nimi zajęcia praktyczne w klasach I i II mają za cel podtrzymywanie wrodzonej dzieciom tendencji do obserwacji, wdrożenie do formułowania w słowach swoich spostrzeżeń, wzbudzanie uczuciowego stosunku do istot żywych, oraz wyrabianie właściwych nawyków higienicznych i kształcenie pewnej zaradności, z tem związanej.

W klasach III i IV dążymy do zaznajomienia z zjawiskami człowieka, związanymi z wyżywianiem się i ubraniem, i do wyrobienia poszanowania dla pracy ludzkiej i dla wszystkiego, w co człowiek pracą swą włożył; rozwijamy właściwy stosunek do istot żywych, wyrabiamy w dalszym ciągu nawyki higieniczne i odpowiednią zaradność.

W klasach V i VI postępujemy coraz dalej w urzeczywistnianiu wszystkich celów ogólnych nauczania przyrody. Oddziaływanie wychowawcze odbywa się pod hasłem „należy chronić wszystko, co żyje i co życiem swoim nie zagraża

bytowi człowieka“. W klasie VI wprowadza się stopniowo uzasadnienie konieczności ochrony przyrody względami estetycznymi, naukowo - przyrodniczymi i historycznymi.

Szczególnem zadaniem klasy VII jest zaznajomienie młodzieży z organizmem ludzkim oraz danie rozumowych podstaw dla wskazań higjenu osobistej.

We wszystkich poziomach, korzystając z materiału biologicznego uczniowi, rozwijamy i pogłębiały znajomość środowiska. W klasach wyższych czerpiemy ponadto materiał z całej Polski, dążąc w ten sposób do zorientowania dzieci w bogactwach ojczyznej przyrody. Przy wszelkich odpowiednich okolicznościach kładzie się nacisk na fakty o ogólnem znaczeniu gospodarczem. Szczególnie doniosłe znaczenie pod względem wychowawczym posiada zaznaczone powyżej zagadnienie ochrony przyrody.

W klasie V stosunek ucznia do zjawisk przyrody martwej staje się stopniowo coraz bardziej czynny. Uczeń nie tylko świadomie obserwuje zjawisko i zastanawia się nad jego przebiegiem, lecz bada je, stara się znaleźć wytłumaczenie faktów, z którymi dotychczas niemal codziennie się spotykał, nie widząc jednak ich życiowego znaczenia; próbuje wreszcie lepiej, niż dotychczas, zużytkować wiadomości niektórych zjawisk dla codziennego życia.

Taki stosunek ucznia do materiału nauczania nawiązuje się i rozwija w klasie V na tle pierwszych prymitywnych doświadczeń, obejmujących zjawiska naogół znane uczniowi z obserwacji najbliższego otoczenia. Przy pomocy takiego nieobcego materiału łatwiej jest uczniowi uzyskać postawę, którą scharakteryzowano powyżej.

W klasie VI nauka o przyrodzie martwej rozszerza i pogłębia niektóre tematy już poznane oraz wprowadza w niektóre nowe dziedziny, w szczególności w dziedzinę zjawisk elektromagnetycznych; w końcu roku oświeśla w dostępny sposób zagadnienie pracy mechanicznej.

W jednej i drugiej klasie, zgodnie z celami nauczania,

z opracowania każdego niemal tematu powinien uczeń wynieść praktyczną korzyść, zwiększającą jego zaradność życiową.

W ramach ogólnych nauki o przyrodzie martwej w szkole powszechnej posiada klasa VII swoje zadania. Nauka w tej klasie ma zaznajomić ucznia z pewnymi technicznymi zagadnieniami chemii i fizyki stosowanej. Otrzymywanie przetworów spożywczych, sucha destylacja węgla kamiennego, destylacja ropy naftowej, lotnictwo, prądnice, silniki — oto tematy, w których winna się orjentować młodzież, opuszczając szkołę powszechną, ze względu na ich wielkie znaczenie gospodarcze. Poza tem zbliżeniem do świata techniki współczesnej kurs nauki o przyrodzie martwej w klasie VII ma na celu uzupełnienie przygotowania do nauki o człowieku łącznie z higieną, przypadającej na drugie półrocze.

Ponadto nauka w klasie VII winna dążyć do wyrobienia w uczniu skłonności do dokładniejszego rozglądania się w warunkach przyrodniczych bytu codziennego, zarówno osobistego jak i zbiorowego, na tle bliższego środowiska, w celu głębszego poznawania tego środowiska, jego potrzeb i możliwości jego rozwoju.

Związek nauki o przyrodzie martwej z kulturą całej Polski należy uświadamiać uczniowi w dostępnym sposób zapomocą wiązania odpowiednich zagadnień z pewnymi terenami Rzeczypospolitej, oraz zapomocą podkreślenia znaczenia dla Państwa każdej choćby pozornie najdrobniejszej, lecz rzetelnej pracy jednostki i zespołu. Ze względu na charakter materiału w klasie V (wstępne elementy fizyki i chemii, pierwsze wprowadzenie w metodę pracy) będzie można w pierwszym roku nauczania uwzględnić tylko drugi sposób. W klasach VI, VII obydwie drogi powinny zostać należycie wykorzystane. Złoża rud metalicznych, soli, węgla kamiennego, ropa naftowa i t. d. zwiążą nauczanie z odpowiednimi połączkami Państwa. W klasie VII program uwypukla znaczenie obrony przeciwgazowej dla bezpieczeństwa Polski i rolę

w tem zagadnieniu odpowiednio przygotowanej i usprawnionej jednostki.

We wszystkich wreszcie klasach należy pamiętać o konieczności tworzenia podstaw dla samokształcenia młodzieży. Ograniczony czas i brak odpowiednich urządzeń nie pozwalają na to, by w nauce szkolnej szerzej zająć się pewnymi interesującymi zastosowaniami i wynalazkami, lecz młody umysł pragnie często tych właśnie wiadomości w większym zakresie, niż szkoła je dać może. Powinna więc ona skierowywać młodzież na drogę samokształcenia, budzić zainteresowanie do dobrej lektury popularno-naukowej, która rozwijać może zamiłowania, decydujące często o wyborze dalszej drogi kształcenia.

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

POGLĄDOWOŚĆ.

W imię zasady poglądowości dąży się do tego, by dzieci mogły o ile możliwości zaznajamiać się z opracowywanymi obiektami lub zjawiskami na podstawie osobistego z nimi zetknięcia się przy bezpośredniej obserwacji. Możliwość urzeczywistnienia tego postulatu w całej pełni lub tylko częściowo jest zależna: a) od środowiska (duże miasto, wieś lub małe miasto), b) od tego, czy sięgamy do materiału z zakresu zoologii, czy botaniki.

Poglądowość w całej pełni i w najlepszej postaci możemy stosować na wsi lub w mniejszych miastach w zakresie botaniki, jeżeli będziemy dokonywali doboru odpowiednich roślin; dlatego też program wskazuje kategorycznie tylko rośliny uprawne, w związku z roślinami dziko rosnącymi ustala zjawiska, które należy opracować (owocowanie, wpływ światła na rośliny, wspinanie się roślin i t. p.), pozostawiając nauczycielowi dobór roślin w zależności od miejscowych warunków. W dużych miastach trudność uzyskania odpowiedniego materiału poglądowego, to jest żywych ro-

ślin, zmusza do ograniczenia jednych tematów, a rozszerzenia innych.

LEKCJE POZA KLASĄ.

Najwłaściwsze warunki stosowania pogładowości stwarza nauczanie poza klasą, w naturalnym środowisku, w którym żyje dana roślina lub zwierzę, lub też gdzie da się przeprowadzić obserwacja zjawiska, które ma być tematem lekcji. Nauczanie w takich warunkach, o ile dzieje się z niem oswoją, nie powinno nasuwać trudności wychowawczych; należy jednak zastosować odpowiedni sposób postępowania, to znaczy starać się o to, żeby dzieci zainteresowały się tematem i pracą; dążenie do utrzymania wyłączenie zewnętrznej karności chybia zawsze celu. Na wsi, w małych miastach i w szkołach, posiadających ogród, większość lekcji z zakresu botaniki może się odbywać w terenie. W klasie wygodniej odbywać lekcje następujących typów: a) badanie budowy roślin, np. budowy kwiatu, b) niektóre lekcje, mające charakter powtórzeń. W mieście o wiele częściej trzeba rezygnować z pracy w terenie i przeprowadzać lekcje w klasie.

Zoologia dostarcza mniej tematów, nadających się do opracowania w terenie. Na wsi w terenie można przeprowadzić lekcje o zwierzętach domowych (w stajni, na pastwisku, przy pracy i t. p.), lekcje o owadach, o zwierzętach wodnych i ptakach, gnieźdzących się w pobliżu zabudowań ludzkich (jaskółka, wróbel, bocian). Większość obserwacji, dotyczących zwierząt, może być robiona tylko w miarę nasuwających się okoliczności.

Ogród szkolny, o ile istnieje, powinien być jak najbardziej wykorzystany do przeprowadzania lekcji z zakresu botaniki; z tematów zoologicznych można w nim opracowywać na podstawie bezpośrednich obserwacji przede wszystkim owady i ptaki

WYCIECZKI.

Zarówno na wsi jak w mieście należy uwzględnić pewną ilość wycieczek we właściwym znaczeniu. Na wsi organizuje się wycieczki dalsze, kilkugodzinne, do zbiorowisk, których niema w najbliższym sąsiedztwie szkoły. W miastach wycieczki takie mają na celu zdobycie przynajmniej pewnej ilości spostrzeżeń w istotnie naturalnych warunkach. Teren do tego typu wycieczek musi być starannie wybrany, by zjawiska, które mają podlegać obserwacji, występowały wyraźnie i były skupione na niezbyt wielkiej przestrzeni; nie mogą być to obserwacje przygodne, dostosowane doraźnie do okoliczności, narzuconych przez przypadek, lecz przeciwnie teren poszukiwań powinien być wybrany zależnie od powziętych zamierzeń. Podobnie jak i zwykła lekcja, wycieczka powinna mieć swój wyraźny cel. Uświadomienie sobie przez dzieci, co mają zbadać i czego będą szukały, podtrzymuje ich zainteresowanie i chroni przynajmniej w pewnej mierze od rozproszenia. Przygodne obserwacje są najzupełniej usprawiedliwione w zakresie zoologii, np. obserwowanie ptaka, wiewiórki lub zająca, które przypadkiem spotka się w czasie wycieczki. Na wycieczkach wogóle, a szczególnie z dziećmi miejskimi, na które nowe warunki pracy silnie działają, należy przedewszystkiem zwrócić uwagę na przejawy życia, np. obserwować lot trzmieła, jak przysiadają na kwiatach, jak zapuszcza języczek, natomiast zaznajamianie dzieci z odnośnymi szczegółami budowy trzmieła w tych warunkach nie przyniesie korzyści; zajęcia tego rodzaju należy odłożyć do pracy w szkole.

Na wycieczkach należy przestrzegać następujących zasad: a) zbiera się tylko gatunki pospolite i tylko w ilości, potrzebnej do przeprowadzenia lekcji w klasie, b) zebrane okazy zabezpiecza się zaraz przed zniszczeniem: zwinięciem lub połamaniem, c) dla zbierania okazów nie wolno trącić łąk i pól, d) nie odrywa się dużych gałęzi, a przy zbieraniu owoców lub liści z drzew należy

uważać, by ich nie niszczyć, e) przy połowie zwierząt wodnych bierze się tylko to, co będzie hodowane, choćby się zловиło najpospolitsze gatunki, f) pod żadnym pozorem nie należy dzieciom pozwalać na zbieranie naręczy kwiatów, które, w większości wypadków, są przez nie porzucane w drodze powrotnej do szkoły, g) miejsce odpoczynku i zabaw powinno być pozostawione w bezwzględny porządku, wszelkie papiery i odpadki jedzenia zakopane w ziemi, h) ognisk w lasach palić nie wolno, i) zabijanie ptaków lub ssaków dla wzbogacenia muzeum szkolnego na wycieczkach z dziećmi jest niedopuszczalne.

OBSERWACJE, JAKO PRACA ZADANA.

Spostrzeżenia w terenie mogą być w odpowiednich warunkach traktowane również, jako lekcje zadane: nauczyciel może polecić przynieść dzieciom okazy na lekcje, wskazując, jakie spostrzeżenia mają porobić przy poszukiwaniu i zbieraniu; np. jeżeli to dotyczy rośliny, mogą dzieci zauważyć, w jakich warunkach dana roślina rośnie, jakie owady odwiedzają jej kwiaty, czy niema na niej pasorzytów i t. p. Mogą to również być obserwacje wstępne przed lekcją, np. przed lekcją o chrabąszczu dzieci mogą zaobserwować: na jakich drzewach żerują chrabąszcze, a jakich unikają, w jaki sposób trzymają się na liściach, czy mają łot ciężki czy lekki w porównaniu np. z muchą, komarem, motylem, jak wyglądają ich różki, gdy się wznoszą do lotu i t. p. Wszystkie te spostrzeżenia przeprowadzą dzieci chętnie poza godzinami zajęć w szkole, gdy tymczasem obserwacja żywych chrabąszczy na lekcji nasuwać może dużo kłopotów wychowawczych.

Nieziemiennie ważnym czynnikiem nie tylko kształcącym, ale i wychowawczym jest obserwowanie przez dzieci zjawisk, zachodzących w dłuższym przeciągu czasu, jak np. rozwój rośliny z nasienia lub sadzonki, budowanie gniazd przez ptaki (jaskółki, bociany) i opieka ich nad potomstwem. Spo-

strzeżenia tego typu powinny być robione przez dzieci w naturze, o ile pozwalają na to okoliczności, np. na wsi. Ogród szkolny powinien być wyzyskany w obszernym zakresie do spostrzeżeń, wymagających ciągłości w czasie.

HODOWLE I DOŚWIADCZENIA.

Wielu odpowiednich tematów dostarczają również hodowle, na które należy zwrócić szczególną uwagę w szkołach miejskich, pozbawionych możliwości robienia licznych obserwacji w terenie. Hoduje się roślinę lub zwierzę, by zbadać jego wzrost i rozwój, np. przeobrażenie owadów, żab; drobne zwierzęta wodne dla obserwacji ich ruchów, sposobu pobierania pożywienia, sposobu oddychania i t. p. Nie należy trzymać ptaków w klatkach, o ile nie przemawiają za tem specjalne okoliczności, jak znalezienie chorego ptaka, któremu dzieci przychodzą z pomocą, wyjątek w tym względzie stanowi kanarek.

Program uwzględnia doświadczenia, w których się stawia wyraźne zagadnienie i wytwarza sztuczne warunki, doprowadzające do znalezienia odpowiedzi, np. jaki jest wpływ światła na wzrost rośliny? jakie znaczenie mają zapasy w nasieniu dla kielkującej rośliny? Należy przytem mieć możliwość porównywania, to znaczy, że hoduje się pewną ilość roślin w normalnych warunkach, a pewną ilość pozbawia się tego czynnika, którego wpływ pragnie się zbadać, zachowując wszelkie inne warunki niezmiennione. Doświadczenia, które muszą być bardzo proste, nie tylko ze względu na swoją treść, ale i na technikę wykonania, powinny być doprowadzone do końca i dawać właściwe wyniki.

Zarówno urządzenia do doświadczeń, jak i hodowle, powinny być czyste i starannie utrzymywane. Tam, gdzie warunki szkolne nie są dogodne, lepiej przedsięwziąć niewiele hodowli równocześnie i utrzymywać je tylko przez krótki okres opracowywania danych zagadnień w klasie, niż dawać dzieciom obraz udręceń zwierząt i źle wykonanej pracy.

Z hodowlami ściśle się wiąże wyrabianie w dzieciach umiejętności hodowania roślin pokojowych i krzewienie zamiatowania w tym kierunku.

O ile w szkole chowa się zwierzęta (kury, króliki i t. p.), dostarczają one obfitego materiału do spostrzeżeń.

PRACE W OGRODZIE.

Prace dzieci w ogrodzie, odbywające się w godzinach zajęć praktycznych, winny być stale wyzyskiwane w nauczaniu przyrodoznawstwa, a poczynawszy od klasy V, stanowić praktyczne zastosowanie wiadomości o zjawiskach biologicznych, poznawanych na lekcjach przyrody. W tym wypadku, kiedy zajęcia praktyczne i nauka o przyrodzie są w rękach dwu nauczycieli, musi istnieć między nimi stałe porozumienie.

Uczniowie nie powinni wykonywać w ogrodzie żadnej pracy technicznej, której znaczenie i cel byłoby dla nich niezrozumiałe, gdyż głównym zadaniem tych zajęć jest świadome ustosunkowanie się do prac na roli i w ogrodzie. Obecny przy zajęciach, a niekiedy współpracujący z dziećmi nauczyciel powinien wyzyskiwać każdą nadającą się sposobność do udzielania wyjaśnień, choćby skutkiem tego dzieci zapóźniły się w robocie technicznej; np. niszczenie chwastów w ogrodzie można wyzyskać dla wyjaśnień, dlaczego chwasty zagłuszają rośliny uprawne i okazują się od nich silniejsze, dlaczego rozpowszechniają się z taką szybkością, jak chwasty wędrują z dalekich krajów do nas i t. p.; przygotowanie gleby pod zasiew grządek daje okazję do stwierdzenia zmian w budowie gleby, które powoduje się przez uprawę, oraz do wyjaśnienia znaczenia cech, nabytych przez glebę, dla rozwoju i czynności korzeni.

SPOSÓB UJĘCIA MATERJAŁU NAUCZANIA.

Stosowanie poglądowości — warunku niezbędnego nauczania przyrody — nie powinno prowadzić do uprawiania w szkole czystej morfologii. Nie badanie kształtów, lecz

przejawów życia, wyrażających się w tych kształtach, powinno być zadaniem pracy szkolnej. O ile niższe klasy, III i IV, mają jako ośrodek, skupiający zainteresowania dzieci, pracę człowieka w ogrodzie i na roli, w klasach wyższych, V i VI, ośrodkiem zainteresowań są takie zjawiska biologiczne, jak: przystosowanie się zwierząt i roślin do warunków klimatycznych, wpływ temperatury, światła, wilgoci i środowiska na życie, rozwój i zachowanie się zwierząt i roślin. Zjawiska te są opracowywane na przykładach konkretnych, czerpanych z krajowej i egzotycznej flory i fauny. Takie ujęcie materiału pozwala na zrozumienie pracy człowieka zarówno przy uprawie roślin, jak i przy korzystaniu z bogactw naturalnych oraz na świadomy udział dziecka w pracach w ogrodzie. I tu więc w wyższych klasach są uwzględnione zagadnienia gospodarcze, lecz podchodzimy do nich nie od strony praktycznej — pracy człowieka, lecz od strony przyrody, do której człowiek w pracy swojej musi się przystosować, by móc ją wyzyskać.

Obserwacje, które dzieci przeprowadzają nad zwierzętami lub roślinami, powinny doprowadzać do ustalania związku, jaki istnieje między budową a przejawami życia zwierzęcia lub rośliny. Równocześnie powinny sobie dzieci zdawać sprawę z zależności istot żywych od środowiska i od takich warunków zewnętrznych, jak temperatura, światło i wilgoć.

Należy jednak baczyć, by uwzględniać tylko takie zależności, które nie mogą ulegać dyskusji. Niewątpliwie istnieje związek między ustawieniem się liści klonu lub grabu a możliwością wyzyskania światła, niewątpliwie tylko przy pewnym ukształtowaniu ciała i kończyn mogą zwierzęta prowadzić życie nadrzewne, a szybkobiegaczami będą tylko zwierzęta o wysokich kończynach i t. p. Unikać należy jednak dopatrywania się przystosowań w każdym szczególe morfologicznym, zauważonym przez dzieci. Drugim niebezpieczeństwem, jakie może grozić z powodu biologicznego ujęcia materiału, jest zbyt pochopne robienie categorycz-

nych uogólnień. Nie można twierdzić np., że wszystkie kwiaty o barwnym okwiecie są owadopylne, bo bywają między nimi i samopylne i wydające nasiona bez opylania. Można tylko powiedzieć, że barwny okwiat wskazuje najczęściej na owadopylność.

TOK NAUCZANIA.

Przy projektowaniu toku zajęć powinno się dbać o utrzymanie zainteresowania dziecka w stałym napięciu. Przestrzeganie zasady pogładowości, dobór materiału faktycznego, odpowiadającego poziomowi uczniów, stosowanie pracy samodzielnej — są to czynniki, sprzyjające niewątpliwie zainteresowaniu dzieci przedmiotem. Jednakże nawet przy uwzględnianiu tych czynników można wprowadzić zniechęcającą dziecko monotonię, jeżeli wszystkie lekcje będą opracowane według jednakowej dyspozycji. W tych warunkach może się stać wątpliwą nawet samodzielność ucznia: zaczyna on po prostu mechanicznie odtwarzać nabyte sposoby pracy z małą domieszką twórczego wysiłku. Pożądane więc jest stosowanie rozmaitych sposobów podejścia do tematu i różnorodności w konstrukcji lekcji, co nie tylko podtrzymuje zainteresowanie dziecka, ale chroni również nauczyciela od zrutynizowania pracy.

Zrutynizowania pracy uniknie się wtedy, gdy na początku lekcji wysunięty zostanie jakiś ośrodek zainteresowania danym tematem, który nada pewien kierunek zarówno obserwacjom, jak i rozumowaniu dzieci: idąc po drodze celowych poszukiwań, dzieci będą się same wypowiadały, bez ciągłego pobudzania przez nauczyciela zapomocą pytań. Nadmiar drobnych pytań uczącego, następujących jedno po drugim, nakłada tak wąskie ramy wysiłkom myślowym dziecka, że sprowadza je tylko do stwierdzania faktów, dostrzeżonych na badanych okazach, z wyłączeniem wszelkiego pierwiastka rozumowego.

Przy opracowywaniu tematów, wskazanych przez pro-

gram, należy stosować w granicach możliwości pracę samodzielną dziecka w postaci planowych obserwacji i rozumowania. Nie znaczy to jednak, by nauczyciel, pojmując kranicowo tę zasadę, unikał wszelkich wyjaśnień ze swej strony wtedy, kiedy dziecko jakiejś wiadomości nie będzie mogło zdobyć na podstawie pracy samodzielnej. Pewne tematy wymagają nawet przewagi wyjaśnień nauczyciela, przy względnie słabym udziale uczniów, np. tematy z zakresu higieny.

Dużą rolę odgrywają opowiadania nauczyciela o życiu i obyczajach zwierząt, oraz na tematy o charakterze wychowawczym, jak np. ochrona przyrody. Opowiadania takie winny być możliwie barwne i sugestywne.

UTRWALANIE WIADOMOŚCI.

Celem nauczania przyrody jest nie tylko kształcenie formalne, które osiąga się przez stosowanie samodzielnej pracy dziecka, ale i danie mu pewnego zasobu wiadomości z zakresu przyrodoznawstwa. Ilość materiału pamięciowego, przyswojonego przez dzieci, nie powinna być duża, ale bardzo starannie dobrana. Program wskazuje materiał, który ma być przez dzieci przyswojony w każdej klasie. W ramach tych wymagań może jednak grozić przeładowanie szczegółami, o ile nauczyciel nie będzie świadomie dokonywał ich wyboru. Nie należy wymagać od dzieci pamiętania takich szczegółów, które im się z niczem nie kojarzą, i których pamiętanie nie znajdzie w późniejszym życiu żadnego usprawiedliwienia. Do takich zbędnych wiadomości należą przedewszystkiem liczne szczegóły morfologiczne, które bywają często samorzutnie przez dzieci spostrzegane; np. nie to jest godne zapamiętania, że wiewiórka ma 5 palców u tylnych nóg, a 4 u przednich, chociażby dziecko ten fakt stwierdziło na okazy, lecz to, że długie ruchome palce, opatrzone ostre pazurami, ułatwiają jej bieganie po drzewach i t. p.

Należy wymagać od dziecka miejskiego, by znało najważniejsze krajowe rośliny uprawne i prace, związane z ich uprawą, gdyż na tem opiera się wyżywienie i dobrobyt kraju. Wybór szczegółów do zapamiętania winien więc być celowy: wiadomości, które zdobywa dziecko w szkole, albo mają mu ułatwić orjentowanie się w otaczającym świecie, albo mieć charakter użytkowy.

Dla utrwalenia nabytych wiadomości są konieczne powtórzenia. Nie powinny one jednak być często pamięciowym odtworzeniem poznanych faktów, lecz pracą myślową dokoła nowego zagadnienia, do którego rozstrzygnięcia posłużyć ma poznany już dawniej materiał faktyczny.

Takiem powtórzeniem może być np. klasyfikowanie poznanych form zwierzęcych. Klasyfikowanie, dokonywane przez dzieci, musi być zgodne z zasadami logiki, nie będziemy jednak dążyć do tego, by miało ono pozory systematyki naukowej. W zakresie botaniki podstawą do powtórzeń w wyższych klasach mogą być zagadnienia biologiczne o dosyć szerokim zakresie, np. jak długo żyją rośliny, które poznaliśmy, i jak zimują? W jaki sposób mogą rośliny wyysiakiwać światło słoneczne?

KSIĄŻKI I POMOCE NAUKOWE.

Poczynając od klasy IV, dzieci mają podręcznik: służy on przede wszystkim do przypomnienia treści lekcji. Wobec tego, że tok lekcji bywa różny, zależny od wielu okoliczności, a przede wszystkim od warunków lokalnych, dziecko znajdzie naogół w podręczniku tę samą treść, którą opracowywało na lekcji w innym ujęciu, opracowanie lekcji z podręcznika nie będzie jej mechanicznym odtworzeniem i zapamiętaniem, lecz będzie wymagało czynnej postawy wobec książki.

Obok podręcznika dziecko powinno być wdrażane do posługiwania się różnemi książkami, jako źródłem wiadomości, np. niektóre tematy z życia zwierząt mogą być

przedmiotem zupełnie samodzielnej lektury różnych książek, bez uprzedniego opracowania tematu na lekcji, lecz z obowiązkiem zdania potem sprawy nauczycielowi z przeczytanej treści. Korzystanie z książki należy zalecać również wtedy, gdy uczeń zwraca się do nauczyciela z zapytaniem, wykraczającym poza zakres zagadnień, objętych nauczaniem szkolnym, oczywiście o tyle, o ile jest do rozporządzenia odpowiedni materiał książkowy. Nauczyciel jest w takim wypadku obowiązany do sprawdzenia, czy dziecko znalazło pożądane wyjaśnienie i czy je dobrze zrozumiało.

Konieczność posługiwania się ilustracjami występuje szczególnie w dziale o zwierzętach, gdyż w wielu wypadkach nie będzie można zastosować żywego materiału poglądowego, lecz tylko ryciny, które winny być jak najliczniej uwzględnione w podręczniku. Umiejętne kierowanie odczytywaniem tych rycin przez dziecko musi wówczas z konieczności zastąpić obserwację żywego materiału. Dla porozumienia się jednak nauczyciela z ogółem klasy rycin w podręczniku nie są wystarczające, konieczne są także duże tablice ściennie, wyobrażające dane zwierzę na tle środowiska.

Zaopatrując szkołę w okazy wypchane, należy kierować się następującemi wskazaniem: nie powinno być w szkole okazów zwierząt rzadkich, podlegających ochronie (np. świstak), ptaków, mających dodatnie znaczenie gospodarcze.

W każdym wypadku należy typ pomocy dostosowywać do roli, jaką dany temat posiada w programie, i do charakteru danego obiektu, np. pożądany jest preparat spirytusowy żmii, gdyż dzieci powinny się dokładnie zaznajomić z jej wyglądem ze względów praktycznych.

W dziale botanicznym pomocy szkolnych zbędne są tablice, wyobrażające pospolite rośliny krajowe. Tam, gdzie już są one do dyspozycji nauczyciela, mogą być użyte do powtórzeń, w żadnym zaś wypadku nie mogą służyć jako jedyny materiał poglądowy. Natomiast rośliny, podlegające ochronie, należy pokazywać dzieciom tylko na ry-

cinach; nie powinny się one znajdować w szkole pod postacią okazów zasuszonych.

Dużą rolę w nauczaniu mogą odgrywać obrazki i pocztówki, kolekcjonowane przez nauczyciela i dzieci.

Obrazkami można się posługiwać w różny sposób: np. dziecko rozpoznaje na obrazkach to, co widziało w naturze, i przyzwyczajają się do kojarzenia konkretnego obiektu z jego wyobrażeniem na płaszczyźnie, co ułatwia mu pracę odwrotną: rozpoznanie w naturze tego, co było widziane na obrazku. Poza tem obrazki dostarczają dużo tematów do samorutnego wypowiedzania się dzieci.

Dzieci często pytają o nazwy znalezionych zwierząt lub roślin; jest to doskonała sposobność do ćwiczenia ich zaradności: zamiast mówić nazwę, nauczyciel poleca im rozpoznanie danego zwierzęcia lub rośliny w atlasie i znalezienie jego nazwy. Atlasy zoologiczne powinny odpowiadać następującym wymaganiom: a) zwierzęta powinny być przedstawione w charakterystycznych postawach na tle środowiska, b) jest pożądane, by na jednej tablicy był tylko jeden gatunek zwierzęcia, lub też grupa zwierząt, pozostająca w pewnej zależności od siebie (np. lis, podchodzący kuropatwę). O ile na jednej tablicy umieszcza się z jakiegokolwiek względów kilka form zwierzęcych, winny one być tak dobrane, by mogły być utrzymane w tej samej skali. Rośliny w atlasach botanicznych winny być ugrupowane na podstawie środowisk oraz pór roku, w których kwitną. Rośliny na jednej tablicy powinny być utrzymane w tej samej skali. O ile roślina nie może być przedstawiona w całości, należy uwzględnić jej najbardziej charakterystyczne części.

WSKAZÓWKI METODYCZNE, DOTYCZĄCE KLASY VII.

Nauka o człowieku łącznie z higieną w klasie VII ma do spełnienia dwojakie zadanie: winna ona dać elementarne wiadomości o czynnościach ustroju ludzkiego w związku z jego budową, oraz zrozumienie tych nakazów

higienicznych, które były podawane w poprzednich latach wychowania szkolnego bez żadnych podstaw rozumowych.

Każdy uczeń sam dla siebie lub dla swego kolegi jest w pewnym zakresie materiałem poglądowym, a lekcje gimnastyki i badania lekarskie mogą dostarczyć szeregu spostrzeżeń, które winny być wyzyskane w odpowiednim czasie. Gimnastyka dostarcza spostrzeżeń, dotyczących postawy, zachowania równowagi, ruchomych i nieruchomych części szkieletu, różnorodności ruchów, wykonywanych przez poszczególne części ciała, działalności poszczególnych grup mięśni; badania lekarskie, o ile są przeprowadzane, pozwalają stwierdzić przyrost na wadze i wzroście, wzrost pojemności klatki piersiowej, umiejscowienie serca i t. p. Wyzyskanie dla nauki o człowieku szkolnych zabiegów higienicznych wiąże wiadomości, nabywane przez dziecko, z jego własnym ustrojem, a przepisy higieniczne tracą charakter narzuconych nakazów, stając się wnioskami, wywodzonymi najczęściej przez dzieci samodzielnie.

Niezależnie od tego materiału spostrzeniowego i poglądowego jest rzeczą konieczną posługiwanie się modelami i tablicami dla zaznajomienia dzieci z budową wewnętrzną w szczerpym zakresie, jaki jest wskazany przez program, ale i w tym wypadku dzieci powinny umieć wskazać na sobie najważniejsze organy.

Punktem wyjścia dla rozważań z zakresu czynności organizmu ludzkiego winien być zawsze fakt, znany dzieciom, lub taki, który można doświadczalnie stwierdzić. Dzieci np. wiedzą, że przybysza im na wadze, że ich kości i mięśnie rozrastają się. Rozrost ten odbywa się kosztem pożywienia, które dotrzeć musi do wszystkich części ciała, bo wszystkie się rozrastają. Pożywienie może tylko w postaci płynnej wędrować po ustroju, stąd konieczność doprowadzenia różnorodnych pokarmów do stanu płynnego — zadanie to spełnia przewód pokarmowy. Rozumowanie takie daje podstawę do zrozumienia zjawiska trawienia. Prowadząc dalej nasze rozumowanie, stwierdzamy, że dorośli muszą jeść, choćby

im na wadze nie przybywało: stąd wniosek, że organizm ludzki wciąż się zużywa, wciąż coś traci i odradza to, co stracił — kosztem pożywienia. Elementarne zrozumienie tych przemian jest ważnym momentem w tym dziele nauczania z punktu widzenia wykształcenia przyrodniczego.

Opracowywanie zagadnień, dotyczących człowieka, wymaga przypominania niektórych wiadomości z zakresu fizyki i chemii. Niekiedy przyrząd fizyczny może oddać większe usługi niż model anatomiczny.

Niezależnie od swoich wartości ogólnokształcących i praktycznych w zakresie higieny, nauka o człowieku może być w dużej mierze wyzyskana dla celów wychowawczych. Niewątpliwie narzucać się będzie dzieciom porównywanie ustroju zwierzęcego i ludzkiego; często nauczyciel będzie posługiwał się, i słusznie, analogjami przy rozpatrywaniu tego lub innego zjawiska. Równocześnie wypłynie zagadnienie przodującego stanowiska, jakie człowiek zajmuje w przyrodzie: chwytne ręka, wspomagana przez niezliczone narzędzia, mowa, utrwalana na piśmie, przekazująca z pokolenia na pokolenie doświadczenie ludzkie. Stąd wnioski o obowiązkach, jakie nakłada na człowieka takie bogate wyposażenie: stosunek człowieka do człowieka, nie regulowany wyłącznie walką o byt — opieka nad słabymi i upośledzonymi, jako obowiązek indywidualny i społeczny; stosunek właściwy do samego siebie — dążenie do wyzyskania tych cech, którymi przyroda wyróżniła człowieka z pośród swoich tworów.

Nauczanie o pasorzytach zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych z pośród robaków i owadów należy ująć z punktu widzenia praktycznego, higienicznego, a nie przyrodniczego. Zbędne jest więc wchodzenie w szczegóły budowy tych zwierząt. Jedynie cechy, które są związane z ich życiem pasorzytniczym, winny być uwypakowane, np. organy paszczowe owadów, organy czepne pasorzytów wewnętrznych i t. p.

Bakterie również opracowuje się z punktu widzenia

praktycznego. Chemiczna strona ich działalności musi być pominięta; w większości wypadków stwierdza się tylko efekt końcowy: zmiany, następujące w ciałach podlegających działalności bakterij, oraz wydzielanie jądów przez bakterie chorobotwórcze. Nauczanie należy tak prowadzić, by uwypakować wielką rolę bakterij w gospodarce przyrody.

W szkole o 5 nauczycielach klasy VI i VII mają jedną godzinę równoczesnej nauki, podczas której klasa VI odbywa zwykłą lekcję głośną, w klasie VII odbywa się nauka cicha. Poza tem klasa VI ma 2 godziny osobnej nauki głośnej, klasa VII — 3 godziny.

Nauka cicha w klasie VII szkoły o 5 nauczycielach będzie polegała przede wszystkim na opracowywaniu odpowiednich tematów z podręcznika oraz lekturze uzupełniającej. Do zajęć cichych nadają się w szczególności rozdziały z higieny, których treść jest oparta na wiadomościach z fizjologii i anatomji, zdobytych uprzednio podczas lekcji głośnych, np. budowa i czynności przewodu pokarmowego są opracowywane podczas nauki głośnej, natomiast sprawa wyboru pokarmów, ocenianie ich wartości odżywczej na podstawie odpowiednich tabelek może być przedmiotem nauki cichej. Tematy powinny być tak dobrane, by można było postawić dzieciom jakieś pytanie lub pytania, zmuszające je do samodzielnej pracy na podstawie przeczytanej treści, z wyłączeniem pisania.

KORELACJA NAUKI O PRZYRODZIE ŻYWEJ Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Tematy przyrodnicze są poruszane już w klasie I i II na lekcjach języka polskiego. W dalszym ciągu nauki szkolnej czytanki o zabarwieniu przyrodniczym na lekcjach języka polskiego, ujęte w formę żywych, barwnych opowiadań i obrazków, przyczyniają się do ożywienia i uzupełnienia nauki o przyrodzie. Koniecznym warunkiem jest tu stosowna wartość literacka tych czytańek.

Nauczanie przyrodoznawstwa posiada szereg wspólnych tematów z geografją: krajobraz, szata roślinna i świat zwierzęcy. Geografia pomoże do wyjaśnienia charakterystycznych cech, np. ogólnego pokroju roślin i wyglądu zwierząt w zależności od warunków klimatycznych, pór roku, rodzaju gleby. Nauczyciel geografii rozszerza wiadomości o roślinach użytkowych i zwierzętach, mających znaczenie gospodarcze dla człowieka, zwłaszcza egzotycznych, opracowywanych przez nauczyciela przyrody zwykle mniej obszernie.

Podczas wycieczek przyrodniczych, szczególnie dalszych, nauczyciel nie powinien pomijać sposobności do dania wyjaśnień geograficznych i odwrotnie wycieczki geograficzne należy wyzyskać zależnie od okoliczności do spostrzeżeń biologicznych.

Nauka o przyrodzie dostarcza wielu tematów do pracy w zakresie rysunku. Jest niekiedy rzeczą pożądaną, by rysunek i związana z nim dokładna obserwacja poprzedzały bezpośrednio opracowywanie danego tematu na lekcji nauki o przyrodzie.

Związek z zajęciami praktycznymi polega przedewszystkiem na odpowiedniej organizacji prac w ogrodzie szkolnym tam, gdzie ogród istnieje, na wyzyskaniu dla obserwacji przyrodniczych chowu zwierząt domowych, o ile jest prowadzony w szkole, a także na wykonywaniu w zakresie zajęć rękodzielniczych przyborów do hodowli i doświadczeń.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

MIEJSCE I PRZEBIEG NAUCZANIA.

Miejscem pracy dla nauki o przyrodzie martwej może być teren naturalny, gospodarczy, klasa szkolna, pracownia. Na pierwszych dwóch terenach zjawiska występują w stanie gotowym, często jednak skomplikowanym, dla ucznia trudnym do ujęcia. Dlatego wyzyskanie dla pracy miejsc

pozostałych jest rzeczą niezbędną: zjawiska, tu wywołane, nie posiadają wprawdzie charakteru zupełnie naturalnego — występują jednak w warunkach i przebiegach uproszczonych, bardziej dostępnych dla zrozumienia.

Przystępując do opracowania tematu, nauczyciel winien rozważyć dodatnie i ujemne strony pracy nad nim na różnych dostępnych terenach i wybrać miejsce najodpowiedniejsze. Wybór zależy będzie od środowiska, w którym się szkoła znajduje, od jej otoczenia, od wyposażenia szkoły w pomoce naukowe, istnienia pracowni i t. d. Nawet jednak przy dobrze wyposażonej pracowni należy młodzieży jak najczęściej stykać bezpośrednio ze zjawiskami, zachodzącymi w przyrodzie, i urządzeniami życia praktycznego, dążąc do tego, by fragmenty jednego zagadnienia, opracowywane na różnych terenach, wzajemnie się treścią przenikały i uzupełniały.

Przy opracowywaniu materiału nauczania należy jak najsilniejszy nacisk położyć na związek nauki z codziennym życiem praktycznym. Opracowanie niektórych zagadnień może polegać tylko na rozpatrzeniu praktycznego urządzenia lub zastosowania technicznego, lub na życiowej interpretacji zjawiska, codziennie przez ucznia spostrzeganego. Przy rozpatrywaniu innych tematów włączy się jako ogniwo pośrednie badanie zjawiska w pracowni lub eksperyment nauczyciela.

Punktem wyjścia winno być zaciekawienie ucznia. Przez nawiązanie do świata otaczającego, w miarę możliwości do bezpośredniego otoczenia, do skromnego doświadczenia ucznia, należy wzbudzić zainteresowanie i uczynić zagadnienie aktualnym.

Stworzywszy ten konieczny dla nauki stosunek do tematu, należy zużytkować bezpośrednio działanie zjawiska na ucznia, wskazać na możliwości jego wyzyskania, oraz rozpatrzyć, jak zjawisko badane reguluje odpowiednie urządzenia ludzkie i jakie ono posiada znaczenie w ogólnej gospodarce przyrody.

W zasadzie przebieg nauczania powinien odpowiadać następującemu schematowi:

1. Nawiązanie do spostrzeżeń uczniów, poczynionych w życiu codziennym, oraz do przerobionego materiału.
2. Postawienie i wstępne omówienie zagadnienia.
3. Omówienie sposobów wykonania eksperymentu i wybór jednego z tych sposobów, bez uprzedzania wyników, względnie wybór sposobu przeprowadzenia obserwacji na terenie naturalnym lub gospodarczym.
4. Wykonanie eksperymentu według wybranego sposobu, względnie obserwacja zjawiska lub urządzenia na terenie naturalnym lub gospodarczym.
5. Kontrola, uporządkowanie i uzgodnienie spostrzeżeń.
6. Uzupełnienie zasobu spostrzeżeń, zebranych w czasie wykonywania eksperymentu lub zwiedzania terenu, innymi spostrzeżeniami z otoczenia.
7. Opracowanie wniosków.

Schemat ten, podany przykładowo, nie da się zastosować przy opracowywaniu wszystkich tematów; czasem niektóre jego ogniwa odpadną, często między wymienione włączyć trzeba będzie nowe, pośrednie.

Szczegółnej uwagi wymaga etap ostatni. Pamiętać należy, że opracowanie wniosków opiera się na bezpośredniej obserwacji zjawiska, na samodzielnym stosunku ucznia do niego, a nie na cudzym opisie. Samodzielność wyrazi się w tem, że uczeń poda własny opis przebiegu zjawiska, przebiegu, którego był świadkiem, a często i sprawcą. Nauczyciel winien przyjmować uważnie każdy opis (byle nie cudzy): dobry i trafny, zły i chaotyczny. Ostateczną treść opisu ustalić może tylko samo zjawisko, powtarzane w razie potrzeby.

Wnioski winny być bezpośrednie. Nie mogą one wyrażać się w dalekich uogólnieniach, w ścisłych i złożonych pojęciach chemicznych i fizycznych. Takie uogólnianie i wytworzenie pojęć byłoby w szkole powszechnej przedwczesne.

Materiał teoretyczny należy wogóle ograniczyć do naj-

niezbędniejszego, dostępnego dla uczniów zakresu, a więc np. w klasie V przy rozpatrywaniu zjawisk optycznych nie należy wykonywać pomiarów kątów padania i odbicia, nie należy także wykreślać obrazów w zwierciadle płaskim; podobnie w klasie VII należy maszynę elektrostatyczną rozważać tylko jako dogodny źródło elektryczności bez teoretycznego uzasadnienia jej działania; również opracowanie silników, wskazanych w programie tej klasy, winno posiadać charakter wyłącznie praktyczny.

PRACA NA TERENIE NATURALNYM LUB GOSPODARCZYM.

Praca na terenie naturalnym lub gospodarczym może przybierać postać bądź lekcji poza izbą szkolną (na podwórzu, w zabudowaniu gospodarskim, w pobliskim obejściu), bądź wycieczki.

Wycieczki w nauczaniu przyrody martwej mogą być krótsze i dłuższe.

Krótką wycieczką ma na celu obejrzenie zjawiska lub szczegółu jakiegoś urządzenia na terenie naturalnym lub gospodarczym. Albo włącza się ją w dwugodzinną lekcję w ten sposób, że jest tylko fragmentem lekcji, albo też poświęca się na nią całe dwie godziny; liczyć się przytem należy z odległością danego terenu od szkoły i obierać tylko obiekty najbliższe.

Tak pojęta wycieczka może albo być uzupełnieniem wykonanego już w pracowni eksperymentu, albo też w niektórych wypadkach go zastępować. Dążyć należy do tego, aby uwzględnić eksperyment i wycieczkę, ponieważ obydwie te formy nauczania uzupełniają się wzajemnie, a każda z nich posiada specyficzne wartości kształcące i wychowawcze.

Inny charakter posiada wycieczka, zorganizowana w celu obejrzenia całości urządzenia gospodarczego lub przemysłowego (warsztatu, fabryki), i przedsięwzięta po opracowaniu odpowiedniego działu materiału nauczania. Gdy w pierwszym przypadku wycieczka jest fragmentem pracy nad pewnym zagad-

nieniem, w drugim jest ona zakończeniem większego działu materiału nauczania. Czas, przeznaczony na wycieczkę drugiego rodzaju, może obejmować od dwóch do trzech godzin, w dogodnych warunkach (zmiana tygodniowego planu godzin) cały dzień szkolny.

Przed urządzeniem dalszej wycieczki należy zbadać warunki pracy na terenie, który ma się zaimar zwiedzić, odległość jego od szkoły, zapewnić sobie właściwe przyjęcie wycieczki i t. p. Uczniowie winni dokładnie wiedzieć, co mają obserwować.

Możliwe jest wreszcie wyzyskanie wycieczek, organizowanych w nauce innych przedmiotów, dla celów nauki o przyrodzie martwej; jeśli nauczyciel przyrody martwej nie uczy równocześnie przedmiotów, dla którego urządza się wycieczkę, konieczne jest porozumienie.

ĆWICZENIA UCZNIOWSKIE.

Główną i podstawową formą nauczania przyrody martwej w izbie szkolnej (klasie lub pracowni) jest ćwiczenie uczniowskie.

Ćwiczenia uczniowskie, odbywające się na lekcjach nauki o przyrodzie martwej, należy z zasady wykonywać tak zwanym „równym frontem“, t. j. w ten sposób, że wszyscy uczniowie opracowują równocześnie to samo zagadnienie, przytem na jeden zespół przyrządów może przypadać 2—4 uczniów.

Przebieg zjawiska w ćwiczeniu winien być prosty, aby uczeń mógł je objąć jako całość, wyraźny, aby zmysły ucznia reagowały swobodnie, oraz jednoznaczny, aby po wykonaniu ćwiczenia uczeń mógł je samorzutnie, zdecydowanie i jasno opisać. Samo zjawisko, wybrane jako temat ćwiczenia, winno być łatwo powtarzalne w warunkach szkolnych, co umożliwia utrwalenie i grupowanie spostrzeżeń ucznia, oraz wzbudza w nim stopniowo świadomość stałej kolejności poszczególnych fragmentów zjawiska i ich pewnej prawidłowości.

EKSPERYMENT I INFORMACJE NAUCZYCIELA.

Nauczyciel wykonywa eksperyment z reguły wtedy, gdy albo doświadczenie jest za trudne, by mógł je wykonać uczeń, a zagadnienie tak ważne, że nie można go pominąć, albo też gdy środki są tak skromne, że przerobienie danego doświadczenia przez wszystkich uczniów nie jest możliwe. W obydwu wypadkach uczeń nie może pozostać tylko biernym widzem, lecz powinien brać udział w wykonywaniu eksperymentu. Udział ten może wystąpić w dwojakiej postaci: uczeń może pomagać nauczycielowi doraźnie w wykonywaniu pewnych tylko fragmentów doświadczenia, albo też bezpośrednim wykonawcą pokazu staje się uczeń, nauczyciel zaś daje wskazówki i rady.

Z tego, co wyżej powiedziano, wynika, że eksperyment, wykonywany przez nauczyciela, jest tylko sposobem wyjścia z sytuacji trudnych metodycznie.

Zdarzyć się mogą wypadki, że i wykonanie eksperymentu nie będzie możliwe z różnych względów, wtedy należy przestać na informacji.

Informacja występuje w różnych fazach pracy laboratoryjnej lub obserwacji urządzeń technicznych, jako niezbędne dopełnienie i naświetlenie, albo, wiążąc się z danym zagadnieniem, wprowadza do niego nową treść użytkową, praktyczną.

ŚRODKI I POMOCE NAUKOWE.

Jako środki i pomoce naukowe służyć winny przedewszystkiem przedmioty, które zaspokajają potrzeby życia codziennego. Są to: naczynia kuchenne, narzędzia gospodarskie, ogólne narzędzia pomocnicze, jak: młotek, cęgi, nożyce, piła, są to dalej pospolite materiały, jak: drut, blacha, deska, korki, rurki i t. p.

Pewne przyrządy i przybory muszą być wykonane przez nauczyciela lub uczniów na lekcjach zajęć praktycznych.

Są również potrzebne przyrządy i przybory specjalne, niekiedy tablice, nabywane przez szkołę.

Posiadanie większej ilości gotowych przyrządów i przyborów specjalnych ułatwia ogromnie pracę nauczyciela, niektóre z nich są zawsze niezbędne. Program jest jednak tak pomyślany, że nawet przy bardzo szczupłym uposażeniu pod tym względem można i należy osiągnąć zadowalające wyniki, byleby nauczyciel rozwinął odpowiednią zaradność i pomysłowość i pobudził również uczniów do celowej aktywności. Wielkie znaczenie posiada w tym zakresie właściwe wyzyskanie godzin zajęć praktycznych i dobre ich powiązanie z nauką o przyrodzie martwej.

Należy podkreślić, że zarówno ćwiczenia uczniowskie, jak eksperymenty pokazowe, wymagają od nauczyciela pewnych umiejętności technicznych. Nauczyciel powinien umieć: montować i zestawiać przyrządy, sporządzać niektóre przyrządy prymitywne oraz sprzęt pomocniczy. Opanowanie tych umiejętności pozwoli mu poprawnie i zaradnie eksperymentować, umożliwi rozsądną kontrolę nad ćwiczeniami, wykonywanymi przez uczniów, i doraźną w nich pomoc, oraz ułatwi organizację prac warsztatowych, wchodzących w skład zajęć praktycznych.

NOTATKI UCZNIÓW.

Dla ciągłości i większej pełności pracy eksperymentalnej stosować należy zależnie od potrzeby rysunki. Uczeń wykonywa je na lekcji, zapisując niezbędne tytuły i oznaczenia. Tematem rysunku jest wykonywane doświadczenie. Uczeń, rysując, poznaje takie istotne cechy i strony doświadczenia, któreby, bez rysunku, nie zostały zauważone. Poza tem rysunek ucznia jest dla nauczyciela niezastąpionym środkiem do szybkiej i dokładnej kontroli, dla ucznia jednym ze środków do racjonalnego powtórzenia przerobionego materiału. Rysunek powinien być schematyczny, przejrzysty, zrozumiały i nie nadto trudny do wykonania, oraz obejmować tylko najistotniejsze elementy doświadczenia.

KSIAŻKA.

Książka może występować w postaci podręcznika oraz w postaci lektury popularnej. Podręcznik umożliwia uczniowi utrwalenie wiedzy, zdobytej w szkole, uzupełnia tę wiedzę przez podawanie materiału opisowego i informacyjnego, wreszcie w razie krótkiej przerwy w nauce szkolnej zastępuje ją częściowo. Czytanie przystępnego opisu zjawiska ułatwia jego zrozumienie, a kilkakrotnie powtórzone w razie potrzeby sprzyja gruntowniejszemu przemyśleniu.

Odpowiednia lektura popularna jest jednym ze środków budzenia zaciekawienia młodzieży, źródłem, z którego uczeń czerpie interesujące go wiadomości, pomocą w przemyśleniu zagadnień nowych, nie objętych programem, a aktualnych dla ucznia.

Nauczyciel winien organizować posługiwanie się lekturą, czuwać nad jej doborem i nią kierować. Zakres lektury winien być w ogólnych ramach dostosowany do materiału nauczania.

NAUKA NA WSI I W MIEŚCIE.

Materiał nauczania w klasie V i VI jest tego rodzaju, że może być w całości opracowany zarówno w szkole na wsi jak i w mieście. Należy tylko dobrać odpowiednie przykłady do ilustracji tego materiału, zależnie od środowiska, oraz posługiwać się odpowiednim terenem pracy. Należy również odpowiednio modyfikować rozkład czasu, poświęcać więcej uwagi zagadnieniom charakterystycznym i aktualnym dla wsi, względnie miasta, a ograniczyć do krótkich wzmianek naukę o tych zastosowaniach, które nie odgrywają większej roli w gospodarstwie domowym i społecznym danego środowiska. Różnice występują silniej w klasie V, niż w VI.

Przykłady.

Klasa V.

1. Źródła ciepła użytkowego w gospodarstwie domowym; racjonalne palenie w piecu, kuchni.

Zagadnienie posiada duże znaczenie dla wsi i dla miasta, sposób jednak opracowania na wsi i w dużym mieście, zaopatrzeniem w instalację gazową, elektryczną i ogrzewanie centralne, będzie różny i winien być uzależniony od warunków mieszkaniowych młodzieży.

2. Wpływ palenia się lampy naftowej na czystość powietrza; części składowe lampy naftowej i ich znaczenie.

Zagadnienie to należy opracować szczegółowo na wsi i w małym mieście, natomiast ograniczyć do krótkiej wzmianki w dużym mieście, gdzie większość domów jest zaopatrzona w elektryczną instalację oświetleniową.

Tam, gdzie jest używany gaz świetlny, należy wprowadzić zamiast szczegółowego omówienia lampy naftowej lub obok niego opis palnika i kuchenki gazowej, bez rozważania jednak pochodzenia gazu oraz całości instalacji domowej, co należy do programu klasy VII.

3. Urządzenia, dające dobrą wodę do picia.

Na wsi i w małym mieście należy uwzględnić przede wszystkim studnie, w dużym mieście wodociągi (na wsi praca na terenie gospodarczym, w dużym mieście wycieczka do stacji wodociągów).

Materiał dla *klasy VII* należy dostawać szczególnie umiejętnie do warunków miejscowych: w szkole wiejskiej należy szerzej rozbudować część chemiczną, w wielkim zaś mieście część fizyczną.

Przykłady.

1. Przetwory z mleka; produkcja jaj.

Na wsi zwiedzić należy mleczarnię, jajczarnię i t. p., wykonać niektóre proste doświadczenia, oraz użyć ilustracji. W dużym mieście natomiast warunki zmuszą w większości wypadków do poprzestania tylko na doświadczeniach i pokazach. Wszędzie uwzględnić należy wzmiankę o organizacji kontroli artykułów spożywczych.

2. Przetwory z węgla kamiennego.

Nauka oprze się wszędzie o doświadczenie, obejmujące

suchą dystalację węgla kamiennego. W mieście, posiadającym niewielką gazownię, dostępną do obserwacji, obok doświadczenia powyższego wyzyskać należy fotografię i rysunek schematyczny oraz, o ile to możliwe, odbyć wycieczkę do tej instytucji. Wycieczkę winno poprzedzać odpowiednie przygotowanie młodzieży. Opracowanie użycia gazu świetlnego w gospodarstwie domowym, jako źródła ciepła, ew. światła, należy oprzeć na miejscowych warunkach, rozwijając je szczegółowiej wszędzie tam, gdzie gaz jest stosowany.

Nauka fizyki w tej klasie winna wogóle czerpać materiał z różnych urządzeń technicznych. Prądnica i motor elektryczny, silniki wymagają w zasadzie zwiedzenia odpowiednich warsztatów technicznych. Na wsi należy skrupulatnie wyzyskać miejscowe warunki (prądnica do prądu miejscowego, traktor lub pług motorowy, młyn wodny lub parowy, wiatrak, młocarnia i t. p.).

NAUKA CICHĄ W KLASIE VII SZKOŁY O 5 NAUCZYCIELACH.

Nauka cicha może polegać na czytaniu i montowaniu.

Czytanie dotyczy może takich tematów jak: przetwory ze zbóż, ziemniaków, buraków, przetwory z mleka, jaja, tłuszcze, owoce. Celem czytania będzie np. opracowanie odpowiedzi na zadane pytania, zestawienie treści przeczytanej z warunkami miejscowymi wsi lub miasta, przygotowanie do lekcji następnej.

Z drugiego działu nadają się do pracy cichej tematy następujące: montowanie składowych części latawca, montowanie pręcikowego szkieletu samolotu, montowanie składowych części do wytwarzania prądu indukowanego, składanie modelu gromnika (model domku z gromnikiem), sporządzanie modelu wiatraka. Celem montowania jest dalsze rozwinięcie i uzupełnienie pracy laboratoryjnej. Części, składane na godzinach nauki cichej, mogą być uprzednio przygotowane na *zajęciach praktycznych*.

Przy czytaniu i montowaniu w miarę potrzeby można się posługiwać szkicowaniem, jako środkiem pomocniczym.

Szkice mogą dotyczyć takich tematów, jak łączenie przewodów instalacji elektrycznej, przy radjoodbiorniku i t. p.

KORELACJA NAUKI O PRZYRODZIE MARTWEJ Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

W zakresie zajęć praktycznych wykonywa się pewne prace, stanowiące ważne uzupełnienie, nieraz przygotowanie, ćwiczeń na lekcjach fizyki i chemji. Posługiwanie się przy zajęciach praktycznych surowcami (szkło, metal, drzewo) zapoznaje ucznia z fizycznymi cechami tych materiałów oraz wyrabia sprawności, które można zużytkować przy sporządzaniu sprzętu pomocniczego i prymitywnych przyrządów do nauki o przyrodzie martwej. Nawzajem przygotowanie z zakresu nauki o przyrodzie martwej może nieraz ułatwić orientację w zadaniach, wykonywanych na lekcjach zajęć praktycznych.

Rysunek występować może w nauce o przyrodzie martwej w dwóch postaciach: jako środek wypowiedzania się ucznia na tle wykonanej przezeń pracy lub też jako obraz syntetyzujący w formie gotowych tablic. W jednym i drugim przypadku należy użycie rysunku jako środka pomocniczego dostosować do rozwoju uczniów i ich sprawności, osiągniętej w nauce rysunku, i posługiwać się formami prostymi, zrozumiałymi dla młodzieży.

Z geografją łączy naukę o przyrodzie martwej takie tematy, jak zmiany temperatury, opady atmosferyczne, rozpuszczalność w wodzie, kopaliny i t. p. Obydwa przedmioty powinny współdziałać w opracowaniu tych tematów i wykazywać wzajemnie już zdobyte wiadomości ucznia.

ARYTMETYKA Z GEOMETRJĄ.

CELE NAUCZANIA.

Głównym celem nauczania arytmetyki z geometrią w szkole powszechnej jest doprowadzenie do opanowania materiału arytmetycznego i geometrycznego, przepisanego w programie, do zdobycia wprawy w wykonywaniu działań arytmetycznych i obliczeń geometrycznych oraz umiejętności ich stosowania do zagadnień z życia praktycznego, ze szczególnem uwzględnieniem potrzeb życia gospodarczego.

Pracy nad osiągnięciem powyższego celu głównego towarzyszyć winno przyczynianie się do rozwoju myślenia, kształcenie wyobraźni stosunków ilościowych i przestrzennych, zaprawianie do poprawnego wypowiedzania spostrzeżeń i uzasadnień w zakresie liczb i form geometrycznych oraz wdrażanie do samodzielnego wysiłku w pracy.

UWAGA OGÓLNA O WYKONYWANIU PROGRAMU.

Program podaje kolejność działów, opatrzonych osobnymi tytułami. Działów tych nie należy przedstawiać, ani przenosić części materiału nauczania z jednego działu do drugiego; nie wyklucza to konieczności powtarzania i utrwalania poprzednio nabytych wiadomości w związku z opracowaniem nowego materiału. W ramach każdego działu nauczyciel może opracować zagadnienia w takiej kolejności, jaką mu podesunie jego doświadczenie pedagogiczne, nie powinien jednak w zasadzie odbiegać od układu materiału, podanego w przyjętym

przez siebie podręczniku, może bowiem narazić się na załamanie linii metodycznej w nauczaniu.

Przy opracowaniu materiału nauczania należy położyć nacisk na rzeczy najistotniejsze — bez wdawania się w szczegóły i drobiazgi.

O METODACH NAUCZANIA.

Należy dążyć do takiego nauczania, któreby przy dostosowaniu do psychiki uczniów i dostatecznym zainteresowaniu ogółu klasy dawało pole i zachętę do samodzielnych wysiłków a zarazem zapewniało stopniowanie trudności i osiągnięcie wskazanych w programie wyników.

W zakresie matematyki samodzielność uczniów ma dobre warunki rozwoju, jednak przy założeniu, że praca samodzielna nie odbywa się w próżni i wciąż od podstaw, ale łączy się z utrwalaniem i ciągłym narastaniem dobrze przyswojonych wiadomości.

Program nie narzuca żadnej metody specjalnej, wyłącznie obowiązującej, a to tem bardziej, że wybór metody zależy będzie od właściwości klasy, nauczyciela, materiału nauczania, a nawet od okoliczności, które powstają w toku nauczania. Znaczny stopień swobody w tym zakresie nie upoważnia jednak nauczyciela do zaniedbywania sprawy metody nauczania. Przeciwnie, nauczyciel jest odpowiedzialny za celowość i skuteczność stosowanych przez siebie metod, a dla udoskonalenia swej pracy winien czuwać nad postępem w tej dziedzinie, zachowując jednak należyłą ostrożność w przenoszeniu na teren szkoły nowych pomysłów metodycznych.

Należy dołożyć szczególnych starań, by nauczanie matematyki w szkole powszechnej liczyło się z konkretyzmem myślenia ucznia i było bardzo mocno związane z praktycznym charakterem szkoły.

PODRĘCZNIK I POMOCE NAUKOWE.

Podręcznik jest bardzo ważnym środkiem w nauczaniu matematyki. Każde dziecko winno mieć podręcznik.

Nauczyciel winien nauczyć dzieci korzystania z podręcznika, aby dzieci umiały czerpać z książki wiadomości w przypadku opuszczenia lekcji; co więcej, nauczyciel może niekiedy dawać polecenie przygotowania z podręcznika materiału do nowej lekcji.

Oprócz podręcznika niezbędne są w nauczaniu matematyki inne jeszcze pomoce naukowe. W każdej klasie nauczyciel winien ustalić, jaką „wyprawkę“ musi przynosić dziecko do szkoły na lekcje arytmetyki i geometrii. Do takiego wyposażenia dziecka w klasie I należeć będą różnego rodzaju prymitywne liczniki i ewentualnie figury liczbowe oraz kartoniki z cyframi; do ćwiczeń z pieniędzmi pożądane będą z różnych względów (głównie zaś ze względów zdrowotnych) liczniki na podobieństwo monet. W klasie II przydać się mogą liczniki w postaci patyczków i kółka na podobieństwo monet; poza tem niezbędna będzie taśma metrowa z podziałką na centymetry oraz kalendarzyk — i to w rękę każdego dziecka.

Wyprawka uczniów w klasie III nie ulega zasadniczo powiększeniu. Dopiero w klasie IV przychodzą przyrządy do kreślenia: cyrkiel i liniał z podziałką milimetrową. W klasie V dochodzi do tego para ekierki i kątomierz.

Rzecz oczywista, wymienione powyżej pomoce naukowe stanowić będą minimalną wyprawkę, niezbędną w rękę każdego ucznia w szkole. Byłyby pożądane jeszcze inne pomoce naukowe, jak np. zegarek, nie można jednak tego wymagać (co więcej, wystrzegać się należy jakiegokolwiek wyróżniania dzieci, które posiadają zegarek); nie można też wymagać posiadania rysownic.

Szkola powinna posiadać w dostatecznej ilości takie narzędzia do kreślenia na tablicy, jak liniał, ekierki, cyrkiel, oraz przyrządy pomiarowe: przymiary długości (metr sztywny i przynajmniej dwie taśmy miernicze), kątomierz, pojemniki (litr, kwaterkę, decylitr, menzurkę kalibrowaną na centymetry kubiczne), wagę z odważnikami, zegar ścienny; dalej niezbędny jest model metra kwadratowego, podzielonego na

decymetry kwadratowe, model decymetra sześciennego, podzielonego na centymetry sześciennie, wreszcie składany z prętów model metra sześciennego z dwunastu listewek. Na wybiegach (np. w celu zapoznania się z kilometrem) przydałyby się krokomierz, a przy ćwiczeniach w rozplanowaniu na gruncie (np. przy wytyczaniu kwadratu o polu równym hektarowi) pomocnym narzędziem byłby krzyżulec do wytyczania kątów prostych.

Wreszcie wymienić należy pomoce naukowe o charakterze metodycznym, ściśle związane z pewnymi fragmentami materiału nauczania, jak np. liczydła, model zegara z ruchomymi wskazówkami, tablice do wyjaśniania zasad pozycyjnego układu numeracji, tabela dodawania i tabela mnożenia, tablice z odpowiednio dobranymi przykładami do rachunku pamięciowego, pomoce poglądowe do nauczania o ułamkach, modele i siatki brył oraz ich szkielety i t. d.

Należy jednak zachować pewien umiar w stosowaniu środków poglądowych, gdyż nadmierna ich ilość raczej utrudnia zrozumienie rzeczy, których właśnie wyświetleniu mają one służyć. Nie można też używać pomocy naukowych zbyt złożonych, gdyż uwaga dzieci zostaje wówczas skierowana na szczegóły techniczne albo na zwyciężanie oporów, które nastrocza obchodzenie się z pomocami skomplikowanymi.

Trzeba też pamiętać o tem, że w całym otoczeniu znajdują się przedmioty, które mogą być wyzyskane w nauczaniu arytmetyki, a na wielu przedmiotach można rozpoznać typowe formy geometryczne.

WYPRACOWANIA PIŚMIENNE.

Zadawanie prac domowych rozpoczyna się zasadniczo dopiero w klasie II.

Następne klasy mają pracę domową stale, w takiej jednak ilości, aby mogła być wykonana starannie i nie zabierała zbyt wiele czasu. Zadawanie prac domowych winno być przejrzyste i obejmować potrzebne wyjaśnienia.

Uczeń winien mieć specjalny zeszyt do matematyki; w zeszycie tym winien pisać tak starannie, aby nie miał potrzeby przepisywania w domu; błędy winien przekreślać (a nie ujmować w nawias), byle nie zamazywać.

Nauczyciel jest odpowiedzialny nie tylko za przerobienie materiału, przepisane w programie, ale i za należytą egzekutywę. O ile jednak idzie o zadania domowe, nie należy wyciągać stąd wniosku, by nauczyciel miał obowiązek poprawiania wszystkich prac uczniów; wystarczy sprawdzenie zbiorowe zeszytów w klasie: uczeń musi być każdego dnia przygotowany na to, że nauczyciel może od niego zażądać zdania sprawy z porządnego wykonania prac domowych.

Powszechnie można stwierdzić przyzwyczajenie uczniów do wykonywania pomocniczych rachunków na bibule lub na luźnej kartce papieru. Zwyczaj ten należy przełamać; trzeba wdrożyć w uczniów przekonanie, że w obliczeniach wykonywanie działań jest rzeczą najistotniejszą, której należy się w zeszycie poczesne miejsce. Jedynie tylko obliczenia, które niewątpliwie były wykonywane w pamięci, mogą być zanotowane w zeszycie bez podawania szczegółowych rachunków.

Oprócz zadań domowych przewiduje się od czasu do czasu piśmienne wypracowania klasowe, zaprawiające do samodzielnego stosowania wiedzy i stwierdzające istotną umiejętność, gdyż wykonywane bez żadnej pomocy. Aby wypracowanie osiągnęło cel, temat ma być oparty na dostatecznie opracowanym materiale i nie powinien przekraczać sił przeciętnego ucznia; wreszcie wypracowanie musi być poprawione jak najprędzej, błędy w razie potrzeby omówione.

MATERIAŁ ZADANIOWY.

Należy zwrócić szczególną uwagę na wyrobienie sprawności rachunkowej. Rzeczy, pozostające bez zastosowania, łatwo ulatują z pamięci; dopiero skala umiejętności stosowania zdobytych wiadomości świadczy o dobrych wynikach nauczania matematyki.

Wydatnem źródłem wiadomości jest doświadczenie.

W nauczaniu matematyki doświadczeniem jest częstokroć rozwikłanie mniej lub więcej zawiłych stosunków ilościowych, podanych w postaci zadania.

Jednym z rodzajów zadań są takie zadania, które służą do wprowadzenia nowego pojęcia matematycznego albo oswojenia się z nim w zastosowaniu do zagadnień.

Drugi rodzaj zadań — to ćwiczenia, podawane zazwyczaj w postaci t. zw. „przykładów rachunkowych“. Zadania tego rodzaju uchodzą częstokroć w oczach nauczyciela za nudne: stąd pochodzi chęć ubierania ich w fabułę słowną. Dzieci interesują się działaniami dla samego procesu rachowania; jeśli struktura zadania nie wzbudza w dzieciach zainteresowania, starają się one co rychlej odrzucić treść słowną, by przystąpić do obliczeń. Przy pracy nad zadaniami ćwiczebnymi nie należy tolerować rywalizacji dzieci tak długo, jak to jest potrzebne, by ogół uczniów mógł spokojnie przyswoić sobie metodę wykonywania obliczeń; dopiero po opanowaniu mechanizmu działania można dawać ćwiczenia „na szybkość“, pamiętając jednak o tem, że powolne wykonywanie pracy nie zawsze jest oznaką słabego opanowania materiału nauczania.

Następny rodzaj stanowią zadania, mające na celu wyrobienie umiejętności ujmowania zjawisk, w których występują cechy ilościowe.

Rozwiązywanie tego rodzaju zagadnień zakłada istnienie wyobraźni stosunków ilościowych, czyli zdolności stawiania hipotez o związkach między danymi w zagadnieniu wielkościami. Dobrze rozwinięta wyobraźnia stosunków ilościowych prześwieśla zagadnienie i pozwala je ujmować globalnie, wskazując drogi do rozwiązania.

Gdzie umysł niewyćwiczony nie podejrzewa nawet istnienia związków między danymi w zadaniu wielkościami, tam człowiek, który ma wykształconą wyobraźnię stosunków ilościowych, ujmuje związki między wielkościami z łatwością; doprowadzenie rozwiązania do końca zależy wtedy już tylko od opanowania technicznych środków rachunkowych.

Sama jednak wyobraźnia jest jeszcze narzędziem niedoścześnie; konieczna jest kontrola, którą daje rozumowanie. Sztuka rozumowania jest rzeczą bardzo trudną. Kształcić ją należy stopniowo i wytrwale. Pierwsze wskazanie polega na tem, by stosować rozumowanie tylko tam, gdzie dziecko odczuwa jego potrzebę. Budzimy potrzebę rozumowania przez poddawanie wątpliwości i podniecanie krytycyzmu.

Rozumowanie musi być wypowiedziane poprawnie. Nie można żądać od uczniów odrazu ścisłości sformułowań: wystarczy, jeżeli wysłowienie będzie dokładne, t. zn. jeżeli będzie wiernie oddawało drogę rozumowania dziecka.

Należy pamiętać, że celem nauczania arytmetyki w szkole powszechnej jest nie tylko wyrobienie sprawności w wykonywaniu działań, ale również i umiejętności ich stosowania; stąd wniosek, że zbytnie upraszczanie materiału zadaniowego i ograniczanie go do t. zw. zadań „jednodziałaniowych“ nie może dać uczniom należytych korzyści, jakie zdobyć mają w szkole. Z drugiej strony wielką szkodę może przynieść przesada w kierunku zadań skomplikowanych albo zadań o charakterze łamigłówkowym, dla których rozwiązywania najwłaściwszą metodą byłaby dopiero metoda równań.

Materiał, użyty do budowy zadań, winien być czerpany z dziedziny dostępnej zrozumieniu uczniów. Należy wziąć pod uwagę, że dziecko wtedy tylko może uchwycić związek między danymi w zadaniu wielkościami, gdy ma dostateczne doświadczenie w dziedzinie, której dotyczy zadanie. Z tego stanowiska charakterystyczna jest ta trudność, z którą doświadczenie z jednej dziedziny przenosi się do drugiej; tak np. uczeń, który umie sprawnie obliczyć przeciętną cenę mieszanki dwóch gatunków kawy, nie wie, jak zabrać się do wyznaczania stężenia w mieszaninie dwóch roztworów. Dopiero dłuższe obcowanie z wielu różnymi dziedzinami i rozwiązywanie zadań różnych typów wyrabia usprawnienie w dostrzeganiu i rozwikływaniu związków między wielkościami, gdy zajdzie tego potrzeba, chociażby w nowym dla

uczniów środowisku, i to właśnie usprawnienie ma donieść znaczenie życiowe.

Program nakłada na zadania matematyczne obowiązek służby obywatelskiej: służyć one muszą przysposobieniu gospodarczemu wychowanków szkoły powszechnej. Zadania tego rodzaju są oznaczone w programie jako zadania „praktyczne”.

Nauczyciel ma swobodę w doborze dziedzin zgodnie z potrzebami środowiska, z którego pochodzą jego uczniowie: inna jest dziedzina zainteresowań dziecka góralskiego, inna rybackiego, inna dziecka rolnika, robotnika, pracownika umysłowego. Istnieją jednak zagadnienia praktyczne, których opanowanie jest w równej mierze potrzebne każdemu obywatelowi w jego przyszłej działalności gospodarczej; takie zagadnienia są wcielone do obowiązującego materiału nauczania. Na tle tych tematów można rozszerzyć sferę zainteresowań i sprawności dzieci zapomocą podania odpowiednich wskazówek i wiadomości, a więc np. podaje się sposoby notowania wpływów i wydatków, prowadzenia księgi kasowej, wyznaczania salda kasowego, wystawiania rachunku za towar, sporządzania spisu inwentarzowego. Źródłem tematów może być gospodarka organizacji uczniowskich.

Nie należy jednak wpadać w przesadę, gdyż nie jest zadaniem szkoły ogólnokształcącej przygotowanie zawodowych buchalterów.

Ze względu na potrzebę dostosowania nauczania szkolnego do warunków środowiska, podręcznik nie może być jedynym źródłem zadań; nauczyciel winien czerpać je również z innych źródeł lub z własnych pomysłów; w zadaniach tych będzie okazywać do uwzględnienia stosunków lokalnych i regionalnych oraz aktualnych zainteresowań uczniów. Dzieci mogą być powołane do współudziału w podawaniu materiału do zadań.

Ważnym środkiem przysposobienia obywatelskiego dzieci jest wdrożenie ich do „liczenia się z groszem”. Osiąga się

to przez nauczanie samodzielnego prowadzenia kontroli osobistych wpływów i wydatków dziecka i sporządzanie okresowych zestawień wraz z kontrolą własnej kasy. Tu jednak należy zachować ostrożność natury wychowawczej: w klasie prowadzi się rachunki osobiste dziecka fikcyjnego, aby uniknąć zadrażnień na tle nierówności stanu ekonomicznego rodziców. Dzieci sporządzają również fikcyjne rachunki i zestawienia, poddając je kontroli nauczyciela. Na tym fikcyjnym materiale dzieci uczą się prowadzenia rzeczywistych rachunków własnych, do których nauczyciel będzie je zachęcał, nie narzucając się jednak z kontrolą.

Należy podkreślić sprawę oszczędności i tworzenia rezerw, nader ważnych dla gospodarki społecznej.

UWAGI O MATERJALE NAUCZANIA W ZAKRESIE ARYTMETYKI.

RACHUNEK PAMIĘCIOWY.

W klasie I i II, a także przez cały niemal ciąg kursu klasy III, stosuje się wyłącznie rachunek pamięciowy. Jednak i po wprowadzeniu technicznych sposobów piśmiennego wykonywania działań rachunek pamięciowy winien być nadal uprawiany z całą pieczołowitością, aby sprawność w rachunku pamięciowym nie tylko nie ulegała zmniejszeniu, ale by wciąż się rozwijała aż do osiągnięcia poziomu wielkiej biegłości.

Obok rachunku pamięciowego należy też ćwiczyć dzieci w umiejętności zapisywania działań. Częstokroć bywa rzeczą korzystną uprzednie zanotowanie danych liczb, jeszcze przed wykonaniem rachunku; tak np. bywa przy dodawaniu i odejmowaniu liczb trzycyfrowych. Nie należy sądzić, że tak jest z reguły, zdarza się bowiem tak, że dziecko woli wykonać działanie zaraz po wysłuchaniu zadania, a potem dopiero zapisać dane liczby i wynik działania za jednym zachodem.

Przy zapisywaniu zadań, wykonywanych w rachunku pa-

mięciowym, nie należy żądać notowania kolejnych etapów rachunku, jest to bowiem rzeczą trudną, i częstokroć powoduje notowanie błędne; można znaleźć np. takie zapisy (jak łatwo stwierdzić — zgoła mylne):

$$486 + 367 = 486 + 300 = 786 + 60 = 846 + 7 = 853.$$

W zupełności wystarczy taki zapis: $486 + 367 = 853$.

Normalny sposób pamięciowego wykonywania dodawania polega na tem, że do pierwszego składnika, wziętego w całości, dodaje się kolejno rzędy drugiego składnika, zaczynając od rzędu najwyższego. Podobnie w odejmowaniu: od wziętej w całości odjemnej odejmuje się kolejno rzędy odjemnika, zaczynając od rzędu najwyższego. Obok tych sposobów normalnych należy dozwalać, a nawet zachęcać do stosowania innych chwytów rachunkowych według własnego pomysłu ucznia; tak np. w wykonaniu dodawania $386 + 97$ uczeń może do liczby 386 dodać 100, a od wyniku odjąć 3.

Zakres trudności w dodawaniu i odejmowaniu wzrasta wraz z zakresem liczb, który jest opracowywany w danej klasie. A więc np. w klasie III przychodzi dodawanie i odejmowanie liczb trzycyfrowych. Nie należy jednak wymagać od dzieci w tej klasie biegłości w wykonywaniu tego rodzaju rachunków: wystarczy, by dzieci nauczyły się biegle wykonywać dodawanie dwóch dowolnych liczb dwucyfrowych (i tak samo w odejmowaniu), a w zastosowaniu do liczb trzycyfrowych poznały metodę pracy.

Przy dalszem rozszerzaniu zakresu liczb stopień trudności w wykonywaniu pamięciowym dodawania i odejmowania nie powinien w zasadzie wzrastać; nie wyklucza to jednak ćwiczeń w dodawaniu i odejmowaniu t. zw. liczb „okrągłych“, jak np. $240000 + 120000$.

Normalny sposób wykonywania mnożenia liczby wielocyfrowej przez jednocyfrową polega na tem, że mnożymy kolejno rzędy liczby wielocyfrowej przez dany czynnik jednocyfrowy, zaczynając od rzędu najwyższego, i dodajemy kolejno otrzymywane iloczyny częściowe: np. w przypadku

mnożenia $5 \cdot 72$ obliczamy: $5 \cdot 70 = 350$, potem $5 \cdot 2 = 10$, wreszcie dodajemy 350 i 10. W trudniejszych przypadkach może być pomocne notowanie poszczególnych etapów rachunku, np. $8 \cdot 67 = 480 + 56 = 536$.

Wyniki nauczania w klasie III wymagają biegłości w wykonywaniu mnożenia pełnych dziesiątek przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki, np. $7 \cdot 80 = 560$, poza tem zaś wymaga się znajomości metody mnożenia takiego typu, jak np. $7 \cdot 86 = 560 + 42 = 602$. W wyższych klasach umiejętność pamięciowego wykonywania mnożenia winna być w dalszym ciągu rozwijana.

W klasie III nie jest przewidywane mnożenie liczb dwucyfrowej przez dwucyfrową, np. $12 \cdot 12$; ćwiczenia tego rodzaju winny być jednak dawane dzieciom do wykonywania w klasach wyższych. Zdarza się dość pospolicie błąd, który polega na tem, że dzieci mnożą dziesiątki przez dziesiątki, a jedności przez jedności i dodają otrzymane wyniki, np. w przypadku mnożenia $25 \cdot 25$ dzieci obliczają: $20 \cdot 20 = 400$, $5 \cdot 5 = 25$, wreszcie $400 + 25 = 425$. Aby tego błędu uniknąć, lub popętniony błąd sprostować, zaleca się skonkretyzować dany przykład mnożenia w postaci zadania, np. „obliczyć, ile trzeba zapłacić za 25 notesów po 25 groszy za sztukę“; wtedy mnożenie z całą oczywistością można rozdzielić na dwa etapy: obliczyć, ile wynosi $20 \cdot 25$ gr, i do wyniku dodać $5 \cdot 25$ gr.

W przypadku mnożenia przez liczbę zakończoną zerami dzieci chętnie używają zwrotu: „dopisuję w pamięci zera“; np. w przypadku mnożenia $300 \cdot 36$ dzieci obliczają $3 \cdot 36 = 108$ i „dopisują“ w pamięci dwa zera: 10800. Chociaż ten sposób mówienia nie jest dość precyzyjny (tak samo zresztą jak zwrot o liczbie „zakończonej zerami“), nie należy go tępić, gdyż wiernie oddaje proces obliczania.

W zakresie dodawania, odejmowania i mnożenia piśmienne sposoby wykonywania działań utrudniają rozwój rachunku pamięciowego, gdyż dzieci chętnie z nich korzystają, pisząc chociażby na ławie. Nauczyciel winien jednak doło-

żyć wszelkich starań do osiągnięcia takiej biegłości uczniów w pamięciowym wykonywaniu obliczeń, aby dzieci uznały rachunek pamięciowy za własne narzędzie, z którego chętnie się korzysta przy każdej sposobności.

W dzieleniu zakres rachunku pamięciowego w kursie klasy III jest ograniczony do takich przypadków, jak np. $56:7=8$, $560:7=80$, $560:80=7$. W wyższych klasach należy oswajać dzieci z przypadkami trudniejszymi, jak np. $96:8=12$, $960:12=80$. Dla wyrobienia pewności rachunku należy wykonanie dzielenia sprawdzać przy pomocy mnożenia.

Rachunek pamięciowy należy uprawiać głównie w zakresie liczb całkowitych, w nauczaniu ułamków będzie on miał mniejsze zastosowanie.

Rachunek pamięciowy winien być uprawiany przez cały ciąg nauczania w szkole powszechnej. Nauczyciel winien przestrzegać, aby w pracach uczniów nie było działań piśmiennych w tych przypadkach, gdzie wynik może być znaleziony zapomocą łatwego rachunku pamięciowego.

W miarę osiągania biegłości w rachunku pamięciowym dzieci z własnego popędu szukać będą nowych chwytów, zależnie od „indywidualności” danych w zadaniu liczb; cieszą się np., że mnożenie liczby przez 5 można zastąpić dopisaniem zera do mnożnej i dzieleniem otrzymanej liczby przez 2. Podsuwając tego rodzaju sposoby rachunkowe, nauczyciel nie powinien żądać ich wyuczania się, dają one bowiem jedynie wtedy uproszczenie rachunku, gdy są stosowane z własnej inicjatywy dzieci, a nie pod przymusem.

DZIAŁANIA PIŚMIENNE.

Wprowadzenie działań piśmiennych odbywa się w klasie III na przykładach, w których liczby dane i wyniki nie przekraczają 1000. Jeżeli jednak w jakimś zadaniu okaże się, że wyniki obliczeń przekraczają 1000, nie należy cofać się przed odczytywaniem takich liczb, gdyż dzieciom nie sprawi to trudności.

Schemat zapisu dodawania i odejmowania w rachunku piśmiennym nie wymaga wyjaśnień.

Istnieją dwa sposoby wykonywania odejmowania: sposób doliczania (czyli dopełniania) oraz sposób odliczania. Każda z tych metod posiada swe zalety. W społeczeństwie używa się tego, czy innego sposobu zależnie od przyzwyczajeń, wyniesionych ze szkoły, a nawet zależnie od gustów indywidualnych. We wszystkich szkołach należy wprowadzić jednolitą metodę odejmowania, a mianowicie sposobem odliczania.

Jeżeli od pewnej liczby danej trzeba odjąć sumę kilku liczb, to sposób normalny winien polegać na tem, że oblicza się sumę danych składników i odejmuje otrzymany wynik od danej odjemnej. Łączne wykonywanie tych działań jest źródłem częstych błędów.

Przy dodawaniu i odejmowaniu wyrażeń dwumianowych zaleca się stosować zapisy na podobieństwo rubryk, np.:

zl	gr
10	00
— 1	96
8	04

Program nakazuje wprowadzenie jednolitego we wszystkich szkołach zapisu mnożenia i dzielenia.

W piśmiennem mnożeniu należy zapisywać jeden czynnik pod drugim w taki sposób, aby ostatnia cyfra drugiego czynnika była napisana pod ostatnią cyfrą pierwszego czynnika; ostatnie cyfry iloczynów cząstkowych winny być podpisywane pod temi cyframi drugiego czynnika, przez które w danej chwili mnoży się pierwszy czynnik, np.:

375	1326
× 12	× 704
750	5304
375	9282
4500	933504

Jeżeli w pierwszym czynniku są zera na końcu, to układ zapisu jest następujący:

$$\begin{array}{r} 1326000 \\ \times 704 \\ \hline 5304 \\ 9282 \\ \hline 933504000 \end{array} \qquad \begin{array}{r} 375000 \\ \times 120 \\ \hline 750 \\ 375 \\ \hline 4500000 \end{array}$$

Jeżeli mnożenie jest zaznaczone we wzorze w związku z konkretnym zadaniem, to na pierwszym miejscu pisze się mnożnik, a potem mnożną — z mianem lub bez miana, np.

$$12 \cdot 2 \text{ zł } 50 \text{ gr} = 30 \text{ zł}$$

natomiast przy piśmiennym wykonaniu mnożenia kierujemy się względami wygody, np. dla wyznaczenia iloczynu $144 \cdot 7$ gr, możemy wykonać mnożenie

$$\begin{array}{r} 144 \\ \times 7 \\ \hline 1008 \end{array}$$

i zanotować wynik:

$$144 \cdot 7 \text{ gr} = 10 \text{ zł } 08 \text{ gr.}$$

Przy piśmiennym wykonywaniu dzielenia należy notować rzędy ilorazu nad odpowiednimi rzędami dzielnej, np.:

$$\begin{array}{r} 704 \\ 933504 : 1326 \\ 9282 \\ \hline 5304 \\ 5304 \\ \hline 0 \end{array}$$

Powyższy sposób zapisywania ma tę zaletę, że w przypadku przeoczenia zera „wewnętrznego“ w ilorazie powsta-

łaby luka (w podanym przykładzie — w rzędzie dziesiątek); luka ta ostrzegłaby o popełnieniu błędu.

Przy wykonywaniu dzielenia zaleca się osobno wyznaczać i zapisywać iloczyn cząstkowy, a potem dopiero odejmować ten iloczyn, nie żądając od dzieci łącznego wykonywania mnożenia i odejmowania; piśmienne sposoby wykonywania działań mają bowiem tem większą wartość, im mniej wymagają uwagi dla poprawnego przeprowadzenia obliczeń.

Wprowadzenie działań piśmiennych nie zdejmuje ani z nauczyciela, ani z ucznia obowiązku jak najrozleglejszego stosowania rachunku pamięciowego.

Przy pisaniu wielkich liczb nie należy oddzielać tysięcy, milionów, miliardów i t. d., przecinkami, ani kropkami, ale wąskimi odstępami, np. 1 234 567 890. Sposobu pisania liczb z odstępami nie stosuje się przy piśmiennym wykonywaniu mnożenia i dzielenia, gdyż odstępów utrudniałyby zapis. Przy notowaniu liczb, nie przekraczających 10 000, również nie stosuje się odstępów, np. 1933.

Ustala się jednolity sposób nazywania wielkich liczb: jednostka z sześciu zerami oznacza milion, jednostka z dziewięciu zerami oznacza miliard czyli tysiąc milionów, jednostka z dwunastu zerami — biljon, jednostka z piętnastu zerami — tysiąc biljonów, jednostka z osiemnastu zerami — tryljon i t. d.

Przy zapisywaniu wyrażeń mianowanych należy ściśle przestrzegać ustawowych skrótów na oznaczenie jednostek miary; pisze się je bez kropki.

Oto ważniejsze skróty:

zł, gr,

km, hm, dkm (dekametr), m, dcm (decymetr), cm, mm,

km², ha, a, m², dcm², cm², mm²,

m³, dcm³, cm³, mm³,

hl, l (litr),

t (tonna metryczna), q (kwintal, czyli centnar metryczny), kg, dkg, g.

Podobnie przy oznaczaniu jednostek miary czasu zaleca się pisanie jednostek miary bez kropki, np. w skrócie „60 km/godz“, gdy mowa o pewnej prędkości.

OBLICZENIA PRZYBLIŻONE.

Obliczenia przybliżone stosuje się w praktyce rachunkowej nader często. Głównym źródłem danych przybliżonych są pomiary wielkości, gdyż mierzenie z natury swej nie może dać liczby dokładnej. Poza tem jednak dane przybliżone powstają przy operowaniu liczbami „zaokrąglonemi“.

Wszelkie wyniki działań, opartych na liczbach niedokładnych, są również niedokładne. Jeżeli np. przy ocenie „na oko“ stwierdzimy, że pokój ma od 5 do 6 metrów długości, od 4 do 5 metrów szerokości i od 3 do 4 metrów wysokości, to o objętości pokoju tyle tylko można powiedzieć, że zawiera się ona między 60 m^3 a 120 m^3 ; dokładniejsze obliczenie objętości wymaga wykonania pomiarów, które jednak z natury rzeczy dają wyniki przybliżone. Jeżeli więc pokój ma od 5,36 do 5,37 m długości, od 4,33 do 4,34 m szerokości, od 3,08 do 3,09 m wysokości, to objętość pokoju zawiera się między $71,4 \text{ m}^3$ a $72,1 \text{ m}^3$.

W programie szkoły powszechnej przewidziane jest praktyczne opanowanie rachunku na przybliżeniach dziesiętnych, które otrzymuje się w drodze pomiarów. Odpowiedni materiał nauczania jest podany w kursie klasy VI.

Aby pokazać uczniom trudności, jakie napotykamy przy pomiarach, i wprowadzić pojęcie przybliżenia dziesiętnego, daje się kilku grupom polecenie mierzenia długości pewnego, dostatecznie wielkiego odcinka na gruncie, zastrzegając, by pomiary, dokonane przez poszczególne grupy, były niezależne (grupy nie komunikują sobie otrzymanych wyników). Porównanie wyników kilku pomiarów chroni od grubych błędów, a przy uważnem mierzeniu pozwoli rozstrzygnąć, które rzędy należy zachować jako zasługujące na zaufanie, a które rzędy trzeba odrzucić jako przypadkowe.

Ostateczne przybliżenie ustala się w taki sposób, aby niepewność ograniczyła się do jednej lub kilku jednostki ostatniego zachowanego rzędu; tak np. w powyższym przykładzie obliczenia objętości pokoju można przyjąć ostateczny wynik: $71,8 \text{ m}^3$, w wyniku tym dziesiąte części metra sześciennego są niepewne.

Jeżeli w tak spreparowanym przybliżeniu ostatnią cyfrą jest zero, to należy je zachować. Pisząc $36,00 \text{ m}$, chcemy zaznaczyć, że setne części metra są niepewne, ale najbardziej prawdopodobną wydaje się wartość $36,00 \text{ m}$, a nie $35,99 \text{ m}$, ani $36,01 \text{ m}$.

Przy dodawaniu lub odejmowaniu przybliżeń dziesiętnych zachowuje się w wyniku najmniejszą liczbę cyfr po przecinku, jaka jest w danych przybliżeniach dziesiętnych, i wprowadza się poprawkę, uwzględniającą rzędy odrzucone.

Przykłady:

$$\begin{array}{r|l} 23,16 & 62 \\ 0,78 & 2 \\ + 201,03 & \\ \hline 224,98 & \end{array} \qquad \begin{array}{r|l} 224,98 & \\ - 23,94 & 8 \\ \hline 201,03 & \end{array}$$

W obu przypadkach poprawka na rzędy odrzucone wynosi 1 setną, a ostatni rząd wyniku jest niepewny.

Dla mnożenia i dzielenia przybliżeń dziesiętnych wprowadzamy pojęcie stopnia dokładności. Stopień dokładności przybliżenia dziesiętnego oceniamy według liczby cyfr wartościowych w danym przybliżeniu dziesiętnym, zaczynając od pierwszej cyfry wartościowej, a pomijając zera poprzedzające.

Np. przybliżenie dziesiętne

$$25,4 \text{ mm} = 2,54 \text{ cm} = 0,254 \text{ dcm} = 0,0254 \text{ m}$$

ma III stopień dokładności, gdyż posiada trzy cyfry wartościowe (bez zer na początku).

Jeżeli mamy pomnożyć przybliżenie dziesiętne przez

liczbę dokładną, wykonywamy mnożenie zwykłym sposobem, a potem zachowujemy w wyniku tylko tyle cyfr wartościowych, ile ich jest w danym przybliżeniu dziesiętnym; np. stopa angielska ma około 0,3048 m (w IV stopniu dokładności), a więc

$$864 \text{ stopy} = 864 \cdot 0,3048 \text{ m} = 263,3 \text{ m}$$

(w IV stopniu dokładności).

Jeżeli w iloczynie przybliżeń dziesiętnych niepewne rzędy są już w części całkowitej, to zachowujemy tylko tyle cyfr wartościowych, ile wskazuje stopień dokładności przybliżenia, a zbędne cyfry zastępujemy zerami, np.

$$26000 \cdot 2,13 \text{ m} = 76700$$

(w III stopniu dokładności).

Jeżeli mamy podzielić przybliżenie dziesiętne przez liczbę dokładną, albo odwrotnie — podzielić liczbę dokładną przez przybliżenie dziesiętne, to przerywamy dzielenie w tym momencie, kiedy w ilorazie otrzymamy taki stopień dokładności, jak w danym przybliżeniu dziesiętnym, np.:

$$1 : 3,14 = 0,318$$

(w III stopniu dokładności).

Jeżeli mamy wykonać mnożenie albo dzielenie dwóch przybliżeń dziesiętnych, to o stopniu dokładności wyniku decyduje to wśród danych przybliżeń dziesiętnych, które ma mniejszy stopień dokładności, np.

$$37,123 \cdot 0,257 = 9,54$$

(w III stopniu dokładności, jak drugi czynnik).

Dla osiągnięcia wprawdy w wykonywaniu obliczeń przybliżonych zaleca się dawać zadania, w których zgóry zapowiada się, że wszystkie mnożenia i dzielenia będą wykonywane w III stopniu dokładności, gdyż jest to praktycznie naj-

częściej spotykana dokładność pomiarów (osiągnięcie IV stopnia dokładności w wynikach pomiarów jest już dość trudne).

Częstokroć jeszcze przed wykonaniem obliczeń korzystną rzeczą jest przybliżone szacowanie wyników, oparte na zaokrąglaniu danych: np. przy obliczaniu pola prostokąta o rozmiarach 28,52 m i 0,68 m można w przybliżeniu oszacować je jako $(30 \cdot 0,7) \text{ m}^2 = 21 \text{ m}^2$. Takie oszacowanie sprzyja wykryciu ewentualnego błędu w umieszczeniu przecinka dziesiętnego przy obliczaniu piśmiennem.

PROPORCJONALNOŚĆ PROSTA I ODWROTNA.

Przygotowaniem do opracowania proporcjonalności prostej jest wprowadzenie pojęcia stosunku.

Jeżeli mówimy, że trzy wielkości są w stosunku 3:4:8, to oznacza, że pewna jednostka miary (która może pozostać bliżej nie oznaczona) zawiera się w pierwszej wielkości 3 razy, w drugiej 4 razy, w trzeciej 8 razy. Dla pary wielkości jednorodnych wprowadza się pojęcie wykładnika stosunku, np. w wyrażeniu 3:4:8 wykładnikiem stosunku pierwszej wielkości do trzeciej jest ułamek $\frac{3}{8}$, a wykładnikiem stosunku drugiej wielkości do trzeciej jest ułamek $\frac{1}{2}$.

Przy rozwiązywaniu zadań na wielkości wprost proporcjonalne zaleca się używanie jednej z dwóch metod: bądź wyznaczamy, w jakim stosunku zmienia się jedna wielkość, i w tym samym stosunku zmieniamy drugą wielkość, bądź też na podstawie jednej pary odpowiadających sobie wartości obu wielkości wyznaczamy współczynnik proporcjonalności i stosujemy go do obliczenia niewiadomej wartości w drugiej parze.

Przykład: z 4 ha zebrano 53 q żyta; ile przypuszczalnie zbierze się z 15 ha?

I sposób rozwiązania. Przez wykonanie dzielenia $53 : 4 = 13,25$ wyznaczamy współczynnik proporcjonalności, który interpretujemy jako wydajność gruntu: 13,25 kwin-

tala z hektara. Stosując mnożenie $15 \cdot 13,25 = 198,75$, stwierdzamy, że z 15 ha zbierze się około 199 kwintali żyta.

II sposób rozwiązania. Wykładnikiem stosunku 15 ha: 4 ha jest ułamek $\frac{1}{4}$. Mnożąc 53 q przez ten ułamek, otrzymujemy:

$$53 \text{ q} \cdot \frac{1}{4} = 198,75 \text{ q}$$

czyli około 199 kwintali.

Analogiczne uwagi — z odpowiednimi zmianami — odnoszą się do zagadnień na wielkości odwrotnie proporcjonalne.

Istnieją złożone zagadnienia praktyczne, które łatwo rozwiązuje się przez umiejętne sprowadzenie ich do rozwiązania dwóch wielkości wprost proporcjonalnych.

Przykład: Przy kopaniu rowu o przekroju poprzecznym $2,52 \text{ m}^2$ i długości 140 m pracowało:

3 robotników przez 4 dni po 8 godzin dziennie

11	"	"	6	"	7	"	"
15	"	"	2	"	8	"	"

Obliczyć, ile czasu będzie musiało pracować 20 robotników po $7\frac{1}{2}$ godzin dziennie, aby wykopać rów o przekroju poprzecznym $2,65 \text{ m}^2$ i długości 175 m.

Zadanie rozwiązujemy przy założeniu, że stosunek objętości rowu do liczby godzin roboczych jest dla obu rówów ten sam.

Rozwiązanie: Pierwszy rów miał objętości $140 \cdot 2,52 \text{ m}^3$, czyli 353 m^3 i wymagał godzin roboczych

$$3 \cdot 4 \cdot 8 + 11 \cdot 6 \cdot 7 + 15 \cdot 2 \cdot 8,$$

czyli 798 godzin roboczych; przeciętnie wypadło $(798 : 353)$, czyli razem 2,26 godzin roboczych na m^3 . Drugi rów ma objętości $(175 \cdot 2,25) \text{ m}^3$, czyli 464 m^3 . Jeżeli przyjmujemy poprzednio obliczoną normę 2,26 godzin roboczych na m^3 , to na wykonanie drugiego rowu potrzeba godzin roboczych $(464 \cdot 2,26)$, czyli około 1048 godzin roboczych, co przy 20 robotnikach, którzy w ciągu dnia dają 150 godzin roboczych, wymaga w przybliżeniu 7 dni.

OBLICZENIA PROCENTOWE.

Pojęcie procentu można wprowadzać w sposób opisowy: jeżeli jakąś wielkość podzielimy na 100 równych części i weźmiemy 1 taką część, to mówimy, że wzięliśmy 1% (jeden procent) tej wielkości; jeżeli zaś weźmiemy $7\frac{1}{2}$ takich części, to mówimy, że wzięliśmy $7\frac{1}{2}\%$ (siedem i pół procent) tej wielkości.

W podobny sposób wprowadzić można pojęcie promilu; wyrażenie 2‰ oznacza, że pewna wielkość stanowi 2 tysięczne części drugiej wielkości. Wykładnikiem stosunku jest w tym przypadku iloraz z dzielenia liczby 2 przez 1000, czyli ułamek 0,002.

Przy obliczeniach procentowych rozróżnia się trzy rodzaje zagadnień:

1. Obliczenie żadanego procentu danej wielkości, np. 24% liczby 175. Obliczenie to można wykonać przy pomocy mnożenia:

$$0,24 \cdot 175 = 42.$$

Częstokroć może tu być stosowana kupiecka metoda rozkładowa (t. zw. praktyka włoska). Np. przy obliczaniu $57\frac{1}{2}\%$ kwoty 873 zł:

100%	873,00
50%	436,50
5%	43,65
$2\frac{1}{2}\%$	21,82
$57\frac{1}{2}\%$	501,97

2. Wyznaczanie całości z danego jej procentu, np. wyznaczanie całej liczby, gdy wiadomo, że 24% tej liczby wynosi 42. Obliczenie to można wykonać przy pomocy dzielenia:

$$42 : 0,24 = 175.$$

3. Wyznaczenie stosunku $42 : 175$ w postaci procentowej wykonywamy przy pomocy dzielenia:

$$42 : 175 = 0,24$$

i tłumaczymy na język procentów: 24%.

Należy tu dać cykl zadań, dotyczących powiększenia lub pomniejszenia wielkości o dany jej procent.

Powiększyć wielkość o 12% — to znaczy: obliczyć 112% tej wielkości, czyli pomnożyć daną wielkość przez czynnik procentowy 1,12. Zmniejszyć wielkość o 12% — to znaczy: obliczyć 88% tej wielkości, czyli pomnożyć daną wielkość przez czynnik procentowy 0,88.

Jeżeli powiększymy wielkość o 20%, a potem pomniejszymy wynik o 20%, to nie wrócimy do stanu pierwotnego, gdyż powiększenie o 20% daje mnożenie przez 1,20, a późniejsze pomniejszenie o 20% daje mnożenie przez 0,80 — co razem daje mnożenie przez $1,20 \cdot 0,80$ czyli przez 0,96. Ostatecznie otrzymuje się pomniejszenie wielkości o 4%.

Dalszem rozwinięciem obliczeń procentowych będzie wyznaczanie stosunku części składowych do całości w postaci procentowej. Jeżeli np. wielkość składa się z trzech składników, wyrażonych liczbami 32, 15 i 23, to stosunek procentowy tych części do całości ma postać:

$$45,7\% : 21,4\% : 32,9\%.$$

Obliczanie oprocentowania pieniędzy należy przeprowadzać praktycznymi sposobami; poza tem jednak można podać wzór:

$$d = \frac{k. p. t.}{100 \cdot 360}$$

Praktyczne wiadomości o operacjach pieniężnych, a także o podatkach i ubezpieczeniach, nauczyciel rozwinięć mniej lub więcej obszernie zależnie od miejscowości i od środowiska.

O NAUCZANIU GEOMETRII.

Nauczanie geometrii rozkłada się w programie szkoły powszechnej na kilka przedmiotów. Pierwsze pojęcia geometryczne wystąpią niewątpliwie w zajęciach praktycznych; tam też głównie znajdzie się zapoznanie dzieci z mierzeniem długości — i to w najlepszym ujęciu, bo w związku z po-

trebą praktyczną. Również i w rysunku odręcznym znajdzie się wiele pojęć geometrycznych, wraz z odpowiednimi terminami. W nauczaniu „arytmetyki z geometrią“ nauczyciel winien we wskazanym przez program czasie usystematyzować wiadomości o mierzeniu długości i o własnościach elementarnych utworów geometrycznych.

Punktem wyjścia w nauczaniu geometrii jest doświadczenie i kreślenie. Sporządzenie dokładnego rysunku pozwala widzieć własności figur i wzbudza potrzebę sformułowania, „jak to jest“ i „dlaczego tak jest“. Zagadnienia geometryczne, z natury rzeczy trudne, mogą być udostępnione dzieciom przez wdrożenie ich do starannego kreślenia. Nie może być mowy o jakichkolwiek pozorach dedukcyjnego układu geometrii. Szczególną ostrożność należy zachować w definjowaniu; określenia dziecięce są najczęściej opisem (np. przekątna to jest linja, idąca naukos), lub wskazują użyteczność (np. cyrkiel to jest do kreślenia kółek), nie należy jednak przedwcześnie narzucać bardziej sprecyzowanych sformułowań; z biegiem czasu i wraz z rozwojem umysłowym dzieci zrozumieją niedostateczność swych poprzednich definicji i same będą dążyły do ich sprostowania; wtedy pomoc nauczyciela będzie na miejscu i odniesie skutek. W każdym razie nie należy tępić definicji nadmiernych (np. dopuszczalne jest określenie: kwadrat jest to czworokąt, który ma wszystkie cztery boki równe i wszystkie cztery kąty proste).

Po opracowaniu elementarnych pojęć geometrycznych przychodzą ich zastosowania w ćwiczeniach, dotyczących planu w danej skali. I w tym przypadku pojęcie to zjawia się naprzód w innym przedmiocie (mianowicie w geografii), a potem dopiero w matematyce, w innym jednak ujęciu i w otoczeniu innych zagadnień, co niewątpliwie sprzyjać będzie lepszemu przyswojeniu tego ważnego, a trudnego pojęcia.

W klasie V geometria staje się działem pracy swoim dla nauczania matematyki. Przychodzą tu trudne pojęcia

kąta, pola prostokąta i objętości prostopadłościanu, które dopiero po opracowaniu w matematyce stają się narzędziem użytkowym dla innych przedmiotów. Nauczaniu geometrii przychodzą tu z pomocą zajęcia praktyczne, które dostarczają siatek i modeli prostopadłościanów, potrzebnych na lekcjach matematyki, a także nauka rysunku, która ułatwia zrozumienie przedstawienia prostopadłościanu w rzucie równoległym ukośnym. Podobny stan rzeczy jest w klasie VI.

Przy obliczaniu pola prostokąta, np. o rozmiarach:

$$8 \text{ m} \times 15 \text{ m},$$

zaleca się stosować zapis:

$$(8 \cdot 15) \text{ m}^2 = 120 \text{ m}^2$$

Podobnie przy obliczaniu objętości prostopadłościanu o wysokości 5 m i podstawie 120 m² stosuje się taki zapis:

$$(5 \cdot 120) \text{ m}^3 = 600 \text{ m}^3.$$

W programie klasy VII uwzględniony został cykl zadań na zastosowanie geometrii do zagadnień praktycznych. Wzory na obliczanie objętości brył należy tu podawać w gotowej postaci — bez uzasadnienia.

NAUKA CICHĄ W SZKOŁACH O 6 I 5 NAUCZYCIELACH.

W szkołach III stopnia o 5 i o 6 nauczycielach przy użyciu warjantu *a* przewidziane jest łączenie VI i VII klasy na wszystkie lub niektóre lekcje arytmetyki z geometrią, przyczem jedna klasa ma naukę głośną, a druga cichą.

Należy sobie dobrze uświadomić, że nauka cicha stanowi poważną część pracy szkolnej. W czasie nauki cichej uczniowie nabierają wprawy w wykonywaniu działań i rozwiązywaniu zadań; warunki pracy cichej szczególnie sprzyjają wyrobieniu samodzielności i zaradności.

Z tego stanowiska nawet w tych klasach, które zawsze uczą się oddzielnie, nie łącząc się z innymi klasami, jest pożyteczne dawanie zajęć cichych, przy których uczniowie pracują pod kierunkiem nauczyciela.

Przystępując do lekcji z połączonymi klasami, nauczyciel podaje temat pracy dla tej klasy, która ma naukę cichą. Zadanie winno być takiego typu, który już był przerabiany podczas nauki głośnej, a więc nie powinno zawierać szczególnych trudności. W razie potrzeby nauczyciel żąda przeczytania tekstu zadania i udziela krótkich wskazówek.

Rzadziej nadarzy się sposobność, kiedy można będzie dać uczniom na zajęcia ciche opracowanie trudnego tekstu z podręcznika, jako przygotowanie do lekcji głośnej.

KORELACJA MATEMATYKI Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Wiadomości i sprawności, zdobywane przez uczniów w zakresie matematyki, powinny być wyzyskane w nauczaniu innych przedmiotów.

Trzeba jednak pamiętać, że materiał naukowy w arytmetyce z natury przedmiotu musi rozwijać się stopniowo i systematycznie; należy więc przy poruszaniu zagadnień ilościowych w innych przedmiotach liczyć się ze stanem przygotowania uczniów w zakresie arytmetyki.

Inny jest stosunek geometrii do niektórych przedmiotów. Nauczanie rysunku i zajęć praktycznych nie tylko może, ale powinno wyprzedzać geometrię. Oswojenie się dzieci z formami płaskimi i utworami przestrzennymi i umiejętność oddawania tych postaci geometrycznych w rysunku zostały przerzucone w znacznej części z programu matematyki do programu rysunku i zajęć praktycznych; dzięki temu kształcenie wyobraźni geometrycznej opiera się na bardziej konkretnym materiale, związanym z potrzebą praktycznego rozpoznawania i stosowania form geometrycznych.

Nauczyciel matematyki winien także uzyskać wydatną pomoc od nauczyciela zajęć praktycznych w zakresie budowy modeli geometrycznych.

W doborze materiału zadaniowego należy czerpać tematy z różnych dziedzin nauki szkolnej, zwłaszcza z geo-

grafji, nauki o przyrodzie i zajęć praktycznych, aby osiągnąć zespolenie matematyki z innymi przedmiotami i wdrożyć ucznia do stosowania rachunków i rysunku geometrycznego w każdej nadarzającej się sposobności życiowej.

Korelacja z nauczaniem języka polskiego polegać będzie w szczególności na przestrzeganiu poprawnego używania form gramatycznych w liczebnikach (np. widzę dwóch chłopców, dwie dziewczynki, dwoje dzieci, dwa psy; niema dwu chłopców, dwóch dziewczynek, dwojga dzieci, dwóch psów i t. d.). Uwaga powyższa dotyczy również liczebników porządkowych.

W klasie IV należy podać szereg ćwiczeń na wyrobienie umiejętności poprawnego pisania liczebników słowami, a w klasie V należy tę umiejętność ugruntować.

RYСУNEK.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Nauczanie rysunku w szkole powszechnej ma na celu: wyrobienie w osiągalnym stopniu umiejętności rysowania a także i malowania przedmiotów świata zewnętrznego oraz wyrażania własnych wyobrażeń z zastosowaniem technik, wskazanych w programie;

kształcenie spostrzegawczości, pamięci wzrokowej i wyobraźni plastycznej ucznia;

rozwijanie poczucia i umiłowania piękna kształtów i barw, z uwzględnieniem czynnego stosunku do estetyki życia codziennego.

Do wyrażania spostrzeżeń i wyobrażeń służą różne techniki i sposoby, przytem uczeń winien osiągnąć taki stopień sprawności, który ze względu na potrzeby życia i poziom otaczającej kultury należy uznać za niezbędny składnik wykształcenia elementarnego ogółu obywateli. Ucząc się rysunku, uczeń opanowuje język plastyczny, który obok słowa jest koniecznym i ważnym środkiem *wypowiadania się i porozumiewania*.

Nauka rysunku winna: pogłębiać poznawanie otoczenia przez dziecko, skupiając jego czynną uwagę na określonych przedmiotach, uświadamiając mu ich budowę, kształt, proporcję, barwę i t. d. i wytwarzając bogaty zasób wyobrażeń właściwych i dokładnych; rozwijać jego pamięć wzrokową przy wyrażaniu linją i plamą przedmiotów i zjawisk, poprzednio widzianych, oraz kształcić jego wyobraź-

nię plastyczną tak, aby była zdolna do tworzenia nowych połączeń i całości.

Nauka rysunku, jako jeden z najważniejszych czynników wychowania estetycznego, winna otworzyć dziecku oczy na piękno plastyczne, rozwijać, zwłaszcza przez odpowiednio dobrane przedmioty do rysunku poobserwacyjnego i z natury, poczucie ład, harmonii, celowości kształtu, rozumienie logicznej budowy przedmiotu, zaprawiać do realizowania wymagań estetycznych w życiu codziennym. Przy układaniu planu pracy, w doborze przedmiotów do obserwacji, tematów ilustracyjnych i kompozycyjnych i t. p. należy nie tylko pamiętać o rozwoju uzdolnień i sprawności rysunkowych ucznia, ale wyrabiać w nim wrażliwość na piękno przyrody i krajobrazu ojczystego oraz dbać o jego zapoznanie się, w granicach możliwości, z polską kulturą plastyczną a zwłaszcza kulturą własnego regionu, na podstawie obserwacji odpowiednich a dostępnych wytworów i dzieł. W ten sposób nauka rysunku przyczyni się do pogłębienia znajomości i umiłowania ziemi i kultury ojczystej.

Należy dalej uwzględnić przy nauce rysunku potrzeby współczesnego życia gospodarczego w doborze tematów pracy i kierunku obserwacji. Program daje temu wyraz, wskazując odpowiednie przykłady tematów do rysunku poobserwacyjnego z natury i z wyobraźni. Do ćwiczeń w projektowaniu należy dobrać również tematy, związane z realnymi potrzebami ucznia, szkoły i domu. W ten sposób nauka rysunku przyczyni się do rozwoju zaradności i zmysłu praktycznego ucznia, odgrywających tak wielką rolę w życiu i pracy człowieka.

W każdej klasie znajdują się zapewne jednostki wybitnie uzdolnione do rysunku, *którymi winien z opiekować się nauczyciel*, aby umożliwić im pełny rozwój wrodzonych zdolności, i którym w klasie VI i VII winien wskazywać drogi odpowiedniego wykształcenia zawodowego. Naczelnym zadaniem nauczycieli jest jednak praca nad rozwojem uzdolnień rysunkowych ogółu uczniów.

RODZAJE ĆWICZEŃ.

W zakresie rysunku w szerszym znaczeniu tego słowa, t. j. z uwzględnieniem nie tylko techniki ołówkowej i kredkowej, ale i malowania i t. d., odróżniamy następujące rodzaje: rysunek poobserwacyjny z pamięci i z pokazu, rysunek z natury, rysunek z wyobraźni.

Rysunek poobserwacyjny polega na wyrażaniu przedmiotów linią lub plamą barwną po obserwacji i omówieniu obserwowanych kształtów, proporcji, barw i ruchu. Jest to typ rysunku, wysuwający się przeważnie na pierwszy plan ze względu na swoją wartość w zakresie rozwoju spostrzegawczości i pamięci wzrokowej oraz bogactwo tematów i możliwych form wyrazu. Zależnie od tego, czy rysowanie następuje w jakiś czas po obserwacji czy też bezpośrednio po oglądaniu przedmiotów, odróżniamy rysunek poobserwacyjny z *pamięci* (w znaczeniu ścisłym) i rysunek z pokazu. Rysunek z *pamięci* pozwala na swobodniejszy wybór tematów oraz rozległe uwzględnienie potrzeb życia i pracy szkolnej; rysunek ten skłania ucznia do ujęcia zasadniczych kształtów i wyrażenia istotnych cech przedmiotu z pominięciem takich szczegółów, które muszą być uwzględnione w rysunku z pokazu, a tem bardziej w rysunku z natury. Rysunek z *pokazu* wykonywany bezpośrednio po obserwacji i usunięciu przedmiotu, ogranicza się do tematów łatwiejszych i mniej złożonych, zmierza natomiast do osiągnięcia większej dokładności w ich opracowaniu i dlatego jest uwzględniony w programie dopiero począwszy od klasy III.

Przy rysunku z pokazu stosuje się często powtórną lub kilkakrotną obserwację przedmiotu, już rysowanego, w celu spostrzeżenia szczegółów, poprzednio niezauważonych, przypomnienia szczegółów poznanych, ale zapomnianych, i poprawienia rysunku. Rysunek z pokazu jest typem rysunku poobserwacyjnego, który stanowi formę przejściową pomiędzy rysunkiem z pamięci, a rysunkiem z natury, wy-

stępującym dopiero w wyższych klasach, poczynając zasadniczo od klasy V.

Rysunek z natury polega na wyrażaniu przedmiotu linią lub plamą, równocześnie z jego obserwacją i poznawaniem, przytem rysujący porównywa ciągle powstającą formę z obserwowanym przedmiotem. Podczas rysowania z natury należy wydobyć z zespołu różnorodnych szczegółów cechy zasadnicze, aby dać syntezę kształtu, a nie kopiować bezmyślnie wzrokowego obrazu przedmiotu.

Rysunek z wyobraźni polega na wyrażaniu linią lub plamą obrazów, powstających w umyśle z dowolnie wybieranych i kojarzonych składników materiałów spostrzeżeniowych i wiedzy o przedmiotach.

Do rysunku z wyobraźni zaliczamy przedewszystkiem ilustrowanie własnych przeżyć, tematów z lektury i wogóle pracy szkolnej, wydarzeń z życia szkolnego i życia środowiska i t. d., następnie tworzenie nowych form, na podstawie opisu nauczyciela lub pomysłu ucznia.

Rysunek ilustracyjny w szkole powszechnej służy głównie do samorzutnego i swobodnego wypowiedziania się dziecka. Uczeń, korzystając z materiału spostrzeżeniowego i sprawności technicznej, zdobytych przy rysunku poobserwacyjnym i z natury, ilustruje różne tematy coraz bardziej świadomie i planowo. W niższych klasach na pierwszy plan wysuwają się własne przeżycia dziecka: myśli, pragnienia, marzenia, sny, żywe wrażenia z lektury, wydarzenia z życia osobistego, zabawy, widowiska i t. p. Przy ilustrowaniu bajek, baśni, legend i t. p. dziecko rysuje fantastyczne postaci ludzi, bajeczne zwierzęta, rośliny, budynki i t. p., co odpowiada psychice tego wieku. W klasach wyższych (IV—V) występują z coraz większem nasileniem tematy z szerszego świata, należące do różnych zakresów nauczania i dziedzin życia zbiorowego.

W klasie VI rozpoczyna się rysowanie i malowanie przedmiotów na podstawie opisu, podawanego przez nauczyciela, oraz stosuje się próby projektowania przedmiotów

użytkowych, w kl. VII rozwija się dalej projektowanie form użytkowych (sprzętów, zabawek, rekwizytów teatralnych, godeł rzemieślniczych).

W związku z projektowaniem przedmiotów użytkowych wskazujemy ogólne zasady budowy form w zależności od przeznaczenia i charakteru tworzywa, zwracamy uwagę na symetrię, rytm, równowagę płaszczyzn i brył, zestawienie barw i t. p.

Liternictwo, występujące już od klasy II, ma na celu zaprawienie ucznia do swobodnego i poprawnego rysowania liter i cyfr.

W klasie VII wyraźny dział programowy stanowi obserwacja i omawianie dostępnych okazów rękodzieła i dzieł sztuki. Należy korzystać w tym zakresie ze wszystkich nadających się sposobności również i w innych klasach szkoły powszechnej, a zwłaszcza w klasie VI. Zdobyte wiadomości oddadzą duże usługi przy projektowaniu.

Osobny dział programu stanowi rysowanie odręczne form geometrycznych, ważne ze względu na rozwój techniki rysunkowej i zastosowania praktyczne. W klasach III i IV formy te służą tylko do wyrażania kształtu rysowanych przedmiotów i nie występują niezależnie od nich; w klasie V rozpoczyna się rysowanie odręczne figur płaskich w odwracaniu od przedmiotu, w klasie VI rysowanie łatwych brył w perspektywie równoległej ukośnej, przyczyniające się wydatnie do rozwoju wyobraźni przestrzennej.

TECHNIKI I MATERJAŁY RYSUNKOWE.

Przy rysowaniu i malowaniu posługujemy się różnemi materiałami i narzędziami. Charakter formy rysunkowej zależy nie tylko od poziomu rozwoju rysunkowego ucznia, lecz i od sposobu jej wykonania środkami technicznymi. Inaczej bowiem wygląda sylwetka drzewa, wycięta nożyczkami z papieru lub wydarta palcami, inaczej namalowana farbą lub narysowana, różnie też postępujemy przy tworzeniu form ołówkiem, pendzlem, piórem, nożyczkami i t. p. Każda tech-

nika rysunkowa posiada specjalne wartości kształtujące, nadto opanowanie jej wzbogaca zasób środków, służących do plastycznego wypowiedziania się ucznia. Stosujemy tedy w szkole powszechnej różne techniki, służące do wyrażania form linią lub plamą barwną, a mianowicie: rysowanie ołówkiem, kredkami i kredą — we wszystkich klasach; rysowanie piórem — okolicznościowo, poczynając od klasy IV; rysowanie patykiem, zanurzonym w atramencie — poczynając od klasy V — i pendzlem okolicznościowo; malowanie farbami wodnymi i w miarę możliwości kryjącymi, poczynając od klasy III; w roli pomocniczej — układankę z patyczków i t. p. w klasie I i II i z papieru w klasie I—III, oraz wycinanie sylwet z papieru w klasie IV; dodatkowe techniki zdobnicze.

Nie jest rzeczą obojętną, czy do wyrażenia kształtu linią użyjemy ołówka, kredki, czy pióra. Rysowanie wyłącznie ołówkiem odzwyczaja często ucznia od systematycznej i uważnej pracy, gdyż źle narysowaną linię można łatwo usunąć gumą. Rysunek kredką lub piórem, obok innych wartości, ma tę zaletę, że skłania ucznia do uważniejszej pracy. Rysowanie piórem stosujemy przy ilustracjach, w których trzeba przedstawić dużo figur na niewielkiej płaszczyźnie, natomiast kredki, dające kontur grupy, można użyć przy rysowaniu dużych form.

W klasie III można używać trzech farb: czerwonej, niebieskiej i żółtej; w klasach wyższych mogą wystarczyć: dwie czerwone (karmin i cynober), dwie niebieskie (ultramaryna i błękit paryski), dwie żółte (żółta chromowa i ugier), nadto czerń obojętna i siena palona. Ograniczona ilość farb skłania ucznia do dokładniejszej obserwacji barw w naturze i uważnego mieszania farb, celem wytworzenia pożądanego koloru. Wiemy z doświadczenia, że uczeń, mając gotową farbę zieloną lub fioletową, nie zwraca uwagi na odcień, ale posługuje się nią, mimo że farba nie odpowiada barwie przedmiotu.

Do rysowania i malowania nadają się następujące przybory i materiały: ołówki o różnych przekrojach grafitu,

kredki tłuste i suche (pastele), kredki w oprawie drzewnej, kredy kolorowe, pióra, zakończone kulką lub szeroko ścięte, patyk, węgiel, farby wodne guziczkowe, farby klejowe kryjące, farby anilinowe, pendzle miękkie i twarde (szczecinowe) odpowiedniej wielkości, papiery kolorowe matowe i błyszczące, papiery do pakowania, grubszy biały papier o chropowatej powierzchni, podkładki lub rysownice z tekstury i klejonki, kubki lub miseczki blaszane. Wprowadzając nowe narzędzia lub materiał, należy przeprowadzić odpowiednie ćwiczenia przygotowawcze.

Ze względów ekonomicznych i estetycznych należy ćwiczenia rysunkowe wykonywać na oddzielnych kartkach papieru lub na blokach. Format papieru w niższych klasach (I, II, III) winien być taki sam, jak format zeszytów szkolnych, w wyższych — jak format papieru kancelaryjnego znormalizowanego.

Do niektórych tematów używamy arkuszy dwukrotnie lub czterokrotnie większych. Uczniowie rysują często w ciągu całej pracy szkolnej na tablicy kredą, oraz, przedewszystkiem w klasach wyższych, na większych arkuszach taniego papieru do pakowania, dla zdobycia wprawę w rysowaniu większych form, a zwłaszcza form geometrycznych.

Przy wyborze materiałów i przyborów, potrzebnych na danym stopniu nauki, winien nauczyciel liczyć się z możliwościami finansowymi uczniów. Co się tyczy przyborów różnego rodzaju, należy wyzyskać jak najbardziej do ich sporządzania lekcje zajęć praktycznych (rękodzielniczych). Uczniowie mogą wykonać rysownice, paletki, teczki, naczynka na wodę i t. d. Do ćwiczeń w malowaniu szkoła winna posiadać odpowiedni komplet farb, pendzli, kubków, ściereczek, rysownic lub podkładek, z którego korzystają na przemian różne klasy.

METODA NAUCZANIA.

Aby wytworzyć odpowiednią metodę nauczania rysunku w szkole powszechnej, musimy zdać sobie jasno sprawę

z tego, jak dziecko rysuje w okresie, poprzedzającym systematyczne nauczanie w szkole.

Na wstępie stwierdzić należy, że dziecko rysuje bardzo chętnie, znajdując w tej pracy wiele przyjemności i zadowolenia. Rysunek dziecka różni się zasadniczo od rysunku ludzi dorosłych, którzy przez nauczanie osiągnęli pewien stopień rozwoju rysunkowego, ma natomiast wiele wspólnego z prymitywnymi formami sztuki ludowej. Rysunek dziecka nie jest reprodukcją rzeczywistego kształtu, lecz jego interpretacją, jest obrazem uproszczonym. Dziecko wyraża rysunkiem to, co o danym zjawisku wie i jak je pojmuje, i dlatego, patrząc na rysunek dziecka, należy brać pod uwagę zasób jego wiedzy o zjawisku graficznie wyrażonym, a nie podobieństwo do rzeczywistości.

Po zaznajomieniu się ze sposobem użycia ołówka, kredki lub podobnych przyborów i samorzutnem zaprawieniu się do rysowania kresek, kółek i t. d. („okres bazgroł”) przystępuje dziecko do graficznego wyrażania wyobrażeń przedmiotów. Taką pierwotną formę graficzną nazywamy schematem rysunkowym. Schemat rysunkowy nie jest zjawiskiem martwym i bezwartościowym, ale wynikiem pracy intelektu dziecka, stopniowo coraz bardziej doskonalonym.

Doskonalenie schematów rysunkowych polega na coraz trafniejszym łączeniu poszczególnych części, dodawaniu nowych, wyrażaniu brył płaszczyzną, uwzględnianiu zasadniczych proporcji, podkreślaniu szczegółów, wyrażaniu ruchu i t. d.

Przeciętnie biorąc, dziecko 7-letnie rysuje schematycznie, jednak nie wszystkie rysunki stoją na jednym poziomie. Dzieci zdolniejsze budują schemat doskonalszy, zawierający w formie większy zasób wiadomości, a niezdolne — schemat ubogi.

Nauczyciel, przystępując do pracy, musi się zorientować w poziomie rysunkowym dzieci, poznać zasób schematów rysunkowych, stopień ich dokładności i sposób rysowania. Praca rysunkowa będzie miała początkowo charakter za-

bawowy, aby dzieci ośmielić i zachęcić do rysowania w szkole. Z otrzymanych tą drogą prac będzie można zorientować się, co i jak dzieci rysują.

Z doświadczenia wiemy już, że dzieci interesują się tem, co żyje, rusza się, wydaje dźwięki i t. d., nadto światło i barwy należą do najwcześniejszych spostrzeżeń dziecka. W samorzutnych rysunkach dzieci znajdziemy przede wszystkim ludzi, domy, drzewa, zwierzęta, kwiaty, słońce, księżyc, samochody i t. p. Stwierdzenie występowania w rysunkach dzieci wymienionych przedmiotów stanowi ważną wskazówkę orjentacyjną w wyborze tematów rysunkowych.

Nauka rysunku w niższych klasach musi dawać uczniowi wiele sposobności do swobodnego wypowiadania swoich przeżyć, pragnień i t. d., do czego służy przede wszystkim rysunek z wyobraźni, przeważający w klasach I i II. Jednocześnie winien uczeń stopniowo gromadzić materiały spostrzeżeniowe celem wytworzenia nowych schematów rysunkowych i doskonalenia istniejących, oraz zdobywać sprawność techniczną, do czego służy przede wszystkim rysunek z pamięci a potem rysunek z pokazu, łącznie z poprzedzającą obserwacją. Do rysunku z pamięci dobieramy interesujące uczniów przedmioty z otoczenia o kształtach niezłożonych, tematy trudniejsze wprowadzamy stopniowo według wskazań programu. Bez racjonalnej obserwacji kształtów dla celów rysunkowych nie może być mowy o rozwoju uzdolnień i sprawności rysunkowej ucznia.

Rozróżniamy dwa rodzaje obserwacji: a) samodzielną, b) kierowaną przez nauczyciela, który zadaje odpowiednie pytania, udziela wyjaśnień, zwraca uwagę na pewne cechy przedmiotu i t. d. Na lekcjach rysunku stosujemy przeważnie obserwację kierowaną, aby nauczyć dziecko planowo spostrzegać. Obserwacja samodzielna bądź z własnej inicjatywy ucznia, bądź zalecona przez nauczyciela, występuje najczęściej poza lekcjami, dostarczając materiałów spostrzeżeniowych do rysunku z pamięci i z wyobraźni.

Mając na uwadze cele rysunkowe, rozróżniamy nastę-

pujące składniki obserwacji: a) wyróżnienie części składowych przedmiotu (głównych i podrzędnych) oraz zaobserwowanie ich rozmieszczenia, b) określenie kształtu całości i poszczególnych części, c) zdanie sobie sprawy z rozmiarów i proporcji, d) zauważenie barwy ogólnej i lokalnej, e) zauważenie układu części przedmiotu w ruchu, f) zaobserwowanie skrótów i zbiegów perspektywicznych oraz zjawisk światłocieniowych.

Oczywiście wszystkie te składniki nie mogą występować na każdym przedmiocie i przy każdym temacie; stopniowanie w tym zakresie zostało wskazane w programie.

Przy obserwowaniu przedmiotów użytkowych należy zwracać uwagę na cechy, wynikające z ich przeznaczenia, charakteru tworzywa i sposobu wykonania, jako z istoty swej najważniejsze; przy obserwowaniu roślin i zwierząt na różnice kształtów i barw, odpowiadające warunkom życiowym.

Planowo prowadzona obserwacja stopniowo przyzwyczaja dziecko do umiejętnego spostrzegania kształtu oraz istotnych cech przedmiotu, pobudza do wypowiedzania swych spostrzeżeń, ułatwia ich zapamiętanie i tworzenie form, najlepiej wyrażających spostrzeżenia i wyobrażenia.

Na wyraźnie występujące zjawiska perspektywiczne zwracamy uwagę okolicznościowo już w klasie IV. W klasie V zachęcamy uczniów do ich wyrażania w rysunku z wyobraźni, bardziej systematyczna obserwacja i wyrażanie zjawisk perspektywicznych występuje w klasie VI i VII.

Opierając się przede wszystkim na obserwacji takich przedmiotów w terenie, jak szereg drzew, gościniec ze słupami telegraficznymi, tor kolejowy, ulica, most, pole z żaglonami i t. p., utrwalamy w kl. VI wyniki poprzednich spostrzeżeń, dotyczących pozornej zmiany wielkości przedmiotów wskutek ich oddalenia od patrzącego i zmian ich kształtu zależnie od punktu widzenia, oraz wprowadzamy stopniowo przy obserwacji i rysunku obserwacyjnym zasadnicze pojęcia perspektywiczne: horyzont, pion, punkt

oczny, punkty zbiegu. Terminy te stosujemy również przy obserwacji i rysowaniu z natury przedmiotów o kształtach nieskomplikowanych brył wielościennych i obrotowych. Należy dobierać do tych ćwiczeń przedmioty, na których uczniowie mogliby bez trudności zauważyć skróty i zbiegi perspektywiczne, a więc w każdym razie przedmioty o dużych rozmiarach. Opanowanie zjawisk perspektywicznych winno również znaleźć wyraz w rysunku z wyobraźni.

Ujęcie zjawisk perspektywicznych winno być *poglądowe i praktyczne, bez teoretyzowania i oderwanych konstrukcji*.

Przy rysowaniu brył geometrycznych nauczyciel winien opierać się na zrozumieniu rysunku w rzucie równoległym ukośnym, osiaganem przez uczniów, poczynając od klasy V, na lekcjach arytmetyki z geometrią, i baczyć na to, aby zdawali sobie sprawę z różnicy między odtwarzaniem brył w perspektywie równoległej i w perspektywie środkowej, poznawanej na lekcjach rysunku.

Na zjawiska światłocieniowe zwracamy wyraźnie uwagę dopiero w klasie VI.

Podstawę do projektowania form użytkowych dają: obserwowanie odpowiednich przedmiotów i omawianie kształtu, barwy, oraz ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury. Tematy do ćwiczeń z zakresu projektowania winny odpowiadać realnym potrzebom ucznia, szkoły i domu, przytem należy dbać o racjonalne wyzyskanie i pielęgnowanie elementów plastycznej kultury regionalnej. Dążymy przytem do wytworzenia *pięknej a prostej* formy w materiale, unikając zbędnego ornamentu, nie wszystkie bowiem przedmioty można lub należy zdobić. W wypadkach, gdy na projektowanym przedmiocie musi wystąpić zdobina, należy jej projektowanie oprzeć na obserwacji odpowiednio dobranych przedmiotów, omówieniu celowości zdobiny i sposobu jej wykonania. Tą drogą zdobywają uczniowie pewną wiedzę o budowie zdobin i sposobach wykonania zdobin, dochodzą do przekonania, że *zdobina jest ściśle związana*

z przedmiotem, nadto, że jej charakter wynika z materiału i narzędzi, służących do wykonania. Projektowanie zdołin bez ich realizowania w odpowiednim tworzywie, a tem bardziej bez troski o rodzaj i sposób realizacji, nie jest wskazane.

Rysowanie liter przy wykonywaniu podpisów wprowadzamy już w klasie II. Z początku wzorują się uczniowie na druku, znanym z podręczników szkolnych, dochodząc stopniowo do wprawy w rysowaniu kształtnych liter z odciników prostej i części okręgu. Okolicznościowo wyjaśniamy zasady budowy liter i odpowiednie rozmieszczenie napisów.

Przy rysowaniu liter należy unikać wszelkich zbytecznych dodatków, t. zw. ozdób, które zatracają kształt liter i utrudniają odczytywanie napisów.

Nauczyciel winien czuwać nad wykonywaniem podpisów i w razie potrzeby rysować odpowiednie litery na tablicy, dbając o ich poprawność pod względem budowy, aby nie stały się złym przykładem dla ucznia. Należy się przytem wzorować na dużym alfabecie łacińskim czyli t. zw. antykwie. Przez ciągle wykonywanie podpisów, napisów na arkuszach, zeszytach i t. d. dochodzą uczniowie do wprawy *bez specjalnych ćwiczeń.*

Ćwiczenia pomocnicze (układanki), wymienione w programie dla klas I—IV, przygotowują ucznia do poprawniejszego wyrażenia kształtu formą rysunkową, ilustrując zwłaszcza podział na części i ich rozmieszczenie. Na ćwiczenia te, zależnie od klasy, winno się poświęcać tylko kilka lub kilkanaście minut w ciągu lekcji, na której są potrzebne.

Postulat stopniowania trudności rysunkowych znalazł swój wyraz w programie dla poszczególnych klas, w którym ogólnie określono charakter przedmiotów, nadających się do rysowania, oraz wskazano to, co uczniowie winni zauważyć i wyrazić w rysunku. Przy poszczególnych rodzajach ćwiczeń rysunkowych są podane przykłady tematów, mające na celu zorientowanie nauczyciela w wyborze tema-

tów przy opracowywaniu szczegółowego rozkładu materiału naukowego. Z tematów tych można wybierać odpowiednie lub zastępować je innemi, bardziej dostosowanemi do miejscowych warunków.

Przy opracowywaniu szczegółowego rozkładu materiału naukowego winien nauczyciel wziąć pod uwagę: zainteresowania dzieci, odpowiadające pewnemu okresowi rozwoju psychicznego, przeciętny poziom przygotowania rysunkowego uczniów danej klasy, pory roku, ilość i charakter przedmiotów, dostępnych do obserwacji w szkole i poza szkołą a występujących w danym środowisku, przydatność tematów do poszczególnych typów ćwiczeń rysunkowych, uszeregowanie ich według stopnia trudności rysunkowych i malarzskich oraz związek z innemi przedmiotami nauczania.

Lekcje rysunku odbywają się bądź w izbie szkolnej, bądź poza tą izbą. Poza izbą a przeważnie i poza budynkiem szkolnym, winny się odbywać nieraz obserwacje, dostarczające materiału do rysunku z pamięci, dotyczące zjawisk perspektywicznych i t. p.; przy odpowiedniej pogodzie uczniowie mogą także opracowywać w całości niektóre tematy na podwórzu szkolnem, w ogrodzie, na polu i t. d.

Na każdą lekcję powinien nauczyciel przewidzieć potrzebne materiały, przygotować odpowiednie przedmioty do obserwacji w izbie szkolnej lub ustalić temat i plan obserwacji poza izbą.

Bezpośrednio przed przystąpieniem do rysowania należy ustalić technikę, wielkość rysunku, nadto w miarę potrzeby jego miejsce na płaszczyźnie i t. p. Już w niższych klasach polecamy uczniom przed przystąpieniem do rysowania ograniczyć pole płaszczyzny rysunkowej linjami. W ten sposób ułatwimy dziecku orientację co do wielkości jego rysunku.

Należy przyzwyczajać uczniów do rozpoczynania pracy od ogólnych zarysów przedmiotu, a nie od szczegółów; przy rysunku ilustracyjnym zaś od ogólnego rozplanowania przedmiotów i postaci na płaszczyźnie papieru.

Poprawianie rysunku dziecka przez nauczyciela nie jest wskazane, natomiast należy ucznia lub grupę uczniów doprowadzić do samodzielnego poprawiania błędów odpowiednimi uwagami, powtórą obserwacją lub demonstrowaniem ruchu i t. p. Przy rysunku ilustracyjnym pozostawiamy dziecku, zwłaszcza w klasach I i II, dużą swobodę. W klasach tych zwracamy okolicznościowo uwagę jedynie na najbardziej rażące błędy, np. na brak głównych części składowych, nieuwzględnienie najwydatniejszych różnic wielkości i t. p., unikając jednak wszelkiego skrępowania lub narzucania. W klasach wyższych uwagi stają się częstsze, do poprawiania błędów w rysunku z wyobraźni prowadzą obserwacje przedmiotów, dokonane pod kierunkiem nauczyciela lub samodzielnie przeprowadzone, oraz ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury. Przy rysunku poobserwacyjnym dążymy do tego, aby uczeń wyraził formą rysunkową główne wyniki obserwacji i w razie niepowodzenia bądź powtórnie oglądamy przedmiot z uczniami, bądź zachęcamy ich odpowiednimi uwagami do poprawienia pracy. W pewnych wypadkach jest dopuszczalny a niekiedy potrzebny rysunek nauczyciela na tablicy lub oddzielnej kartce papieru, wyjaśniający sposób rozpoczęcia pracy, skontrolowania, wykończenia i t. p. Rysunek ten należy zaraz zetrzeć, względnie usunąć, aby uczniowie go nie kopjowali.

Po wykonaniu rysunku ustalamy z uczniami miejsce i wielkość podpisu. Ze względu na porządek i kontrolę każda praca winna mieć kolejny numer i datę wykonania. Nie należy zadawać rysunków do wykonania w domu.

Prace rysunkowe winny być przechowywane w kopertach lub teczkach, sporządzonych przez uczniów.

STOSUNEK NAUKI RYSUNKU DO ESTETYKI ŻYCIA CODZIENNEGO I DO WYTWORÓW SZTUKI.

Realizacja zadań wychowania estetycznego w zakresie nauki rysunku winna znaleźć wyraz, między innymi,

w przyczynianiu się do estetycznego wyglądu wnętrza sali szkolnej, korytarzy i w ogóle gmachu szkolnego, jego najbliższego otoczenia i mieszkania ucznia.

Do wyrabiania smaku i umiejętności urządzania wnętrz, dekorowania okien, balkonów i t. d., oraz rozwijania samorządnej pomysłowości dzieci w tym zakresie, należy wyżytkować w szczególności uroczystości i zabawy szkolne.

Podczas uczęszczania dziecka do szkoły, zwłaszcza do klasy VI i VII, należy je zachęcać do pracy w granicach możliwości nad estetycznym urządzeniem i utrzymaniem w ładzie i harmonii własnego mieszkania. W tym celu nauczyciel powinien stosować odpowiednie pokazy (ilustracje), pogadanki, dotyczące estetyki mieszkania, sprzętów, naczyń i t. d., zwalczając bierne naśladownictwo form obcych i wskazując wartości polskiej twórczości plastycznej, zwłaszcza twórczości danego regionu.

Zaznajomienie się z twórczością plastyczną narodową i regionalną winno objąć możliwie różnorodny zakres. Podczas obserwacji wartościowych okazów sztuki ludowej, należy zwracać uwagę także na ich wartość materialną, możliwości zbytu i t. d., oraz zachęcać młodzież wiejską do wytwarzania takich przedmiotów po opuszczeniu szkoły. Nauczyciel winien pielęgnować wśród młodzieży szacunek i zamiłowanie do tej pracy.

Przy oglądaniu oryginałów lub reprodukcji dzieł sztuki należy ułatwiać uczniowi bezpośrednie przeżycia estetyczne, omawiać treść, unikać zaś analizy form, jako niedostępnej dla uczniów w tym wieku. Przy omawianiu obrazów najwybitniejszych mistrzów polskich należy kilka słów poświęcić ich autorom.

KORELACJA RYSUNKU Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Nauka rysunku w szkole powszechnej korzysta z różnych wiadomości ucznia, zdobytych w zakresie innych przed-

miotów, dostarcza wiele sposobności do pogłębienia lub uzupełnienia tych wiadomości i przygotowuje ucznia do posługiwania się rysunkiem na innych lekcjach.

Nauczyciele innych przedmiotów, korzystając z umiejętności rysunkowej ucznia, powinni stawiać takie wymagania, aby uczeń mógł je spełnić.

Nauka rysunku, której zasadniczą treścią jest tworzenie form na płaszczyźnie, wiąże się ściśle z zajęciami praktycznymi, do których należy budowanie form przestrzennych. W szczególności zajęcia praktyczne winny wyzyskiwać wyniki obserwacji, prowadzonych w zakresie nauki rysunku, osiągnięte sprawności rysunkowe i malarskie, znajomość i odczucie wymagań estetycznych, dotyczących budowy form użytkowych, przyczyniać się zaś ze swej strony do rozwoju spostrzegawczości i uzupełniać kształcenie wyobraźni przestrzennej przy wykonywaniu zabawek, sprzętów, przyborów i t. d. W klasie VI i VII uczniowie projektują na lekcjach rysunku przedmioty użytkowe, które przeważnie winny być wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych.

Związek z matematyką polega przede wszystkim na przejęciu przez naukę rysunku znacznej części pracy nad wprowadzeniem żywych i plastycznych wyobrażeń geometrycznych i kształceniem zmysłu przestrzennego, oraz na uwzględnieniu w zakresie tej nauki ćwiczeń w rysowaniu figur geometrycznych. Najczęściej spotykane formy płaskie występują w nauce rysunku wcześniej niż w zakresie arytmetyki z geometrią; nauczyciel rysunku poświęca sporo czasu na rozpatrywanie stosunków między rozmiarami przedmiotu i jego części; obserwacja różnych brył ułatwia określanie ich typów geometrycznych oraz ćwiczenia w mierzeniu ich powierzchni i objętości. Nauka rysunku korzysta z przygotowania, danego przez matematykę, w zakresie perspektywy równoległej ukośnej, oraz niekiedy w klasie VII z pewnej wprawy w posługiwaniu się przyborami kreślarskimi.

Związek rysunku z nauką o przyrodzie polega, między

innymi, na tem, że oba przedmioty opierają się na obserwacji otaczającej rzeczywistości i mają jako jeden z celów rozwój spostrzegawczości i umiejętności planowego obserwowania. Ćwiczenia obserwacyjne w obu zakresach winny się zatem uzupełniać, przytem rysunek może korzystać z wiadomości o budowie zwierząt i roślin, o zależności ich kształtu i barwy od warunków życiowych i t. p., zdobytych już na lekcjach przyrodoznawstwa, i nawzajem nauka o przyrodzie żywej może wyzyskać wyniki obserwacji zewnętrznej budowy roślin i zwierząt, osiągnięte już przez rysunek; nauka fizyki i chemii — znajomość kształtów różnych przedmiotów użytkowych. Poza tem nauka o przyrodzie będzie wyzyskiwała w znacznym stopniu sprawności, wyrobione na lekcjach rysunków, do notowania i ilustrowania opracowywanych tematów.

Sprawność rysunkowa uczniów winna być także użytkowywana w nauce geografji przy kreśleniu planów orientacyjnych, map, wykonywaniu szkiców z wycieczek, ilustrowaniu pewnych tematów i t. d. Jeden z węzłów stanowi poznanie krajobrazu, poza tem zarówno geografja jak i rysunek przyczyniają się do zaznajamiania ucznia z kulturą plastyczną polską, zwłaszcza regionalną. Geografja dostarcza nauce rysunku tematów do ilustracji przygód, podróży i t. p.

W nauce języka polskiego, zwłaszcza w niższych klasach, stosuje się rysunek z wyobraźni dla ożywienia i urozmaicenia pracy. Nauka ta winna również wykorzystać dla swoich zadań kształcących jasne i wyraziste wyobrażenia o przedmiotach, zdobywane w zakresie rysunku. Nawzajem lektura i pogadanki dostarczają wiele tematów do ćwiczeń, wykonywanych na lekcjach rysunku, a zwłaszcza do rysunku ilustracyjnego. Oba przedmioty — język polski i rysunek — służą w pewnym stopniu wspólnym celom i pomagają sobie wzajemnie w zakresie poznawania kultury plastycznej narodowej i regionalnej: strojów, sprzętów, budynków współczesnych, zabytkowych i t. d.

Zwiedzanie muzeów, oglądanie zabytków, obrazów historycznych w zakresie nauki rysunku, rozwijające dokładność obserwacji ucznia, wspiera zadania nauki historii, nauka historii zaś wzbogaca zasób wiadomości ucznia o wyglądzie przedmiotów zabytkowych.

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Zajęcia praktyczne mają na celu:

kształcenie zmysłów i usprawnienie rąk wraz z wyrobieniem zdolności konstrukcyjnych;

rozwiniecie zamiłowania do pracy fizycznej i wyrabianie dla niej szacunku;

wyrabianie życiowej zaradności oraz kształcenie na konkretnym materiale samodzielności, spostrzegawczości, wytrwałości i dokładności w pracy;

opanowanie technik pracy ręcznej, występujących w zajęciach rękodzielniczych i gospodarskich, w zakresie i stopniu, dostosowanym do wieku uczniów i warunków szkoły;

wyrabianie właściwych przyzwyczajeń w zakresie kultury życia codziennego;

zaprawianie młodzieży do stosowania zdobytych usprawnień i umiejętności w pracy indywidualnej i zespołowej na terenie domu, szkoły i środowiska.

Czynności ucznia na lekcjach zajęć praktycznych winny łączyć się ściśle z życiem codziennem otoczenia, z nauką i zabawą dziecka, gdyż tylko pod tym warunkiem cel ich będzie zrozumiały i bliski. W związku z tem należy rozbudzać zainteresowania dziecka dla otaczającego je rzeczywistości życia, dla potrzeb jego własnych, szkoły, domu i środowiska, kierując jego uwagę na prace, zapomocą których mogłoby potrzeby te zaspakajać w granicach swoich sił fizycznych i umysłowych. W ten sposób winno się roz-

wiać systematycznie w młodzieży zamiłowanie do czynności o celu konkretnym, w których powzięte „zamiary“ i zapoczątkowania łączyłyby się z pracą istotnie produkcyjną, a stąd wartościową dla życia jednostek i ogółu.

Na zajęciach praktycznych dziecko wykonywa czynności, zmierzające do wyrabiania usprawnień i nawyków kulturalnych w dziedzinie ciała, odzieży i mieszkania, oraz do wytwarzania przedmiotów, służących do użytku osobistego, szkolnego i domowego.

W miarę jednak rozszerzania się widnokręgów myślowych i zainteresowań oraz sił fizycznych dziecka, prace, wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych w kl. V, VI i VII, będą służyły również potrzebom jego życia intelektualnego. Wystąpią tu w szczególności: dostosowanie rodzajów zajęć ogrodniczych do biegu nauki o przyrodzie, zajęć z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt do nauki o człowieku, konstruowanie łatwych przedmiotów, jako konkretnych, uzmysławiających wyobrażenia i pojęcia oderwane, przyswajane na lekcjach geografii, matematyki, nauki o przyrodzie i t. p., wreszcie w łączności z nimi wytwarzanie łatwych pomocy naukowych.

Ważne znaczenie zajęć praktycznych w całości nauczania szkolnego polega na tem, że tu właśnie ogniskują się i spełniają w największym stopniu zadania wychowania techniczno-utylitarnego. W przedmiocie tym chodzi już nie tylko o związek z życiem, o postawę praktyczną, o wyrobienie samych dyspozycji do czynnego ujmowania rzeczywistości — ale, i to przede wszystkim, o zdobycie odpowiednich sprawności, opanowanie, coraz bardziej metodyczne, czynności z zakresu pracy fizycznej, możliwych i najbardziej celowych w tym wieku i w danym środowisku. W związku z tym charakterem, zajęcia praktyczne stają się polem do wykonania technicznego wielu prac i przedsięwzięć, „projektów“, służących celom różnych przedmiotów i bieżącego życia szkolnego, a wymagających środków z dziedziny pracy fizycznej.

W zajęciach rękodzielniczych, ogrodniczych i gospodarskich należy nadto nawiązywać w sposób naturalny do tych rodzajów prac, które mają największe zastosowanie w środowisku i których znajomość jest w szczególności potrzebna uczniom, jako mieszkańcom danej okolicy. Jeżeli bowiem program zajęć praktycznych ma nauczyć młodzież doraźnego rozwiązywania trudności, wynikających z życia w różnych warunkach, to należy położyć wielki nacisk na to dostosowanie do typu i potrzeb życia gospodarczego miejscowej ludności.

Nawiązując jednak zajęcia przede wszystkim do życia środowiska, nie można ograniczać się do jego obecnego poziomu kulturalnego i gospodarczego, ale należy stopniowo, pomału i systematycznie w granicach możliwości, istniejących w danych warunkach pracy szkolnej, wprowadzać młodzież na te drogi, które wiodą do podnoszenia kultury materialnej.

Drogi te, to wdrożenie młodzieży do posługiwania się w pracy nie tylko przymitywnymi, ale również bardziej złożonymi narzędziami i materiałem solidniejszym i trwalszym, aniżeli materiał, używany przez ludność miejscową, to zastosowanie w pracach ogrodniczych, hodowlanych i gospodarskich lepszych sposobów uprawy roślin i chowu zwierząt domowych w danej okolicy, to lepsze wyzyskanie produktów w gospodarstwie domowym niż to przeciętnie ma miejsce.

Usprawnienie techniczno-utylitarne już samo przez się posiada doniosłe znaczenie dla celów wychowania obywatelskiego, zbliżając młodzież do wytwórczości rzemieślniczej i rolniczej, oraz do techniki współczesnej, zapomocą bezpośredniego życia się z materiałem i narzędziem. Utwierdza się przytem i rozwija poczucie rzeczywistości, zrozumienie sposobów panowania nad nią, oraz granic i środków dalszego jej przekształcania.

Przy wykonywaniu różnych robót w czasie zajęć praktycznych wystąpią sytuacje, wymagające organizowania pracy

zespołowej, co winno się przyczynić do wyrobienia poczucia zbiorowej odpowiedzialności i karności, bez zatrąty indywidualnej inicjatywy.

Wycieczki, stosowane celowo w miarę możliwości, winny uczyć dziecko ostrożności i zaradności w pewnych typowych okolicznościach, pogłębiać jego stosunek do własnej pracy i jej wytworów zapomocą ich porównywania z pracą i wytworami warsztatów rolnych, rzemieślniczych i zakładów technicznych, przyczyniać się do poznawania zdolności i usprawnień ludzi, trudności i oporów, zwalczanych wysiłkiem człowieka i grup społecznych, przejawów współżycia i wzajemnej pomocy.

Do poznania i umiłowania polskiej kultury i zrozumienia, jak doniosłą rolę odgrywa ona dla wszystkich obywateli państwa polskiego, jako wspólna więź życia, ma się przyczyniać uwzględnianie tradycji i zwyczajów miejscowych, regionalnych i ogólnopolskich przy wyborze tematów do wykonywania. Utrzymywanie związku między pracą szkoły a obyczajami i kulturą plastyczną środowiska może ułatwić w przyszłości niejednemu z uczniów, zwłaszcza szkół wiejskich, swoistą twórczość w zakresie sztuki ludowej.

KONSTRUKCJA PROGRAMU I OGÓLNA ORGANIZACJA PRACY.

Program zajęć praktycznych obejmuje zasadniczo następujące działy:

- 1) zajęcia z zakresu kultury życia codziennego,
- 2) zajęcia rękodzielnicze,
- 3) zajęcia ogrodnicze, hodowlane i z zakresu gospodarstwa domowego.

Poszczególne działy zajęć praktycznych winny, o ile możliwości, wiązać się z sobą, tworząc organiczną całość.

Zależność zajęć praktycznych od warunków szkoły i typu środowiska wyjaśnia dużą elastyczność programu tego przedmiotu.

W związku z rozwojem dziecka różne działy zajęć praktycznych wystąpią w pewnych klasach wydatniej, w innych mniej wydatnie.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego, obowiązkowe we wszystkich szkołach powszechnych, wysuwają się na czoło programu w klasie I—IV włącznie, pozostają w jego ramach w klasie V, w klasach VI i VII wychodzą poza obręb godzin, przeznaczonych na zajęcia praktyczne, i zostają włączone do całości pracy wychowawczej w szkole.

Zajęcia rękodzielnicze, z początku o charakterze zabawowym i wstępnym, później bardziej metodyczne, obowiązują z uwzględnieniem różnych możliwości i warjantów we wszystkich klasach wszystkich szkół; zróżniczkowanie na zajęcia dla chłopców i dziewcząt występuje dopiero w programie klas V, VI i VII.

Zajęcia ogrodnicze dla chłopców i dziewcząt, gospodarstwo domowe dla dziewcząt występują w drugim i trzecim szczeblu programowym, jako obowiązujące wyłącznie dla tych szkół, które mają warunki do prac tego typu, podobnie chów zwierząt w klasie VII.

W szczególności należy rozumieć jako warunek do organizowania prac ogrodniczych teren o powierzchni najlepiej około 1/4 ha, stanowiący własność szkoły lub oddany szkole do rozporządzenia; do organizowania zajęć z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt — kuchnię w szkole lub oddaną szkole do dyspozycji poza gmachem szkolnym. Chów drobiu i królików metodą demonstracyjną w klasie VII wymaga także urządzeń i dostosowań, których nie można przewidywać we wszystkich szkołach.

PIERWSZY SZCZEBEL PROGRAMOWY.

Na zajęcia praktyczne należy wyzyskać w klasie I szkół o 6 nauczycielach i większej ich liczbie przewidziane 2 godziny tygodniowo, organizując lekcje całogodzinne lub półgodzinne, oprócz tego jednak łatwe roboty ręczne winny

być stosowane dla celów metodycznych także na lekcjach innych przedmiotów. W klasie drugiej należy przewidzieć przeważnie lekcje całogodzinne, można jednak, o ile ogólna organizacja pracy na to pozwala, przeznaczać także na zajęcia praktyczne tylko część godziny. W klasach III i IV przeznaczają się na zajęcia praktyczne w szkołach o 6 nauczycielach i większej ich liczbie 2 razy tygodniowo po 2 godziny. W klasie IV można jednak niekiedy skupiać czynności z tego zakresu w czterech godzinach kolejnych w ciągu jednego dnia.

Na poszczególnych lekcjach można stosować różne formy organizacyjne w zależności od typu ćwiczeń i posiadanych urządzeń pomocniczych. Czas, przeznaczony w poszczególnych klasach na zajęcia praktyczne, może nauczyciel wyzyskać w ten sposób, że w pewnych okresach roku szkolnego, np. na początku roku w klasie I, położy większy nacisk na dział kultury życia codziennego, a następnie po otrzymaniu w tym zakresie dodatnich wyników na wstępne zajęcia rękodzielnicze.

W klasach I i II nadto nauczyciel winien poświęcić niezależnie od biegu zajęć praktycznych codziennie kilka minut na systematyczne sprawdzanie czystości ciała i odzieży dziecka, co również w zmniejszonym stopniu należy stosować w klasach III i IV.

Uproszczenia nauki w szkołach o 5 nauczycielach są wskazane w uwagach do programów poszczególnych klas.

DRUGI I TRZECI SZCZEBEL PROGRAMOWY.

W klasach V, VI i VII szkół o 6 nauczycielach z zasadniczym planem godzin i o większej liczbie nauczycieli należy stosować taki sam rozkład godzin jak w klasie IV, t. j. przeznaczać na zajęcia praktyczne bądź dwa razy po dwie godziny tygodniowo, bądź okolicznościowo skupiać czynności w jednym dniu pracy.

Zajęcia praktyczne są organizowane rozmaicie, w zależności od warunków, jakie szkoła posiada.

Warunki te mogą być następujące: 1) szkoła nie posiada ani ogrodu ani kuchni do rozporządzania, 2) szkoła posiada ogród, 3) szkoła posiada kuchnię własną lub do rozporządzenia w innym lokalu, 4) szkoła posiada ogród i kuchnię.

W przypadku 1-ym szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego oraz uwzględnia uprawy skrzynkowe i doniczkowe.

W przypadku 2-im szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze, zajęcia ogrodnicze i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego.

W przypadku 3-im szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze, zajęcia z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego oraz uwzględnia uprawy skrzynkowe i doniczkowe.

W przypadku 4-ym szkoła organizuje wszystkie cztery działy, przewidziane w programie zajęć praktycznych, a więc zajęcia rękodzielnicze, ogrodnicze, z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt oraz z zakresu kultury życia codziennego.

W klasach V, VI i VII, liczących więcej, niż 40 uczniów, może być stosowany tam, gdzie warunki na to pozwalają, podział na dwie grupy, przytem w przypadku 1-ym, 2-im i 3-im liczba godzin nauki każdej uczennicy może spaść w klasie V, VI i VII do 3, to samo dotyczy uczniów w przypadku 1-ym i 3-im, w przypadku 4-ym nie powinno się zmniejszać liczby godzin ucznia lub uczennicy. W szkołach koedukacyjnych jedna grupa winna się zasadniczo składać z chłopców, druga z dziewcząt. O ile liczby dzieci nie są zbyt duże, w szkołach tych należy tworzyć zespoły z dziewcząt, uczęszczających do oddziałów równoległych jednej klasy, lub uczęszczających do klasy VI i VII, lub V i VI, i analogiczne zespoły z chłopców. W klasie pozostałej — V lub VII — o ile nie jest podzielona na grupy i o ile niema nauczyciela (ki), przygotowanego (ej) do uczenia i chłopców i dziewcząt, winno się podzielić lekcje między nauczy-

ciela dla chłopców i nauczycielkę, przygotowaną do uczenia szycia i t. p., przytem na lekcjach nauczyciela dziewczęta będą miały zajęcia, zadane przez nauczycielkę, z zakresu szycia lub też brały udział w robotach „z różnych materiałów“, na lekcjach nauczycielki — chłopcy będą mieli prace z dziedziny rękodzielniczej, zadane przez nauczyciela, zajęcia ogrodnicze w odpowiednich sezonach winny być wspólne. Wykonywanie prac, zadanych przez jedną siłę nauczycielską, tylko pod ogólnym dozorem drugiej, nie jest bynajmniej „pracą cichą“ we właściwym znaczeniu tego słowa, obejmującym stały kierunek.

Organizacja zespołów chłopców i dziewcząt oraz prowadzenie nieraz lekcji naprzemian przez dwie siły nauczycielskie wymaga celem osiągnięcia odpowiednich rezultatów, aby te siły w szkołach koedukacyjnych pracowały w stałym porozumieniu ze sobą, interesując się wzajemnie planami swoich prac, uzgadniając je i opracowując wspólnie.

Ponieważ w organizacji pracy na zajęciach praktycznych wystąpią zajęcia grup i zespołów uczennic lub uczniów, zadane przez jedną siłę nauczycielską, a przeprowadzane tylko pod ogólnym dozorem drugiej, należy prace te wyzyskać do celów ogólnowo-wychowawczych jako czynnik usamodzielnienia młodzieży. W celu ułatwienia samokontroli młodzieży klas V, VI i VII należy zachęcać ją do systematycznego prowadzenia kart sprawozdawczych z wykonanych prac, t. j. notowania daty rozpoczęcia i wykonania przedmiotów, ich liczby, materiałów zużytych i t. d.

Uproszczenia i ułatwienia przy mniejszej liczbie godzin w szkołach o 5 i 6 nauczycielach zostały wskazane w uwagach do programów poszczególnych klas. Należy również stosować analogiczne zasady organizacyjne.

WYCIECZKI I LEKCJE CZTEROGODZINNE.

Wycieczki nie powinny zająć więcej niż 16 godzin z czasu, przeznaczonego ogółem na zajęcia praktyczne w danej klasie w ciągu roku.

Organizacja lekcji czterogodzinnej winna być oparta na planie, opracowanym w ścisłym porozumieniu nauczycieli zajęć praktycznych z całym gronem nauczycielskim.

Przy opracowaniu tego planu bierze się pod uwagę:

rozdzielenie prac pierwszo- i drugoplanowych w danym sezonie w zależności od naturalnych warunków (np. w jesieni i na wiosnę ogrodnictwo, w zimie rękodzieło i t. p.);

potrzeby życiowe dziecka, szkoły, domu a w warunkach sprzyjających do pewnego stopnia i potrzeby środowiska;

zagadnienia korelacyjne, a mianowicie sprawę przygotowania lub uzupełnienia nauki innych przedmiotów.

Lekcje czterogodzinne mają służyć przede wszystkim do wykonania pewnych większych zamierzeń i projektów.

ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego stanowią dział, nie wyodrębniany dotychczas w ten sposób. Włączenie ich do zajęć praktycznych nie oznacza bynajmniej, iżby oddziaływanie w tym zakresie nie miały należeć również do innych dziedzin nauczania i wychowania — istnieje jednak poza tem potrzeba udzielenia czasu i miejsca na to, co możnaby nazwać szkoleniem praktycznem w tym zakresie. Na istotne nauczanie pewnych *czynności*, na wpojenie pewnych praktycznych, niezbędnych *umiejętności*. W programie uwidatniają się trzy główne rodzaje tych czynności i umiejętności, objęte krótkimi hasłami: czystość, porządek, zachowanie się w niektórych okolicznościach. Odpowiednie ćwiczenia mają być wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych, aż do klasy V włącznie; dalszy ciąg, już poza godzinami zajęć praktycznych, mają stanowić czynności, obejmujące wydatniejszy udział w stałej pracy nad utrzymywaniem porządku w szkole a nawet w organizacji użytkowania książek i pomocy szkolnych.

W klasach niższych wysuwają się w tych ramach z istoty rzeczy na czoło, łącznie z najelementarniejszymi formami

towarzyskiego obcowania, nie dające się zresztą od nich oddzielić wskazania i nawyknienia higieniczne. Wiek, w którym dziecko rozpoczyna naukę, jest najodpowiedniejszym do celowych odruchów, jakimi są przyzwyczajenia higieniczne.

Zaprawianie praktycznie w tej dziedzinie musi rozpocząć się u progu szkoły. Udzielanie wskazań higienicznych wyłącznie drogą teoretyczną nie przekona dziecka o wartości zdrowia, ponieważ dziecko własnym zdrowiem się nie interesuje i nie ceni go tak, jak osoby dorosłe. Należy więc zainteresować dziecko jego wzrostem, wagą, stanem zębów, sprawnością wzroku, słuchu i t. p., oraz wdrożyć je do zachowania higienicznych wskazań przy siedzeniu, pisaniu, czytaniu, jedzeniu, chodzeniu i t. p.

W związku z tem postępuje wdrażanie dziecka do ładu i systematyczności w jego życiu codziennem, t. j. utrzymywania w porządku ubrania, przedmiotów pracy i zabawy i t. p. Jak w każdej innej, tak i w tej dziedzinie, praca szkoły musi być oparta na dydaktycznych i pedagogicznych podstawach.

A więc: zajęcia praktyczne z działu kultury życia codziennego winny kojarzyć się z swobodnym ruchem dziecka, zabawą, opowiadaniem, bajką, śpiewem, rysunkiem, zajęciami rękodzielniczymi, aby wywołać zainteresowanie i czynny stosunek dziecka do pracy;

winny, o ile to możliwe, zawsze wiązać się z sytuacjami naturalnymi z życia dziecka, aby ono widziało ich istotną potrzebę i zrozumiało sens życiowy danej czynności (stąd np. w dnie słotne położyć się szczególny nacisk na czyszczenie obuwia, po pracach ręcznych lub zabawach na mycie rąk i t. p.);

wyznaczone do wykonywania prace indywidualne i zespołowe nigdy nie powinny przekraczać sił fizycznych dziecka a przy ich wykonywaniu należy pilnie przestrzegać zachowania wszelkich przepisów higienicznych;

uwagi i wskazania nauczyciela, stosowane przy zajęciach praktycznych tego typu, winny być zawsze naceho-

wane taktem i delikatnością, a w stosunku do dzieci, posiadających ciężkie warunki życia domowego, subtelnością wnikaniem w ich życie i potrzeby;

po wybraniu do wyćwiczenia danej praktyki z zakresu kultury życia codziennego należy pilnie przestrzegać, aby wszystkie dzieci wykonywały odpowiednie ćwiczenia stale i systematycznie, a dopiero po pewnym czasie, gdy nastąpi wdrożenie, należy przystępować do wprowadzenia innych zabiegów z uwzględnieniem zawsze zasady stopniowania trudności.

W pierwszych latach pobytu dziecka w szkole powszechnej należy wyzyskać ten dział dla rozbudzenia w dziecku uczucia czynnej życzliwości w stosunku do najbliższego otoczenia — w szczególności do matki, ojca, nauczyciela, lub służby domowej i szkolnej, oraz do innych osób, których praca stanie się łatwiejszą i przyjemniejszą, jeżeli dziecko nauczy się samodzielnie wykonywać pewne czynności z zakresu kultury życia codziennego.

Następnie w miarę rozwoju umysłowego dzieci należy w nich rozwijać poczucie odpowiedzialności za to wszystko, czem dziecko może zaszkodzić zdrowiu własnemu lub swoich kolegów.

Do koniecznych warunków pracy szkoły w zakresie kultury życia codziennego należą:

osobisty przykład nauczycieli i odpowiednie ustosunkowanie się całego grona nauczycielskiego do zagadnienia zdrowotności dzieci i ludności środowiska szkoły;

zaopatrzenie szkoły w najprostsze urządzenia higieniczne i ich systematyczne używanie jako pomocy szkolnych (krata, wycieraczka do obuwia, kosz na śmiecie, umywalnia z kubłami i ręcznikami, ustęp, zgodny z wymaganiami higieny i t. p.).

ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Zajęcia rękodzielnicze winny w szkole powszechnej kształcić zmysły i usprawniać ręce dziecka przy wytwarza-

niu przede wszystkim przedmiotów prostych, ale celowych i estetycznych, a służących do użytku osobistego, domowego i szkolnego.

Zajęcia rękodzielnicze w szczeblu pierwszym mogą być wykonywane w klasie na ławkach lub stolikach szkolnych. Dla zabezpieczenia tych sprzętów od zniszczenia należy użyć, o ile to możliwe, podkładek z tektury, klejonki lub linoleum.

Zajęcia rękodzielnicze w klasach V, VI, i VII odbywają się oczywiście w najlepszych warunkach, gdy szkoła posiada pracownię z warsztatami; jeżeli jej nie ma, zajęcia rękodzielnicze muszą się z konieczności, przy zachowaniu ogólnych założeń programowych, oprzeć na prostszych narzędziach i najdostępniejszych urządzeniach i dostosowaniach technicznych w zwykłej izbie szkolnej. Można się urządzić np. w taki sposób: w izbie, przeznaczonej dla jednej z klas: V, VI lub VII, lub kompletu z klas VI i VII, ustawić zamiast ławek stoły i ewentualnie kilka warsztatów oraz szafy lub tylko półki z narzędziami; w sali tej będą miały lekcje zajęć praktycznych te wszystkie klasy, przytem w razie jej zajęcia przez inną, niż ta, dla której jest przeznaczona na stałe, musi nastąpić zamiana izb. Nie będzie to wykonalne wówczas, gdy sala, przeznaczona dla klas V, VI i VII, względnie V i kompletu z VI i VII, różnią się znacznie wymiarami. Inny sposób załatwienia sprawy polega na zaopatrzeniu tych wszystkich izb w stoły zamiast ławek i przechowywaniu narzędzi, materiału i rozpoczętych prac bądź w jednej, bądź w dwu lub trzech, zależnie od warunków. W ostateczności trzeba się zadowolić podkładkami na ławkach, jak w klasie IV. Miejsce i narzędzia pracy należy również uprzystępnąć poza godzinami lekcji dla dania ujścia zainteresowaniom młodzieży i umożliwienia jej sporządzania sobie potrzebnych przedmiotów.

W klasach I i II prace wykonywane będą miały cechy raczej ekspresji, niż technicznej poprawności. Chodzi tu bowiem przede wszystkim o wyraz zainteresowań dziecka.

W klasach III i IV wyzyskuje się dążności dziecka do „majstrowania“ przy wykonywaniu zabawek, jako mechanizmów istotnie działających, jak np. wiatraczki, fujarki, pi-szczalki, latawce, samochodziki i t. d.

Zajęcia rękodzielnicze obejmują w klasie III i IV roboty z zakresu szycia, łątania i cerowania.

W klasie IV podstawową rolę ma odgrywać, o ile to nie nasuwa trudności, nie dających się pokonać, drzewo we wskazanej postaci. W razie gdy się to nie da osiągnąć, można nadać znaczenie równoważne lub przeważające takim materiałom, jak słoma, rogożyna, sitowie, włosie.

Wśród zabawek wystąpią przedmioty o charakterze regionalnym, związane z kulturą plastyczną wsi i artystycznymi zainteresowaniami młodzieży wiejskiej. Należy jednak zawsze pamiętać, że te prace dzieci nie są ćwiczeniami technicznymi, ale tylko środkiem do szerszego i bezpośredniego wyrażania się dziecka, i stąd naiwność i prostota formy nie może podlegać krytyce.

W klasach V, VI i VII odróżnia się zastosowanie zarówno do chłopców jak do dziewcząt dział *podstawowy* zajęć rękodzielniczych, którego treścią jest metodyczne opanowywanie określonej techniki i określonych materiałów, oraz dział drugi, dodatkowy, przybierający większą wagę w klasie VII: *roboty z różnych materiałów*. W pierwszym dziale dla chłopców są przewidziane w programie różne warjanty, przytem na czoło wysuwają się w klasach V i VI roboty z drzewa, w VII z metalu. Dla dziewcząt nie ma wyboru w dziale podstawowym: obowiązuje wszędzie szycie wraz z robotami dzianymi; poza tem wykonywają one również roboty z różnych materiałów. W miarę rozwoju usprawnień technicznych ucznia należy kłaść nacisk na wprowadzanie go we właściwe poznanie tworzywa i zrozumienie możliwości, jakie tkwią w danym materiale.

Przedmioty, wykonywane przez uczniów, powinny być zrobione dokładnie, ale *stopień wykończenia należy ściśle*

dostosować do typu i przeznaczenia przedmiotu. Przesadna dokładność, nieodpowiednio zastosowana, jest nieprodukcyjna, a przede wszystkim męczy i zniechęca ucznia do pracy i zmusza go do zbyt długiego ślęczenia nad jednym przedmiotem, wskutek tego zaś stoi na przeszkodzie rozwojowi zdolności twórczych. Np. skrzynka na gwoździe, wystrugana zdiernikiem i zbita gwoździami, może być zrobiona dostatecznie dokładnie przez ucznia V klasy w przeciągu dwóch do czterech godzin; skrzynka taka będzie praktyczna i nie będzie raziła swym wyglądem. Inaczej wykończyć należy pudełko na nici, igły i t. p.

Znaczna część prac, zwłaszcza wykonywanych z różnych materiałów, ma stanowić pomoc do nauki innych przedmiotów, w szczególności nauki o przyrodzie, geografii. Należy przytem uwzględnić, że dziecko 11, 12 i 13-letnie interesuje się obróbką danego materiału o tyle tylko, o ile ona nie jest celem samym w sobie, lecz drogą do wykonania przedmiotu, który je interesuje.

W miarę rozwoju zdolności spostrzegania, bystrości obserwacji i umiejętności orjentowania się w życiu otoczenia należy zaprawiać uczniów do samorutnego tworzenia projektów prac, któreby zaspakajały potrzeby własne domu, szkoły, otoczenia. Rozważanie zagadnień, „co należy i można wykonać” dla podniesienia kulturalnego życia samodzielnym wysiłkiem młodzieży, jak do celów praktycznych użytkować materiał dostępny w danym środowisku, jak wyzyskać „resztki” i „odpady”, winno stać się należec do zakresu zainteresowań i pracy nauczyciela zajęć praktycznych.

W zakresie szycia wprowadza się branie miary w pasie i przykrawianie materiału według formy, otrzymanej od nauczycielki lub wziętej z czasopism specjalnych. Uczennice powinny umieć przystosować formy gotowe do potrzeb własnych (zmniejszyć, lub powiększyć); w ten sposób nauczą się szyc i korzystać z tych form bez straty czasu na naukę kroju, która na poziomie szkoły powszechnej nie

może dać odpowiednich wyników. Przedmioty proste (poszewkę, serwetkę, worek i t. p.) kraje się bezpośrednio po wymierzeniu na materiale.

Materiały do robót winny być tanie, ale trwałe, o ile możliwości jednakowe dla całej klasy: surówka, perkal, płótno, półpłótno (propaganda lnu zamiast bawełny), wełna; nie należy wprowadzać robót z jedwabów i batystów, gdyż robota, wykonana z lepszego materiału, wygląda zawsze lepiej, co wzbudza rozżalenie u dzieci niezamożnych. Spособy użytkowywania resztek materiału, pozostałych przy krójaniu nowych części ubioru, czy przy przerabianiu starych, powinny również znaleźć wydatne uwzględnienie w pracy szkolnej (np. przy sporządzaniu pantofli w klasie IV).

Przy ozdabianiu bielizny i ubrania należy używać wzorów i ściągów jak najprostszych z wyzyskaniem w pewnych granicach własnych pomysłów uczennic. Należy zwrócić baczną uwagę na tradycję regionalną tak co do kroju, jak i co do zdobienia bielizny i ubrania.

Przy realizowaniu programu zajęć praktycznych typu rękodzielniczego przestrzegać należy racjonalnych zasad postępowania.

Szczegółowy *plan lekcji* umożliwia nauczycielowi przygotowanie się do niej i porozumienie się z nauczycielami innych przedmiotów co do ich współpracy, ułatwia przygotowanie potrzebnych materiałów i pomocy naukowych.

Przystępując z uczniami do wykonania jakiegoś tematu, należy dokładnie zdać sobie sprawę z planu roboty, zastosowania potrzebnych narzędzi i materiałów. Należy dbać o to, ażeby nie nastęrczyć uczniom za wiele trudności w pracy i nie zniechęcać do niej np. z powodu użycia nieodpowiedniego materiału, tępego narzędzia, czy zastosowanie niewłaściwej, zbyt skomplikowanej konstrukcji, uniemożliwiającej osiągnięcie wyniku pracy.

Począwszy od klasy V należy postęgiwać się rysunkiem roboczym. Zależnie od rodzaju wykonywanego przedmiotu może się zmieniać charakter tego rysunku. Przy ro-

botach z tektury i blachy najodpowiedniejszym będzie narysowanie siatki przedmiotu, przy robotach z drzewa i walcówki należy w miarę potrzeby wprowadzać rysunek rzutowy w najprostszej postaci. Rysunek roboczy winien być wykonany, o ile to możliwe, w naturalnej wielkości, na papierze białym lub na papierze szarym pakunkowym. Każdy rysunek winien być narysowany na oddzielnym arkuszu, który w czasie pracy stale ma leżeć przed uczniem na stole lub warsztacie.

Nauczyciel winien czuwać nad właściwym biegiem nauki i utrzymywać odpowiednie tempo pracy. Jeżeli do wykonania jakiegoś przedmiotu trzeba użyć narzędzia nowego, nieznanego dotąd uczniowi, nauczyciel daje to narzędzie uczniom do ręki, objaśnia szczegółowo jego budowę i sposób użycia. Nauczyciel stara się podczas udzielania wyjaśnień o widoczny, poprawny i całkowity pokaz techniczny lub jasny rysunek objaśniający. W tym czasie uwaga wszystkich uczniów winna być zwrócona na omawiany temat.

Rozpoczynając z uczniami wykonanie jakiegoś przedmiotu, należy dokładnie zdać sobie sprawę z planu pracy, zastosowania potrzebnych narzędzi i materiału. Na przykład, przystępując do robienia półeczki, należy się najpierw zdecydować, do czego ona ma służyć, czy mają na niej leżeć książki, czy też stać doniczki z kwiatami, lub też leżeć przybory do mycia ust. Następnie zdecydować musimy, jakiej wielkości i ile książek chcemy na niej umieścić lub ile doniczek, kubków, pudełek, flaszek chcemy na niej ustawić. Musimy się również zastanowić nad tem, gdzie tę półkę po wykończeniu zawiesimy: w kuchni, w łazience, czy w pokoju. Dopiero gdy zupełnie ściśle ustalimy przeznaczenie projektowanej półki, możemy przystąpić do omówienia jej wielkości, kształtu, koloru, gatunku drzewa, z którego ma być zrobiona, wyboru narzędzi, oraz sposobów i stopnia jej wykończenia.

Podczas pracy nauczyciel kontroluje, czy uczniowie pracują w dobrej postawie (względny natury higienicznej), czy

dobrze trzymają narzędzia i poprawnie nimi władają, oraz w miarę potrzeby udziela poszczególnym uczniom niezbędnych wskazówek.

Po ukończeniu lekcji narzędzia powinny być położone na właściwym miejscu, warsztaty oczyszczone i nakryte, a podłoga czysto zamieciona.

Nauczyciel powinien przy każdej nadarzającej się sposobności zwracać uwagę na cechy charakterystyczne materiałów, a więc np. informować o sposobach uodpornienia drewna (suszenia, impregnowania), omawiać pochodzenie i własności używanych tkanin, a także zaznajamiać podczas wycieczek ze sposobami mechanicznego obrabiania drewna i metalu (obrabiarki) oraz praktycznie zapoznać z budową, użyciem i ostrzeniem potrzebnych narzędzi.

Jest rzeczą bardzo pożądaną, aby od czasu do czasu uczniowie przeprowadzali *kalkulację* wykonanych przedmiotów. Obliczając koszt wyprodukowania przedmiotu, należy brać pod uwagę trzy czynniki: koszt materiału, wartość użytego czasu i kosztu ogólne. Wszystkie te koszty muszą być obliczane w przybliżeniu. Zbyt dokładna kalkulacja zajmowałaby bardzo dużo czasu i dla ucznia nie byłaby dostępna. Dla umożliwienia obliczenia kosztów w pracowni winien wisieć cennik ważniejszych materiałów. Kalkulacja wykaże, jak wielkie znaczenie w kosztach produkcji odgrywa wprawa, jak również dobra organizacja pracy, oraz ujawni, że koszt wykonywanych przedmiotów w szkole jest zwykle wyższy od cen rynkowych. Nie powinno to jednak niepokoić nauczycieli i uczniów, gdyż przy kalkulacji nie braliśmy w rachubę tych korzyści umysłowych i fizycznych, jakie osiągnęli uczniowie przy pracy.

Przedmioty wykonane są niezwłocznie oddawane według ich przeznaczenia, a więc dziecku dla niego lub dla domu, wychowawcy odpowiedniej klasy, jeżeli stanowią pomoce szkolne, przedmioty użytkowe lub zabawki dla młodszych dzieci i t. d.

Należy skłaniać dzieci do *zbiorowego planowania*

i wykonywania robót, które mają na celu „dobro środowiska”. W porozumieniu z czynnikami samorządowymi mogą być wykonywane: z wikliny lub z drzewa ławeczki wypoczynkowe przy drogach i skwerkach, drogowskazy czy tablice orjentacyjne, kosze na śmiecie, sadzenie i gromadzenie drzewek przydrożnych i t. p. Nadto w klasach wyższych budowa scenek, sporządzanie „kostiumów”, ogłoszeń, reklam powinno być próbą samodzielności i uspołecznienia młodzieży w zajęciach o charakterze praktycznym.

Należy także zachęcać dzieci do ofiarowywania instytucjom opieki społecznej wykonanych przez siebie zabawek, pomocy naukowych, robót dzianych, drobiazgów codziennego użytku w wypadkach nadmiaru tych przedmiotów.

GOSPODARSTWO DOMOWE (GOTOWANIE I PRZETWÓRSTWO).

Prowadzenie nauki gospodarstwa domowego w szkole powszechnej wszędzie tam, gdzie kuchnia istnieje lub może być wynajęta na użytek szkolny, ma na celu lepsze przygotowanie dziewczynek do przyszłych zajęć gospodarskich, a narazie zainteresowanie ich temi, często pogardzanymi przez nie, zajęciami domowymi. W czasie krótkiego kursu szkolnego nie można osiągnąć umiejętności poprawnego gotowania nawet niezbyt wielkiej liczby nowych dla dzieci potraw. Kurs ma być raczej zapoznaniem z bardziej racjonalnymi metodami wykonywania codziennej pracy i ma pobudzić do praktykowania w domu metod, poznanych w szkole.

Dlatego też na pierwszej odrazu lekcji w klasie VI nauczycielka zwraca uwagę na znaczenie racjonalnego rozmieszczenia sprzętów i narzędzi kuchennych. Dziewczeta rozmieszczają narzędzia według ośrodków pracy, a nauczycielka, posługując się uprzednio przez siebie wykonanym planem, poprawia ich pracę, objaśniając każdy jej szczegó-

gół. Następnie, przystępując do gotowania obiadu, nauczycielka zwraca baczną uwagę na prawidłowe zestawienie jadłospisu, złożonego choćby z dwóch najprostszych potraw, racjonalnie dobranych, co odrazu jest wyjaśniane w paru słowach przed rozpoczęciem pracy. W klasie VI układanie posiłków dotyczy jedynie obiadów, gotowanych w szkole, natomiast w klasie VII, w związku z równoczesną nauką higieny, dziewczynki, prócz obiadów, przez siebie gotowanych, zestawiają najtańsze, dostateczne dla potrzeb człowieka, posiłki całodienne. Dane zarówno do układania dziennych posiłków, jak i kalkulacji, są ustalane wspólnie w klasie, dalszy ciąg pracy uczennice mogą wykonywać w domu.

Przy gotowaniu w klasie VI zwraca nauczycielka przede wszystkim uwagę na prawidłowe przyrządzanie tych najprostszych potraw, które są jadane w domu uczennic. Praca ma być wykonywana przy użyciu możliwie najmniejszego wysiłku tak, ażeby produkt końcowy bez podnoszenia jego kosztu był smaczny i posiadał swoją maksymalną wartość odżywczą. Do oszczędzania wysiłku posłuży zapoznanie dziewcząt z drobnymi, tanimi narzędziami kuchennymi, ułatwiającymi pracę, i z dogotowywaczem, oszczędzającym opału. Mocny nacisk należy położyć na czystość w czasie pracy i po jej ukończeniu, a zwłaszcza na prawidłowe mycie naczyń kuchennych, które zarówno w naszych domach ubogich jak i zamożnych jest przeważnie bardzo wadliwie wykonywane. Jeżeli przy gospodarstwie szkolnem znajduje się spiżarnia i piwnica, dziewczęta mają obowiązek utrzymywać je stale we wzorowej czystości i porządku, a przy robieniu przetworów na zimę lub gromadzeniu pewnej ilości zapasów (choćby na czas krótki) należy omówić sposoby i warunki prawidłowego ich przechowania. Podczas nauki dziewczęta robią często porównanie między tem, czego się uczą w szkole, a tem, co mają u siebie w domu, przy czem każdy dodatni szczegół ich domowego gospodarstwa jest podkreślany przez nauczycielkę, a ujemne poddane życzli-

wemu rozważeniu w celu uświadomienia sobie możliwości i sposobów ulepszenia.

W klasie VII zakres gotowania znacznie się rozszerza i pod względem różnorodności potraw, i pod względem techniki. W tej klasie chodzi o wprowadzenie większego urozmaïcenia posiłków, bardzo jednostajnych wśród naszej uboższej ludności. W stosunkach miejskich zagadnienie polegać będzie na poprawieniu wadliwego odżywienia bez zwiększenia jego kosztu, a w stosunkach wiejskich na lepszym wyzyskaniu produktów, które mogą być w łatwy sposób otrzymywane u siebie w gospodarstwie (warzywa, owoce, mięso drobiu i królików), a są niewyzyskane, lub nieznanne jedynie z powodu nieumiejętności ich przyrządzania i bardzo jednostronnych przyzwyczajeń w zakresie odżywiania. Dlatego też każdej nowowprowadzonej potrawie powinna towarzyszyć kalkulacja i wyjaśnienie, z jakimi innymi potrawami można ją zestawiać. Poza rozszerzeniem zakresu gotowania klasa VII pogłębia i utrwala naukę przetwórstwa, zapoczątkowaną w klasie VI.

Potrzebom szkoły najlepiej odpowiada kuchnia, posiadająca kilka oddzielnych trzonów; przy każdym trzonie pracuje zasadniczo 6 uczennic, nie może zaś pracować więcej niż 8. Jeżeli wskutek szczupłości kuchni wymiar czasu na pracę każdej uczennicy z zakresu gospodarstwa domowego zmniejsza się, ilość gotowanych potraw musi być ograniczona i wymagania, stawiane uczennicom, odpowiednio obniżone.

ZAJĘCIA OGRODNICZE I HODOWLANE.

Najbardziej pożądanym typem ogrodu szkolnego jest normalny ogród kwiatowo-owocowo-warzywny.

Prace dzieci w ogrodzie, przewidziane w programach klas V i VI, odbywają się w godzinach zajęć praktycznych według programu, związanego z kursem nauki o przyrodzie żywej. Prace te winny być stale uwzględniane w nauczaniu

przyrodznawstwa i stanowić praktyczne zastosowanie wiadomości o zjawiskach biologicznych, poznawanych na lekcjach nauki o przyrodzie. W tym wypadku, kiedy zajęcia praktyczne i nauka o przyrodzie są w rękach dwu nauczycieli, musi istnieć między nimi stałe porozumienie. W klasie VII wiadomości przyrodnicze uczniów będą również nie-raz użytkowywane i utrwalane przy wybranych pracach ogrodniczych.

Uczniowie nie powinni wykonywać w ogrodzie żadnej pracy mechanicznej, której znaczenie i cel byłyby dla nich niezrozumiałe, gdyż głównym zadaniem tych zajęć jest *świadome ustosunkowanie się* do prac na roli i w ogrodzie.

Co się tyczy obszaru, $\frac{1}{4}$ ha jest najodpowiedniejszym obszarem do rozplanowania ogrodu szkolnego.

Tam, gdzie teren jest zbyt mały dla założenia ogrodu w ścisłym znaczeniu tego wyrazu, należy wyzyskać najmniejszy nawet kawałek ziemi (kilka, kilkanaście metrów kwadratowych) na założenie rabat roślin tak dobranych, by mogły posłużyć do obserwacji biologicznych.

Przy planowaniu ogrodu należy wziąć pod uwagę, iż ma on stanowić teren do przeprowadzania lekcji z klasą i dla ćwiczeń praktycznych. Wobec tego rozmieszczenie rabat, odległości między nimi, szerokość ścieżek i t. p. powinny być takie, by praca zbiorowa dzieci mogła być swobodnie przeprowadzona. Względ na dogodne zorganizowanie pracy powinien przeważać nad chęcią rozbudowania ogrodu pod względem ilości rabat, ilości uprawianych roślin i t. p.

Dobór roślin powinien być dokonywany w ścisłym związku z wymaganiami programu nauki o przyrodzie żywej w zakresie obserwacji biologicznych, które dzieci mają przeprowadzić, oraz programu zajęć praktycznych, a także z takimi względami praktycznymi, jak dożywianie dzieci i t. p. Nie powinno się uprawiać w ogrodzie roślin dziko rosnących, które można znaleźć w pobliżu szkoły. Próby

stworzenia sztucznych zbiorowisk, których niema w pobliżu szkoły, np. wydmy, torfowiska, jakkolwiek byłyby użyteczne, są ryzykowne, wymagają bowiem wielkiego nakładu pracy, a dają małe nadzieje powodzenia. Dział systematyczny w ogrodzie jest zbędny, co wynika z programu. Zwraca się uwagę, że dużo obserwacji biologicznych można przeprowadzić na roślinach ozdobnych, które uprawia się w ogrodzie ze względów estetycznych; należałoby tylko dokonać planowego ich doboru (np. zapyłanie: mak wschodni, szalwja srebrzysta, orlik, tytoń narcyzowy; wspinanie się: winobluszcz, powojnik, nasturcja; rozmnażanie wegetatywne: kosaciec, lilja tygrysowa i t. p.). Podobnie i rośliny użytkowe dostarczają odpowiedniego materiału, np. gdy chodzi o gromadzenie zapasów w różnych organach rośliny — warzywa; wspinanie się: groch, fasola i t. p.

A więc przy odpowiednim doborze rośliny użytkowe i rośliny ozdobne mogą dostarczyć materiału do obserwacji biologicznych tak obfitego, że dział „biologiczny” w ścisłym znaczeniu tego wyrazu może być pominięty. Jest to okoliczność ważna szczególnie tam, gdzie szkoła nie rozporządza odpowiednio dużym terenem. Należy wprowadzić pewne zróżnicowania zależnie od środowiska. W okolicach dużych miast jest korzystna np. uprawa truskawek, lepszych odmian drzew owocowych, nowalij i t. d. Natomiast w szkołach, oddalonych od dużych środowisk miejskich, należy uprawiać raczej takie rośliny, które mogłyby mieć duże znaczenie odżywcze dla szerokich mas, a które są u nas mało stosowane lub nieznane, np. kukurydzę na ziarno, soję, pospolite gatunki drzew owocowych i t. d. Poza tem zróżnicowanie powinno wynikać z pewnych gospodarczych tendencji i możliwości danej okolicy, co winno być ustalone w swoisty sposób dla poszczególnych wypadków.

Powinno się uprawiać taką ilość roślin jednego gatunku, by a) dzieci mogły swobodnie pracować przy uprawie i b) mogły w grupie, odpowiadającej liczebnością normalnej klasie, ustawić się koło grządki bez nadmiernego

łoku i robić spostrzeżenia, mając okazy blisko siebie. Na niewielkim terenie należy więc wyrzec się dużej ilości gatunków roślin na korzyść większej ilości osobników tego samego gatunku.

Przykładowo podaje się następujący podział powierzchni:

100 m² na grządki indywidualne, względnie po dwoje dzieci na grządkę,

50 „ na poletka pokazowe,

750 „ na kwietniki wraz z drogami i ścieżkami,

100 „ na inspekty i gromadzenie kompostu,

1400 „ na warzywa i ogród owocowy,

100 „ na rezerwę,

2500 m² ogółem na ogród szkolny (większa powierzchnia sprawiałaby trudności).

Niezależnie od zajęć planowych na lekcjach, dzieci biorą udział, w miarę swoich sił, w pracach koło utrzymania całego ogrodu w porządku i wykonywają prace te wtedy, kiedy okoliczności tego wymagają, np.: gracowanie ścieżek, tępienie chwastów, niekiedy pielenie. Należy zorganizować w tym celu odpowiednie dyżury.

Narzędzia (komplety) do prac ogrodniczych powinny być w miarę możliwości zrobione w szkole przez uczniów klas wyższych, a przechowywane w osobnej komórcie lub szopie przy ogrodzie; ich utrzymywanie w czystości i porządku oraz naprawa winny być przedmiotem opieki nauczyciela przy pomocy dyżurującej kolejno starszej młodzieży. W razie potrzeby większej ilości narzędzi lepsze z nich może przynosić młodzież z domu.

W klasach III i IV w jesieni dzieci zbierają z krzewów i ziół polnych nasiona i owoce, które karmi się ptaki w czasie mrozów i większego śniegu.

Gdy szkoła nie posiada ogrodu, powiększa się czas, poświęcony na zajęcia rękodzielnicze, zamiast zajęć ogrodniczych zaś w klasach V, VI i VII wystąpią tylko hodowle

roślin w doniczkach lub skrzynkach, w wymiarze czasu bardzo szczupłym, o ile chodzi o wyjaśnienia i pokazy na lekcjach. Należy poza tem zalecać takie same hodowle w domu, a także uprawę roślin, dowolnie wybranych na zagonkach w gospodarstwie rodziny dziecka. W skrzynkach mogą być uprawiane rośliny określone lub dowolnie wybrane: np. (pomidory, szczypiorek, kwiaty), w doniczkach rośliny ozdobne, na zagonkach rośliny, jadalne na surowo, np. rzodkiewka, groch, marchew, pomidory. Wymienione prace winny zapoznawać dziecko z uprawą ziemi, pielęgnowaniem, obserwacją i użytkowaniem roślin.

W klasie VII nauczyciel(ka) organizuje w odpowiednich warunkach chów królików i ptactwa domowego, który jest wyłącznie chowem demonstracyjnym; chów większej ilości okazów jest w warunkach pracy szkolnej nieodpowiedni. Część teoretyczną, przygotowawczą nauczyciel(ka) prowadzi z całą klasą, drogą pogadanek i demonstrowania na modelkach: prawidłowych klatek dla królików, gniazd, grzęd, poidłek dla kur (należy uwzględnić przestrzeń na wybieg) i t. d. Następnie dzieci kolejno po 2—3 pełnią dyżury, reszta klasy interesuje się przebiegiem tych zadań, a nauczyciel pomaga dzieciom radą i wyjaśnia trudności. Chów należy doprowadzić do końca roku szkolnego.

Należy w zajęciach ogrodniczych i hodowlanych uwzględnić wydatnie, o ile warunki na to pozwalają, organizację prac zespołowych dzieci, mających na celu ochronę roślin użytkowych w środowisku. Należą do nich: walka ze szkodnikami w ogrodach i polach, zakładanie opasek, zbieranie gniazd owadów, zakładanie gniazd sztucznych, ochrona krzewów i t. d.

WAŻNIEJSZE UWAGI, DOTYCZĄCE ORGANIZACJI GOSPODARCZEJ.

Ogród szkolny jest terenem ściśle wyodrębnionym od terenu ogrodu kierownika i nauczycieli, oddanym pod *wy-*

łączny zarząd nauczyciela(ki) zajęć praktycznych, który(a) jest odpowiedzialny(a) za jego poziom gospodarczy wobec kierownika szkoły, służącego swą radą i pomocą przy organizacji pracy. Na terenie ogrodu, przeznaczonego na użytek kierownika lub nauczyciela, nie mogą być pod żadnym pozorem zajęte dzieci szkolne w charakterze pracowników.

Z wytworów pracy dzieci w ogrodzie szkoła organizuje z pomocą wychowawczyń, matek i starszych sióstr uczniów posiłki (owoce suszone i świeże, powidła do chleba, jarzynowe gorące zupy, soja i t. d.), mające na celu przede wszystkim dożywianie dzieci, nie posiadających w domu odpowiednich warunków materialnych. Z posiłków tych mogą również korzystać za skromną opłatą dzieci zamożniejsze. Akcja ta powinna być połączona ściśle z nauką gotowania w V i VI klasie.

Wyhodowane w ogrodzie kwiaty mogą służyć do ozdabiania gmachu szkolnego, kościoła, kapliczki lub cmentarza; można je również oddawać uczniom tych klas, które je hodowały, ze wskazaniem, jak należy nimi ozdabiać mieszkanie rodziców.

Szczegóły opieki nad ogrodem w czasie świąt i wakacji muszą być dostosowywane do miejscowych warunków, a organizacja tej opieki może być różna, zależnie od okoliczności. Ułatwieniem trudnej sytuacji, jaka wytwarza się w czasie wakacji, jest fakt, że w tym okresie nie przypadają poważniejsze prace ogrodowe.

Poniżej podane drogi rozwiązywania tych trudności są tylko przykładami organizacji, która w różnych warunkach może przybierać różne formy. W pewnych warunkach można zorganizować dyżury dzieci najbliższej mieszkających. Należy przytem brać pod uwagę tylko dzieci, promowane do klas VI i VII, oraz ochotników z klasy V. Dyżury odbywałyby normalnie po kilkoro dzieci dziennie, każda grupa miałaby swojego przodownika, odpowiedzialnego za wykonanie pracy. Plan robót, które należy wykonać podczas wakacji, trzeba ustalić przed końcem roku szkolnego

i dokładnie omówić z zainteresowanymi dziećmi. W razie nieobecności nauczyciela (wyjazdu na wakacje) można by powołać do ogólnego nadzoru nad ogrodem członków Opieki Szkolnej. W razie niemożności rozwiązania temi sposobami sprawy utrzymania ogrodu, należy w preliminowanym budżecie zajęć praktycznych uwzględnić corocznie konieczność *dotatkowego wynagrodzenia* w naturze lub pieniądzu, otrzymanych ze sprzedaży produktów ogrodu za czynności, pełnione w ogrodzie podczas ferij przez osoby wynajęte.

Drób i króliki, chowane w szkole, mogą być na czas wakacyj oddawane do domu dzieciom i powierzane ich opiece w tym okresie.

Kwoty, osiągnięte ze sprzedaży wytworów pracy dzieci, lub zwrotu kosztów przy dożywianiu winny być obracane na *potrzeby całej szkoły* (kupno nasion i sadzonek, zakup materiałów i narzędzi do pracy, opłacanie opieki nad ogrodem, organizowanie dalszych wycieczek, kupno sprzętu sportowego, prenumeratę czasopism, kupno książek do biblioteki i t. p.).

Książki rachunkowe, dotyczące cen i ilości materiałów, zużytych do prac warsztatowych, ogrodniczych i hodowlanych, innych kosztów, oraz ilości wytworów wraz z ewentualną ceną ich sprzedaży, powinny być prowadzone przez młodzież z klas VI i VII.

WYCIECZKI.

Wycieczki, organizowane w godzinach zajęć praktycznych, winny się łączyć ściśle z zajęciami z zakresu kultury życia codziennego, rękodzielniczymi, ogrodniczymi, gospodarczymi i hodowlanymi. Wybrane do zwiedzania obiekty i zjawiska życiowe, z nimi związane, powinny być dostosowane do zainteresowań dziecka i jego pracy w danej klasie, a udzielane przytem objaśnienia — do rozwoju umysłowego przeciętnego ucznia; objaśnienia te winny być po-

dawane w sposób naturalny, prosty i niejako okolicznościowy, jednak z zastosowaniem planowego stopniowania i przyczyniać się wydatnie do elementarnego wyrobienia w zakresie świadomego zbierania wiadomości o życiu swego otoczenia i ich porządkowania.

W klasach I, II i III szkoły powszechnej celem wycieczek będą obiekty o użyteczności bezpośredniej: drogi, ulice, studnie, domy, zabudowania gospodarskie, parki i ogrody miejskie. Wycieczki te wiążą się przede wszystkim z działem kultury życia codziennego, ucząc dziecko umiejętnego unikania niebezpieczeństw i korzystania z urządzeń, służących zdrowiu i bezpieczeństwu (chodzenia po drogach, w mieście przechodzenia przez jezdnię i t. d.), uświadamiając znaczenie tych urządzeń i zaprawiając do szanowania pracy ludzi, którzy czuwają nad ładem oraz życiem i zdrowiem obywateli w danym środowisku. Należy rozwijać w dzieciach poczucie odpowiedzialności za to wszystko, co służy „nam wszystkim“, a, co za tem idzie, przyzwyczajając je do unikania wszelkich postępków, które mogą wywołać zepsucie, zniszczenie lub zmarnowanie urządzeń wspólnych, a więc zanieczyszczania dróg, studzien, podwórz i t. p., niszczenia drzew i krzewów, oraz nauczyć właściwego zachowania się w parkach, ogrodach, w tramwajach, w pociągu, w kościele, na ulicy i t. p. Należy stale w sposób delikatny ale stanowczy wymagać od dzieci, aby wskazywane przez nauczyciela formy kulturalnego zachowania się na zwiedzanych terenach były starannie przestrzegane.

W klasach IV, V, VI i VII w ramach, na jakie pozwolą miejscowe warunki, organizuje się na zajęciach praktycznych wycieczki do tych warsztatów pracy, które są związane z zajęciami rękodzielniczymi, ogrodniczo-hodowlanymi i gospodarczymi. Będą to więc warsztaty przemysłowe, poświęcone obróbce drzewa, metalu, ewentualnie słomy, rogożyny, wikliny, ogrody owocowe, kwiatowe, warzywne, gospodarstwa rolnicze i hodowlane, oraz w związku z nauką szycia i gospodarstwa domowego dla dziewcząt

przedsiębiorstwa krawieckie, zakłady przetwórcze: piekarnie, kuchnie i t. d.

Przy zwiedzaniu warsztatów pracy należy zastosować zasadę stopniowania trudności, rozpoczynając od pracowni o najprymitywniejszych urządzeniach aż do zakładów, opartych na zastosowaniu maszyny (klasy VI i VII), przy czym w klasie VII należy położyć specjalny nacisk na zwiedzanie gospodarstw i zakładów o większym znaczeniu dla danego środowiska. Wykluczyć należy zbyt wielkie warsztaty pracy, jako nieodpowiednie dla młodzieży w szkole powszechnej.

Przed każdą wycieczką należy w celu nastawienia uwagi i zainteresowania dzieci, opracować z nimi odpowiedni plan wycieczki. Nauczyciel winien przedtem zasięgnąć informacji u kierownika danego warsztatu. Podczas wycieczki i przy opracowywaniu jej planu należy zwracać uwagę dzieci na jakość wytworów pracy rękodzielniczej, ogrodniczej i gospodarczej młodzieży szkolnej a ludności miejscowej, na czas i materiał, używany do pracy w szkole a w zwiedzanych obiektach, na narzędzia i sposoby wykonywania czynności.

Wycieczki w godzinach zajęć praktycznych winny zatem przede wszystkim dawać młodzieży materiał do pogłębienia jej stosunku do własnych prac w zakresie zajęć praktycznych i być nawiązaniem do porównywań i zestawień z pracami rodzin dzieci.

W klasach VI i VII należy w szczególności zwracać młodzieży uwagę przy zwiedzaniu zakładów przemysłowych na znaczenie najlepszych środków technicznych i urządzeń dla pracy człowieka, na konieczność umiejętnego obchodzenia się z maszyną, na różnice w działaniu maszyn, na różnice między wynikami pracy mechanicznej a ręcznej, na czas potrzebny do wykonania, na materiał zużywany i sposoby organizacji pracy.

W warsztatach pracy rolnej należy zwracać uwagę zwłaszcza uczniów klasy VII na obszar ogólny gospodar-

stwa, nawożenie i uprawę gruntu, gatunki roślin i drzew owocowych, stan budynków gospodarskich, główne źródła utrzymania rodzin i t. d.

Młodzież żeńską należy przez wycieczki zainteresować dziedzinami gospodarstwa domowego, wskazując na wielkie znaczenie racjonalnych sposobów gospodarki w rodzinie dla życia całego społeczeństwa, rozwijając poszanowanie dla pracy domowej i zrozumienie jej godności.

SRODKI POMOCNICZE.

(Obraz, ilustracja, film, książka).

Przy różnych pracach z zakresu zajęć praktycznych można posługiwać się środkami pomocniczymi, które utrwalają i pogłębiają stosunek poznawczy i uczuciowy młodzieży do pracy fizycznej, zwłaszcza wówczas, gdy będzie niemożliwe organizowanie odpowiednich wycieczek. Dużą rolę mogą w tym względzie odegrać: obraz, film, ilustracje w książkach i czasopismach, odtwarzające bądź przebieg różnych prac ludzkich, bądź nowoczesne urządzenia techniczne (budynki i wnętrza mieszkaniowe, ulepszone narzędzia pracy na roli, w przemyśle, w gospodarce domowej i t. p.), bądź wytwory pracy ludzi, uzyskane przy udoskonalonych środkach technicznych.

Równocześnie należy zachęcać młodzież w klasach V, VI i VII do czytania popularnych czasopism i książek z zakresu rolnictwa, rzemiosła, techniki i zaprawiać ją do korzystania z takich źródeł przy planowaniu i wykonywaniu prac szkolnych. Działy te powinny być koniecznie uwzględnione w każdej bibliotece szkolnej.

KORELACJA ZAJĘĆ PRAKTYCZNYCH Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Zajęcia praktyczne wiążą się ściśle z nauką o przyrodzie żywej w dziedzinie prac ogrodniczo-hodowlanych, które

ilustrują na konkretnych przykładach zagadnienia, opanowywane na lekcjach przyrody. Znaczną część robót z drzewa i metalu stanowią narzędzia i sprzęty do prac ogrodniczo-hodowlanych. Budowa łatwych pomocy naukowych do fizyki, łatwych instalacji, sporządzanie narzędzi pracy i sprzętu pomocniczego, wprowadzanie elementów materiałoznawstwa przy pracach rękodzielniczych i t. d. w zakresie zajęć praktycznych — współdziałają wydatnie przy realizacji zadań nauki o przyrodzie martwej.

Wymienione w programie zajęć praktycznych modele, konkretyzujące zagadnienia z geografii, ułatwiają dziecku zrozumienie symboliki geograficznej; poza tem przewiduje się wykonywanie różnych przyrządów pomocniczych do geografii.

Zajęcia rękodzielnicze dostarczają dalej, w granicach możliwości, narzędzi do ćwiczeń gimnastycznych i sportów; czynności o charakterze praktycznym, jak szycie, sprzątanie, przysposabiają do życia obozowego — harcerskiego.

Zajęcia praktyczne służą powstawaniu i wzbogacaniu wyobrażeń matematycznych przy samem budowaniu różnych form przestrzennych, a także zapomocą tworzenia modeli konkretyzujących (modele brył i t. p.). Różne działy zajęć praktycznych dają materiał, czerpany z życia, do zadań rachunkowych, a mianowicie tematy z dziedzin wytwórczości, kalkulacji cen, materiałów, robocizny i t. p. Na lekcjach zajęć rękodzielniczych można również przygotowywać takie materiały do ćwiczeń w liczeniu i mierzeniu, jak: patyczki, klocki, blaszki, pręty, liczydełka i t. p., oraz przybory do nauczania arytmetyki i geometrii (linijki, cyrkle, rysownice i t. p.).

Zajęcia praktyczne korzystają z wyników obserwacji, prowadzonych w zakresie nauki rysunku, wyrobionych sprawności rysunkowych, malarskich, znajomości i odczucia wymagań estetycznych, dotyczących budowy form. Formy użytkowe, projektowane na lekcjach rysunku w klasach VI i VII,

winny być przeważnie wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych.

Język polski może czerpać z poszczególnych działów zajęć praktycznych materiał do ćwiczeń w mówieniu, czytaniu i pisaniu, związanych z życiem dziecka i jego otoczeniem. W klasach niższych dzieci mogą robić na lekcjach zajęć praktycznych zabawki, związane z treścią pogadanek.

SPIEW

CELE NAUCZANIA.

Celem zasadniczym nauczania śpiewu w szkole powszechnej jest rozśpiewanie dzieci, a więc doprowadzenie do tego, aby śpiew stał się ich potrzebą żywą i codzienną, rozbudzenie w nich wrażliwości na piękno muzyczne i zamiłowanie do muzyki. Osiągamy w ten sposób wielkie wartości wychowawcze, śpiew bowiem, oddziałując bezpośrednio na najgłębszy świat uczuć, budzi je i wysubtelnia. Śpiew służy dziecku do wyrażania jego przeżyć i przyczynia się do wyrobienia pogody ducha i poczucia tężyzny.

Śpiew przyczynia się do rozbudzenia w dziecku umiłowania rodzimej kultury przez poznawanie pieśni ludowych najróżniejszych regionów Polski oraz utworów polskiej twórczości muzycznej.

Śpiew chórally kształci w dziecku instynkt społeczny, podporządkowując jednostki wspólnej myśli i zaprawiając do łączenia wysiłków dla osiągnięcia wspólnych celów.

Zadaniem nauczania śpiewu w szkole powszechnej jest również wyrobienie głosu i słuchu dzieci.

REPERTUAR PIEŚNI.

Wobec tego, że pieśni stanowią zasadniczą treść lekcji śpiewu, winien nauczyciel dobrać je jak najsumienniejsze, bacząc na wartość melodii i tekstu oraz stopień trudności. Należy przytem wybierać pieśni w wersjach oryginalnych

lub ogólnie przyjętych, głównie o charakterze pogodnym i wesołym z wykluczeniem jednak trywjalnych, banalnych i rubasznych.

W materiale nauczania poszczególnych klas są wymienione rodzaje pieśni, z których nauczyciel winien dobrać sobie repertuar. Niektóre z nich występują we wszystkich klasach, niektóre zaś zmieniają się zależnie od wieku i zainteresowań dzieci.

We wszystkich klasach należy śpiewać pieśni religijne. Pieśni te winny być dostosowane do biegu roku kościelnego. Na szczególne wyróżnienie i uwzględnienie zasługują kolędy, jako te pieśni religijne, które są najbardziej zbliżone do psychiki dziecka ze względu na treść, a ze względu na melodię są najdosłowniejsze z pieśni kościelnych.

Na wszystkich stopniach nauki należy również śpiewać pieśni o Polsce, występujące w materiale nauczania jako pieśni o Ojczyźnie i pieśni narodowe. Niektóre z nich obowiązują we wszystkich szkołach Rzeczypospolitej, a mianowicie pieśń „*Boże, coś Polskę*“, Hymn Państwowy „*Jeszcze Polska nie zginęła*“ i pieśń „*Pierwsza brygada*“. Z pośród innych na szczególną uwagę zasługują pieśni z okresów walk o niepodległość aż do ostatnich czasów, oraz pieśni o znaczeniu państwowym, np. o polskim morzu.

Typowe pieśni ludowe różnych regionów Polski winno dziecko poznawać we wszystkich klasach szkoły powszechnej z większym uwzględnieniem w klasie IV, a szczególnym nasileniem w klasie VII (lub komplecie z klasy VI i VII). Odpowiednie pieśni własnego regionu, szczególnie w szkołach wiejskich, należy opracowywać już od klas najniższych, i to we właściwej im szacie gwarowej. Pieśni ludowe natomiast innych regionów winny dzieci poznawać zasadniczo do klasy VI włącznie z tekstem w mowie literackiej (który może mieć tylko lekkie zabarwienie gwarowe, np. zawierać parę wyrazów charakterystycznych dla danej gwary), w VII (lub komplecie z klas VI i VII) z uwzględnieniem w miarę możliwości tekstów gwarowych. O ile pieśni

ludowa występuje w różnych regionach Polski w odmiennych wersjach melodyjnych, należy jej uczyć przede wszystkim w wersji najbliższego regionu.

Utwory oryginalne polskich kompozytorów, głównie Moniuszki i Noskowskiego, jakkolwiek wzmiankowane tylko w programach klas V—VII, winny być oczywiście stosowane także w klasach niższych, o ile ich treść i stopień trudności są odpowiednie dla danej klasy.

Dział pieśni, wymienionych w materiale nauczania, jako „nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania“, obejmuje przede wszystkim pieśni o kraju rodzinnym, związane z nauką geografii, i pieśni, nadające się do śpiewania na lekcjach ćwiczeń cielesnych.

Przy wyborze pieśni należy dbać o to, aby pieśni wybrane nie przekraczały stopnia trudności, odpowiedniego dla danej klasy. Śpiewając pieśni za trudne, dzieci popełniają błędy, których później nie można wykorzystać.

Następujące wskazówki mogą ułatwić zorientowanie się w stopniu trudności jakiejś pieśni:

Melodie najłatwiejsze są zbudowane na stopniowo wznoszących się i opadających dźwiękach gamy majorowej lub też na tonach trójdźwięku majorowego na pierwszym stopniu i to w obrębie seksty lub oktawy. Trudność rośnie w miarę zwiększania się interwału i opierania melodii na innych głównych trójdźwiękach gamy (stopień IV i V) albo też trójdźwiękach pobocznych. Do najtrudniejszych zaliczamy pieśni z modulacją, pochodami chromatycznymi i niezwykłymi zwrotami melodii. Rytm pieśni natomiast najłatwiej daje się wyczuć, jeżeli jest dwu lub trzymiarowy, składa się z podobnych wartości rytmicznych lub opiera się na stałe powtarzającym się motywie rytmicznym. Częste zmiany motywów rytmicznych, wprowadzenie nut z kropką, pauz, synkop, niezwykle zestawienia wartości rytmicznych — podnoszą również stopień trudności pieśni. Prócz rozważenia melodii i rytmu pieśni należy również wziąć pod uwagę ilość dźwięków, przypadających na jedną zgłoskę. Śpiewa-

nie bowiem pieśni, w których przypada dwa lub więcej dźwięków na jedną zgłoskę, sprawia dzieciom trudności.

Przy wyborze pieśni dwu i trzygłosowych należy również zwrócić uwagę na poprawność układu harmonicznego, który winien być prosty, łatwy i melodyjny.

Nauczyciel winien umiejętnie korzystać z dozwolonych śpiewników i zbiorów pieśni, unikając w zasadzie własnych układów i melodii.

OPRACOWANIE I WYKONANIE PIEŚNI.

Opracowywanie pieśni na I szczeblu nauczania odbywa się ze słuchu zapomocą powtarzania za głosem lub instrumentem nauczyciela, z wyzyskaniem jednak stopniowo rozwijanej spostrzegawczości słuchowej dzieci.

Zależnie od rodzaju pieśni i uzdolnienia klasy postępowanie przy opracowaniu pieśni może przybrać różne formy. Jednym ze skutecznych sposobów postępowania podczas uczenia pieśni ze słuchu w klasach I—III jest następujący:

Dzieci wygłaszają tekst pieśni, przyczem nauczyciel poprawia błędy wymowy. Nauczyciel śpiewa całą pieśń z właściwym wykonaniem, następnie powtarza wolno i wyraźnie pierwsze zdania pieśni lub całą pieśń, zależnie od jej długości, a wszystkie dzieci śpiewają ją z nauczycielem, cicho nucąc (mormorando), potem równie słabo ze słowami, wreszcie pełnym głosem. Podczas powtarzania zwraca nauczyciel uwagę dzieci na pewne szczegóły rytmiczne i melodyjne w celu ułatwienia szybszego zapamiętania melodii, poprawia błędy oddechu, wymowy, rytmu i intonacji (dźwięki śpiewane za nisko lub wysoko). Następnie zdolniejsze dzieci powtarzają samodzielnie opracowany ustęp, wreszcie cała klasa bez pomocy nauczyciela. Po opanowaniu całości stosuje się należyłą szybkość (tempo) i odpowiednie cieniowanie (dynamikę) oraz inne sposoby wykonania estetycznego, jak śpiew solowy dzieci, obdarzonych czystym gło-

sem, przeplatanie śpiewu solowego lub grupowego ze zbiorowym w tych pieśniach, w których jest użyta forma dialogu lub występuje refren, z wyzyskaniem w szczególności różnic barw głosu dziewcząt i chłopców i t. p.

Dla ułatwienia przyswajania pieśni — wprowadza się, w klasie IV (lub w komplecie z klas III i IV) pismo nutowe. Będzie ono jednak odgrywało wyłącznie rolę wzrokowej pomocy przy śpiewie ze słuchu. Należy zaznajomić dzieci ze sposobem oznaczania długości dźwięków (ćwierćnuta, półnuta, ósemka, ćwierćnuta z kropką, pauza półnutowa, ćwierćnutowa) i ich wysokości (pięciolinia, klucz skrzypcowy) oraz nauczyć nazw nut w gamie C major. Znaków przykluczowych, występujących w pieśniach, nie należy objaśniać teoretycznie.

Sposób posługiwania się nutami podczas uczenia pieśni ze słuchu przy pomocy nut na tym poziomie może być następujący:

Nauczyciel objaśnia krótko i ogólnikowo zapis pieśni na tablicy i śpiewając, wskazuje każdą nutę. Podczas powtarzania pieśni za głosem lub instrumentem nauczyciela może wskazywać nuty jedno ze zdolniejszych dzieci. W ten sposób dzieci, patrząc na obraz nutowy pieśni podczas śpiewu, będą kojarzyły znaki nutowe z ich brzmieniem muzycznym.

Posługiwanie się nutami, jako pomocą przy uczeniu się i powtarzaniu pieśni ze słuchu, winno być stosowane i w następnych oddziałach, szczególnie w tonacjach, dzieciom nieznanymi. Począwszy od klasy V, winni jednak uczniowie zaprawiać się stopniowo do odczytywania z nut pieśni głosem.

Przy uczeniu pieśni *dwugłosowych* jest rzeczą wskazaną, by melodię głosu pierwszego przyswoili sobie wszystkie dzieci.

W klasie IV (lub komplecie z klas III i IV) występuje po raz pierwszy śpiew dwugłosowy, w klasie VI, przy sprzyjających warunkach, śpiew trzygłosowy. Podziału na

głosy nie należy dokonywać ani według wieku, ani według płci, ale według muzykalności i skali głosu dzieci. W zasadzie należy przydzielać przy śpiewie dwugłosowym większą ilość dzieci do głosu pierwszego, mniej do drugiego, w razie wprowadzenia śpiewu trzygłosowego — największą ilość dzieci do głosu pierwszego, stosunkowo mniej do drugiego i trzeciego. Do głosu drugiego i trzeciego należy przeznaczać dzieci muzykalniejsze o odpowiedniej skali głosu.

W klasach VI i VII dzieci mogą same wyszukiwać wtór do znanej melodii, przyczem nauczyciel poprawia błędy harmoniczne, popełnione w improwizacji przez dzieci.

Uczniowie klas IV, V, VI i VII, a w sprzyjających warunkach i III, winni posługiwać się odpowiedniemi śpiewnikami.

W salach, w których odbywa się nauka przy pomocy nut, powinna znajdować się tablica z czterema conajmniej pięciolinjami.

Podczas uczenia pieśni może nauczyciel posługiwać się instrumentem: skrzypcami, fortepianem lub fisharmonją, pod warunkiem jednakowoż, że go nie będzie używał zbyt często. Ciągłe stosowanie na lekcjach instrumentu utrudnia osiągnięcie przez dzieci samodzielności w śpiewie oraz zacierają piękno czysto wokalnego wykonania pieśni.

Przy opracowywaniu pieśni winien nauczyciel baczyć na poprawność wykonania, zwiększając stopniowo wymagania w tym zakresie. Na dobre wykonanie składają się: odpowiednie stosowanie oddechu, wyraźna wymowa, prawidłowe wydobywanie głosu, poprawna rytmika, czysta intonacja oraz właściwe cieniowanie i należyte zmiany tempa.

Dzieci winny znaleźć w pieśni odpowiednią ilość miejsc do wykonania spokojnych i dostatecznie głębokich oddechów. Dlatego nauczyciel, biorąc pod uwagę sprawność oddechową dzieci, winien przewidzieć takie miejsca w opracowywanych pieśniach, wskazać je uczniom oraz baczyć, by oddechy były dokładnie wykonywane przez całą klasę.

Od samego początku należy wdrażać dzieci do wyraż-

nej wymowy, która jest ważnym czynnikiem estetycznego brzmienia śpiewu. Na wymowę samogłosek należy baczyć szczególnie podczas śpiewania dźwięków dłuższych, spółgłosek zaś w pieśniach o tempie żywszem i charakterze rytmicznym.

Celem uzyskania poprawnego wydobywania głosu (emisja) należy od samego początku przyzwyczajać dzieci do swobodnego i należytego śpiewu, unikać zaś krzyku, przemęczenia śpiewem oraz przekraczania naturalnych granic głosu dziecka.

Należy również dbać o poprawność rytmicznego wykonania pieśni. W tym celu winien nauczyciel zwracać uwagę na zgodność śpiewu wszystkich dzieci oraz zachowanie miarowości śpiewania pieśni. Zgodność śpiewu zależy od skupienia uwagi dzieci na ruchy nauczyciela, szczególnie przy rozpoczynaniu pieśni, miarowość zaś od dostosowania śpiewu do równomiernych uderzeń taktowych tak, jak się to dzieje w śpiewie podczas marszu. Najczęstszym błędem w wykonaniu rytmicznym pieśni jest niedokładność w wytrzymywaniu dźwięków dłuższych i pauz.

Czystość intonacji osiągamy przez zachowanie odpowiedniej wysokości w śpiewie oraz dokładne intonowanie poszczególnych odległości. Celem uniknięcia opadania podczas śpiewu, t. zw. detonowania, należy często kontrolować wysokość przy pomocy kamertonu lub instrumentu. O ile zaś chodzi o intonowanie odległości, należy zwrócić uwagę głównie na dźwięki wysokie, które najczęściej brane są za nisko. Śpiewanie tych dźwięków sprawia trudność chłopcom; dlatego należy uczyć ich wydobywania z zastosowaniem cichej intonacji, bez nadwyrażania głosu.

Cieniowanie winno być stopniowo wzbogacane z roku na rok. Odcienie, wskazane w programach poszczególnych klas, należy stosować zależnie od utworu. Odpowiadają one naogół temu, czego można żądać na danym poziomie, nauczyciel może jednak przygodnie stosować również odcienie, przewidziane w programach wyższych klas lub też nie-

wzmiankowane w programie. To samo dotyczy koniecznych zmian tempa.

Poprawne i estetyczne wykonanie pieśni zawisłe jest w części od stopnia muzykalności dzieci. Dzieci niezdolnych i nie posiadających głosu lub słuchu nie należy jednak wyłączać z lekcji śpiewu; wszystkie bowiem można doprowadzić do pewnego odczucia i do pewnej wprawy w śpiewie. Należy tylko zachęcać je do czynnego i żywego udziału w śpiewie, traktować życzliwie i pobłażliwie, umieszczać w klasie między zdolniejszymi i mającymi lepszy głos, skłaniać do wsłuchania się w śpiew współtowarzyszy oraz sprawdzać od czasu do czasu, jakie czynią postępy.

Przeszkodą w poprawnym wykonywaniu pieśni jest również mutacja, występująca u chłopców w klasach wyższych. Głos chłopca w tym okresie wymaga szczególnie ostrożnego postępowania; chłopca, przechodzącego mutację, należy nie zmuszać do śpiewu, gdy mu to sprawia trudności, a w razie ostrzejszej formy mutacji zwolnić na pewien czas od obowiązku śpiewania, jednakowoż nie z lekcji śpiewu.

POWTARZANIE PIEŚNI.

Jeśli pieśni, wyuczone w szkole, mają przejść na stałą własność dzieci i towarzyszyć im poza okresem pobytu w szkole, muszą być powtarzane często i przez czas dłuższy. To też każdy nauczyciel, uczący śpiewu, winien dbać o utrwalenie cenniejszych pieśni z lat poprzednich, obowiązkiem zaś nauczyciela, obejmującego dopiero naukę śpiewu w jakiejś klasie, jest zapoznanie się z repertuarem pieśni znanych dzieciom. Celem uniknięcia zniechęcenia do pieśni, zbyt dobrze znanych, należy powtarzanie w różny sposób urozmaicać. Można np. przenieść punkt ciężkości na dalsze zwrotki tekstu, zazwyczaj dzieciom mniej znane, zmieniać sposób wykonania oraz przypominać piosenki o podobnej treści, tworząc niejako cykle pieśni zimowych, wiosennych, marszowych, pieśni Moniuszki, Noskowskiego i t. p. Za

pomocą odpowiednich inscenizacji cykle te można przekształcić w sceniczne obrazy muzyczne, np. jasełka.

Powtarzanie pieśni należy ożywiać również przez wykonywanie ich w naturalnych warunkach, którym w treści swej pieśni odpowiada, np. na łące, w lesie, nad rzeką i t. p. W granicach, określonych przez warunki atmosferyczne, należy wogóle dzieci częściej wyprowadzać ze szkoły, by śpiewały na wolnym powietrzu. Jest to również jeden ze środków związania pieśni z życiem dzieci i wytworzenia u nich trwałych nawyków śpiewających. Do zaktualizowania śpiewu i nadania mu znaczenia żywotnego znaleźć można więcej sposobności, np. stosować śpiewanie pieśni w kościele, na początku nauki, na wycieczkach, w czasie opuszczania sal szkolnych i budynku szkolnego (raczej w takt pieśni marszowej, niż w beładnej ucieczce), dla odpoczynku na lekcjach innych przedmiotów, podczas gier i zabaw, dalej podtrzymywać uświęcone zwyczaje, np. kolędowania w czasie Świąt Bożego Narodzenia, śpiewania na powitanie wiosny (gaik), obchodzenia sobótek, dożynek i t. p. Nauczyciel winien dobrze uświadomić sobie fakt, że wyniki jego pracy winny się uwidocznić poza lekcjami śpiewu, kiedy dzieci zaczynają śpiewać z własnej nieprzymuszonej ochoty.

CHÓR SZKOLNY.

Nauczyciel winien organizować na terenie szkoły chór szkolny, który poza wartościami muzycznymi ma duże znaczenie wychowawcze, jako czynnik kształcący u dzieci instynkt społeczny, przez podporządkowanie jednostek wspólnej myśli i zaprawianie ich do łączenia wysiłków dla osiągnięcia wspólnych celów.

Praca w chórze jest nadobowiązkowa, przeznaczona na nią jedną godzinę nauki tygodniowej. Do chóru mają należeć uczniowie, zgłaszający się do niego dobrowolnie, z klas V, VI i VII. O ile liczba zgłoszonych dzieci na to pozwoli, można do chóru dopuścić również dzieci muzyczniejsze i obdarzone odpowiednim głosem z klasy IV.

Na lekcjach chóru szkolnego należy część czasu poświęcać na opanowanie poszczególnych partii głosowych opracowywanych utworów, część zaś na ześpiewanie chóru, celem nadania utworom jednolitej interpretacji. Przy ześpiewaniu chóru, podczas którego śpiewają już wszystkie dzieci równocześnie, należy dążyć do uzyskania zgodności rytmicznego śpiewu, właściwej intonacji, równomiernego oddychania, wyraźnej wymowy, oraz ustalenia właściwego tempa i należytych odcieni dynamicznych.

Podczas opracowywania pieśni winny dzieci posługiwać się nutami, przy ześpiewaniu natomiast należy zasadniczo już śpiewać z pamięci, celem możliwości skupienia uwagi na samo wykonanie utworu. Ześpiewanie winno odbywać się przy ustawieniu dzieci w pozycji stojącej według przynależności do poszczególnych głosów. Od czasu do czasu można powierzać kierownictwo chóru jednemu ze zdolniejszych dzieci.

ZABAWY I INSCENIZACJE.

Pewną formą powtarzania pieśni jest także śpiew przy zabawach i inscenizacjach, wskazany w programie dla klas I i II.

Zabawy rytmiczne przypominają niekiedy tańce ludowe i polegają na wyrażaniu przez dzieci ruchem rytmu i podziału pieśni (maszerowanie i bieganie wokółko w takt pieśni, zmiana kierunku i t. p.).

Formą pokrewną są ilustracje pieśni przy pomocy gestów w czasie śpiewu. Gesty te, wykonywane przez wszystkie dzieci, obrazują czynności, omawiane w tekście.

Poza tem wprowadza się w klasach I i II inscenizacje nadających się do tego piosenek. Przy inscenizacjach akcją, wyrażoną w tekście, przedstawiają bądź poszczególne dzieci ze współudziałem reszty klasy, bądź grupy dzieci, z uzyskaniem inicjatywy i pomysłowości młodzieży. Trudniejsze inscenizacje zwłaszcza pieśni ludowych należy wprowadzić w klasie VII.

ĆWICZENIA POMOCNICZE.

Program przewiduje obok śpiewania pieśni wykonywanie w ograniczonym zakresie i czasie pewnych ćwiczeń pomocniczych, ułatwiających opanowanie pieśni i przygotowywujących dzieci do śpiewu poprawnego i zgodnego z wymaganiami estetyki. Ćwiczenia te na szczelbu pierwszym będą występowały nie jako oderwane ćwiczenia przed wyuczeniem pieśni lub po niem, ale jako okolicznościowo i w miarę potrzeby stosowana obserwacja pieśni lub przygotowanie trudniejszych jej szczegółów; należy je wpłatać w odpowiednim momencie w tok opracowywania pieśni. Ćwiczenia te nie powinny jednak przybierać formy suchej analizy, która może zniszczyć wartość estetyczną pieśni. Na szczelbu drugim mogą ćwiczenia pomocnicze występować również od czasu do czasu jako krótkie wprawki, nie związane bezpośrednio z pieśniami opracowywanymi, a mające na celu nabycie pewnej sprawności w dziedzinie rytmu i melodji.

W rytmice można zauważyć dwa pierwiastki: regularny ruch miarowy, jaki wyraża się np. w marszu, i długość trwania pojedynczych dźwięków. Regularny ruch miarowy może przybrać formę dwu, trzy, cztero lub sześciomiaru zależnie od rozmieszczenia drobnych akcentów co 2, 3, 4 lub 6 jednostajnych uderzeń. Według częstotliwości powtarzania się tych stale powracających wzmocnień dźwiękowych może dziecko odgadnąć rodzaj taktu, w którym występuje pieśń. Jest to jedno z ważnych i pożytecznych ćwiczeń rytmicznych słuchowych. Ćwiczenia słuchowe, polegające na rozpoznawaniu długości dźwięków, odbywają się w ten sposób, że nauczyciel śpiewa jakiś fragment pieśni (jeden lub dwa takty) bardzo wolno i wyraźnie, wykonując równocześnie odpowiednie ruchy taktowe, dzieci zaś porównywały długość trwania pojedynczych dźwięków z widocznym znakiem miarowego ruchu, taktowaniem, określając, ile dźwięków przypada na jedną miarę taktową, lub

też, ile miar przypada na jeden dźwięk. Przy pomocy miar taktowych odmierzamy długość dźwięków. Do czasu wprowadzenia znaków nutowych należy do oznaczania długości dźwięków używać nazw: dźwięki jedno, dwu i trzymiarowe, w razie wprowadzenia zaś dźwięków krótszych, łatwo zrozumiałych nazw, np.: długi, krótki, króciutki, odpowiadających w piśmie nutowym wartościom półnuty, ćwierćnuty i ósemki. Tutaj należy także rozpoznawanie charakterystycznych cech rytmicznych tańców polskich, jak np. krakowiaka, mazura, poloneza, według rodzaju taktu i pewnych stale powtarzających się rytmów.

Do wyrobienia poczucia rytmicznego przyczyniają się wybitnie ćwiczenia rytmiczne ruchowe, w których wyczuwany puls rytmiczny znajduje swój wyraz zewnętrzny w jakimś ruchu, maszerowaniu, taktowaniu i t. p. Służą one przede wszystkim do zaznaczenia jednostajnego ruchu miarowego, można jednak przy ich pomocy wyrazić także długość dźwięków.

Zaznaczanie różnych długości dźwięków można uskutecznić najwygodniej po wprowadzeniu nut przy pomocy śpiewu. Jednym z najprostszych ćwiczeń rytmicznych śpiewnych może być wykonywanie jakiejś gamy majorowej w różnych rytmach z taktowaniem.

W ćwiczeniach melodyjnych starać się należy z początku o to, by dzieci orjentowały się w sposób ogólnikowy w linii melodyjnej pieśni (szereg dźwięków wznoszących się, opadających, powtarzających się, dźwięk wyższy, niższy, najwyższy, najniższy i t. d.). Później można przejść do dokładniejszego obserwowania biegu linii melodyjnej, a więc rozpoznawania i śpiewania gamy majorowej i trójdźwięku majorowego na pierwszym stopniu. Skoro dzieci umieją rozpoznawać i zaśpiewać trójdźwięk majorowy na stopniu pierwszym, w dalszym ciągu winny ćwiczyć się w odtwarzaniu poszczególnych jego tonów: stopnia pierwszego (toniki), trzeciego, piątego (dominanty), a później stopnia ósmego (toniki górnej). Ponieważ tonika jest za-

zwyczaj końcowym dźwiękiem pieśni, wycucie jej znacznie ułatwimy dzieciom, polecając uzupełniać głosem niedokończony fragmenty pieśni. Do oznaczenia tych dźwięków należy używać cyfr lub nazw solmizacyjnych. Opracowanie w klasach IV i V innych trójdźwięków głównych gamy majorowej, a mianowicie: trójdźwięków na stopniu IV i V oraz ich fragmentów, ze szczególnem zwróceniem uwagi na stopień czwarty (subdominantę) i stopień siódmy (dźwięk prowadzący) — da wkońcu zdolność rozpoznawania i zaśpiewania każdego stopnia gamy majorowej i odległości między temi stopniami. W ćwiczeniach należy również uwzględnić, począwszy od klasy IV, trójdźwięk minorowy oraz od klasy VI gamę minorową melodyjną.

Stopniowe rozwijanie spostrzegawczości słuchowej, rytmicznej i melodyjnej oraz poczucia tonalnego na szczeblu pierwszym winno stać się podstawą do czytania piosenek z nut, przewidzianego w klasach V i VI, najpierw w tonacji C major, potem w G major i F major.

Wyjaśnienia, dotyczące znaków nutowych i tonacji, należy podawać w szkole powszechnej tylko jako wynik praktyki i obserwacji, dokonanej na pieśni.

AUDYCJE MUZYCZNE.

W sprzyjających warunkach można organizować w klasach V, VI i VII w ramach lekcji śpiewu lub poza nimi audycje muzyczne, w miarę możliwości związane z programem. Na repertuar audycji winny się składać przystępne utwory przede wszystkim wybitnych kompozytorów polskich, ze szczególnem uwzględnieniem Szopena i Moniuszki.

Audycjom winny towarzyszyć krótkie, przystępne i zajmujące objaśnienia, dotyczące kompozytorów dzieł i ich treści.

W razie urządzania audycji młodzież winna mieć moż-

ność słyszenia muzyki w najróżnorodniejszym wykonaniu (np. śpiew, gra na fortepianie, skrzypcach, gra zespołowa kameralna, muzyka orkiestralna). Dla większości szkół najdostępniejszą formą audycji będzie muzyka z płyt gramofonowych, przytem należy dbać o dobroć aparatu i płyt.

KORELACJA NAUKI ŚPIEWU Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Pomiędzy nauką śpiewu a nauką religii, języka polskiego, historii, geografii i ćwiczeniami cielesnymi zachodzi ścisła korelacja. Dlatego winno nastąpić porozumienie między nauczycielem śpiewu a nauczycielami tych przedmiotów celem wyboru odpowiednich pieśni. W szczególności nauczyciele religii i języka polskiego winni zająć się objaśnieniem tekstów wybranych pieśni, a w miarę możliwości wyuczeniem tych tekstów. Nauczyciel zaś śpiewu winien uwzględnić przy wyborze repertuaru dla pojedynczych klas, w miarę możliwości: a) pieśni, dostosowane do roku kościelnego, którego najważniejsze okresy znajdują wyraz na lekcjach religii, b) pieśni, odpowiadające tematowi niektórych czytańek, opracowywanych na lekcjach języka polskiego, c) pieśni, opiewające ważniejsze postaci i wydarzenia dziejowe, głównie z czasów walk o niepodległość aż do ostatnich czasów, omawiane na lekcjach historii, d) pieśni, związane z poznawaniem poszczególnych dzielnic i regionów Polski na lekcjach geografii, przede wszystkim charakterystyczne dla danego regionu, e) pieśni do gier i zabaw, wykonywanych na lekcjach ćwiczeń cielesnych, i pieśni marszowe, potrzebne do pochodów i wycieczek.

UWAGA.

O ile zgłosi się odpowiednia ilość dzieci i o ile na to pozwolą warunki finansowe dzieci lub szkoły, dopuszcz-

jest organizowanie poza przepisany programem i poza lekcjami śpiewu lekcji gry na instrumentach dla uczniów, począwszy od klasy IV. Z uczniów tych przy dogodnych warunkach można tworzyć zespoły orkiestralne, z wykluczeniem jednakowoż orkiestr dętych.

ĆWICZENIA CIELESNE.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Ćwiczenia cielesne, zgodnie z ogólnym charakterem wychowania, za cel stawiają sobie zdrowie, sprawność, dzielność i piękno wychowanka, a w szczególności:

podtrzymywanie i pomnażanie zdrowia zapomocą przyczyniania się do naturalnego rozwoju organizmu i przeciwdziałania czynnikom ujemnym, zwłaszcza skutkom siedzącego trybu życia szkolnego;

rozwijanie sprawności, która ujawnić się winna zarówno w umiejętności szybkiego wykonywania ruchów, potrzebnych w życiu codziennym wychowanka, jak i w łatwości wyuczania się ruchów nowych, oraz wyrabianie prawidłowej i estetycznej postawy;

współdziałanie w wyrabianiu dzielności duchowej przez kształcenie takich cech, jak przytomność umysłu, odwaga, siła woli, umiejętność opanowania się, wytrwałość, zaradność, karność, solidarność;

wzbudzanie i rozwijanie zamiłowania do stałego uprawiania ćwiczeń cielesnych i obcowania z przyrodą, oderwanie od rozrywek szkodliwych i skierowanie ku właściwym.

Realizując ogólne zadania wychowawcze, ćwiczenia cielesne winny posiadać zabarwienie swoiste przez związek z kulturą ogólnopolską i regionalną. W zabawach i grach winny być wyzyskane charakterystyczne dla danego regionu tradycje, zwyczaje i obyczaje. Wycieczki, podejmowane dla celów wychowania fizycznego, winny również

przyczyniać się do poznania kraju, ułatwiać bezpośrednie stykanie się z ludnością zwiedzanych okolic i zaznajamianie się z warunkami jej życia. Stosowanie w ćwiczeniach, grach i na wycieczkach metody harcerskiej może nasunąć bardzo dużo sposobności wychowawczych.

WARUNKI PROWADZENIA ĆWICZEŃ CIELESNYCH.

Rozróżnić należy: a) szkoły, pracujące w dobrych warunkach, to znaczy posiadające własne, dostatecznie wielkie (i należyście urządzone) boiska i własne sale gimnastyczne z odpowiednią ilością przyrządów i przyborów, b) szkoły, pracujące w dostatecznych warunkach, to znaczy, mające dość wielkie boiska, nie posiadające jednak sali gimnastycznej, a zastępujące ją obszerniejszymi izbami szkolnymi, wreszcie c) szkoły, pracujące w niedostatecznych warunkach, to znaczy, mające albo tylko plac do prowadzenia ćwiczeń cielesnych, albo tylko nieurządzoną salę (w ośrodkach wielkomiejskich).

Dążyć należy usilnie do tego, aby każda szkoła posiadała przynajmniej warunki, scharakteryzowane jako dostateczne do prowadzenia ćwiczeń. W szczególności każda szkoła wiejska musi bezwzględnie posiadać choćby najmniejszy plac do prowadzenia ćwiczeń, a przy urządzeniu choćby jednej z izb szkolnych, jako sali do ćwiczeń, już uzyskać można takie warunki. W mieście uciekać się trzeba będzie niekiedy do wynajmowania oddzielnych sal specjalnie do prowadzenia ćwiczeń cielesnych.

W szkołach o dobrych warunkach do prowadzenia ćwiczeń cielesnych lekcje odbywają się bądź na boisku, bądź w sali gimnastycznej. Dążyć należy do tego, aby możliwie największa ilość lekcji odbywała się na boisku, które zapewnia najwięcej słońca i powietrza.

W szkołach o dostatecznych warunkach lekcje ćwiczeń cielesnych odbywają się na boisku, a tylko wyjątkowo przy zbyt niskiej temperaturze albo też podczas słoty w izbie

szkolnej między ławkami, obok ławek lub nawet na ławkach. O ile warunki na to pozwolą, można na salę do ćwiczeń przeznaczyć największą z izb szkolnych; w izbie tej odbywać się mogą normalne lekcje, a tylko na godziny ćwiczeń cielesnych grupa dzieci, zwykle pracująca w tej sali, zajmuje izbę klasy, która odbywa ćwiczenia cielesne.

W szkołach o niedostatecznych warunkach lekcje ćwiczeń cielesnych odbywają się tylko na boisku, albo tylko w sali.

Niezmierznie ważnym warunkiem jest higieniczny i nie przeszkadzający w ćwiczeniach ubiór. Im lżejszy ubiór, tem lepszy przewiew skórny, tem mocniejsze działanie promieni słonecznych, tem bardziej dobroczynny ich wpływ na cały organizm dziecka. Ponieważ zaś i względy natury ekonomicznej przemawiają za tem, aby dla oszczędzenia ubrania używać specjalnych kostjumów do ćwiczeń cielesnych, należy więc dążyć do tego, aby dziatwa już jak najwcześniej ćwiczyła się w odpowiednich kostjumach. Tam jednak, gdzie to się z jakichkolwiek powodów nie da przeprowadzić, należy przestrzegać, by dzieci, a zwłaszcza dziewczęta, nie były ubrane za ciężko i by ubranie nie było ciasne; poza tem, przystępując do ćwiczeń, nauczyciel zarządzi, by ubranie było rozluźnione przy szyi i na piersiach (należy rozpiąć górne guziki bluzki lub kurtki, chłopcy mogą nawet zdjąć kurtkę, o ile temperatura na to pozwala); szelki i paski, o ile nie mogą być zdjęte, winny być również rozluźnione, podwiązki bezwarunkowo zdjęte. O ile to możliwe, należy stosować odpowiednie pantofle, ew. sporządzane przez dzieci na lekcjach zajęć praktycznych; w każdym razie lepiej ćwiczyć się i biegać boso, niż w obuwiu ciężkiem; niektóre ćwiczenia, np. wspięcie na palce, skok, nie mogą być wykonywane w obuwiu nieodpowiednim.

Szkoła winna umożliwić działwie i młodzieży organizowanie zabaw i gier także poza lekcjami, udostępniając jej boiska, oraz opiekując się takimi organizacjami, jak harcerstwo i kółka sportowe, zarówno klasowe jak i mię-

dyklasowe, którym winna zapewnić miejsce na zbiórki i ćwiczenia oraz niezbędne przybory.

ZASADY ORGANIZOWANIA GRUP ĆWICZENNYCH.

Klasa szkoły powszechnej nie stanowi jednolitej gromadki dzieci. Im starsza klasa, tem mniej jednolitości. Idealem byłoby łączenie do ćwiczeń grup, wybranych z różnych klas, a jednolitych pod względem rozwoju fizjologicznego. Program został opracowany dla grup fizjologicznych, odpowiadających normalnemu wiekowi w danej klasie (klasa I — dzieci siedmioletnie, klasa II — ośmioletnie i t. d.). Wskutek braku jednolitości w klasach nauczyciel musi uważnie obserwować ćwiczących się i w razie potrzeby obniżać poziom wymagań dla danej klasy.

W szczególności baczna uwagę musi nauczyciel zwrócić na młodzież słabszą, nie podążającą za normalnym rozwojem klasy. Jakkolwiek dobór materiału został tak dokonany, by, odpowiadając naogół przeciętnemu poziomowi, odchylał się od niego raczej w kierunku osłabienia, niż natężenia, a przewaga dowolnych form ruchu (zabaw, gier, sportów) pozwala samej młodzieży regulować stopień swego wysiłku, tem niemniej musi nauczyciel uważnie obserwować uczniów, by uchronić ich od nadmiernego zmęczenia. W szczególności jest rzeczą pożądaną, aby w czasie wykonywania ćwiczeń o większym natężeniu, dzieci słabsze wykonywały jakieś odpowiednie dla siebie, łatwiejsze ćwiczenia. Dzieci, uczęszczające do klas wyższych, można w tym celu zgóry dzielić w obrębie klasy lub zespołu na dwie grupy: słabszą i silniejszą, któreby w razie potrzeby były zajęte równocześnie odmiennymi ćwiczeniami lub gramami. Podczas zimowych zabaw i gier na śniegu i lodzie, należy liczyć się z mniejszą odpornością dzieci słabszych i odpowiednio stopniować hartowanie.

Poczynając od klasy V, należy organizować zasadniczo ćwiczenia cielesne osobno dla chłopców, osobno dla dziewcząt.

Łączy się zatem w zespoły młodzież jednej płci z oddziałów równoległych tej samej klasy, lub też z dwu albo trzech klas kolejno po sobie następujących. Szczegółowsze wskazania zawierają się w uwagach do programów klas III i IV, oraz V, VI i VII, przytem przewidziano również formę nauki wspólnej w klasie V oraz uwzględnienie w pewnych przypadkach rozdziału według płci również w klasach IV i III.

Zwalniać od ćwiczeń cielesnych całkowicie lub częściowo z powodu chorób lub niedomagań powinien w zasadzie lekarz. W braku jednak opieki lekarskiej zwolnić może również wychowawca danej klasy, porozumiewając się przytem z nauczycielem, prowadzącym ćwiczenia cielesne, lub sam nauczyciel. Nie mogą być przymuszane do ćwiczeń dzieci, u których zauważymy objawy zastąpienia (np. z ciepłotą podniesioną, kaszlem, bólem gardła). Zresztą dzieci chore wogóle winny być niezwłocznie odsyłane ze szkoły do domu. Ostrożność w stosowaniu ćwiczeń, względnie zaniechanie ich zupełne i odwołanie się przy najbliższej sposobności do lekarza, zaleca się przy objawach następujących:

Objawy znużenia trwałe: głowa schylona, ramiona podane ku przodowi, zwiótczenie muskulatury, a wskutek tego zwisanie rąk bezwładne. Dzieci, u których występują takie objawy trwałego znużenia, często mrużą oczy, mają różne nerwowe poruszenia twarzy, kończyn lub tułowia.

Błądność, szczególnie, jeżeli się pojawia lub powiększa podczas ruchu. Bywa to jako skutek osłabienia lub zmęczenia doraźnego (po chorobie, w powietrzu gorącym, dusznym), bywa też jako objaw poważnej wady fizycznej (niedokrwistość, choroba serca).

Czerwienienie się nienormalne. Zwykłym objawem u dzieci zdrowych są rumieńce, wykwitające na twarzy po większych wysiłkach i żywym bieganiu. Jeżeli jednak twarz czerwienieje od łaża ćwiczenia niewysiłkowego, budzi to podejrzenie zaburzeń w krążeniu krwi na tle nerwowem.

W pewnych przypadkach ciężki oddech. Szybki oddech.

wynikający z wysiłków przy bieganiu, jest objawem normalnym u dzieci zdrowych i nie budzi obaw: bieg ze wszystkich sił w ciągu kilkunastu sekund, o ile się go nie stosuje zbyt często, jest pożyteczny dla rozwoju płuc i serca. Jednak, gdy oddech ciężki pojawia się przy zabawie niewyťažonej lub przy spokojnych ruchach gimnastycznych, oznacza to albo, że dziecko jest ciasno i za ciepło ubrane, albo że jest za słabe do wykonywania danych ćwiczeń albo też, że jest chore.

Zemdlenie: mdleją dzieci, szczególnie dziewczęta wyćienione, źle odżywiane, nerwowe. Lekarstwem na to najskuteczniejszym jest dopływ świeżego powietrza i spokój. Dzieci, skłonne do omdlenia, nie powinny przedsięwziąć żadnych wysiłków, atoli pobyt na powietrzu jest dla nich zbawienny.

Oddychanie ustami, które nie zawsze bywa skutkiem zatkania przewodów nosowych. Bywa ono też złem przyzwyczajeniem, które może być usunięte.

W czasie ćwiczeń należy pilnie baczyć na prawidłowe oddychanie.

WSKAZÓWKI, DOTYCZĄCE KORZYSTANIA Z ZASOBU MATERJAŁU.

Należy podkreślić, że uszeregowanie zabaw, gier i ćwiczeń gimnastycznych w programie nie ma nic wspólnego z układem lekcji, ale jest tylko systematycznym wykazem materiału. Zależnie od wieku dzieci i typu lekcji, nauczyciel winien stosować taki lub inny *tok lekcyjny*, t. j. zasadnicze następstwo *rodzajów ćwiczeń*, każda zaś lekcja z osobna winna być przygotowana planowo, a więc należy zgóry dobrać na tę lekcję ćwiczenia, z uwzględnieniem warunków, w których nauka ćwiczeń cielesnych odbywa się w danej szkole.

Wyróżnić należy cztery typy lekcji ćwiczeń cielesnych, a mianowicie:

1) lekcje, złożone z zabaw i gier, które tylko w swej części wstępnej mogą zawierać parę ćwiczeń kształtujących;

2) lekcje ćwiczeń gimnastycznych z zabawami i grami — tylko w klasach wyższych (V — VII);

3) lekcje, poświęcone saneczkowaniu, ślizgawce, pływaniu lub narciarstwu;

4) lekcje, poświęcone ćwiczeniom polowym typu harcerskiego w klasach wyższych (V — VII).

Poza tem wszyscy uczniowie, z wyjątkiem uczniów klas I i II, mają brać udział codziennie w 10-minutowych ćwiczeniach.

Charakter tych lekcji (i organizację ćwiczeń 10-minutowych) wyjaśniają następujące uwagi:

1. *Z pośród zabaw i gier ruchowych*, wskazanych w programie, należy dobierać odpowiednie do pory roku i warunków, w jakich szkoła pracuje. Lekcje, złożone z zabaw i gier, winny być tak opracowane, aby łączyły elementy szybkości i zręczności, np. bieg z rzutem, bieg ze skokiem. Niedopuszczalne jest wypełnienie godziny lekcyjnej zabawą lub grą o jednym tylko elemencie, np. biegiem. Nauczyciel już na początku roku dobiera z pośród znanych zabaw i gier odpowiednie dla danego poziomu, rozkłada je na te miesiące w roku, kiedy będzie je prowadził, i z tak dobranego zasobu zabaw i gier układa poszczególne lekcje.

2. *Ćwiczenia gimnastyczne* winny być w lekcjach drugiego typu tak zestawione, aby w każdej lekcji znalazły się ćwiczenia ze wszystkich grup, wyliczonych w materiale ćwiczebnym. Jest to pierwsza i najważniejsza zasada budowania lekcji gimnastyki, a dokładnie przeprowadzona — zapewnia równomierność rozłożenia pracy na poszczególne grupy mięśniowe. Poza tem lekcja musi odpowiadać zasadzie stopniowego natężenia pracy, a więc na początku muszą się znaleźć ćwiczenia o mniejszym natężeniu, potem o coraz większym, aż pod koniec lekcji znowu następują

ćwiczenia łatwiejsze, mające na celu stopniowe uspokojenie pracującego organizmu. Ponadto po każdym ćwiczeniu o większym natężeniu ma następować ćwiczenie przynajmniej nieco odmienne i łatwiejsze. Wreszcie niezmiernie ważną zasadą jest takie ułożenie lekcji ćwiczeń gimnastycznych, któreby zapewniło największe zainteresowanie ćwiczących się. Dlatego należy przewidzieć w każdej lekcji ćwiczeń gimnastycznych odpowiednią ilość zabaw i gier, przy pomocy których możemy znacznie podnieść poziom zainteresowania.

W każdej lekcji gimnastyki musimy wyraźnie rozróżnić trzy części, a więc wstępną, główną i końcową. Część *wstępna* ma za zadanie rozruszanie organizmu i przygotowanie go do większej pracy w części głównej; może też w poszczególnych punktach przygotować trudniejsze ćwiczenia z części głównej. Na część wstępną składać się mają łatwe ćwiczenia całego ciała, zarówno ożywiające, jak i kształtujące. Część *główna* to właściwa lekcja, mająca przede wszystkim cel kształtujący obok wyrabiania sprawności. Składają się na nią zwisy, bieg i skoki, poprzedzielane ćwiczeniami kształtującymi, równoważnemi, zabawami i grami. Część *końcowa* ma za zadanie uspokojenie organizmu, będzie więc zawierała jedynie kilka łatwych ćwiczeń uspokajających.

Przejsie od jednej osnowy do drugiej winno się odbywać stopniowo (trudniejsze ćwiczenia przerabiać należy więcej razy, łatwiejsze — zmieniać częściej). Do lekcji nie należy wprowadzać zbyt wielu ćwiczeń nowych. Ćwiczenia ożywiające stosować należy poza częścią wstępną lekcji także wtedy, gdy nastrój młodzieży tego wymaga, uspokajające zaś zasadniczo w razie stwierdzenia zmęczenia.

We wszystkich szkołach z wyłączeniem klasy I i II obowiązują codzienne 10-minutowe ćwiczenia gimnastyczne. Ćwiczenia te winny być organizowane osobno dla każdej z klas lub też dla grup klas III z IV, V z VI, VII, lub wreszcie dla zespołu jednej płci z kilku klas i prowadzone

przez nauczycieli lub też odpowiednio przygotowanych uczniów (uczennic) w obecności jednak dyżurującego nauczyciela. Należy na nie przeznaczyć 10 minut z paury conajmniej 15 minutowej po pierwszej lub drugiej lekcji zależnie od warunków.

Ćwiczenia codzienne muszą młodzież raczej ożywiać i kształtować jej postawę, aniżeli męczyć fizycznie i zmuszać do usprawnienia cielesnego. Ćwiczenia te mają być złożone z ćwiczeń porządkowych i kształtujących tak, aby z jednej strony mogły wpłynąć dodatnio na kształtowanie się postawy dziecka (kształtujące ćwiczenia tułowia), z drugiej zaś strony wpływały na pobudzenie wszystkich czynności wegetatywnych, a w szczególności płuc i serca. Oprócz tego celem pośrednim tych ćwiczeń będzie wdrożenie młodzieży do uprawiania codziennych porannych ćwiczeń cielesnych.

Podobne cele mają także krótkie ćwiczenia śródlekcyjne o charakterze korektywnym i pobudzającym krążenie krwi. Ćwiczenia te powinny się odbywać stale w połowie każdej godziny nauki, wymagającej pozycji siedzącej i trwać 1—2 minut.

3. Lekcje ćwiczeń cielesnych, prowadzone na otwartym powietrzu, a zwłaszcza lekcje, wypełnione *zabawami na śniegu i lodzie*, posiadają specjalny charakter, bo przyzwyczajają działwę do przebywania zimą na otwartym powietrzu. Muszą one również odpowiadać wymaganiom, jakie postawione zostały przy lekcjach, złożonych z zabaw i gier ruchowych, a mianowicie — muszą uwzględniać różne elementy ruchowe. Ze względu jednak na niską temperaturę, zabawy te muszą być tak dobierane, aby żadna grupa dzieci nie była bezczynna, gdyż może to spowodować przeziębienie.

4. Lekcje *ćwiczeń i gier polowych* mogą mieć dwójaki charakter: albo są prowadzone w czasie godzin lekcyjnych pojedynczych lub podwójnych, np. wyznaczonych na ćwiczenia cielesne i naukę o przyrodzie, gdy takie dwie

połączone godziny pozwolą urządzić dwugodzinną wycieczkę, albo też są prowadzone w czasie dłuższych wycieczek.

W pierwszym przypadku lekcje te będą poświęcone jakiejś jednej zabawie lub grze polowej, zmierzającej do ćwiczenia wzroku, słuchu albo też tropieniu, sygnalizacji, zwiadom; w drugim dobierać należy zabawy, gry i ćwiczenia tak, aby wprowadzić kilka elementów, np. ćwiczenia wzroku, tropienie i zwiady, albo też: ćwiczenia słuchu, sygnalizację i zwiady. Lekcja, poświęcona takiemu zespołowi ćwiczeń, musi być tak zorganizowana, aby natężenie pracy fizycznej stopniowo wzrastało, aby nie było tam zbyt dużo biegu czy też czołgania i podkradania się, ale aby wszystkie te elementy występowały równomiernie.

Specjalny charakter muszą posiadać lekcje ćwiczeń cięlesnych, prowadzone w izbach szkolnych. Pewna część ćwiczeń bowiem nie będzie mogła być w takich warunkach przeprowadzona. Lekcje te winny obejmować przedewszystkiem ćwiczenia kształtujące i koordynacyjne, które, nie wymagając większej przestrzeni, mogą odbyć się w izbie, przyczem nawet ławki szkolne mogą służyć jako przyrząd, np. do wsparcia, leżenia, klęczki. Pozostałą część lekcji wypełniamy zabawami i grami, możliwymi do przeprowadzenia w klasie, a mającymi na celu ćwiczenia zmysłów, orientacji, spostrzegawczości i t. p. Możliwe jest także prowadzenie lekcji częściowo w izbie szkolnej, częściowo na boisku — o ile temperatura i pogoda pozwalają na wykonywanie przynajmniej ćwiczeń stosowanych, zabaw i gier na otwartej przestrzeni, uniemożliwiają jednak przeprowadzenie na boisku całej lekcji. Wówczas w izbie szkolnej winny się odbyć odpowiednie ćwiczenia kształtujące i koordynacyjne.

WYCIECZKI.

W klasach niższych należy podczas wycieczek starać się realizować tylko te cele, które w innych warunkach nie dadzą się wogóle osiągnąć, np. zabawy w wodzie,

dłuższy marsz gromadny, jako przyzwyczajenie do pieszych wędrówek, zabawy, wymagające większego terenu, aniżeli boisko szkolne. W klasach wyższych natomiast należy zwrócić największą uwagę na zabawy i gry polowe, oraz na biwakowanie, umiejętność przebywania w terenie, orjentowanie się w nim, osiąganie możliwych wygod podczas odpoczynku, schronienie się przed deszczem, umiejętność przygotowania sobie ciepłej strawy. Będą to sposobności do wykazania wyrobienia życiowego, zaradności, samowystarczalności, wyrobienia społecznego, umiejętności poprzestawania na małym i t. d.

Co najmniej dwie rocznice wycieczki przewidziane przez program w klasach IV — VII powinny dać młodzieży wzór wycieczkowania i biwakowania, a także zachęcić ją do takiego właśnie spędzania wolnych chwil. Wycieczka taka musi być przygotowana, rozplanowana w czasie i dostosowana do możliwości fizycznych młodzieży. Teren musi być znany prowadzącemu i zgóry muszą być wyznaczone ćwiczenia i gry polowe, które w danej okolicy przeprowadzić można. Przed wyruszeniem w drogę należy młodzieży wskazać, jakie ma zabrać pożywienie i napój, jak się ubrać, jak zapakować plecak i jak zwinąć płaszcz. W czasie wycieczki należy tak rozplanować marsze, ćwiczenia i gry oraz odpoczynki, by wycieczka nie zmęczyła młodzież, a pozwoliła wyciągnąć korzyści zarówno pod względem wychowawczym, jak i zdrowotnym.

Wycieczki muszą być starannie stopniowane tak co do długości i szybkości marszu, oraz obciążenia, jak i programu ćwiczeń. Wszystkie wycieczki, które organizuje szkoła, powinny mieć pewną ciągłość i uzupełniać się wzajemnie. Bardzo życzliwie należy traktować wycieczki harcerskie działwy, przynoszą one znaczne korzyści wychowawcze.

Ze wszech miar zasługują również na poparcie obozy młodzieży szkolnej, organizowane bądź przez drużyny harcerskie, bądź też przez szkołę, lub instytucje opiekuńcze.

KORELACJA ĆWICZEŃ CIELESNYCH Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUKI.

Ćwiczenia cielesne wiążą się z zajęciami praktycznymi ze względu na wspólność częściową celów, obejmujących w obu zakresach kształcenie sprawności psychomotorycznej, rozwijanie zaradności życiowej i praktyczności. Dział rękodzielniczy zajęć praktycznych winien dostarczyć pomocy w postaci sporządzania różnych przyborów do zabaw, gier i sportów.

Co się tyczy innych przedmiotów nauczania, zaznacza się wyraźnie przede wszystkim związek z nauką śpiewu, obejmującą również zabawy rytmiczne i dostarczającą wogóle zasobu pieśni do gier i zabaw i pieśni marszowych, oraz w klasach I i II — z nauką języka polskiego, w postaci doboru pogadanek i czytanek do ilustracji ruchowych. Występuje także pewne kojarzenie zadań innych przedmiotów zwłaszcza geografii, przyrody i historii, z zadaniami wychowania fizycznego podczas różnych wycieczek.

26996

TREŚĆ.

	Str.
Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	III
CZEŚĆ WSTĘPNA	V
Podstawy ideowe szkoły ogólnokształcącej	VII
Stopnie i typy szkół	VIII
Ogólne wytyczne pracy szkolnej	XIX
Budowa, treść i wykonywanie programu	XXII
PROGRAM NAUKI	1
Plany godzin	3
Klasa I	7
Klasa II	28
Klasa III	47
Klasa IV	79
Klasa V	114
Klasa VI	159
Klasa VII	205
UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMÓW POSZCZEGÓLNYCH PRZEDMIOTÓW	247
Język polski	247
Historja	284
Geografja	299
Nauka o przyrodzie	311
Arytmetyka z geometriją	341
Rysunek	367
Zajęcia praktyczne	385
Śpiew	416
Ćwiczenia cielesne	431